

Archief

VOOR DE GESCHIEDENIS VAN

DE KATHOLIEKE KERK

IN NEDERLAND

NEGENDE JAARGANG

Digitized by the Internet Archive
in 2025

ARCHIEF
VOOR DE GESCHIEDENIS VAN
DE KATHOLIEKE KERK
IN NEDERLAND

REDACTIE

Voorzitter: R. R. Post (Nijmegen).

Leden: G. A. M. Abbink (Rijsenburg); L. Aerden (Breda); J. Th. P. Barten S.J. (Maastricht); M. P. van Buijtenen (Utrecht); J. C. P. M. van Laarhoven (Nijmegen); A. Th. Mous (Amsterdam); P. Polman O.F.M. (Utrecht); L. J. Rogier (Nijmegen); A. E. M. Ribberink (Leidschendam); M. P. G. Spiertz (Nijmegen).

ARCHIEF

voor de geschiedenis van
de katholieke Kerk
in Nederland

NEGENDE JAARGANG
1967

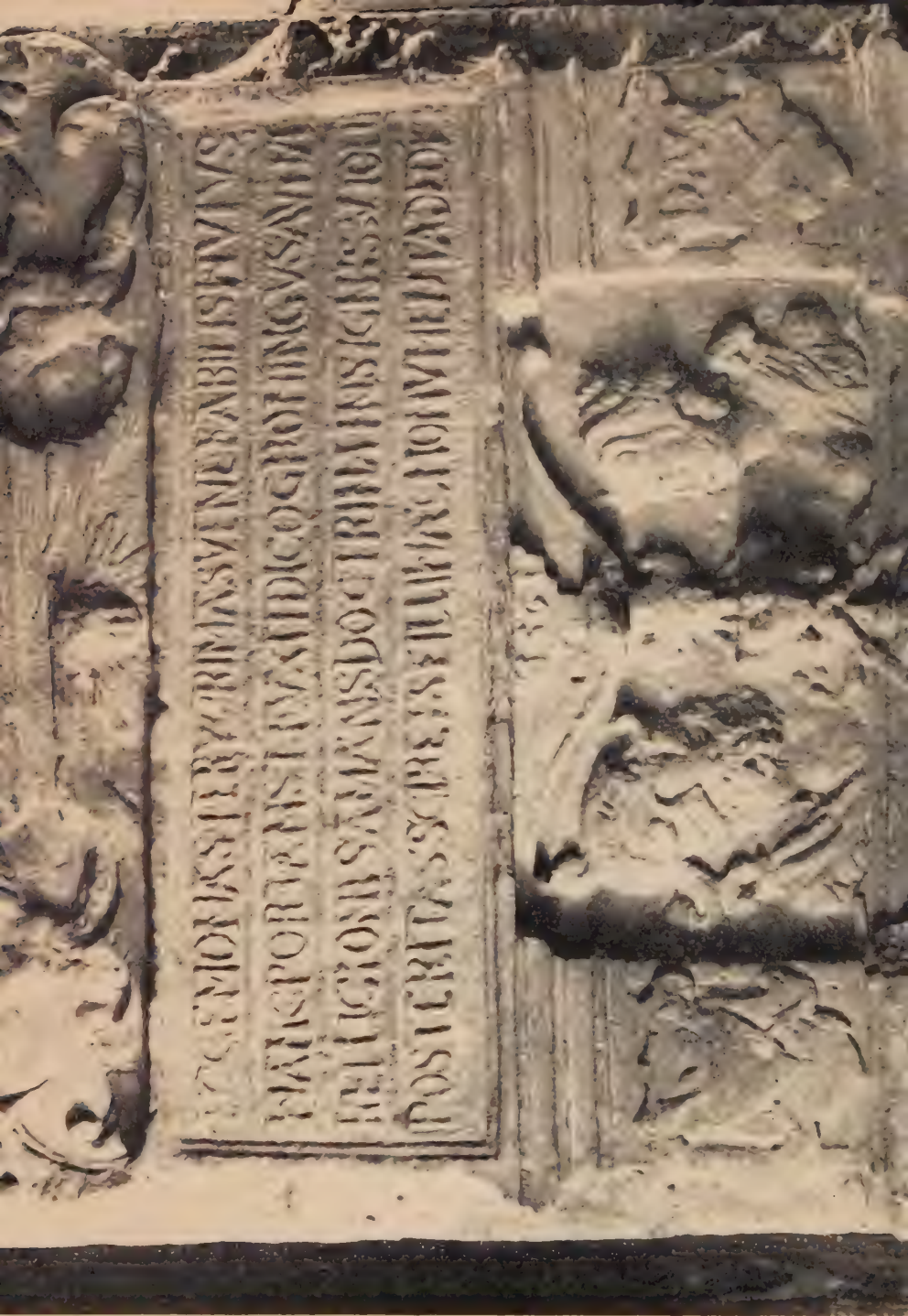

MCMLXVII
UITGEVERIJ HET SPECTRUM
UTRECHT/ANTWERPEN

INHOUD NEGENDE JAARGANG 1967

<i>A. de Meijer O.S.A.</i> , DE GEDENKSTEEN VAN DICO VAN GRONINGEN O.S.A. EN DE AUGUSTIJNER KLOOSTERGODE- DEREN VAN APPINGEDAM	I
<i>H. M. G. Schrijnemakers</i> , DOMENICO PASSIONEI EN DE KWESTIE DAMEN	67
<i>A. M. Frenken</i> , STUKKEN BETREFFENDE DE KERKELIJKE TOESTAND IN HET NIET-BRABANTSE DEEL VAN HET BOSSCHE BISDOM KORT NA HET TWAALFJARIG BE- STAND	103
BOEKBESPREKING	126
<i>F. A. M. Dries-Schilte</i> , DE RESTITUTIE VAN DE BROERS- KERK EN DE REGULIERENKERK TE NIJMEGEN AAN DE KATHOLIEKE EREDIENST	129
<i>M. P. van Buijtenen</i> , ACHTKARSPLEN TUSSEN MUNSTER EN UTRECHT	172
<i>Pontianus Polman O.F.M.</i> , SINT PONCIAEN VAN UTRECHT	213
<i>E. Persoons en W. Lourdaux</i> , DE STATUTEN VAN DE VROU- WENKLOOSTERS AANGESLOTEN BIJ HET KAPITTEL VAN WINDESHEIM	231
BOEKBESPREKINGEN	245
<i>W. A. J. Munier</i> , DE REORGANISATIE VAN HET KERKE- LIJK BESTUUR IN DE REGERINGSGETROUWE GEBIEDEN IN HET ZUIDELIJK DEEL VAN HET VERENIGD KONINK- RIJK TIJDENS DE EERSTE JAREN VAN DE BELGISCHE OPSTAND	259
<i>R. R. Post</i> , EEN ONTWERP VAN EEN BISSCHOPPELIJKE TOESPRAAK, GEMAAKT DOOR ERASMUS	322

<i>M. K. J. Smeets</i> , EEN AANVULLING OP HET ITINERARIUM VAN CONRAD VAN URACH, BISSCHOP VAN PORTO EN S. RUFINO EN PAUSELIJK LEGAAT IN HET DUITSE RIJK 1224-1226	3
<i>J. Barten S.J.</i> , EEN DOOPBOEKJE VAN TWEE ROND- KENDE JEZUIETEN	3
KRONIEK	3
REGISTER	3

Gedenksteen uit het Augustijnenklooster te Appingedam anno 1561. Groningen, Museum voor Stad en Lande.

Foto P. Boontra

DE GEDENKSTEEN VAN DICO VAN GRONINGEN EN DE AUGUSTIJNER KLOOSTERGOEDEREN VAN APPINGEDAM

DOOR

A. DE MEIJER O.S.A.

DE uitspraak over de „fata” die „libelli” kunnen ondergaan, onthult iets dat op de keper beschouwd niet zo erg opzienbarend is. Libelli zijn doorgaans vlot hanteerbaar en snel vervoerbaar, hoewel ook kwetsbaar. Het frappeert sterker wanneer blijkt, dat het gezegde over de boeken ook voor gevelstenen opgaat.

Op de vloer van de eerste zaal van het Groninger Museum ligt een gedenksteen. Deze steen zat tevoren in het huis Marktstraat 19 te Groningen, thans bewoond door de bisschop van Groningen, Mgr. P. A. Nierman. Hij was afkomstig uit het poortgebouw van het Augustijnenklooster van Appingedam. Dit klooster nu was, althans op papier, eenmaal bestemd tot residentie van Groningens eerste bisschop, Johannes Knijff. Twee maal is de relatie, welke via deze steen een Groningse bisschop met de Augustijnen had kunnen krijgen, afgesprongen. Gezien deze coïncidenties is er voldoende aanleiding de achtergronden ervan nader te beschouwen.

De gedenksteen uit de Broerpoort

De steen (70 × 59 × 8 cm), opgesteld in het Groninger Museum voor Stad en Lande, is uit grauw-gele zandsteen gehouwen door een onbekende beeldhouwer die in zijn tijd zeker geen beroemdheid is geweest. De voorstelling zit wat scheef in elkaar en munt niet uit door perfectie. Kennelijk is het de bedoeling van de opdrachtgever geweest boven een door hem gebouwde poort een tekst te laten aanbrengen die hemzelf en het uitgevoerde werk zou vereeuwigen. Die tekst is door de kunstenaar in een lijst op twee voetstukken gezet. Er omheen heeft hij wat figuren geplaatst die met de tekst als zodanig niets hebben uit te staan, maar het geheel wel een zwierige omlijsting geven. De zandsteen om de letters is weggekapt, zodat de tekst duidelijk naar voren komt. Op de zuiltjes zien wij twee wapens: links een door twee pijlen doorboord hart,

rechts twee gekruiste stokken waarboven de letters D.A.G. Tussen de beide sokkels twee halffiguren: links een gebaarde krijger met sierlijke helm, rechts een vrouwenfiguur met hoog opgewerkt kapsel. Zij zien elkaar aan over een bundel gestileerde linten met bolletjes, waarboven het jaartal 1561. Deze figuren fungeren waarschijnlijk louter als ornament. De inscriptie wordt bekroond door soort gevelachtig optrekje met een engelenkopje. Daar bovenop onderscheidt men een poortje, misschien een toespeling op de poort waarvan gesproken wordt in de inscriptie. Het geheel wordt vastgehouden door een zeemeerman links en een zeemeermin rechts, die met de andere hand steunen op een omgekeerde hoorn van overvloed, uitlopende op twee mannenkoppen ter weerszijden van de middenpartij.

Het voornaamste deel van deze renaissance-gedenksteen vormt de tekst die onmiddellijk de aandacht trekt van de toeschouwer. We lezen daar:

ECCE MONASTERII PRIMAS VENERABILIS HVIVS
 HANC PORTAM STRVXIT DICO GRONINGVS AVITAE
 RELIGIONIS AMANS DOCTRINA INSIGNIS, VT OLIM
 POSTERITAS SCIRET SE ILLI HAEC MONVMENTA
 DEDISSE.¹

Op blz. 17 van het jaarverslag over 1894² van het museum, dat toen nog heette „Museum van Oudheden voor de provincie en de stad Groningen”, staat vermeld, dat de steen door Dr P. N. Cramer te Parijs werd geschonken. Voorts, dat Mr G. J. Keiser de steen, afkomstig van het klooster te Appingedam, in het laatst van de 18e eeuw in zijn woonhuis, Marktstraat N. no. 242, had laten inmet-selen.³

Er is in dit verslag evenwel een fout gemaakt. Het was niet Mr Gerhard Jacob Keiser (1770-1848), maar diens vader Mr Jacob Warmolt Keiser (1731-1821) die de steen van de ondergang redde. Deze Mr J. W. Keiser bekleedde vele belangrijke functies in het openbare leven van stad en gewest en legde daarbij een grote be-

1) „Zie, het eerbiedwaardig hoofd van dit klooster heeft deze poort gebouwd, Dico de Groninger, beminnaar der voorvaderlijke religie, door geleerdheid beroemd; moge eens het nageslacht weten, dat hij hun dit gedenkteken heeft geschonken”. Gaarne betuig ik mijn dank aan de vorige directeur van het museum Dr. W. Jos. de Gruyter voor de afbeelding en de herkomstopgave van de steen.

2) De navolgende bijzonderheden werden mij welwillend verschaft door Dr. A. T. Schuitema Meijer, gemeentearchivaris van Groningen.

3) Tegenwoordig Marktstraat 19.

langstelling aan de dag voor de geschiedenis van Groningen. Bij zijn dood liet hij een grote collectie historische aantekeningen en documenten na. Van die collectie maakt ook deel uit een exemplaar van de *Kronyk van Groningen ende Ommelanden* uitgegeven bij Warnerus Febens te Groningen in 1743. Tegenover p. 169 van dit boek maakte Mr Keiser de aantekening, dat boven de poort van het klooster te Appingedam een gedenksteen gezeten heeft met enige figuren en een tekst.¹ Er volgt dan de tekst van de inscriptie zoals boven weergegeven. Hij verwijst vervolgens naar p. 24 van de *Kronyk* waar geschreven staat, dat er van het klooster niets meer over is dan een gedeelte van de muur en het poortgebouw² en vertelt dan hoe hij in het bezit van de steen gekomen is.³ Hij liet hem in een loden rand gevat in de achtermuur van zijn huis in metselen. Daarboven plaatste hij het volgende opschrift:

LAPIS.PORTAE.MONASTERII.DAMONENSIS.
OLIM.PRAEFIXUS.⁴

en onder de steen:

MOEREAS.ANTIQUI.CULTOR.STUDIOSE.DECORIS.
HAC.SINE.LAUDE.DIE.LAUS.ATAVITA.JACET.
ECCE.DAMONIAM.CUM.QUOD.INDICET.UNGUE.LEONEM.
PATRIA.QUOD.SPREVIT.HOSPITIS.AEDE.MICAT!

1793.⁵

1) „Voor aan de poort van het oude klooster in Appingedam, heeft geweest een oude zark met eenig loofwerk en twee wapens er om, met in het midden dit opschrift”.

2) „Van dit geestelyk gebouw is niets meer overig, als een en ander stuk van de muur, en de poort van deszelfs ingang, die nog eenigzints in wezen is”.

3) „Deze poort voor lange door de regering verkogt, en in handen van bijzondere personen gekomen zijnde, heeft de tegenwoordige eigenaar, de oud bouwmeester der stede, de hr. H. Knijpenga [bedoeld is Boele Knijpenga die in 1785 als bouwmeester van Appingedam voorkomt (Rijksarch. Groningen: *Doopboek der Herv. Gem. te Appingedam*, 27 febr. 1785)] deze steen, dreigende uit te vallen, weg doen nemen, om tot ander gebruik te dienen, dan dezelve heeft mij dien steen op mijn verzoek aangeboden en toegezonden. Dezelve is thans agter mijne behuisinge in de muur geplaatst in een swarte loden rand”. Mgr. Nierman was zo vriendelijk mij uit te nodigen om te komen zien of er aan de achterzijde van zijn woning nog sporen te vinden waren van de bevestiging van de steen en de door Mr. Keiser aangebrachte inscripties. Latere aanbouwsels hebben echter alle sporen uitgewist.

4) „Steen, vroeger aangebracht boven de poort van het klooster in Appingedam”.

5) „Treur, volijverige vereerder van het oude schoon; Vandaag ligt roemloos de overoude roem terneer. Zie, wat met een vingerspits moest wijzen naar de Damster leeuw, dat schittert nu – omdat de vaderstad het verguisde – in gastheer’s woon”.

Tot 1793 of kort daarvoor heeft dus de gedenksteen van Dico van Groningen boven de toegangspoort van het Augustijnenklooster te Appingedam gestaan en vervolgens honderd jaar lang in de muur van het huis Marktstraat 242 te Groningen, vóór hij terecht kwam op zijn tegenwoordige plaats in het Groninger Museum.

Dat huis in de Marktstraat, destijds genummerd G. 256, was door aankoop op 30 april 1773 het eigendom geworden van Mr J. W. Keiser die daar overleed op 17 augustus 1821. Als enige erfgenaam verkreeg toen Mr G. J. Keiser (degene die abusievelijk genoemd is in het jaarverslag van het Groninger Museum van 1894) het ouderlijk huis, maar hij droeg het reeds op 6 februari 1822 over aan Fenna van Eerde, weduwe van Harmannus Edelinck.¹ Deze weduwe bewoonde het huis slechts zes jaar, daar zij er op 20 juni 1828 overleed. Het huis was toen genummerd N. 242. Vervolgens was het huis eigendom van haar zoon Berend Edelinck, die er op 28 december van hetzelfde jaar stierf. Diens weduwe woonde er daarna met haar drie kinderen Fenna Gezina, Hermannus en Berendina Edelinck. Beide laatstgenoemden, van wie Hermannus notaris te Groningen was, bewoonden het pand tot zij er respectievelijk 12 april 1887 en 2 november 1888 ongehuwd overleden. Fenna Gezina Edelinck was gehuwd met de arts Dr Anthonie Cramer, uit welk huwelijk slechts één zoon, Pieter Nanning Cramer, op 25 november 1847 werd geboren.

Pieter Nanning Cramer liet zich op 6 augustus 1866 als student inschrijven aan de Groningse universiteit, maar verhuisde later naar Leiden, alwaar hij op 1 maart 1870 als student van de Leidse hogeschool werd ingeschreven. Hij promoveerde te Leiden op 29 april 1875 tot doctor in de wis- en natuurkunde op het proefschrift *Berekening van de loopbaan der komeet II. 1871*. Er mag verondersteld worden, dat hij het is, die waarschijnlijk als enige erfgenaam van zijn oom en tante na 1888 het huis in de Marktstraat zal hebben geërfd en de steen van het Appingedamse klooster in 1894 aan het Museum van Oudheden te Groningen geschonken heeft. Het pand Marktstraat N. 242, later genummerd 19, is, zoals reeds vermeld, thans in gebruik als woonhuis van Mgr. P. A. Nierman.

De relatie van Mgr. Nierman met Appingedam voert ons naar de eerste bisschop van Groningen, Johannes Knijff, die met het klooster eveneens in betrekking stond. Toen immers na het uit-

1) *Notariële archieven*, nr. 102, 1822/64.

sterven van de kloosterbevolking de „hoefflingen, richteren, pas-toer unde voegden van den Dam” zich in december 1562 bij koning Philips II beklaagden, dat zij door de in Groningen residerende luitenant Johann de Mepsche en de hoofdmannen van zijne Majesteit werden belemmerd in het beheer van de kloostergoederen – die hun op legale wijze en met goedvinden van Philips waren overgedragen – werd er door de regentes Margaretha van Parma op 7 januari 1563 ten voordele van de supplianten beslist, onder voorwaarde echter dat, indien de aan te stellen bisschop van Groningen zijn residentie in Appingedam mocht vestigen, deze dan de kloostergebouwen zou kunnen bestemmen tot zijn woning.¹

Zoals bekend vestigde bisschop Knijff zich te Groningen, maar toch kwamen de kloostergoederen nog vóór zijn inhuldiging, op 3 oktober 1568, ter sprake in verband met het seminarie, dat hij wilde inrichten in het Fraterhuis te Groningen. Mgr. Knijff stelde aan de Fraters voor hun huis – er woonden slechts een pater en een broeder – te ruilen voor het refugium van Wittewierum, dat eigendom van de bisschop was geworden. De twee konden onderhouden worden van een gedeelte van de inkomsten van de Witherenabdij. Wat er overbleef zou kunnen dienen tot onderhoud van het seminarie waartoe het Fraterhuis bestemd werd. Mocht dat echter niet voldoende zijn, zo schreef Knijff op 12 augustus 1568 aan de hertog van Alva, dan zijn er nog de kloostergoederen van Appingedam, waarvan de Jezuïeten destijds om een school te houden jaarlijks 150 gulden toegewezen kregen; doch de Jezuïeten zijn vandaar vertrokken. Voor de instandhouding van de school in den Dam is nu jaarlijks 80 gulden uitgetrokken en voor de priesters die de dienst in de kerken verrichten 100 gulden, dat is samen met het onderhoud van de kerken ongeveer 400 gulden. Omdat er ieder jaar van deze goederen nog wel iets zou overschieten, meende de bisschop, dat „sodane surplus und reste” zou mogen bestemd worden voor het seminarie in Groningen, „dewile het die vornemste und principale stadt is”.² Tot zover de geschiedenis van de steen en de daarmee samenhangende relaties.

Rest ons nog een enkel woord over de wapens die op de steen voorkomen. Op de linkerzijde zien wij een hart kruislings doorboord door twee pijlen. Het is het wapen van de Augustijnenorde,

1) Zie bijlage 11 A-B.

2) A. v. LOMMEL, SJ, „Bescheiden betreffende het voormalig bisdom Groningen 1559-1603” in *Arch. Aartsb. Utrecht* 14 (1886), 415; D. v. HEEL, OFM, „De Minderbroeder Johannes Knijff bisschop van Groningen” in *A.A.U.* 57 (1933), 289.

of liever, het is een van de vormen die als zodanig door de orde gebezigd is. In de loop der tijden komen verschillende vormen voor, die onderling met elkaar verschillen door het aantal attributen die in het schild, of ook wel los zonder omlijsting, geplaatst worden. Centraal staat echter bij alle voorkomende vormen het hart, dat doorboord is door een of twee pijlen. Dit is het attribuut waarmede St. Augustinus in de iconographie wordt afgebeeld en dat teruggaat op de passage uit de *Belijdenissen*: „Doorboord hadt gij ons hart met de pijl uwer liefde en wij droegen uw woorden diep in ons hart gedrukt”.¹ Het wapen rechts vertoont twee gekruiste stokken waarboven de letters D.A.G. Dit moet het familiewapen zijn van Dycke van Groningen of als zodanig bedoeld nl. als symmetrische tegenhanger van het ordeswapen, waarbij de pijlen vervangen zijn door stokken. Ik meen in de letters de afkorting te zien van Dico A Groninga.

Hiermede zijn de gegevens over de poort van het Appingedamse klooster nog niet geheel uitgeput. Wij danken aan Mr Keiser in het boven vermelde boek nog een andere belangrijke mededeling. Hij schrijft, dat er in de poort nog een tweede steen was, deel uitmakende van een schoorsteenmantel. Ook deze was door Boele Knijpenga verwijderd om omgekeerd dienst te doen als drempel in zijn grutterij. De steen was eveneens voorzien van twee wapens en een tekst, waarvan de vertaling luidt: „Zoals de rechtvaardige gloeit door onuitblusbare goddelijke liefde ontvlamd, zo ook vreet het vuur steeds aan de onvrome; zie, hoe zo’n gloed verschillend is voor die twee”.² Hij verwijst hierbij naar Eggeric Beninga’s *Historie van Oostfrieslant*, zowel de uitgave van Eilhardus Folkardus Harkenroht, Emden 1723, als de herdruk in *Antonii Matthaei Veteris Aevi Analecta* IV, Hagae-Comitum³ 1738, waar de teksten van beide stenen – ofschoon de tekst van de tweede steen enige verschrijvingen bevat – staan afgedrukt. Harkenroht heeft de teksten ter plaatse

1) S. Augustinus, *Confess.* IX, 2 (P.L. 32, col. 764).

2) „Een andere steen, uitmakende een schoorsteenmantel in dezelve poort, is mede door voorn. hr. Knijpenga van daar geremoveert, en tot een drempel van deszelvs dorre, een plaats waar op het koornd gedroogt word, in deszelvs grutterij in ’t Gouden Pand, gebesigt leggende aldaar het onderste boven, op dezelve waren ’er wederzijden gehouwen de wapens als op den steen voor de poort en voorts deze inscriptie:

VT. CALET. ACCENSVS. DIVINO. IVSTVS. AMORE.

NON. EXTINGVENDO. SIC. SEMPER. RODIT. ET. IGNE.

IMPIVS. EN. CALOR. HIC. QVAM. SIT. DIVERSVS. VTRIQVE.

afgeschreven bij zijn bezoek aan Appingedam in 1722.¹ Door de mededeling van Mr Keiser wordt de enigszins dubieuze plaatsaanduiding van de steen door Harkenroht: "op de Poorte voor de schorstyn"² aanmerkelijk verbeterd. Zou men aanvankelijk geneigd zijn deze steen eveneens aan de buitenzijde van de poort te localiseren (zoals dit het geval is met de eerstgenoemde steen), uit hetgeen Mr Keiser schrijft blijkt duidelijk, dat hij in het inwendige van de poort boven de schouw was aangebracht en wel door Dico van Groningen, omdat er dezelfde wapens op voorkwamen als op de eerste steen.

Vervolgens begint in onze verbeelding de door Dico gebouwde poort wat grotere vormen aan te nemen; we kunnen dus spreken van een poortgebouw, een woning. In een niet nader gedateerde acte van 1768³ komt deze woning ter sprake, evenals haar verhouding tot de belendende percelen en de jaarlijkse huursom. Bij gerechtelijke verkoop nl. worden Enno Houwerzijl en Popko Arents de eigenaars van een „wooninge staande in Appingadam de Poorte genaamd an de Broerstraate op kerkegrond doende jaarlijks in geenere drie gulden grondpagt, hebbende ter naaster swetten ten noorden het oude kerkhoff en Pieter Ruiter, ten oosten de Monikke-graft, ten zuiden de Broerstraate en ten westen Geert Jacobs wedwe".

Blijkens de aantekening van Mr Keiser bij de eerste steen, was Boele Knijpenga in 1793 eigenaar van dit huis. Hij verkocht het op 1 juni 1796 voor de somma van 250 gulden aan Jan Suntrup. In de acte heet het: „sekere behuisinge de Broerpoort genaamd. . . doende jaarlijks aan 't Augustini kerkboek drie gulds. grondpagt".⁴ Nu was tussen de jaren 1793 en 1796 het politiek en maatschappelijk klimaat in Appingedam grondig veranderd. Op 19 januari 1795 kwamen de eerste Fransen in de stad en in de volgende maand

1) In de herdruk bij Antonius Matthaeus zijn Harkenroht's adnotaties mede opgenomen. Op p. 269 staat: „Dit Klooster met desselfs Kercke, is al overlang geruineert, zynde van de gebouwen niets meer ovrig als eenige Stucken van de oude muir, alleen de Poorte vor desselfs ingang is nog in wesen, waer voor ick in zarck, volgende verssen vorgangen zomer gelesen hebbe: Ecce Monasterii", etc.

2) *Ibidem*, p. 270.

3) Rijksarch. Groningen, *Rechterlijke archieven* VII c 4, nr. 886; R. P. CLEVERINGA Pzn., *Ontwikkelingslijnen van het rechtsbestel der stad Appingedam in het bijzonder vóór de 18de eeuw*, Groningen 1927, p. 170, n. 3, dateert deze akte 11 juni 1768.

4) Rijksarch. Groningen, *Rechterlijke archieven* VII c 7, p. 691. Het Augustinikerboek is de administratie van de landerijen en goederen die eertijds eigendom waren van het Augustijnenklooster.

werd door de burgerij een *Committé Révolutionair* gekozen, dat het stadsbestuur ontsloeg en een nieuwe provisionele regering installeerde, bestaande uit representanten van het volk van Appingedam. Onder hen treffen we ook aan „burger” Boele Knijpenga. „Het streven naar Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap”, schrijft J. Dik¹, „werd de oorzaak van het vernielen van heel wat mooi beeldhouwwerk. Op grafmonumenten, poorten en borgen ziet men nog verminkte koppen, wapens en kronen. Alles wat aan de aristocratie herinnerde, moest vernield worden”. Tegen deze achtergrond gezien mogen we blij zijn, dat Mr Keiser twee jaar tevoren de gedenksteen van Dico in zijn bezit kreeg, waardoor deze voor vernieling gespaard is gebleven. Eveneens wordt het duidelijk waarom burger Knijpenga de schoorsteenmantel uit de Broerpoort „removeerde” en deze degradeerde tot een drempel in zijn grutterij. Er stonden immers twee wapens op.

Wij zijn in Appingedam op zoek gegaan naar de grutterij in het Gouden Pand, doch een dergelijke zaak bestaat er nu niet meer in die straat. Via het bevolkingsregister was het niet mogelijk dit pand te achterhalen, maar een bejaarde inwoner van de stad, de heer M. Niehe, wist zich de grutterij te herinneren en de achter deze gelegen molen en opslagplaatsen, die indertijd het eigendom waren van Harmannus de Boer. Bedoeld is het huis Gouden Pand 17. De tegenwoordige eigenaar van het pand – dat nu voorzien is van het opschrift „Onbewoonbaarverklaarde woning” – de heer G. Vogt, was zo vriendelijk de eigendomspapieren en koopacten te tonen. Hijzelf heeft het huis aangekocht op 31 oktober 1940 van de timmerman-aannemer Jakobus Lutmers, aan wie het in eigendom gekomen was op 27 december 1915. Tot die datum was er de kruidenierszaak van Harmannus Gerrits de Boer gevestigd. In de koopacte, d.d. 8 januari 1879, wordt het perceel beschreven als „een behuizing en erf, benevens eene grutterij en bergplaats aan het Gouden Pand 17 te Appingedam”. Hieruit blijkt dus, dat de grutterij van Boele Knijpenga tot in het begin van deze eeuw als zodanig heeft bestaan. In de bergplaatsen achter het huis was het echter niet mogelijk van wege de aldaar opgeslagen goederen een diepgaand onderzoek in te stellen naar de eventuele aanwezigheid van de steen, maar de heer Vogt gaf de verzekering, dat hij, wanneer bij de door hem geplande afbraak van de schuren de gezochte en mogelijke andere stenen aan het licht zouden komen, de bevoeg-

1) *Uit de geschiedenis van Appingedam*, Assen 1956, p. 211.

de instanties hierop zou attenderen. Tot zolang zal de hoop blijven bestaan de tweede steen van Dico van Groningen onder ogen te krijgen.

Volgens een mededeling van de heer D. Bonthuis Tonkes te Appingedam aan Prof. Mr A. S. de Blécourt gedaan, is de oude poort, die zich vlak voor de Broerstraat bevond en een eenvoudig gebouw was, waarvan de bogen waren dichtgemetseld en waarin zekere Lazarus Odewald als laatste bewoner gewoond had, tussen 1880-1890 gesloopt.¹ Van dit gebouw is in Appingedam geen afbeelding meer voorhanden, terwijl er in het gemeente-archief ook niet te vinden is wanneer het precies gesloopt werd.

Dico van Groningen en de kloostergoederen

De vraag waarmede wij ons nu zullen bezighouden is: kunnen we deze Dico van Groningen, die zich in de inscriptie noemt „primas venerabilis huius monasterii” nader identificeren? Inderdaad, we blijken zelfs van hem meer te kunnen achterhalen dan van welke Augustijn ook die sinds 1328 deel uitmaakte van de kloostergemeenschap.² Van de elf stukken nl. in het oud-archief van Appingedam, die betrekking hebben op het Augustijnenklooster, zijn er tien waarin de naam van Dico voorkomt. Die tien stukken omvatten het tijdvak 1541-1559 en handelen in hoofdzaak over de overdracht van de kloosterkerk aan de parochie van Appingedam en de schenking van de kloostergoederen aan kerk en gemeente. In al deze stukken verschijnt Dico als de procurator van het convent, uitgezonderd het document van 1541, waarin hij als sacrista gekwalificeerd is. Over zijn leven vóór deze datum is niets bekend; we weten dus niet wanneer hij geboren is, noch wanneer hij zijn kloosterleven begon of priester gewijd werd. Gezien echter het feit, dat zijn sterfdatum 25 november 1562 is, menen wij te mogen

1) A. S. DE BLÉCOURT, *Oldambt en Ommelanden*, Assen 1935, p. 235, n. 7. Lazarus Odewald stierf er op 15 maart 1875; zijn vrouw Gelle Odewald-Schoning op 11 dec. 1880 (Vriendelijke mededeling van de heer J. Sentener, gemeente-archivaris van Appingedam).

2) Op de kloosterkerk was de volgende tekst aangebracht: „M. ter CCC. tange, cum ter denis & duo repange. Tunc coepit hic vere, sacer ordo remanere”. Dit levert op het jaartal 1328. Harkenroht's aantekening bij E. BENINGA, *Historie van Oostfriesland*, ed. A. Matthaei, p. 522(b). Uit de lijst van conventen behorende tot de Saksische Augustijnenprovincie, die Johannes Voteken van Dortmund, OSA, in de jaren 1463-64 opstelde, blijkt, dat het Damster convent in 1331 officieel werd opgericht: „Item anno domini m. ccc. 31 receptus est conventus in appingdammis” (Tübingen, Depot der Staatsbibliothek, *Ms. theol. lat. fol. 54, f. IIr*).

veronderstellen, dat hij rond het jaar 1500 te Groningen het levenslicht aanschouwde. Wat betreft de eerste decennia van zijn leven beschikken we dus niet over gegevens. Toch kunnen we van het verloop daarvan enig idee krijgen; er is nl. een voorbeeld: de levensloop van Dico's medebroeder Johann Schiphower van Meppen O.S.A. Schiphower is weliswaar een dertig jaar eerder geboren, maar hij behoorde tot dezelfde Saksische Augustijnenprovincie – waarvan ook het Appingedamse klooster deel uitmaakte – en leefde in het dichtstbijzijnde convent, nl. Osnabrück. In zijn kroniek van de graven van Oldenburg voegt hij van tijd tot tijd autobiographische mededelingen in. Zo schrijft hij, dat hij van zijn achtste tot zijn vijftiende jaar naar school ging en toen te Osnabrück intrad in de orde der Eremieten van St. Augustinus.¹ Dico van Groningen zou dus op vijftienjarige leeftijd te Appingedam zijn kloosterleven begonnen kunnen zijn. Johann Schiphower vertelt verder, dat hij drie jaar na zijn intrede in het klooster, hij was dus 18 jaar, zijn geloften aflegde en daarna gedurende twee jaar studeerde in het convent van Lippstadt. Bedoeld wordt, dat hij zich daar toegaf op de studie van de filosofie.² Het derde jaar filosofie volgde hij in het studiehuis van de Saksische provincie te Appingedam, welk jaar bekroond werd met de priesterwijding en zijn eerste H. Mis in het convent van Osnabrück. Hij was toen 21 jaar oud.³ Dico's voorbereiding op het priesterschap zal een dergelijk verloop gehad hebben. Schiphower studeerde in de volgende zes jaar van zijn leven theologie te Bologna en Siena en doceerde in het convent van Nordhausen. Omdat Dico in de inscriptie zichzelf „doctrina insignis” noemt, is het mogelijk, dat

1) „Eodem anno MCCCCLXIII Ego frater Johannes Schiphower de Meppis fui natus in praedicta civitate. Item in octavo anno post mei nativitatem traditus fui in scholis, quas frequentavi usque ad annum XV, et eodem anno intravi Ordinem fratrum Eremitarum Divi Patris Augustini in civitate Osnaburgensi”, Ioannis Schiphoweri Chronicon archi-comitum Oldenburgensium, ed. H. Meibom, in *Rerum Germanicarum Scriptores* II, Helmstadt 1688, p. 181.

2) „Anno Domini MCCCCLXXXI Ego frater Johannes Sciphower de Meppis post professionem, quam feci, fui promotus ad studium particulare Lippiensi”, *ibidem*, p. 186. Vgl. E. YPMA, OSA, „De Augustijnen in de noordelijke Nederlanden en de studies in de 14e en 15e eeuw” in *Postillen over Kerk en Maatschappij in de 15e en 16e eeuw*, Nijmegen 1964, p. 241-42. Over het convent te Lippstadt, zie H. NIEMÖLLER, *Reformationsgeschichte von Lippstadt*, der ersten evangelischen Stadt in Westfalen (Schriften des Ver. f. Reformationsgeschichte no. 91) Halle a.d.S. 1906.

3) „Post hoc MCCCCLXXXIII ad studium provinciae fui promotus in oppido Dammis de post Anno Domini MCCCCLXXXIV celebravi primam missam in conventu Osenbrugensi”, *Ioannis Schiphoweri Chronicon*, p. 187.

ook hij in een of ander generaal studiehuis of aan een universiteit een graad behaalde en gedoceerd heeft te Appingedam of elders. Dit alles is natuurlijk loutere hypothese, maar het levert ons een benaderingsmogelijkheid om zijn leven tot 1541 enigszins te omschrijven.

Wij vinden Dico dus voor het eerst vermeld in 1541. Op 7 maart van dat jaar verkoopt het convent een stukje land, een kooltuin, aan twee voogden van het St. Anthoniusgasthuis binnen Appingedam. Bij de overeenkomst wordt de kloostergemeenschap vertegenwoordigd door prior Menno, pater Hendrik van Groningen, senior, en pater Dico, sacrista van het convent.¹ Dico had in dat jaar dus de zorg voor de kerk en de daar te houden diensten.

Drie jaar later, 29 september 1544, verpacht het klooster aan Haro Wyncken en zijn vrouw Ulsken in erfpacht een huisstede, waar het molenaarshuis op staat, met de aangrenzende moestuin en een stukje uiterdijk ten oosten van de molenberg.² In dit document waaraan nog het convents zegel hangt – ofschoon geschonden en vervlakt, zodat de voorstelling niet meer te onderscheiden is³ – treedt naast prior Menno broeder Dico op als procurator van het klooster. Tot aan zijn dood zal Dico deze functie bekleden. Het huis waarvan in deze acte sprake is, is de woning bij de kloostermolen. Het convent bezat nl. evenals de Nicolaaskerk een eigen molen. Beide molens hebben bij het beleg van Appingedam in 1501 een rol gespeeld.⁴

De „walgeleerde redger” Haro Wyncken en Ulsken, zijn vrouw, krijgen op 21 februari 1546 nog een ander stuk grond, het Bolwerk geheten, van het klooster in erfpacht voor de tijd van 80 jaar.⁵ Hiervan verpachten zij op hun beurt weer een gedeelte aan Johan Kremer en diens vrouw Fenne voor 70 jaar, waarvan acte op 21

1) Zie bijlage 1.

2) Zie bijlage 2.

3) Een gaaf exemplaar van het convents zegel bevindt zich in het Gemeentearchief te Groningen en hangt aan een verkoopacte d.d. 13 aug. 1342, het oudste document van het klooster. De tekst van deze acte is afgedrukt in *Oorkondenboek van Groningen en Drente I*, Groningen 1896, p. 261 (= n. 370). Het convents zegel is afgebeeld *ibidem* II, tegenover p. 417.

4) *Werken van de Ommelander edelman Johan Rengers van ten Post*, ed. H. O. Feith, I, Groningen 1852, p. 197 (in het vervolg te citeren als RENGERS); CLEVERINGA, *Ontwikkelingslijnen*, p. 29, n. 5. Op het schilderij van Claes Hendericx (afb. 2) zijn de molens nog te zien.

5) Zie bijlage 7. Het Bolwerk bestaat nog als straatnaam.

februari 1550.¹ Ook bij de verpachting van het Bolwerk treffen we Dico van Groningen aan in zijn functie van procurator.

Verreweg de belangrijkste gebeurtenis echter uit Dico's procuratorschap is de overdracht van de kloosterkerk aan de parochie, die een jaar later gevolgd zal worden door de schenking van de kloostergoederen. Omdat deze van grote betekenis geweest zijn voor de stedelijke gemeenschap van Appingedam, is het nuttig hierbij wat langer stil te staan. Appingedam is vooral in de eerste helft van de 16e eeuw het toneel geweest van bloedige belegeringen, brandschatting en onlusten. Het oorlogsgeweld had er niet weinig toe bijgedragen, dat de Nicolaaskerk bouwvallig geworden en niet meer voor de eredienst geschikt was. De restauratie zou grote kosten met zich meebrengen die in het lamgeslagen stadje niet op korte termijn bijeengebracht konden worden. De kloosterkerk echter, buiten de bebouwde kom gelegen, was bij de belegeringen de dans tamelijk ontsprongen en deze zou de functie van parochiekerk voorlopig kunnen overnemen.

Daar kwam nog bij, dat het Augustijnenklooster zo goed als uitgestorven was en met geen mogelijkheid tot nieuw leven te brengen. Daarom besloten prior Menno en procurator Dico na „mannichfoldige instantien der hoiffingen, voirth pastoirs, vogden unde gemene borgerenn in den Damme” de kerk aan de parochie af te staan op voorwaarde, dat de bevoegde instanties deze overeenkomst zouden bekrachtigen en de conventualen het recht zouden behouden dagelijks de vroegmis te zingen of te lezen. Deze overeenkomst werd bezegeld op 13 februari 1545.²

Onmiddellijk hierna moeten de belanghebbenden op weg gegaan zijn naar de bisschop van Münster tot wiens rechtsmacht Appingedam behoorde, want precies 14 dagen later hecht bisschop Franz von Waldeck zijn goedkeuring aan de transactie en de daarin gestelde voorwaarden. Bovendien voegt hij er nog een clausule aan toe nl. dat bij een eventueel uitsterven van de kloostergemeenschap – hetgeen God moge verhoeden – alle goederen renten en inkomsten van het convent in „pious usus” aangewend dienen te worden.

1) Zie W. J. FORMSMA, *De oude archieven van Appingedam*, Assen 1954, p. 56 (Reg. no. 53).

2) Zie bijlage 3.

De officiaal van het aartsdiakonaat Friesland moet daarop toezicht houden.¹

In de zomer van datzelfde jaar bezocht de landvoogdes Maria van Hongarije de Noord-Nederlandse gewesten. Op 20 juni arriveerde zij te Groningen en zij bracht enige dagen later ook een bezoek aan Appingedam. De geestelijke en wereldlijke bestuurders der stad geleidden haar naar het Augustijnenklooster² en zij bespraken er met haar de in februari gesloten overeenkomst betreffende de overdracht van de kloosterkerk. Nu de diocesane overheid de onderhandelingen had goedgekeurd, verlangden zij ook van keizer Karel V diens bekrachtiging van het accord. Volgens de berichten³ zou Maria dit verzoek vooreerst nog in overweging gehouden hebben, doch lang kan dit niet geduurd hebben, daar de officiële bekrachtiging van de keizer gedagtekend is te Groningen op 27 juni 1545 en dat is precies de dag waarop Maria die stad verliet.⁴

Er stond nu niets meer in de weg om het accord over de bestemming van de kloosterkerk zijn beslag te laten hebben. We mogen veronderstellen, dat de Appingedammers sinds de zomer van 1545 op de Monnikenwierde ter kerke gingen, en dat men langzamerhand begonnen is met de herstelwerkzaamheden aan de Nicolaaskerk.

1) Zie bijlage 4. Onder het aartsdiakonaat Friesland wordt verstaan: Achtkarspelen, in de tegenwoordige provincie Friesland, en de Groninger Ommelanden, zie G. KRÜGER, *Der münsterische Archidiakonat Friesland* (Geschichtliche Darstellungen und Quellen, hrsg. v. L. Schmitz-Kallenberg, 6), Amsterdam² 1962. Een lijst van de tot dit aartsdiakonaat behorende parochies in *A.A.U.* 7 (1879), 46-56.

Voor Franz von Waldeck, gest. 15 juli 1553, Vgl. W. F. DANKBAAR, „De Reformatiepoging van Franz von Waldeck (1543-1548) en de situatie in de Groninger Ommelanden” in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 47 (1965-66), 137-165, alwaar op p. 159 over de kloosterkerk van Appingedam (bij gelegenheid van het bezoek van Maria van Hongarije aan Groningen in 1545) en over de pastoor van Appingedam, die toen „reformatorisch” preekte.

2) *De kroniek van Abel Eppens tho Equart*, ed. Feith-Brugmans, I (Werken Hist. Gen., 3e serie, n. 27), Amsterdam 1911, p. 105. Dat Dijke de enige bewoner was „meer een vlesselicker, libertiner, Davidtjorichscher to achten als een mungck sick bewij-sede”, menen wij in tegenspraak te zijn met de feiten.

3) N. WESTENDORP, *Bijzonderheden uit de geschiedenis der Hervorming*, Groningen 1832, p. 7-8, gecit. bij W. BOELES, „Het bezoek van de landvoogdes Maria aan de Noord-Nederlandsche gewesten in den zomer van 1545” in *Bijdr. Gesch. Oudh. Gron.*, II, Groningen 1865, p. 219.

4) Zie bijlage 5.

De bisschop van Münster had dus aan de bekrachtiging van de transactie een clausule toegevoegd, nl. wat er met de goederen van kerk en klooster zou moeten gebeuren, wanneer de klooster-gemeenschap zou zijn uitgestorven. Dat heeft prior Menno en procurator Dico doen nadenken over de feitelijke situatie in hun convent. Dat die situatie verre van rooskleurig was, kunnen we al lezen uit het document van 13 februari 1545, waarin de kloosterkerk wordt afgestaan, omdat „wij conventualen gelick alle anderen kloisteren swack van personenn sijnnenn unde dagelix mer verminderen”.¹ Begon dit stuk nog plechtig: „Wij broder Menno prior, broder Dicko procurator unde voirth gemene conventualen des conventz Appingadam”, een jaar later schijnen buiten Menno en Dico geen andere conventualen meer in leven te zijn, gezien de aanhef van het document, op 16 februari 1546 getekend, „Wij broder Menno prior, unde broder Dicko procurator des conventz Appingadamme van sunte Augustiner orde”.²

Zij schrijven verder helaas geconstateerd te hebben „dat grothe verloop in veelenn unnd mannigerleien cloisteren sunderlingen ock van unsenn ordenn der gantze unde hele provincioen, daer wij susz-lange tho capittell gehoirt hebben”. Het was inderdaad zeer lang geleden, dat er in de Saksische provincie een kapittel gehouden werd, nl. in 1520. Gerhard Hecker, die het jaar daarop in Osnabrück en omgeving de nieuwe leer begon te prediken³, werd toen als provinciaal opgevolgd door Tilman Schnabel, door Luther later genoemd: „die erste Creatur, die er geschaffen habe”. Deze provinciaal, die zich in het voorjaar van 1525 bij de generaal van de orde beklagde over het veelvuldig uittreden van zijn onderdanen, trok nog voor het jaar ten einde was zelf zijn habijt uit, ging naar Saksen en vestigde zich als evangelisch predikant te Leisnick.⁴ Daarmede hield de provincie op te bestaan. De leiding was weg en de conventen raakten ontvolkt, omdat de Augustijnen bij tientallen overgingen naar de nieuwe leer en roepingen voor het kloosterleven uitbleven. Pogingen om overgebleven broeders naar Appingedam te krijgen, waren, waarschijnlijk ook vanwege de afstanden, mislukt. Menno en Dico merken treurig op „doch so vacken

1) Zie bijlage 3.

2) Zie bijlage 6.

3) TH. KOLDE, *Die deutsche Augustiner-Congregation und Johann von Staupitz*, Gotha 1879, p. 402; *Collectanea van Gerardus Geldenhauer Noviomagus*, ed. J. Prinsen (Werken Hist. Gen., 3e serie, n. 16), Amsterdam 1901, p. 79.

4) KOLDE, *a.w.*, p. 401.

versocht te hebben mit anderen broderen umbe unse convent tho underholdenn mit godesdenste, hefft nochtans geen voirtganck hebben willen". Om al deze redenen hebben zij zich „seher wall bedacht, unnd mit frien willen alle unse conventz guederen, waer, wo, unnd waran de gelegen mogenn sijn, nijet uthbesundert mit der daede tegenwoirdelick resigniert unde overgegeven" aan de pastoor, het kerkbestuur en de gemeente van Appingedam om met de opbrengst daarvan de nieuwe parochiekerk te onderhouden ter vermeerdering van de religie.

Overeenkomstig hetgeen zij bij de overdracht van de kerk gesteld hadden, vragen Menno en Dico ook bij de concessie van de kloostergoederen, dat de geïnteresseerden zich van de goedkeuring van de ordinarius of van de H. Stoel zouden verzekeren. Bovendien stipuleren zij ieder „for sijn persoën halff sovöle staende renthe, alss dat convent inkhomende hefft up dach deser resignation, so lange de prior unde procurator leven, unnd nicht langer". Dat alles wordt op 16 februari 1546 tussen prior en procurator van het convent en pastoor Johann Rengers overeengekomen.¹

Normaliter zou een dergelijke overdracht van ordeseigendom niet zonder permissie van een provinciaal bestuur of de generale overste van de orde kunnen geschieden. Dat de twee paters voor eigen rekening handelen, komt ten eerste omdat er geen provinciaal bestuur meer bestond, en bewijst vervolgens hoezeer het Appingedamse convent van de rest van de orde en de generale leiding geïsoleerd was. Trouwens de ontredde toestand van de Saksische provincie had ook andere kloosters er toe gebracht hun conventen en goederen te verkopen of aan de stadsbestuurders over te dragen. De Augustijnen van Helmstadt deden dit in 1527, die van Anklam volgden in 1530 hun voorbeeld.² Appingedams buurconvent Osnabrück verkocht in 1539 zijn termijnhuis te Münster en het jaar daarop kwam de stad Osnabrück in het bezit van de kloostergebouwen.³ Wanneer de eerste helft van de 16e eeuw verstreken is, bestaan er nog maar twee conventen: Appingedam en Würzburg; het laatste alleen zal overblijven.

Niet zo vlug als bij de overdracht van de kerk aan de parochie Appingedam, te weten eerst na zes maanden, komt de goedkeuring

1) Zie bijlage 6.

2) KOLDE, *a.w.*, p. 402-403.

3) K. ZUHORN, „Die Beziehungen der Osnabrücker Augustiner zum Bistum und zur Stadt Münster" in *Dona Westfalica*. Georg Schreiber zum 80. Geburtstag, Münster 1963, p. 387-88; 391-92.

af van de bisschop van Münster van de transactie van de klooster-goederen.¹ De pauselijke bekrachtiging, zowel van de overdracht van de kerk, als die van de kloostergoederen, komt pas elf jaar later. Namens Paulus IV zendt diens grootpenitencier Raynutius, kardinaal Farnese, de goedkeuringsbul op 15 oktober 1557 naar de ingezetenen van den Dam.²

Het grote verschil in tijdsruimte tussen de goedkeuring uit Münster en die van Rome is misschien te verklaren uit de wisseling van pastoors in die jaren. Johann Rengers is waarschijnlijk in de loop van 1547 gestorven, want in een document van 12 januari 1548 komt Dr. Johannes Winschoete voor als pastoor te Appingedam.³ Ofschoon hij zich toen al officiaal noemde, komt zijn benoeming in deze functie, die door Rengers' dood was opengevallen, eerst op 3 februari van dat jaar.⁴ Johannes Winschote overlijdt echter reeds op 7 november 1548, zoals op zijn grafsteen in de Nicolaikerk te Appingedam te lezen is.⁵ Wie volgde hem op als pastoor te Appingedam? Het officialaat van Friesland brengt ons in deze geen uitkomst, want in die functie wordt op 1 juli 1550 benoemd Johann von Visbeck, deken van de collegiale kerk te Oldenzaal.⁶ We weten van deze pastoor alléén, dat hij vóór 1557 gestorven is. Immers, wanneer in 1559 koning Philips II zijn goedkeuring hecht aan de overdracht van kerk en kloostergoederen, wordt in de bekrachtigingsbulle de mededeling gedaan, dat de „thoonderen”, dat zijn de pastoor, de kerkvoogden, de hoofdelingen, burgemeesters en gemene burgers van den Dam, de documenten van de overdracht en de goedkeuringen van de bisschop van Münster eerst gevonden hebben na het overlijden van de „voirseyde pastoir die binnen twee oft drye jaeren herrewaerts

1) Zie bijlage 8.

2) Zie bijlage 9.

3) FORMSMA, *a.w.*, p. 56 (= Reg. n. 51).

4) Bistumsarchiv Münster, *Dom IX A 2*, f. 37v. (Vriendelijke mededeling van Dr. H. Börsting, Bistumsarchivar te Münster).

5) „An^o. 1548 den 7 Novemb. starf de Hoegelerte Ioannes Winschote in beider rechten Doctor Pastoor ten Dam ende Offitiael van Vrieslant”, vgl. *Grafscriften in Stad en Lande*, verz. en uitg. door J. A. Feith, C. H. van Rhijn, J. Vinhuizen en G. A. Wumkes, Groningen 1910, p. 6 (= n. 2); de daar gegeven tekst is echter niet correct. De gotisch geschreven 4 in het jaartal heeft Cornelis ADAMI in zijn *Naamlijst der Predikanten in de provincie van Stadt en Lande Groningen en Ommelanden 't sedert de reductie*, [uitg. J. I. Harkenroht], Groningen [1730], in het „Voorberigt”, § 60, geïnterpreteerd als een 6. Volgens hem is Winschote dus overleden in 1568. J. Dik, *a.w.*, p. 175-76, heeft deze vergissing overgenomen.

6) Bistumsarchiv Münster, *Dom IX A 2*, f. 43v.

Gezicht op Appingedam anno 1665 door Claes Hendericx. Rechts de Nicolakerk, links op de wierde de Augustijnenkerk. Appingedam,
Raadhuis.
Foto R. Steensma

overleden is” en daarna van Rome de pauselijke goedkeuring hebben ontvangen.¹ Hoewel er staat *voirseyde* pastoor, is diens naam in het voorafgaande niet gegeven. Van welk tijdstip echter moeten die twee of drie jaren teruggerekend worden? We vinden namelijk in een document van 23 november 1555 Jochem van Schuttorp als pastoor en commissarius in den Damme vernoemd.² Wanneer hij de pastoor is, die met de kerkvoogden de papieren uit het parochiearchief heeft opgediept en ze ter bekrachtiging naar Rome heeft gestuurd, zou vanaf 1557 twee of drie jaar teruggerekend Jochem's voorganger bedoeld zijn, die dan in 1554-1555 het tijdelijke met het eeuwige verwisselde. Indien echter de tijdslimiet tot het overlijden van Appingedams pastoor berekend zou moeten worden vanaf het jaar 1559, dan zou men moeten aannemen, dat Jochem Schuttorp tussen 1556-1557 is overleden. Dit laatste beantwoordt niet aan de werkelijkheid, omdat Schuttorpius, zoals zijn grafsteen vermeldt, op 1 maart 1569 gestorven is.³ Conclusie is dus, dat de tot nu toe onbekende voorganger van Jochem is bedoeld. Misschien waren meer dringende zaken er de oorzaak van, dat de in 1546 gemaakte overeenkomst wat betreft de pauselijke goedkeuring niet onmiddellijk werd afgewerkt. Ik denk aan de restauratie van de Nicolaikerk waarvan de toren in 1554-1555 klaar kwam⁴, of de toename van de Doopsgezinde gemeente te Appingedam, de grootste in de provincie waartegen de pastoor streng optrad.⁵ Misschien heeft hij de zaak gewoon terzijde geschoven? Voorlopig blijft de kwestie onopgelost.

Zoals uit de brief van Philips II blijkt⁶, wilden de gemeentenaren van Appingedam de overeenkomst omtrent de kloostergoederen niet in werking laten treden, voordat zij van de koning verlof en „behoirlycke oepene brieven daertoe dienende” hadden gekregen. De vorst geeft daarom op 1 juli 1559 zijn toestemming om het pauselijk decreet uit te voeren, te „genyeten ende te gebruyc-

1) Zie bijlage 10.

2) FORMSMA, *a.w.*, p. 57 (= Reg. no. 58).

3) „A° 1569 den I Martii starf de Weerdige Walgeleerde Heer Joachimus Schuttorpius Pastoor und Commissarius ten Dam”, vgl. *Grafschriften in stad en lande*, p. 6 (= n. 6).

4) DIK, *a.w.*, p. 150.

5) H. BRUCHERUS, *Geschiedenis van de opkomst der kerkhervorming in de provincie Groningen tot aan het jaar 1594*, Groningen 1821, p. 124; S. BLAUPOT TEN CATE, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland*, I, Leeuwarden-Groningen 1842, p. 84.

6) Zie bijlage 10.

ken". Dertien jaar waren er verlopen voordat de overdracht van de kloostergoederen aan kerk en gemeente van Appingedam door de overheidsinstanties was goedgekeurd en dus in werking kon treden.

Verdere geschiedenis van de kloostergoederen tot 1594

Drie jaar later, op 25 november 1562, stierf de laatste Augustijn van Appingedam, Dico van Groningen, en daarmee hield het klooster op te bestaan. Volgens afspraak zouden nu alle goederen in handen komen van kerk en gemeente van den Dam, maar om een niet duidelijke reden werden deze in de bezitneming ervan belemmerd. De militaire gouverneur van Groningen, Johan de Mepsche, had met zijn hoofdmannen in naam des konings onmiddellijk „nae dootlijcken affganck vanden voerschreven procurator” beslag laten leggen op de huren en inkomsten van het convent, „den meijeren bevolen” om aan de kerkvoogden geen huur meer te betalen, en deze laatsten opgedragen van al hun brieven, bullen en documenten afschriften te zenden aan de hoofdmannen en koning Philips II. De Appingedammers tekenden tegen deze maatregelen protest aan en wendden zich, waarschijnlijk in december 1562, tot de koning.¹ In diens naam wordt de kwestie op 7 januari 1563 door de landvoogdes Margaretha van Parma geregeld. De supplianten worden in hun rechten hersteld op voorwaarde, zoals gezegd ², dat, indien de te benoemen bisschop van Groningen zich in Appingedam zou willen vestigen, hem het convent tot woning zal worden toegewezen. Ook zou hij zoveel van de liturgische gebruiksvoorwerpen verkrijgen als hij voor een kapel nodig zal hebben, benevens een deel van de inboedel en de huisraad. Hij zou tevens verplicht zijn een inventaris van die goederen op te maken en zijn opvolger daarvan het gebruik te laten. De luitenant van Groningen en de abt van Rottum, Dutmarus Rengers O.S.B., werden door Margaretha aangewezen om met de supplianten de zaken te regelen en haar hierover verslag uit te brengen. Twee personen moesten er vervolgens tot beheerders van de goederen worden aangesteld, een van 's konings wege door de luitenant, de ander door de stad en kerk van Appingedam, die van hun beheer verantwoording schuldig zouden zijn aan luitenant de Mepsche.³

1) Zie bijlage 11 A.

2) Zie p. 5.

3) Zie bijlage 11 B; verder R. P. CLEVERINGA Pzn., *Revisie en beroep te Groningen*, Groningen 1949, p. 40-42.

Wat de inbeslagneming van de kloostergoederen na het uitsterven van de Augustijnenfamilie betreft, wil het mij voorkomen, dat deze inderdaad in verband gebracht moet worden met de oprichting van het bisdom Groningen. Philips II was immers sedert 1558 in de weer voor de oprichting van nieuwe Nederlandse bisdommen. Paus Paulus IV willigde het verzoek van de koning in door de bulle *Super universas* van 12 mei 1559.¹ Hoewel Groningen op die datum formeel bisdom was geworden, kwam de bulle *Regimini universalis*, waarin de grenzen van het bisdom werden vastgesteld en de dotatie geregeld, eerst op 7 augustus 1561 uit. De dag daarop werd de oud-provinciaal van de Minderbroeders, Johannes Knijff, tot bisschop van Groningen benoemd, die eerst zeven jaar later zijn zetel in bezit zal nemen.²

Wanneer dus midden in de voorbereidingsperiode de delegatie van Appingedam in Brussel verschijnt met het verzoek aan de koning om de overdracht van de kloostergoederen te willen bekrachtigen, geeft Philips, zoals we zagen, op 1 juli 1559 gehoor aan dit verzoek. Hij zal echter tevens een prachtige gelegenheid gezien hebben om de gebouwen als mogelijke residentie van de te benoemen bisschop van Groningen te reserveren. Weshalve schijnt hij zijn militaire gouverneur de Mepsche te hebben opgedragen op klooster en goederen onmiddellijk beslag te leggen, zodra de laatste bewoner uit dit leven gescheiden zou zijn. Het feit, dat Margaretha van Parma in januari 1563 nog spreekt van een te benoemen bisschop (hoewel die reeds in augustus 1561 benoemd was), wordt waarschijnlijk door het volgende verklaard. Vooreerst bereikten de omschrijvingsbulle van het bisdom Groningen en de benoeming van Knijff Brussel pas in oktober 1562.³ Vervolgens is het bekend, dat Margaretha niet erg ingenomen was met de nieuwe bisschoppen⁴, zodat zij misschien liever wilde wachten met de bekendmaking van de benoeming van Knijff, die intussen als wijbisschop van Frederik Schenck van Toutenburg in Utrecht functioneerde;

1) G. BROM-A. HENSEN, *Romeinsche bronnen voor den kerkelijk-staatkundigen toestand der Nederlanden in de 16de eeuw* (Rijks Gesch. Publ. 52), 's-Gravenhage 1922, p. 69-74 (= n. 77). De bul was pas op 31 juli klaar, maar werd toch gedagtekend 12 mei, dag van de consistoriezitting, zie M. DIERICKX, SJ., *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Philips II, 1559-1570*, Antwerpen-Utrecht 1950, p. 60.

2) BROM-HENSEN, *a.w.*, p. 99-105 (= n. 91); p. 114-115 (= n. 95); DIERICKX, *a.w.*, p. 277.

3) *Ibidem*, p. 191.

4) L. J. ROGIER, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, I, Amsterdam² 1947, p. 240.

of dat zij heeft willen wachten tot de spanning omtrent en het verzet tegen de oprichting van het nieuwe bisdom in het Noorden wat geluwd zouden zijn en Knijff aanstalten kon maken zijn intrede te doen in Groningen.

De Appingedammers konden dus gebruik maken van hun rechten, maar zij dienden er rekening mee te houden, dat zij niet het volledige beschikkingsrecht bezaten. Daarom kwamen zij op 8 februari 1563 met de luitenant van Groningen ten huize van Sebastiaan Wabbens bijeen om de bestemming van de kloostergoederen te regelen. Zij stelden een stuk op, waarin enige interessante gegevens te lezen zijn.¹ Allereerst bedanken zij Margaretha voor de welwillende wijze waarop zij door haar in hun rechten hersteld zijn. Maar er zijn door Dico van Groningen en zijn medebroeders nog al wat schulden en verplichtingen nagelaten, zodat zij nu niet tot een definitieve regeling kunnen komen. Wat betreft de diensten in de twee kerken van Appingedam wordt de volgende voorlopige regeling getroffen. De pastoor van de St. Nicolaaskerk zal met zijn acht priesters beurtelings de diensten gaan verzorgen in de parochiekerk en de kloosterkerk. In beide kerken zullen zij „ten eewigen tijden” iedere dag de vroegmis celebreren.² De overige plechtigheden zullen elke week wisselen. Wanneer in de St. Nicolaaskerk de metten en de hoogmis gehouden zullen worden, zal men ’s middags in de Augustinuskerk voor de jeugd en de dienstmeisjes preken en de vespers zingen. De week daarop worden dezelfde diensten in de andere kerk gehouden. Voor dit dienstbetoon zullen de priesters jaarlijks uit de renten en goederen van de Augustijnenkerk 100 Emders guldens ontvangen, die zij onder elkaar zullen verdelen, voor de tijd van zes jaar. Men hoopt dan de schulden van Dico betaald te hebben uit de opbrengst van de renten der kloostergoederen en te kunnen overgaan tot een definitieve regeling naar de „groetheijt vanden goederen”. De armen zijn in de dagen van Dico en zijn medebroeders steeds goed verzorgd geweest, zowel de huiszittende armen als zij die elke maandag aan de kloosterpoort een aalmoes in ontvangst konden nemen of gespijzgd werden. In verband met deze gewoonte vragen de supplianten aan de koning om jaarlijks uit de renten van de goederen 100 Emders guldens te mogen bestemmen voor de armenzorg „waer mede de armoet aldaer des te beter onderhouden mach worden”.

1) Zie bijlage 12.

2) Een latere hand merkt in de marge op, dat dit nooit gebeurd is.

De voormalige kloostergoederen bleven voortdurend het voorwerp van strijd en interesse. Edzard en Frans Rengers van ten Post protesteerden op 26 februari 1563 als afstammelingen van de stichters van het klooster, dat de kloostergoederen een andere bestemming gekregen hadden.¹ Mogelijk doelden zij op de overeenkomst van 8 februari 1563, of het moet zijn, dat de beheerders, door de Mep-sche, de stad en de kerk van Appingedam benoemd, zich metter-woon in het klooster hadden gevestigd. In deze richting wijst namelijk een ordonnantie voor de schutters, hoogstwaarschijnlijk uit dezelfde tijd daterend. Daarin wordt gesproken over het betalen van schadevergoeding aan de „Huisherén”, wanneer een der schutters tijdens het drinken van het schuttenbier in het convent „als die vogel affgeschoten is” iets mochten breken of anderszins schade toebrengen aan de inboedel. De feestelijke bijeenkomst in het klooster was destijds goedgevonden en geconsenteerd door „die werdige Religiose Heer Bruer Dijke van Groningen procurator in der tijdt des Convents vorscr. voor hem unde sijnnen naekomelingen”.²

Drie jaar later probeert de stad Groningen in het bezit te komen

1) RENGERS, I, p. 282-83. Hij geeft hierbij een interessante vermelding: „De moncken tho appingedam plegen vorhen tho oisterwerum to wonen vnde de van osterwerum jnt closter then Dam, dan hebben de woningen vmgebutet vnd verandert vnd beide clostern plegen alle jar den Rengers ten post alse here fundatoren off collatoren vp horen kermissen to bidden”. Dat de Augustijnen eerst in Oosterwierum woonden en later met de Johanniters van convent hebben geruild, vertelt hij ook bij het jaar 1338 (I, p. 88) en daarna nog op p. 141. Het is moeilijk na te gaan wanneer dit gebeurd zou zijn. Wij weten – dit in tegenstelling tot Rengers van ten Post – dat de Augustijnen in 1338 reeds in Appingedam woonden (p. 9. n. 2). In een document van 1319 wordt een commandeur van Oosterwierum vermeld (*Oorkondenboek van Groningen en Drente*, I, p. 191-92 (= n. 264), terwijl W. BOELES, *De geestelijke goederen in de provincie Groningen*, Groningen 1860, p. 38, op gezag van van Halsema, een Gregorius, commendator in Oosterwijrum, noemt in 1237. Bedoelde oorkonde is echter vals, zie *Oorkondenboek Gron. Drente* II, p. 424 (= onechte stukken no. 3). De geschiedenis van de Johanniters in Noord-Nederland is nog te weinig onderzocht. Wel zegt E. A. VAN BERESTEYN, *Geschiedenis der Johanniterorde in Nederland tot 1795*, Assen 1934, p. 71, dat tot het klooster van Oosterwierum een kerk behoorde, dicht bij Appingedam gelegen, waarvoor men aan de Balier van Steinfurt jaarlijks f 2.— moest opbrengen (Ecclesia prope oppidum Dam). De kloosterkerk van Appingedam zou in 1302 gebouwd zijn, vertelt Franciscus MIJLEMAN in zijn boekje *Ommelands Eer*, uitg. A. Pathuis in *Archief Gesch. Kath. Kerke in Nederland* 7 (1965), 48. – Terloops zij hier medegedeeld, dat de aantekeningen van Pathuis betreffende kerk en klooster van de Augustijnen te Appingedam onjuist zijn. – Men kan vermoeden, dat beide kerken identiek zijn. Het conventsiegel van 1342 (zie p. 11, n. 3) draagt de beeltenis van St. Jan de Doper, mogelijk de patroon van de kerk. Dit zou kunnen wijzen op de vroegere bewoners, of op een vroegere onderhorigheid aan de Johanniters van Oosterwierum.

2) CLEVERINGA, *Ontwikkelingslijnen*, p. 227.

van de kloostergoederen van Appingedam. Het stadsbestuur speelde namelijk met de gedachte om van het Fraterhuis een seminarie te maken. Strubbelingen met de fraters over het wanbeheer van de goederen, die voor de arme schooljongens bestemd waren, hadden tevoren reeds aan Johannes Eelts, pastoor van St. Maarten, aanleiding gegeven om aan burgemeesters en raad voor te stellen het klerkenhuis in een weeshuis te veranderen.¹ Maar de stadsregering voelde er meer voor om de school, die altijd in hoog aanzien had gestaan, als instituut te behouden. Ofschoon de benoemde bisschop van Groningen nog geen bezit genomen had van zijn zetel, dat zou pas in 1568 gebeuren, meende de raad de bepaling van het kortelings gesloten Concilie van Trente inzake de oprichting van seminaria, alvast ten uitvoer te kunnen leggen, juist nu er iets moest gebeuren met de St. Maartensschool. Maar dan moest er voldoende geldelijke armslag zijn om enige leerkrachten te kunnen betalen en intelligente jongens voor hun opleiding eventueel naar het buitenland te kunnen sturen.

Te dien einde droeg de stad haar afgevaardigden bij de landvoogdes op te proberen de goederen van de opgeheven kloosters van Appingedam en Esens voor dit doel in handen te krijgen. Doch het Hof te Brussel ging waarschijnlijk op dit verzoek niet in, want in september 1566 richtten burgemeesters en raad zich rechtstreeks tot de koning om in het bezit gesteld te worden van genoemde goederen.² Om hun petitie kracht bij te zetten, vermeldden zij terloops, dat de adel en de rijke burgerij hun kinderen liever in de handel lieten gaan, die daaruit „meer gewijns ende geniets” konden verwachten, dan wanneer zij hen lieten opleiden voor de geestelijke stand.³ De school bestond dus voor het merendeel uit minder gegoede jongens.

Ook op deze brief kwam geen antwoord, wellicht omdat de goederen van het Augustijnenklooster gereserveerd waren voor de bisschop, zoals we gezien hebben in het antwoord van Margaretha van Parma van 7 januari 1563⁴, en zoals de facto blijkt uit Knijff's brief van 12 augustus 1568 aan Alva.⁵

Intussen was aan de herstelwerkzaamheden van de Nicolaikerk

1) A. T. SCHUITEMA MEIJER, „Het Fraterhuis in de St. Jansstraat te Groningen” in *Groningse Volksalm*, 1960, p. 11.

2) Zie bijlage 13.

3) SCHUITEMA MEIJER, *a.w.*, p. 13-14.

4) Zie p. 18.

5) Zie p. 5.

een einde gekomen ¹ en, zoals we zagen, was zij weer als parochiekerk in gebruik genomen. Het gevolg hiervan was, dat de goederen van beide kerken, tot dan toe door een college van vier kerkvoogden gezamenlijk beheerd, voortaan weer gescheiden geadminiistreerd werden. Daartoe werd in het jaar 1572 besloten door Jasperus Vos, pastoor en commissarius te Appingedam, en de burge-meesters Aebke Fockens en Emo Tammen „mit dem samptlicken Eydgenoten”. Bij elk van beide kerken werden twee kerkvoogden met het beheer en de administratie belast.²

Na de dood van bisschop Knijff, 1 oktober 1576, schijnen de Damster kloostergoederen weer gedeeltelijk onder toezicht van de vertegenwoordiger van de Spaanse kroon gekomen te zijn. Stadhouder Rennenberg bepaalt namelijk bij zijn bezoek aan Appingedam in april 1579 op verzoek van de richteren, dat aan de evangelische gemeente die na de afkondiging van de religievrede op 24 augustus 1578 de beschikking hadden gekregen over de voormalige kloosterkerk ³, ook de goederen van het convent ten deel zullen vallen, iets wat pastoor Vos en de zijnen maar moeilijk konden verteren.⁴

Er is in deze en volgende jaren nog al wat te doen geweest over de kloostergoederen in de Ommelanden.

1) Op een der gewelven in de Nicolaïkerk is bij de laatste restauratie (1949-1954) het volgende opschrift blootgelegd: „Anno 1570 in der tyd als Jasperus Vos pastoor en commissarius, Johan Reiners, Galtho Amsweer und Rutger van Titz kerkvoegeden ten Damme weren is desse kercke repareert und gestoffeert”. Cfr. *Bull. Kon. Ned. Oudheidk. Bond* 65 (1966), 87. Uit het document van 8 febr. 1563 (bijlage 12) blijkt, dat men toen in de Nicolaïkerk al weer kerkte.

2) R. WESTERHOFF, „Hoe en waar oudtijds in Appingedam het aanzweren der regters bij de aanvaarding hunner ambtsbetrekking plaats vond” in *B.G.O.G.* 4 (1867), 351, no. 1.

3) RENGERS, II, 151: „...wunsdage vor Santgange (= 5 sept. 1578) hefft Joannes Milius dener des Gotlichen worden sijn eerste predig jnden Dam gedaen int scutten huesz dewijl Broerkercke gereinigt worde van allen beelden altaren schilderien. Sondages darna (= 9 sept.) heft he in Broerkercke begint to predigen consistorij ordineert darna den sacramenten wthdeelen etc. vnd geholden in conformiteit van Emder gemeente”. Zie ook BRUCHERUS, *a.w.*, p. 209, 211; F. U. ROS, *Rennenberg en de Groningse malcontenten*, Assen 1964, p. 83-84.

4) *Kroniek Abel Eppens tho Equart*, I, p. 261-62; RENGERS, II, p. 179-80. Dat Win-schote en Schuttorpius de laatste pastoors van Appingedam waren, zoals DIK, *a.w.*, p. 175-76 schrijft, is dus niet juist. Jasper Vos werd op 20 juni 1581 gekozen tot pastoor van de St. Maartenskerk in Groningen als opvolger van Mr. Radingius Coen-inck, die op 14 mei was overleden, zie *Diarium van Egbert Alting 1533-1594*, uitg. W. Formsma-R. van Roijen (R.G.P., gr. ser. 111), 's-Gravenhage 1964, p. 520-21, 517. Vos „pastor bonus modestus et pacificus” overleed te Groningen op 5 oct. 1592 (*Ibidem*, p. 856). Wie pastoor Vos' opvolger was in Appingedam hebben we niet kunnen achterhalen; in elk geval is hij vóór 1591 gestorven (*Ibidem*, p. 837).

Van de ene kant trachtte de stad Groningen, omdat de bisschopszetel vacant bleef, in het bezit te komen van de in de Ommelanden gelegen goederen, die destijds bij het bisdom waren geïncorpo-reerd. De kanunniken van het kathedrale kapittel trokken hun in-komsten uit de kloostergoederen van Wittewierum en Esens. Daar-om had de raad op 29 december 1578 het besluit genomen het Groningse kapittel op te heffen. Begin januari 1579 ontvingen twee van hen, de pastoors Eelts en Coeninck, de mededeling, dat zij de kerkdiensten weer moesten waarnemen zoals dat gebeurde vóór de aanstelling van de bisschop; de overige zes werden de stad uitge-stuurd.¹

Van de andere kant hadden de Ommelanden – na de dood van Knijff voorstanders van het herstel van de Munsterse jurisdictie – bij aartshertog Matthias in Antwerpen reeds geprobeerd een nieuwe bestemming te krijgen voor de kloostergoederen, en Wittewierum zelfs weer op te richten, niet zozeer uit religieuze overwegingen, als wel om de oude rechten en toestanden te herstellen. Rennen-berg was in deze aangelegenheden op de hand van de Ommelan-ders. Omdat het er op ging lijken, dat de laatsten hun zin zouden krijgen, stelde de magistraat van Groningen op 3 januari 1579 aartshertog Matthias in kennis van de opheffing van het kapittel en vroeg hem de aan de kanunniken toebehoord hebbende goede-ren te mogen ontvangen voor de stichting van een „seminarium tot gemeine nutt ende beste van statt ende landen”. Weer greep Groningen er naast, want de goederen van Esens werden op 26 ja-nuari 1579 aan de abt van Rottum gegeven en die van Wittewierum werden op 2 mei van dat jaar door Rennenberg aan de Ommelander staten geschonken „ad pios usus”.² Over die van Appingedam, de derde van de trits, was, zoals we zagen, reeds einde april beslist.

Lang heeft deze toestand niet geduurd, want toen door het z.g. „verraad” van Rennenberg op 3 maart 1580 de stad Groningen weer aan Spaanse zijde werd gebracht, laaiden de vijandelijkheden, die door de religievrede van 1578 gestaakt waren, weer in alle hevigheid op. De godsdienstoorlog eiste veel geld; kerken en kloos-ters werden geplunderd, klokken uit de torens gehaald – Appinge-dam verloor er tien ³ – en schattingen opgelegd. De kloostergoede-ren „ad pios usus” bestemd, kwamen weer onder het beheer van stadhouder en hoofdmannen, die op 4 september 1580 bepaalden

1) *Diarium Alting*, p. 441-43.

2) Ros, *a.w.*, p. 95-97.

3) RENGERS, II, 208.

„den huiren van Wittewerum, Esener goeder inden umlanden, van Damster convents goeder in horen handen tho brengen”¹, zoals ook in 1562 gebeurd was.

Groningen zelf ondervond ook de gevolgen van de strijd. De Martinikerk liep aanzienlijke schade op als ook het Fraterhuis. Wat dit laatste betreft wilde de stadsregering nog steeds de St. Maartensschool in ere herstellen. Zij had aan Theodoricus Sutphaniensis, laatste pater en procurator van de fraterbroederschap, toen deze in 1578 de goederen van zijn gemeenschap aan de stad overdroeg, beloofd het Fraterhuis als instelling te zullen handhaven.² Toen de strijd geluwd was en er kans bestond, dat mr. Johannes Telgus, een geleerde die als goed katholiek bekend stond, misschien het rectoraat van de school op zich zou willen nemen, ondernam de stad nogmaals een poging bij het hof te Brussel om in het bezit te komen van de al vaak genoemde kloostergoederen. De secretaris schreef op 24 januari 1585 aan de stadssyndicus Johan van Gouda³, die zich aan het hof bevond, om van de hertog van Parma gedaan te krijgen, dat voor het herstel van het seminarie en het Fraterhuis de goederen van het „voerlanghs verlopen ende verwuestede augustijner convent” van Appingedam bestemd zouden worden, die jaarlijks 600 gulden opbrachten.⁴

Enige maanden later schreef de stadregering een officiële brief aan de koning, waarvan een afschrift wordt bewaard in het Algemeen Rijksarchief te Brussel.⁵ De brief toont veel overeenkomst met die van september 1566, maar de opzet is anders. Toen begon

1) *Ibidem*, II, 215; BOELES, *a.w.*, p. 47-48. De predikant van de Augustinikerk te Appingedam, Joannes Milius of van der Mijl, oom van Jacob Milius, die ter zelfder tijd predikant was in de voormalige Augustijnenkerk te Dordrecht, vluchtte naar Oostfriesland, cf. J. I. HARKENROHT, *Oostfriesche oorspronkelykeden*, Groningen² 1731, p. 467.

2) SCHUITEMA MEIJER, *a.w.*, p. 16.

3) „Stad en Ommelanden hadden ieder een syndicus, een rechtsgeleerd ambtenaar, te vergelijken met de pensionaris in de Hollandse steden”, W. FORMSMA, „Een poging tot herstel van het geestelijk gezag van de bisschop van Munster over de Ommelanden” in *Tijdschr. v. Geschied.* 74 (1961), 407, n. 8. Dr Johannes de Gouda oefende dit ambt uit van 1 sept. 1575 tot 12 febr. 1588. Daarna was hij tot zijn dood op 4 oct. 1593 luitenant van de koning te Groningen (*Diarium Alting*, p. 882).

4) Groningen, Gemeentearchief, reg. Feith, hs. in fol. 105 b, dl. II, p. 412-13, geciteerd bij SCHUITEMA MEIJER, *a.w.*, p. 18.

5) Zie bijlage 14. In het Algem. Rijksarchief te Brussel bevindt zich een bundel documenten betreffende de goederen van het Augustijnenklooster te Appingedam en de correspondentie daarover met Groningen, genummerd *Spaanse Privé Raad*, nr. 1118. Gaarne betuigen we onze dank aan Drs. H. Oldenhof te Heerenveen, die ons op de aanwezigheid van deze documenten opmerkzaam maakte.

de stadsregering te zeggen, dat er in de Ommelanden landerijen en goederen van voormalige kloosters lagen die goed gebruikt zouden kunnen worden om de St. Maartensschool weer tot nieuw leven te wekken. In 1585 staat de school voorop, die zich door het oorlogsgeweld in desolate toestand bevindt. Het aantal docenten aan de school is nu (misschien om het aanzien te verhogen) van drie of vier tot zes of zeven opgevoerd. Om het seminarium weer op te richten en de jeugd in deze turbulente tijden voor de katholieke religie te behouden is geld nodig. De goederen van de verlaten kloosters van Esens en Appingedam¹ zouden daarvoor zeer goed gebruikt kunnen worden. Die van Wittewierum zouden nergens beter voor besteed kunnen worden, schrijven de Groningers, dan voor het herstel van de Martinikerk.

Maar ook nu wil Parma niet dadelijk ingaan op het verzoek van burgemeesters en raad van Groningen. Dit blijkt uit de marginale aantekening op het document d.d. 19 augustus 1585, waarin bepaald wordt het advies te vragen van doctor Johannes Eelts, die op 8 augustus 1582 door Parma aangesteld was als vicaris generaal van het vacante bisdom Groningen.² Eelts richt zich in een brief van 24 september 1585 rechtstreeks tot Alexander Farnese, de hertog van Parma.³ Hij maakt hem er op attent, dat Wittewierum en Esens indertijd door paus en koning aan het kapittel van Groningen zijn toegewezen. Het kapittel is opgeheven, schrijft Eelts, door de „iniuria temporum et haereticorum malitia”. Blijkbaar staat hij weer op goede voet met burgemeesters en raad, die in december 1578 de kapittelheren naar huis stuurden.⁴ Aangezien

1) In deze brief wordt ook genoemd het *Blaumhuys*, annex aan het Augustijnenklooster. Het is ons niet bekend wat hieronder verstaan wordt.

2) FORMSMA, „Een poging tot herstel . . .”, p. 411. De benoemingsbrief is afgedrukt bij A. v. LOMMEL, „Bescheiden betreffende het voormalig bisdom Groningen 1559-1603” in *A.A.U.*, 15 (1887), 280-81. De benoeming zelf werd pas op 14 juni 1583 door de stad aanvaard, cf. *Diarium Alting*, p. 585. Johannes Eelts was pastoor en commissarius te Baflo toen hij op 17 maart 1564 wederom tot pastoor en persona van de St. Maartenskerk te Groningen werd gekozen, van welke functie hij in 1558 afstand had gedaan (*Diarium Alting*, p. 136). Hij was gepromoveerd in de rechten te Ferrara (G. NAUTA, „Waar studeerden de Groningers vóór de stichting hunner academie?” in *Gron. Volksalm.* 1910, p. 174). Hij was kanunnik van het kathedrale kapittel, aartsdiaken en domdeken van Groningen (*Diarium Alting*, p. 203, 278). Eelts overleed aldaar op 3 juli 1588 (*Ibidem*, p. 731).

3) Zie bijlage 15.

4) De vier burgemeesters van Groningen werden jaarlijks op 8 febr. gekozen. Onder die van 1585 was alleen Johan Thedema ook burgemeester in 1578, cf. *Diarium Alting*, p. 414, 625. Ook burgemeester tijdens de beeldenstorm, werd hij als „Don catholique” beschouwd, cf. *A.A.U.* 67 (1949), 211.

de kathedrale kerk dringend herstel nodig heeft en de St. Maartensschool met het seminarie vanwege de verwoeste toestand niet gebruikt kunnen worden, adviseert de vicaris om een gedeelte van de kloostergoederen te doen bestemmen voor de restauratie van de kerk en de school en voor de oprichting van het seminarie, minstens totdat het zijne majesteit behaagt het kapittel weer in te stellen. Betreffende het convent van Appingedam merkt Eelts op, dat het grotendeels tot een ruïne vervallen is. Alleen de kerk staat nog overeind. Deze was eertijds als parochiekerk aan de Damsters afgestaan en heeft als zodanig gefunctioneerd, maar doet nu geen dienst meer. Die van den Dam beweren echter, dat de goederen van het convent aan hen gegeven zijn. Omdat daarover grondige twijfels bestaan, zijn enige documenten over klooster en kerk naar de stadssyndicus gezonden. Deze kan de hertog dus volledige inlichtingen verschaffen. De zeven documenten, gemerkt A tot G, zijn door de raad van Groningen naar Brussel gezonden met een begeleidend schrijven.¹ In dit „Advertissement”, half in het Frans, half in het Latijn geschreven, wordt de geschiedenis van de Damster kloostergoederen uiteengezet aan de hand van de inhoud van elk der zeven documenten. Nogmaals wijzen de Groningers er op, dat de Augustijnenkerk van Appingedam niet meer gebruikt wordt en dat niet zo lang geleden de beeldenstorm er zijn werk gedaan heeft.² De kloostergoederen zijn niet meer nodig voor het onderhoud van de kerk, daarom doet Groningen weer een beroep op de „Hoeftconseillier” van de koning³ om de goederen van Appingedam af te staan ten behoeve van de St. Maartensschool en het seminarie, en die van Wittewierum en Esens gedeeltelijk voor dezelfde doeleinden en gedeeltelijk voor de restauratie van de Martinikerk.

De bundel documenten met de beide brieven werden in Brussel bestudeerd. Maar men vertrouwt blijkbaar de zaak niet geheel en al, want op 26 april 1586 wordt bepaald, zo lezen we in de kanttekening op de brief van burgemeesters en raad van Groningen uit

1) Zie bijlage 16. In het gemeentearchief van Appingedam (Inv. n. 97) bevindt zich ook een lias afschriften, genummerd A–G. Vier van de zeven zijn dezelfde, nl. de bij dit artikel als bijlage 4, 5, 9 en 10 afgedrukten.

2) Zie p. 23, n. 3.

3) Willem van Pamele (1528–1591), cf. *A.A.U.* 62 (1938), 5, dezelfde die de schenkingsacte van 22 mei 1586 heeft gevidimeerd (cf. bijlage 18). Zie voor hem *Biographie nationale* XVI, Bruxelles 1901, col. 526–28.

1585¹, dat alle stukken eerst nog naar de president van het Hof van Friesland² gestuurd moeten worden om de afschriften te laten vergelijken met de originele stukken in Groningen. Eerst daarna zal men een duidelijke uitspraak kunnen doen, daar men door het verifiëren van de stukken de mogelijkheid zal hebben uitgesloten, dat er zich door de concessie moeilijkheden zullen kunnen voordoen.

De Groningers waren door deze maatregel in hun wiek geschooten, want zij schreven direct een brief aan de koning terug.³ Daarin schrijven zij, dat, betreffende het indertijd door burgemeesters en raad van Groningen ingediende verzoek, door zijne majesteit het advies gevraagd is van de vicaris generaal van het bisdom, en dat deze uitvoerig heeft geantwoord. Bovendien zijn de afschriften van de documenten aan de stadssyndicus gezonden en door hem ter volledige informatie aan de koning overhandigd. Niettegenstaande dat heeft zijne majesteit bevolen alle stukken aan de president van Friesland te sturen om die te vergelijken met de oorspronkelijke. In alle nederigheid bekennen de supplianten niet te begrijpen waarvoor dat nodig is. Het advies van de vicaris generaal is volkomen duidelijk en de syndicus, die zich aan het hof bevindt, is volledig op de hoogte van de zaak. Hij kan de meest uitgebreide inlichtingen verschaffen, als ook de nodige instructies, indien door de inwilliging van het verzoek moeilijkheden zouden ontstaan. Hoogstens zou dit het geval kunnen zijn bij de incorporatie van de Damster kloostergoederen, want die van Wittewierum en Esens zijn, zoals de brief van de vicaris generaal vermeldt, geïncorporeerd bij het kapittel van Groningen. Daarom verzoeken de supplianten nogmaals de goederen van het klooster van Appingedam te willen bestemmen voor de St. Maartensschool.

Het hof te Brussel schijnt hiermede vrede genomen te hebben, want op 22 mei 1586 komt eindelijk de officiële toestemming om de goederen van het Augustijnenklooster van Appingedam te ge-

1) Zie bijlage 14. In de raadsvergadering van 5 maart waren de „goeder to Esens, in den Dam, Wittewerum” al voorwerp van gesprek geweest, die nl. te bestemmen om de „gebrecklicke kercken te repareren” (*Diarium Alting*, p. 660).

2) Igram van Achelen (1534-1604). Hij werd in 1578 als president afgezet, maar op 7 nov. 1581 wordt hij nog vermeld als „president van zijne Majesteyts provincialen Rade van Vrieslandt” (*Diarium Alting*, p. 538) en op 18 juni 1582 schrijft hij vanuit Groningen aan de hertog van Parma om een vicaris generaal voor het bisdom te willen benoemen, zie *A.A.U.* 15 (1887), 276-279. Zie voor hem *Biographie nationale* I, Bruxelles 1866, col. 12-13.

3) Zie bijlage 17, geschreven tussen 26 april en 22 mei 1586.

bruiken voor de heroprichting van de St. Maartensschool. De luitenant van zijne majesteit zal er op toezien, dat de inkomsten van die goederen besteed zullen worden zoals het behoort.¹ Na 20 jaar onderhandelen is Groningen er dan tenslotte in geslaagd in het bezit te komen van een deel der Damster kloostergoederen.

De Appingedammers hebben het nieuws over de schenking van de Augustijner kloostergoederen aan de stad Groningen zeker niet met enthousiasme begroet. In feite waren indertijd alle goederen aan hen overgedragen. Daarom probeerden zij, blijkens een aantekening in het diarium van Egbert Alting op 31 oktober 1588², het gedeelte dat aan de stad Groningen geschonken was weer in eigen hand te krijgen, maar dat is hun niet gelukt.

Intussen waren de Jezuïeten bezig in Groningen een college te stichten. De eerste vermelding die we daarover in het dagboek van de stadssecretaris Alting vinden, dateert van 26 januari 1588,³ maar de Sociëteit was al eerder onderhandelingen begonnen met de koning. Een missive vanuit Brussel aan de vicaris generaal, de luitenant en hoofdmannen, als ook aan burgemeesters en raad gericht omtrent het seminarie en het te stichten Jezuïetencollege d.d. 7 december 1587, werd in de raadsvergadering van 14 en die van 19 mei 1588 voorgelezen. Op de laatste datum werd het verzoek ingewilligd „nemine voluntati regiae refragante.”⁴ Omdat het Jezuïetencollege de plaats zou kunnen innemen van de St. Maartensschool, werd door de stad aan de koning gevraagd de goederen van het Augustijnenklooster van Appingedam te mogen bestemmen voor de oprichting van het college. Dit werd op 20 augustus 1588 toegestaan.⁵ Nadat ook van de H. Stoel verlof verkregen was voor de oprichting van het college, besloot de raad van Groningen op 15 juni 1590 de Damster kloostergoederen en die van het Fraterhuis aan de Sociëteit in de persoon van pater Henricus Samerius

1) Zie bijlage 18. Uit de opbrengsten van de Damster kloostergoederen werd de reparatie van het Wittewierummer huis, dat met het Fraterhuis verbonden was (zie p. 5) bekostigt, cf. *Diarium Alting*, p. 747: 20 dec. 1588.

2) *Diarium Alting*, p. 744.

3) *Ibidem*, p. 715. Zie over deze kwestie H. W. SPIJKER, SJ, „De Jezuïeten in Groningen en Ommelanden 1588-1807” in *Gron. Volksalm.* 1908, p. 135-161; F. v. HOECK, SJ, „Stukken betreffende de fundatie van een Jezuïetencollege te Groningen 1585-1594” in *A.A.U.* 54 (1929/30), 145-201; J. KLEIJNTJES, SJ, „Stukken betreffende de fundatie van een Jezuïetencollege te Groningen” in *A.A.U.* 62 (1938) 1-62.

4) *Diarium Alting*, p. 726, 727.

5) KLEIJNTJES, *a.w.*, p. 5-6.

over te dragen ¹, welke overdracht op 5 juli door de raad nogmaals besproken werd. Er werd toen bepaald, dat van de goederen van het Fraterhuis zoveel afgezonderd zou worden als nodig was voor het jaarlijkse onderhoud van de arme studenten van het seminarie.² De officiële bekrachtiging van het raadsbesluit werd op 28 juli 1590 uitgevaardigd ³, nadat pater Samerius de overeenkomst op 13 juli getekend had.⁴ Het register van de Damster kloostergoederen werd op verzoek van Samerius op 15 oktober van dat jaar in handen gegeven van het gemeenteraadslid Hinrick Pellenrock, die als procurator was aangewezen.⁵

Pater Samerius slaagde er echter niet in het Jezuïetencollege van de grond te krijgen, enerzijds omdat daartegen veel verzet was onder de burgerij, van de ander kant omdat Samerius niet altijd even tactisch optrad.⁶ En toen de stad zich op 23 juli 1594 door de z.g. Reductie van Groningen aan de staatse troepen onder Maurits en Willem Lodewijk overgaf, kwam er aan alle pogingen voorgoed een einde.

Tot dit tijdstip hebben wij de lotgevallen van de Augustijner kloostergoederen van Appingedam uitvoerig willen nagaan. Na de Reductie immers kwam aan het katholieke openbare leven een einde en werden de kloostergoederen geseculariseerd. Toch maakten de Damster voormalige kloostergoederen hierop een uitzondering. Zoals we gezien hebben, was een gedeelte aan de stad Groningen geschonken, die de revenuen bleef bestemmen voor de instandhouding van de fratersschool welke natuurlijk in hervormde geest omgeschakeld werd en voortaan Latijnse school heette. De parochiekerk van Appingedam, na de Reductie in een hervormde kerk veranderd, behield het andere gedeelte van de voormalige kloostergoederen. In tegenstelling tot hetgeen acht jaar eerder gebeurd was, probeerde de stad Groningen op haar beurt in 1596 het Damster gedeelte, omdat het oorspronkelijk kloostergoed was, in de algemene schatkist te krijgen, maar de Appingedammers wilden

1) *Diarium Alting*, p. 793.

2) *Ibidem*, p. 794: „Van cessie der goeder Appingedam ende tFraterhuys an den heeren van de societeit; der Clarcken goeder erst te specificeren ende dar afsonderen. 22 Maii 86 Con. Mat. tseminarium, 19 Maii 88 hiir accepteert”.

3) v. HOECK, *a.w.*, p. 164-65.

4) *Diarium Alting*, p. 795.

5) *Ibidem*, p. 804.

6) SCHUIJTEMA MEIJER, *a.w.*, p. 20; E. ROELOFSEMA, *De klooster- en proosdijgoederen in de provincie Groningen*, Groningen-Den Haag 1928, p. 28.

hiervan niets weten. De goederen waren hun destijds afgestaan voor de kerk. Aangezien het dus kerkgoed was wat Groningen opeiste, dat niet in commune aerarium ingebracht behoefde te worden, voelde Appingedam zich niet verplicht om de goederen uit te leveren. Zij bleven dus eigendom van de hervormde gemeente.¹

De Augustinikerkegoederen, die in de volgende eeuwen een eigen administratie hadden, werden in 1822 met de Nicolaigoederen in één fonds verenigd ², maar nog steeds betalen verschillende bewoners van de huizen die nu op het voormalige kloosterterrein, de Wierde, staan huur aan het „Augustini-kerkeboek”.

BIJLAGE I

Prior en convent van Appingedam oorkonden, dat zij aan Wessel Smidt en Hermen Ernst, voogden van het St. Anthoniusgasthuis binnen den Dam, hebben verkocht een kooltuin achter het gasthuis gelegen.

1541, maart 7.

Wij broder Menno prior, broder Hinrich van Groningen senior, broder Dijko sacrista ende gemene conventualen des conventes to Appingedamme bekennen ende betugen mit dessen openen breve voer...³ dat wij mijt vrijen willen voer uns ende unssen nakomelingen hebben vercoft upgedragen unnd overgegeven ewelick unde arfflick Wessel Smidt ende Hermen Ernst vogede to sunte Anthonius gasthues bijnnen den Damme und oeren nakomelingen tot behoeff des selven gasthüses een koeltuen achter sunte Anthonius gasthues gelegen, streckende mijt dat noerder ende in her Oemken graft, daer Wessel Smidt up de [ene] sijde unnd meister Luyken Budde upt oesten mijt sijn hoff naest bij sijnt gezwettet, desse selve bezwette koeltuen mijt alle sijne eigendome ennd tobehoere nu unnd tot allen tijden den vogeden vorseijd unnd oeren nakomelingen tot behoeff des vorseijden gasthues vrij to leveren unnd to waren voer alle ansprake in allen rechte, also dat se all oeren vrijen willen daer mede sullen mogen doen, als to verhueren, verkopen, verwesselen, unnd to gebrueken wo em des best belevet to doene tot nutticheijt ende proffijt des gasthuuses vorseijd als voer ene summe geldes de uns prior ende conventualen deger voll unnd all

1) ROELOFSEMA, *a.w.*, p. 39.

2) FORMSMA, *De oude archieven van Appingedam*, Assen 1954, p. 16.

3) Door een vlek op het origineel is niet meer te lezen wat hier staat.

den lesten penninck mijtten eersten wal tot wille is betaelt, allent sunder arch unnd list. Dusses to oerkunde der waerheijt hebben wij prior unde conventualen upgenoempt unse conventes segel witlicken beneden an dessen breeff gehangen. Gegeven inden jare unsses Heren dusent vijffhondert veertich unde ene maendage na den sondage Invocavit.

Oorspr. perk. zegel ontbreekt.

(Appingedam, Gemeentearchief, 126)

BIJLAGE 2

Prior en convent van Appingedam verkonden, dat zij aan Haro Wineken en zijn vrouw Ulsken erfelijk verpacht hebben de huisstede, waar het mekenaarshuis op staat met de kooltuin en het stukje uiterdijk ten oosten van de Mollenberch.

1544, september 29.

Wij broeder Menno prior, broeder Diko procurator unnde gemene conventualen unsses conventes Appingedamme, bekennen unnde doen kundt vormidts dessen onsen openen vorsegelden breve, dath wij hebben arfflicken vorpachtet Haro Wineken Ulsken siner huesfrouwen ennde oren arffgenamen offte nacomelingen voer uns ennde onsen nacomelingen de huesstede daer des mullers hues up steyt mitten koell thuen ende mith dat stukkesken utherdijkes upt oesten vanden mollenberch went an den floeth oestwert nae dath huess, in enen arffpacht jaerlix¹ voer enen daler offte payment dat daer goeth voer is des moegen se alle oren vrijen willen daer mede doen daer meer up toe tymmeren hoech oder leech woe em beijden ennde oer arffgenamen des gelevet sunder argelist.

Actum ende vorpachtet int jaer van veertich ennde veer up Michaelis. Tuge hijr toe geroepen Johannes Wiardi ennde Hermen Zweers noch tot meret vestenisse der waerheijt hebben wij prior ennde conventualen unsses convents ssegell beneden an dessen breeff gehangen am jaere ende dage vorsereven.

Oorspr. perk. met geschonden zegel in bruine was (voorstelling vervlakt) met twee transfixen anno 1637.

(Appingedam, Gemeentearchief, 104)

1) Et staat *jaelix*.

BIJLAGE 3

Prior en convent van Appingedam geven de hoofdelingen, pastoor, voogden en gemene burgers van den Dam toestemming van hun kerk een kerspelkerk te maken.

1545, februari 13.

Wij broder Menno prior, broder Dicko procurator unde voirth gemene conventualen des conventz Appingedam, bekennen, doen kunde unnd certificieren for alss weme, dat wij dorch mannichfoldige instantien der hoifflingen voirth pastoirs, vogdenn unde gemene borgerenn in den Damme, so ohr karspelkercke ruinoesse is, unnd mijt grother swaricheid underholdenn unde tho reparieren solde sijnn. Ock so wij conventualen gelick alle anderen kloisteren swack van personenn sijnnen, unde dagelix mer verminderen. Up dat dan Godes denste nijet vermindert dan vermeret sall wordenn, willen wij prior, procurator unde gemene conventualen voirgeschreven in der voirseijden hoifflingen unde gemeene borgeren begerte consenteren unde tholathenn, dat sie van unser kercken eine karspelkercke mögenn mackenn, so verre sie dat consent van den ordinario mögen erlangen. To weten, dat wij conventualen alle dage de erste misse mogen singenn oder lesenn, unnd die pastoir in der tijt mit sijnen presteren alle dage de hogemisse. Dat tho mehrer vestenisse der waerheit hebben wij prior, procurator etc. unse conventz segell hirunder gehangen.

Datum Damme vrijdage in den vastelaventh anno duesent viiffhundert viiff unnd veertich.

Afschrift.

(Appingedam, Gemeentearchief, 97)

BIJLAGE 4

Franciscus, bisschop van Munster, geeft toestemming om van de kloosterkerk te Appingedam een parochiekerk te maken.

1545, februari 27.

Franciscus Dei gratia ecclesiarum Monasteriensis ac Osnaburgensis episcopus et Mindensis administrator, universis et singulis Christi-

fidelibus praesentem paginam inspecturis seu legi audituris, omnibusque aliis quos infrascriptum tangit negotium, seu quomodolibet tangere poterit in futurum ad perpetuam rei memoriam notum facimus, et sinceram in Domino charitatem praecamur.

Cum a nobis quod iustum est petitur, aequitatis ordo et incumbentis officii nostri munus exigunt, ut idipsum ad debitum perducatur effectum, hinc est quod ad nostram in praesens deductum est audientiam, qualiter parrochialis ecclesia oppidi in Dammona nostrae Monasteriensis diocesis praedictae, vetustate ruinosa et pene collapsa sit, ut ecclesiastica munia ibidem debite et commode exerceri et observari non possint, incolaeque et cives oppidi praedicti ob elapsos graves hostium incursus, depraedationes et perpessa damna atque excidia, aliaque varia incommoda in eam devenerint penuriam, ut praetactam ecclesiam funditus et e novo reparare et sustentare gravati sint ac devitent. Eapropter pastores, capitanei, praefecti, et civium communitas in memorato oppido cum honorabilibus ac religiosis fratribus Mennone priore, Dickone procuratore et caeteris conventualibus claustrum Appingedam in dicto oppido situati concordarunt ac convenerunt (attento quod his calamitosis et turbulentis temporibus praedictum monasterium conventualibus personis pene vacuum ac destitutum) ut interveniente nostra ordinaria auctoritate et admissione iamdictam parrochialem ecclesiam ad memoratum monasterium transferre, alienare et constituere possint et valeant, ut divini cultus augmentum, et Christifidelium devotio, aliaque ecclesiastica sacramenta, et divina parrochialia ministeria ibidem futuris perpetuis temporibus in ecclesia praefati monasterii debite tractari, exerceri, et ministrari possint et debeant. Cum igitur praememorati conventuales ac fratres ex praedictis rationabilibus causis maturo desuper communicato consilio et deliberatione in talem translationem sponte et voluntarie pro se suisque successoribus plenarie consenserint eamque admiserint et gratum habeant, prout in eorum sigillatis literis nobis super hac admissione et consensu exhibitis plenius expressum et declaratum fuit, ac deinde a nobis per supradictos pastores, capitaneos, praefectos et cives memoratosque conventuales humiliter supplicatum, ut nostrum ad hoc officium ordinariamque auctoritatem et admissionem impartiri et interponere, praesentemque alienationem approbare et confirmare dignemur.

Nos igitur diligentius super negotii huius aliarumque circumstantiarum veritate informati et instructi, considerantes etiam huiusmodi petitionem rationi consonam, et quod iusta petentibus non

sit denegandus assensus, omniaque et singula praemissa ¹ veritate fulciri. Hinc est quod saepedictam veterem parrochiam in memorati claustrum ecclesiam in Dammona transferendam, constituendam, et futuris perpetuis temporibus cum omni iure parrochiali permanendam duximus, admisimus et approbavimus, prout praesentium vigore auctoritate nostra ordinaria, qua fungimur in hac parte, in DEI NOMINE transferimus, constituimus, approbamus, admittimus, et permanendam ordinamus, ea tamen adiecta conditione, ut conventuales pro tempore semper primam missam, et pastores cum suis vicariis et presbyteris singulis diebus summam missam celebrando canant vel legant. Dantes et concedentes universitati, civibus et incolis praetacti oppidi, ut ad dictam parrochiam ecclesiam claustrum, cimiterium, fontem baptismatis, campanas et alia iura et insignia parrochiam ecclesiam demonstrantia cum caeteris pertinentiis et aedificari facere possint et valeant. Ibidemque alia ecclesiastica sacramenta suscipere, et divina officia audire, visitare et communicare. Quatenus etiam contigerit praedictum monasterium per decessum conventualium aut alio modo paenitus desolari, (quod Deus avertat) ex tunc his nostris literis ordinamus ac disponimus ut omnia et singula eiusdem monasterii bona, redditus, proventus et attinentiae in pios usus et non aliter cum consilio et scitu officialis terrae Phrisiae convertantur, dirigantur ac disponantur. Quae omnia et singula nos Franciscus episcopus praefatus ex certa scientia auctoritate nostra ordinamus et statuimus, ac ab omnibus quorum interest vel intererit, quosque praesens tangit negotium seu tangere poterit quomodolibet in futurum inviolabiliter observari volumus et praecipimus.

Ut autem praemissa omnia et singula per nos, ut praemittitur, admissa, adprobata, statuta et ordinata firmitatis robur obtineant, nec super illis ulla dubietatis quaestio valeat suboriri, ac in fidem et testimonium omnium praemissorum, nos episcopus antedictus praesentes literas sigilli nostri iussimus et fecimus appensione communiri.

Datum in castro nostro Iburgk sub anno Domini millesimo quingentesimo, quadragesimo quinto feria sexta post festum divi Mathiae apostoli.

Afschrift.

(Appingedam, Gemeentearchief, 97)

1) *praemissa* in de marge.

Karel V, Rooms keizer, geeft verlof om van de kloosterkerk te Appingedam een parochiekerk te maken.

1545, juni 27.

Copia ut sequitur

Kaerle bij der gratie Godts Roemsch keyser alltyt vermerder sRycks coninck van Germanien van Castilien van Leoenen van Granade van Arragon van Navarre van Neapels van Sisilie van Maiorcque van Sardinien vanden eylanden Indien ende vastenlande der zee oceane ertzherzoghe van Oistenryck hertoghe van Bourgoingen van Lothrick van Brabandt van Limborch van Luxemborch ende Gelhre, grave van Vlaenderen van Arthois van Bourgoingen, palsgrave ende van Henegouwe van Hollandt Zelandt van Ferrette van Haynenals van Namen ende Zuytphen, prince van Zwaeve, marcgrave des hillghenn Rycks, here van Freeslandt van Salins van Mechlen van der stad stede ende lande van Utrech Overisselle Groninghe, domitour in Asie ende Affrique allen den ghenen die desen onsen brieff sullen syenn saluyt.

Van weghen onsen leven besonderen pastoir vogheden ende ghemene borgere ende inghesetene vande flecke van den Damme by Groeninghen gheleghen is uns vertont ende te konnen gegheve ghewest hoe hoirelyeder kerspelkerke zulx vervallenn ende verdestruert is, dat sye deselve nyet wel bruyken noch den denst Godts darinne horen noch frequenteren en moghen, ende also overmytdts de groite oirloghen, brandt ende andere schadenn ende inconvenienten by hemlyeden in verleden jaren gheleden hemlyeden niet moghelick en was noch en is deselve te repareren ende tot hoeren ghebruick up te macken en brengen, so hebben zy lyeden verarbeyden ende zoe vele ghedaen by prior procurator ende ghemene conventualen des convents ende godtshueses van Appingadamme bynne den Dam gheleghenn, dat zy gheaccordert ende gheconsenteert hebben datmen van oirlueder kercke vermytds zy cleyn ende swauck van personen synnenn ende nyet well ander ghecryghen en konnen om den denst Godts daghelix te celebreren ende continueren alst naer de religie behoirt sal moghen maken eyn kerspelkerke allet ter eren Godts ende continuatie van den godtlyken denste. Even verre dye toneren dair up consente erlanghen van hore lueder ordinaries ende mer andere conditien ende vorwairden

als den tractait darup gemaekt mede brenghet ons seer ernstlyck ende oitmodelick vorsokende die vornoemde thonderen tzelve tractait tot hoirlueder meerder zekerheyt ende vasticheyt als erffhere der stad ende Omlanden van Groninghen te wyllen aggreeren, bevestyghen ende belyeven ende hen darop te doin expedieren unse opene brieve in behoirlyker vormen.

Soe eest dat wy de zaeken voirschreven overghemerckt geneghen wesende ter bede ende supplicatie van den vornoemden thonderen unsen undersaten begerende boven all dhere Godts ende synen denst gheaugmentert ghecelebreert ende ghecontinuert te worden. Wy hebben tselve tractait met all den inhouden van den by den thoonderen mettet prior procurator ende convente van Appingadam bynnen den Dam gheleghen hyer up angegaen als vorgheschreven is, geaggreert belyeft ende bevestyghet aggreeren belyven ende byvestyghen uuyt sunderlynge gratie myts desen onsen breve even verre hoirlyeder ordinarys dair inne zyn behoirlick consent draghe inden hy tselve al noch nyet ghedain en hefft. Ende so verre noot zy ende in ons is consenteren dat van der kerke van den vorschreven convente ghemaket worde eyn kerspelercke myts by den vornoemden thonderen volcomende dander puncten conditien ende vorwairden in den vors. contracte verhaylt. Op conditie oick dat na den overlyden van den prior procurator ende andere conventualen desselves convents teghenwoordych, dye goeden renten ende andere incommen van den selven convente ende godshuze devolueren ende gheapplicquert zullen moghen worden tot profyte van enen anderen convente van der selver orden sonder dat de thoners hen desselffs convents incommen zullen moghen moyen behelpen oft elders appliceren in wat manere dattet zy. Ontbeden daromme ende bevelen onsen gouverneur der stad ende umlanden van Groninghen zyn stadholdere ende allen anderen onsen amptlueden justicieren ende officieren wy sy syn dat sy vornoemde thonderen van deser unser gracie aggreacie belyevynghe ende van al den inhouden van desen opte conditien ende inder voeghen ende maneren voren verhaylt doen laten ende ghedoghen vredelick ende vulkomelick ghenieten ende ghebruyken sonder hen te doen oft te laten gheschien enych hinder letsel oft moynisse ter contrarien, want ons alsoo beliefft. Ende des torconden zo hebben wy unsen zeghell hyraen doen hangen.

Gegeven in unse stad van Groninghe den zevenenttwynstichsten in junio int jaer uns Heren duust vyff hondert vyffenvertich van unsen keysserrycke txxvj ende van unsen rycke van Castillien ende

anderen txxx. Undergetekent by den keyser en by den secretarys Despleghen.

15 (Signum) 45
Notarii

Paulatim propius itur
Summa fide et constantia

15 — 45

Approbata est presens hec copia per me Gerardum Hezelium phrysium Monasteriensis diocesis clericum ac sacra imperiali auctoritate notarium publicum; et concordat presens copia hec cum suo vero originali sive principali de verbo ad verbum. Item ipsum originale integrum incancelatum maximo imperatoris ut prefertur sigil-

lo in rubra cera appenso. Quod prefatus ego protestor manu publica ac signo offitii mei notariatus in margine adiuncto in fide.

Afschrift.

(Appingedam, Gemeentearchief, 93).

BIJLAGE 6

Broeder Menno, prior, en broeder Dicko, procurator van het Augustijnenklooster te Appingedam dragen alle kloostergoederen over aan pastoor, kerkvoogden, hoofdelingen en gemene meente van Appingedam tot onderhoud van de nieuwe parochiekerk onder bepaling, dat zij voor het leven ieder de helft der rente uit deze overgedragen goederen zullen ontvangen.

1546, februari 16.

Wij broder Menno prior, unde broder Dicko procurator des conventz Appingadamme, van sunte Augustiner orde, Munstersche kreessums, doen kundt unde certificieren mit desenn unsen openen besegelden breve, for uns unde unsen nakhomelingen, dat wij hebbenn angemerckt (leider Godtz) dat grothe verloep in veelenn unnd mannigerleien cloisteren sunderlingen ock van unsenn ordenn der gantze unde hele provincioen, daer wij suszlange tho capittell gehoirt hebben. Hebbenn daerombe erdaeges in handen des weerdingen unde erentfestenn pastoirs, hoefflingen, richterenn, kerckvogeden unde gemeene meenthe bynnen den Damme unse cloisterkercke in die ere Godtz gegeven, gegunnet, unde thogestaen for ein karszpellkercke tho gebruicken ende underholden. Twelck also van den ordinario is geapprobeert gewurden unde dat mijt alsodane

vorwarden unde voerbeschede, so het in thokhomenden tijden gefallenn muchte, wij conventualen alle versturven, selden de goederen (de nochtans weinich sijnnen) unses conventz cum consensu officialis ordinarii ad pium usum converteert wordenn, dewilen dan wij broder Menno unde broder Dicko voirgenoemd anmercken de korthheit des menschen levendtz, unnd wij doch so vacken versocht hebbenn mit anderen broderen umbe unse convent tho underholdenn mit godesdenste, hefft nochtans geen voirtganck hebben willen. Hir ombe hebben wij broders voirscreven uns seher wall bedacht, unnd mit frien willen alle unse conventz guederen, waer, wo, unnd waran de gelegen mogenn sijn, nijet uthbesundert mit der daede tegenwoirdelick resigniert unde overgegeven in handen unses pastoers nu ter tijt official wesende, und sijne nakhomelingen als pastoirenn mit sampt sijnen kerckvogdenn, hoefflingen, ende gemeene meente (daer doch de guidere een parth mogen heerkhomen wesen) de nije prochiekercke darmede tho underhouden mit aller noitturftiger zijraeth, ende godesdienste tho vermeren, na inholt unser erster resignatien breeff, ende dat mit weten ende willen hovelinge in der tijt, ende den gesworen van der meente wegenn in denn Damme, stellende mitz desen se daervan mitter dade in der rechtferdige besitt in allerbeste forme unnd bestande alse dese resignatie alderbundigst muchte sijnn unnd bestaen, unde begerenn unde biddenn demoediglicken for uns unde unse nakhomelingen, dat dese unioen bij der kercken tho bliven ab ordinario offte a sede apostolica, offte sunst anders, waer dat ock van nödenn mochte sijn, approbeert muchte worden.

Des belovenn wij mester Joannes Rengers pastoir unnd official in desenn tijdenn mit bijleven der kerckvogdenn in der tijt, hoefflinge, ende der gesworen van der meenthe wegen in gelicker wijse for uns unde unsenn nakhomelingen pastoiren unde kerckvogdenn, hoefflingen ende der meente gesworen, unde assignieren den voirbenömsten prior ende procurator tot oihre underholdinge uth den voirbenoemsten guideren, offte unssen nijen kerckengoederen, itlicke for sijn persoen halff sovöle staende renthe, alss dat convent inkhomende hefft up dach deser resignatien, so lange de prior unde procurator leven, unnd nicht langer, unnd daerna de pension bij der kerckenn alss voirgescreven tho bliven, sunder alle argelist unde nije fundenn, de desenn breeff muchten in thokhomenden tijden krencken.

In oirkunde der waerheit, dat uns prior unde procurator voirgescreven dit aldus bijlevet hefft, unde bijlevet, hebbenn wij prior

unde procurator unses conventz segell, unnd wij Joannes Renghers pastoir unde officiall nu ter tijt for mij unde mijnen kerckvogden unses amptz segell wittlickenn hir benedenn upt spatium gehangenn. In den jaere unses Heren duisent viffhundert sess und veertich den sesteinden dach in februario in bijwesendt des walgelerdenn mester Haro Wijnckens unde mester Geerth van Hesell, als tuigen hirover unnd angeroipen unde gebedenn.

Afschrift

(Appingedam, Gemeentearchief, 97).

BIJLAGE 7

A

Broeder Menno, prior, en broeder Dicko, procurator van het Augustijnenklooster te Appingedam verpachten aan Haro Wijncken en zijn vrouw Ulsken een stuk land, het Bolwerk gebeten, voor de tijd van 80 jaar.

1546, februari 21.

Wij broder Menno prior, broeder Dijcko procurator toe Appingedam vulmechtich ende van wegen uns convents bekennen ende betuigen mit desen unsen vorsegelden breve voer uns end onsen nakomelingen dat wij hebben vorpacht offte vorthuert Haro Wijncken Ulsken sijner ersten huesvrouwen ende oeren arffgenamen ende nacomelingen, dat stucke landes dat bolwarck gehetenn streckende bij den wech entlanges upt westen van onse trans mit de oestersijde streckende an den selven wech streckende bij den wech langes van de swijne poerte wente an den wech nae Tijamsweer bij de olde kercke muere doer de graft daer van oldes de wech plach toe gaende ijnden Haro oft sijne arffgenamen den dobben willen demmen sall he denn mede hebben mit de wester sijde an de olde grafft mith denn sueder ende nae de wringe an denn wech de nae Tijamsweer geit mit dat noerder ende went an denn wech van de swijne poerte gaende up de achter wijrde daer de erb. Menno Houwerda upt noerdenn an ter swette gepachtet hefft desse pachtinge sall angaen toe Paesschenn ijnt ijaer vann ses unnd veertich tachtentich ijaere durende ijaerlixs voer twe daler welcke ijare Haro Wijnecken Ulske sijn huisfrouw ende oer arffgenamen ende nakomelingen offte holder desses pachtbreives mit weten ende willen

Haren vorscreven ende sijner huesfrouwen offte oere arffgenamen vrij end veerdich moegen gebruicken tot oeren willen ende wallgevallenn to betimmeren to bepoten woe en allen dat best end nuttest belevet toe gebruicken sunder uns off unse nakomelingen wederroepen offte weder seggent allent sunder arch und list offt nije funde de desen breek in naekomenden tijden mochten krencken. Tuge hijr to geropen Johan Mudder ende Johannes Wijardi noch toe meerder vestenisse der waerheit hebben wij prior end procurator voer ons end onse conventualen offte nakomelingen unse convents zegell witlicken an dessen breeff gehangen.

Gegeven in den ijaere unses Heren dusent vijffhundert veertich und sesse avende Petri ad Cathedram.

Unter stondt gescreven

Tegenwoerdige copia geauschulteert tegens den principalen beseelden breeff in fransijn gescreven mit een anhangent zegell van groenen wasse gans heell und ungeradeert sijnde am breefe und segell is bevunden daermede toe accorderen, bij mij undergescreven notarius up den eersten dach septembris anno Domini lxxviiij.

Isebrandus Hoegenn notarius scripsit et subscripsit.

Exhibitum den 2 septembris 78.

(andere hand): Jegenwoerdige copie collationeert tegens sekere authentique copie, is daermede bevunden accorderende.

per me notarium publicum
J. Degener, subscripsit.

(Aan dit document gaat vooraf): B

Voer ijw. Er. und vrome Eppo Bawkens Redger in Damme

Clage und spreke ick Ailco Wincken voer mij und wege mijne mede litis consorten (daer voer ick cavere de rato) up und tegens Meijs Hodemacker als borge der bowmeisteren ten Damme. Segge waerafflich tho wesen wo dat convent te Damme in dato 1546 up avende Petri ad Cathedram¹ mijnen l.l. vader und sijne arffgenamen sekere stuck landes het bolwarck genampt mit oick de dobbe daer bij hebben vorpacht vormoge sekere pacht brieff daer vann ene authentica copia hijr bij gevoget und wowal dann nemant na recht georloft² is (propria auctoritate vel temeritate) staende de vorscre-

1) Er staat *Chatedram*. 2) Er staat *georlost*.

ven pacht in unse gepachte gront unde dobbe wes to attenteren, to graven oft to mudderen sunder unse voerwetent unde expresse belevent.

Des nicht tegenstaende hebbenn de vorss. boumeisteren sich nuu cortelick geleden laten gelusten de vorscreven dobbe tot oeren wille und wolgevalle to laten graven, sunder mij ofte de mijne daer umme te voersoken, ofte oick mit een woert an to spreken niet weert geacht.

Dewijle ick dann hijr vann in ervaeringe gekomen hebbe ick sodaene gravent mijt Iw. Er. recht laten vorbeden.

Des de boumeisteren nicht geacht dann up ene borge in contemptu unser und unser pachtunge, mit oere gravent voertgevaren. Versocke derhalvenn Iw. Erb. den vorscreven Meijs Hodemacker als borge vorscreven daer seer willen holdenn und mit ijw. Er. recht compelleren se de uuthgesmetene erde wedder in effene und de dobbe macke gelijck de voer desse q. daetlike gravenge (want ick se vordan gedencke te demmenn) ijs gewest macke hijr mit eijske van koste scaden und interesse dat ick alle stelle tot ijw. Er. rechtes discretie.

to corrigeren so nodich.

Exhibitum den 2 septembris 1578.

Afschrift

(Appingedam, Gemeentearchief, 34).

BIJLAGE 8

Franciscus, bisschop van Münster en Osnabrück, geeft zijn goedkeuring aan de overdracht van de goederen van het Augustijnenklooster aan de pastoor, de kerkvoogden en de gemeente van Appingedam.

1546, september 11.

Wy Franciscus van Gots genaden bisschop to Munster unnd Osenbrugge, administrator to Minden, doen kundt unnd oppenbair mit dussenn unsem breve vor uns, unse nakomelinge des stiffts Munster, und idermennichligen.

Nadem wy hirbevoren durch underdanich ansoiken und bidden des pastors, capiteinen, drosten unnd gemeine burgerschap des stedechens tom Damme unses Munstersschen sprengels, wo sick deselven mit procurator unnd anderen conventual personen des cloisters Appingedam verdragen, dat de parkercke tom Damme in

dat cloister mit unsem consent und approbation verlacht und alienert, wo de alienation und translation mit unsen consents breve wider inholden.

Und nu der itziger prior frater Menno und Dyko procurator be-
rortes conventes uth bewechligen andechtigen orsaken unnd be-
dencken bewegt worden, und mit eren willen alle eres convents
guder wercklick cum effectu resignert unnd dem pastor tom Dam-
me und sinen nakomelingen als pastorenn mit sampt synen kerck-
reden, hoeftlingen und gemeente to ewigen tiden upgedragen und
avergegeven, allet na lude und inhalt der avergiffs breve, darup
ergangen und upgericht, derhalven wy ock nu bitlich um bunsen
ordinarium consensum angelanget.

Bekennen derhalven dat wy uth geborender ordentlicher ove-
richeit und macht sodane verhandelunge, updracht unnd overgift
bestendich erkennen, becrefftigen, ratificeren, und perpetuis futuris
temporibus buten idermennichliges inredde behindernis off turba-
tion in vulmacht to bliven und geholden to werden bestettigen.
Unnd hebben dessulven to rechten und warenn orkunde unse segel
benedden an dussen unsen bref witligen doin hangen.

De gegeven is to Meppen im jaer unses Heren vifftieinhundert
sess unnd vertich, am saterdage na Nativitatis Mariae virginis.

Ffranciscus manu
propria subscripsit.

Oorspr. perk. met uithangend, gedeeltelijk beschadigd zegel van
rode lak. (Appingedam, Gemeentearchief, 34).

BIJLAGE 9

*Raynutius kardinaal Farnese, grootpenitentier, hecht namens Paus Paulus
IV zijn goedkeuring aan de omzetting van de kloosterkerk te Appingedam
in een parochiekerk.*

1557, october 15.

Raynutius miseratione divina tituli sancti Angeli presbyter cardi-
nalis dilectis in Christo communitati et hominibus oppidi Dam-
mona Monasteriensis diocesis salutem in Domino.

Ex parte vestra fuit propositum coram nobis quod alias post-
quam ad audientiam venerabilis in Christo patris domini Francisci
Dei gratia episcopi Monasteriensis deductum fuerat, qualiter par-
rochialis ecclesia dicti oppidi adeo vetustate ruinosa et pene col-

lapsa erat incoleque et cives ipsius oppidi ob elapsos graves hostium incursus depredationes et perpessa damna atque excidia aliaque varia incommoda in eam devenerant penuriam quod illam funditus et de novo reparare et sustentare gravati essent, et propterea vos pastoresque et capitanei ac prefecti eiusdem oppidi cum religiosi fratribus Mennone priore, Dikone procuratore et ceteris conventualibus monasterii seu claustrii Appinghedam sancti Augustini vel alterius ordinis in dicto oppido constituti concordaveratis et conveneratis, attento quod his calamitosis et turbulentis temporibus predictum monasterium conventualibus personis pene vacuum et destitutum erat, quod interveniente eiusdem episcopi ordinaria auctoritate et commissione dictam parrochiam ecclesiam ad supradictum monasterium transferre et constituere valeretur ut divini cultus augmentum et Christifidelium devotio aliaque ecclesiastica sacramenta et omnia parrochialia ministeria ibidem futuris perpetuis temporibus in ecclesia prefati monasterii debite tractari exerceri et ministrari possent et deberent, ipsique conventuales ac fratres ex predictis rationabilibus causis maturo desuper communicato consilio et deliberatione in talem translationem sponte et voluntarie pro se suisque successoribus plenarie consenserant eamque admiserant et gratam habebant prout in eorum litteris sigillatis eidem episcopo super hac admissione et consensu exhibitis plenius expressum et declaratum fuerat ac deinde ipsi episcopo per vos et pastores ac capitaneos et prefectos necnon conventuales supradictos humiliter supplicato ut suum ad hoc officium ordinariamque auctoritatem et admissionem impartiri et interponere eandemque translationem approbare et confirmare dignaretur, idem episcopus diligentius super negotii huius aliarumque circumstantiarum veritate informatus et instructus considerans etiam huiusmodi petitionem rationi consonam et quod iusta petentibus non esset denegandus assensus omniaque et singula premissa veritate fulciri dictam veterem parrochiam ecclesiam in supradicti monasterii seu claustrii ecclesiam transferendam constituendam et futuris perpetuis temporibus cum omni iure parrochiali permanendam ea tamen adiecta conditione ut conventuales pro tempore semper primam missam et pastores cum suis vicariis et presbyteris singulis diebus summam missam celebrando cantarent vel legerent sua ordinaria auctoritate transtulit constituit approbavit admisit et ordinavit, necnon vobis ut ad dictam parrochiam ecclesiam monasterii seu claustrii huiusmodi cimiterium fontem baptismalem campanas et alia iura et insignia parrochiam ecclesiam demonstrantia cum ceteris pertinen-

tiis transferre et edificari facere ibidemque ecclesiastica sacramenta suscipere et divina officia audire visitare et cantare possetis et vale-
retis licentiam dedit etque concessit aliasque et alia fecit prout in
suis patentibus litteris desuper confectis plenius dicitur contineri.
Cum autem sicut eadem subiungebat propositio firmiora sint ea
quibus apostolica auctoritas intercedit et propterea tam vos quam
pastores capitanei prefecti et conventuales prefati cupiatis trans-
lationem constitutionem approbationem admissionem et ordina-
tionem necnon dationem et concessionem predictas pro earum
maiori subsistentia et firmitate apostolice confirmationis muni-
mine roborari supplicari fecistis humiliter vobis super his per ean-
dem sedem de opportuno remedio misericorditer provideri, Nos
igitur dictarum litterarum ac aliorum hic forsán de necessitate ex-
primendorum tenores ac si de verbo ad verbum insererentur pre-
sentibus pro plene et sufficienter expressis habendis vestris in hac
parte supplicationibus inclinati auctoritate Domini Pape cuius pe-
nitentie curam gerimus et de eius speciali mandato super hoc
vive vocis oraculo nobis facto, translationem constitutionem ap-
probationem admissionem et ordinationem necnon dationem et
concessionem predictas ac omnia alia et singula in dictis litteris con-
tenta et inde secuta quecunque licita tamen et honesta tenore pre-
sentium approbamus et confirmamus ac eis apostolice firmitatis
robur adiicimus eaque omnia et singula valida et efficacia fore ac
suos plenarios effectus sortiri et inviolabiliter ab omnibus observari.
Sicque per quoscunque iudices et commissarios quavis auctoritate
fungentes sublata eis et eorum cuilibet quavis aliter iudicandi diffi-
niendi et interpretandi facultate et auctoritate iudicari diffiniri et
interpretari debere. Irritum quoque et inane quicquid secus super
his a quocunque quavis auctoritate scienter vel ignoranter contigerit
attemptari decernimus, supplentes omnes et singulos tam iuris quam
facti defectus si qui forsán intervenerint in eisdem, non obstantibus
quibusvis apostolicis ac in provincialibus et sinodalibus conciliis
editis generalibus vel specialibus constitutionibus et ordinationibus
dictique monasterii et ordinis cuius existit statutis et consuetudini-
bus etiam iuramento confirmatione apostolica vel quavis firmitate
alia roboratis ceterisque contrariis quibuscunque.
Datum Romae apud Sanctum Petrum sub sigillo officii Penitentie
in Idibus Octobris Pontificatus Domini Pauli pape IIII anno tertio.

Oorspr. perk. met geschonden zegel in rode was.

(Appingedam, Gemeentearchief, 95)

Philips II, koning van Castillie, bevestigt de overdracht van de kerk en de goederen van het Augustijnenklooster aan de parochie en de gemeente van Appingedam.

1559, juli 1.

Philippus by der gracie Gods coninck van Castillien, van Leon, van Arragon, van Navarre, van Naples, van Sicillien, van Maillorcke, van Sardaine, vanden eylanden Indien ende vasten lande vander zee oceane, eerstheretoge van Oistenrycke, hertoge van Bourgoingnen, van Lothrec, van Brabant, van Limbourg, van Luxembourg, van Gelre ende van Milane, grave van Habsbourg, van Vlaendren, van Artois, van Bourgoingnen palsgrave, ende van Henegouwe, van Hollandt, van Zeelandt, van Namen ende van Zuytphen, prince van Zwave, marcgrave des heylycx Rijcx, heere van Vrieslandt, van Salins, van Mechelen, vande stadt steden ende landen van Utrecht, van Overysse, ende van Groeningen, ende domineur in Asie ende in Affrycke onsen lieven ende getrouwen den hoofde, president ende luyden van onsen secreten rade, stadthoudere, lieutenant ende hooftmannen van Groeningen ende allen anderen onsen rechteren ende officieren oft heurluyden stedehouderen dien dit aengaen zal saluyt ende dilectie.

Van wegen des pastoirs ende kerckvoichden mitsgaders de hoevelingen, burchmeesters ende gemeyne burgerschap onser stede vanden Dam in Groeningerlandt is ons verthoont geweest hoe inden jaere XVe vyf ende veertich de parochiaell kercke van onse voirseyde stede (diocese van Munster) by consent ende approbatie vanden bisschop huerluyden ordinaris getransfereert ende gevuyert is geweest totten cloosterkercke des convents Appingedam van der oerde van sinte Augustin, staende binnen onse voirseyde stede, by accordt van den prior ende procurator van den selven convente, om van de voirseyde cloosterkercke te mogen erigeren ende maecken een prochie en karspelkercke, om dieswille dat de voorseyde parochiaell kercke zeer ruynoes ende vervallen was, zoodat men den dienst Gods aldaer nyet bequamelyck en mocht celebreren ende dat den thoonderen ende huerluyden voersaten overmits de grote oorlogen, brandt ende andere schaden ende inconvenienten die zy in voerleden jaeren geleden hadden, nyet mogelyck en was deselve te repareren. Ende ten eynde dat de voorseyde parochiaell kercke gevuegelycker soude mogen onderhouden worden mit alle nootdruftige syraedt tot augmentatie van den dienst Gods,

zoe eest dat die voirseide prior ende procurator, merckende dat de conventualen van den voorseyden godshuyse meest al verstorven waeren, ende dat zy gheen andere en consten gecrygen om den dienst Gods naer de religie ende fondatie te continueren hebben in handen vanden pastoir der voirseide kercke oick met consent ende approbatie van den voirseiden bisschop, gecedeert ende overgegeven alle de guederen des voirseiden convents in wat plaetsen die gelegen zyn tot behoefvande voirseide parochiall kercke, daeraff de voirnoemde thoonderen het bescheedt ende brieven eerst gerecouvreert hebben naer daffyvicheyte vanden voirseide pastoir (die binnen twee oft drye jaeren herrewaerts overleden is) ende daerop in den hove van Rome verworfvén hebben confirmatie apostolycke, blyckende byde bullen apostolicke daervan wesende, mette welcke de voirnoemde thoonderen henluyden nyet en soudén willen behulpen noch van den effect van dyen mogen genyeten sonder eerst ende voer al daerop verworfvén te hebbene onsen oirlof ende behoirlycke oepene brieven daertoe dienende (alsoe zyluyden seggen) uns omme deselve zeer oitmoedelycken biddende.

Soe eest dat wy de zaecken voirscreven overgemerct den voirnoemde supplianten (genegen wesende thuerluyder voirseide bede ende begeerte) hebben geottroyeert ende geaccordeert, octroyeren ende accorderen hemluyden gevende oirlof ende consent uuyt zunderlinge gracie by desen, dat zyluyden de voirseide bullen apostolicke zullen moegen doen stellen tot behoirlycker executie ende deselve genyeten ende gebruycken, naer huere forme ende inhouden sonder daeromme tegens ons eenichsins te misbruycken. Ontbieden uluyden daeromme ende bevelen ende eenenygelycken van uluyden besundere zoe hem toebehoiren zal, dat ghyluyden den voirnoemde supplianten van deze onse gracie oirlof ende consent doet, laet ende gedoocht rustelycken ende vredelycken genyeten ende gebruycken, sonder hemluyden daer inne te doene noch te laeten geschien eenich hinder letsel oft moyenisse ter contrarien, want ons alsoe ghelieft.

Gegeven in onse stadt van Bruessele den eersten dach van Julio int jaer ons Heeren duysent vyfhondert ende negenenvyftich, van onsen Rycken te wetene van Spaengnen Sicillien etc tvierde ende van Naples tseste.

By den Coninck in zynen Rade Vlierden subscripsit.
Oorspr. perk. met geschonden zegel in rode was.

(Appingedam, Gemeentearchief, 96)

A

De hoofdelingen, redgers, pastoor en kerkevoogden van Appingedam beklagen zich bij koning Philips II, dat zij na de dood van Dijke, procurator van het Augustijnenklooster aldaar, door de lieutenant van Groningen wederrechtelijk belemmerd zijn om de kloostergoederen in bezit te nemen.

1562, december ?

Copia
Aenden Coninck

Gheven met alder onderdanicheijt to erkennen de hoefflingen, richteren, pastoor und voegden vanden Damme in Uwe Majesteyts Omlanden van Groeningen geleghen hoe pater Menno ende broeder Dijke procurator des convents Appingedamme ordinis Heremitarum sancti Augustini geleghen binnen den voerschreven stede vanden Damme eerdaghes durch reeden ende oersaecken hoer daer toe moverende den voirschreven supplianten tot profijte der gemeenten vanden Damme hebben overgedraegen ende thoegestanden hoeren kercke tot enen nijen parochykercke mijt alle de landen renten unde goederen totten voerschreven convente behoerende omme des toe beter de Godes densten ende alle ornamenten ende sijraedt der kercken daermede tho onderhouden nae breeder vermoeghen vanden opdrachts brieven daeraff sijnde naekoemende vanden welcken de supplianten oeck consensum ordinarii episcopi verkregghen ende daerop vanden pauslijcke hijlicheijt behoerlijcke apostolicum indultum erlanget unde van U Majesteyts heer vader hoechlofflijcker memorien te voren ende naderhandts van Uwe Majesteyt behoerlijcke placet geobtineert. Ende want dan voerschreven broeder Dijke nu den XXV^{en} Novembris laestleden deser werelt is overleden ende daeromme nemant behoert hadde den supplianten in tghene voirschreven tho beletten, soe heeft nochtans U Majesteyts lieutenant ende hoeftmans sijck vervordert den huijre ende opkomsten vanden voerschreven convente voerts nae dootlijcken affganck vanden voerschreven procurator thoe besaeten ende den meijeren bevolen omme den supplianten genen huire thoe gheven. Versoeckende insgelijcken anden supplianten omme van alle hoere brieven bullen ende documenten copien thoe heb-

ben, ende de an Uwe Majesteyt over tho seynden, des de supplianten gedaen unde voerschreven lieutenant ende hoeftmans van alles copie behandiget, ende onlancx tselfde mit seckeren besloeten missive U Majesteyt overandtwort hebben, verhoepende dat de voerschreven lieutenant ende hoeftmans alle dselfde copien daerinne genoechsaem overgesonden, nochtans hijer van gelijcke copien mede genoemen unde soe nodijch U Majesteyt thoe verthoenen sijn overboedijch.

Mijt begeerten Uwe Majesteyt gelieve hoer supplianten te laeten bij het ghene hoer eens ende te voeren van U Majesteyt gegeven ende verleent is geweest. Ende int selfde doende hoer verloeven dat se tot proffijte der gemeenten vanden Damme aldaer inden Augustiner kercke nu naeden doetlijcken affganck vanden voirschreven procurator als laeste besijtter etlijke goede geschijckte godvresende priesteren uutten olden kercke stellen de den diensten ende religie aldaer onderhouden, den gemeente met Godes ¹ woerdte leeren unde onderrichten mogen, voerts goede opsijcht opten goederen totten voerschreven convente behoerende holden ende draeghen waermede die priesteren kercke ende andere deneren onderhouden moegen worden. Dijt doende, etc.

B

Margaretha van Parma, regentesse, herstelt de in bovenstaand document genoemde supplianten in hun rechten ten aanzien van de goederen van het klooster te Appingedam onder bepaalde voorwaarde.

1562 (= 1563), januari 7.

Copie des afscheijdts

Die Hertoghinne tho Parme unde Placentz conincklijcker Majesteyts tho Hispanien etc. in dese Nederlanden generale Regente, hebbende gehoert die relation des inhals deser supplication ende des ghene bij dselve versocht wordt, heeft verclaert unde verclaert bij desen dat id ghene bij pauslijke heilicheijt ende daernae bij keijserlijke ende conincklijke Majesteyt belangende het transport alhier angetogen ende geroert den supplianten hierbevoirens gegendt ende verleent is geweest, stadtgrijpen ende sijn volkommen

1) Er staat *goede*; verbeterd naar de copie in het Algern. Rijksarchief te Brussel, *Spaanse Privé Raad*, 1118.

ende wirckelijke macht hebben sal; doch ende behaltelijck indem geboerde datter een bisschop inden landen aldaer metter tijt gestelt sol mogen wordden ende sijne residentie nemen in den Damme dat als dan de huijsingen vanden convente hier geroert tot sijnen behoef geappliceert sullen wordden, denselven mede laetende volgen soe voele vanden ornamenten vanden voirschreven convente als tot een cappelle van nooden is ende daerbeneffens een part ende deijl van tbeste ende duerachtichste inboel ende huijsraedt aldaer bevonden. Alles onder goeden inventaris ende onder verbant bijden voirschreven bisschop te doene van sullicx alle te laeten see hij tselve gevonden sal hebben tot gebruijck vanden naevolgenden bisschop oft anders als van sijner conincklijcken Majesteijts wegen verordent sal wordden. Ordinerende voirts haer hoicheijt ende belastende den lieutenant van Groeninghen ende den abt van Rotum soe geringe moegelijcke sal sijn met den supplianten to communiceren hoe ende in wat manieren het goet vanden voirschreven convente alderbeste ende bequaemste tot Godes dienste stichtinge vander gemeente ende underholdinge der kercken gekeert sal mogen wordden, waeraff sij haer hoocheijt sullen adverteren omme daerinne voirts to ordineren soe behoeren sal. Ende sullen de voirs. goederen midler tijt geregiert ende ontfangen wordden bij eenen soc van conincklijcker Majesteijts wegen der lieutenant voirschreven daer toe sal stellen, ende enen die vander stadt ende kercken wegen aldaer daertoe gestalt sal wordden, die schuldich sullen sijn daeraff goede rekeninge ende reliqua te doene voirden voirschreven lieutenant den vander stadt ende kercke als dat behoert. Ende dat men tot het ghene voirschreven is met alle dilligentie neersticheijt accelaratie ende ijle sal voirtvaeren.

Aldus gedaen bij haer Hoocheijt to Bruessele den sevenden Januarij XVe lxij. Ende geteekent: Margarita. Ende stontd bei ondergeschreven doer bevel hoerer hoicheijt onderteekent: Bertij.

Onder stontd geschreven: Gecollationneert tegens die originale supplication ende afscheijdt ende daarmede bevonden accorderende. Bertij.

Afschrift

(Groningen, Rijksarchief, *Charters van den Hove*
I, n. 80)

De bestuurderen van den Dam danken Margaretha van Parma voor haar brief van jan. 7, 1563. De diensten in de Nicolaaskerk en de Augustinuskerk te Appingedam, als ook de armenzorg, worden voor zes jaar geregeld uit de renten van de kloostergoederen.

1563, februari 8.

Copia

Op huijden den achtsten februarij anno Domini etc. Ixij hebben de gemeene vruinden vanden Damme nae vermoge den Appunctemente bij den hocheijt vanden hertoginne van Parma in dato den vij januarij laest leden hoer bij den anderen ten huijse van Sebastiaen Wabbens gevoeget unde aldaer mitten erentfesten hochgelerden heren mijnhere den luitenant communiceret hoe ende in wat maneren de goederen totten convente van Appingedamme alder best tot Godes denste stichtinge der gemeenten unde onderholdinge der kercken geleert solden mogen worden; hebben derhalven de vorschreven vanden Damme inden ersten den Majesteit voerden genedigen Appunctemente ende begiftinge grotlicken bedancket unde vorts aldaer voergewendt de grote swaricheijt der schulden ende lasten soe idtsondes bij den saligen procurator ende sijne voervaderen nagelaeten unde derhalven nicht wall tot eenen entlicken ordinantie als noch geraecken konden, dan voer guet angeseen angenommen unde bewijlliget dat de pastoer sulvest met achte sijne preesteren idtsondes in sinte Niclaes kercke residerende op walbehagen van Conincklike Majesteit per vices de densten in beide kercken bij provisie wolden onderhouden ende alsoe de olde sinte Niclaes kercke soe langhe hoer mogelijcken (omden reliquien ende sepulturen aldaer) in eeren onderhouden wijllen, tweten in beide kercken ten ewigen tijden alle dagen tsij hijllige ofte wertlike dagen eenen vroemisse gehalten unde celebrert sall worden.¹

Ende daer tho soe wanneer des eenen weecke de statie als metten unde hogemisse in sinte Niclaes kercke gecelebrert unde aldaer Godes wort onder den misse gepredickt ende geleert sall wesen dat men als dan des nae middages in sinte Augustinus kercke voerden joget ende deenstboden sall predicken, ende naden predicatie voorts inden selfden kercke den vesperen singhen.²

1) In de marge: *Nota nunquam factum est.*

2) In de marge: *Non observatur ita.*

Insgelijcken ter contrarie soe wanneer de statie als vorschreven inden Augustiner kercke gehouden unde aldaer onder den hogemisse gepredickt sall wesen men gehouden sall wesen des naemiddages inden olden sinte Niclaes kercke voerden joget ende deenstboden tho predicken unde daer nae den vesperen inden selfden kercke holden unde celebreren. Des de vorschreven pastoer mit sijne preesteren tot augmentatie vanden religie alsoe guetlicken ende vrijwyllich angenommen hebben, mijt alsulcken beschede dat de preesteren inden olden vorschreven kercke idsondes residerende uuten renten ende goederen vanden vorschreven Augustiner kercke voerden selfde hore densten jaerlix sullen hebben hondert emder guldens unde dselfde mitten anderen in capita deelen. Ende dat geduijrende den tijt van ses jaren unde nicht langer op dat mijdeler tijt de schulden bij den saligen procurator naegelaeten uuten gemeene goederen landen unde renten vanden vorschreven convente van Augustiner kerke vvoldaen unde betaelt sullen worden, omme als dan breder unde vvolkomender ordinantie te maken nae groetheijt vanden goederen unde gelegentheijt vanden densten soe bijden Majesteit ende andersins bevonden sall worden thoe behoren.

Ende want de salige procurator ende sijne voervaderen stedes de armen huijssitten ende andere armen met almissen ende andersins voerden convente grotelicken providert gespijsiget ende verseen hebben, daer tho alle maendagen voerden poerte hoer aelmissen uutgedelt hebben, angeseen dselfde goederen vanden gemeente eerdages gestift ende den convente in almissen gegheven sijn geweest, bidden unde begeren daeromme de supplianten seer demoezelijcken den Majesteit gelijeve voer guet in tho seen unde den huissitten armen aldaer uuten selfde goederen landen ende renten jaerlix tho gheven unde tho laeten volgen hondert emder guldens, waer mede de armoet aldaer des te beter onderhouden mach worden.

Afschrift.

(Brussel, Algem. Rijksarchief,
Spaanse Privé Raad, 1118).

Burgemeesters en raad van Groningen verzoeken koning Philips II de goederen van de voormalige kloosters van Esens en Appingedam te mogen gebruiken voor de opleiding van de studenten in het Fraterhuis te Groningen.

1566, september.¹

Aen den Coeninck

Verthoenen in aller oetmoedt borgemesters ende raedt van uuw Majesteit stadt Groeningen, hoe dat aldaer in de omlanden seeckere goederen gelegen sijn die hiervoormaels tot een christelick gebruijck ende tot 'de eere des almachtigen God ende tot' stichtinge ende onderholdinge der christelicke religie ² geconsacreert sijn geweest, toe weten eenige landen eertijts een clooster in tlandt van Esens toebehoert hebbende, welcke clooster nu *voir ettelicke iaeren herwaerts* gedestruueert ende vergaen is geweest ³, ende voorts ittelicke landen eenen clooster in den Dam toebehoert hebbende, welcke clooster ingelicken nu *voor* ⁴ ittelicke iaeren herwarts vergaen is geweest, welcke voorschreven goeden nu ter tijt doer bevel van uwe Majesteit geregeert ende geadministreert worden ⁵ ter tijt ende soe lange uwe Majesteit die selve goeden tot sijnen eerste fundatie ende nae d'intentie der *fundatoren* ⁶ wederomme aengelecht ende geimployeert sullen hebben.

Ende is ⁷ voorts alsoe dat seer weijnige persoenen van den adel ende van den rijckdoem hen ⁸ tot een geestelick leven ende tot de diensten der heijliger kercken *begeven*, vermijts mennichvuldige disputatie ende different huijden daeges onder den christendoem geresen [is] ⁹ ingelicken ¹⁰ begeven de rijcke ende treffelicke bor-

(') In de marge door dezelfde hand aangevuld.

*) Boven de regel geschreven.

1) Het stuk is niet gedateerd. In de marge schreef een latere hand: 1566, september.

2) *ende geloeff* doorgehaald.

3) *ettel. iaeren herwaerts* doorgehaald.

4) *van* doorgehaald.

5) *oock ontfangen ende ingegeven* doorgehaald.

6) *vande fundatoren* doorgehaald.

7) *Is nu* doorgehaald.

8) *begeven* doorgehaald.

9) *is opgestaen* doorgehaald.

10) *soe* doorgehaald.

gers ¹ hoer *ende hoere kinderen* tot de coepenschaep ende negotiatie ², eensdeels om dvoorschreven oersaecke ende eensdeels om dat zij bij de wartelicke handel meer gewijns ende geniets connen hebben, sulx dat geschaepen is, dat in volgende tijde seer weijnige goede luyden ende persoenen gevonden sullen worden, die 'God almachtich ende sijne' heijlige christelicke kercke hoere de behoericke dienst sullen connen doen, alles tot 'grootte oneere van God almachtich ende sijne goddelicke Majesteit ende tot' eene woesting ende barbarie van de voerschreven uwe Majesteits landen ³ lijden *ende ondersaeten* aldaer. Dwelcke ⁴ nu alrede gesien hebbende sijn veroersaeckt geweest hoere devoir toe doen, dat de arme iongen ter schoele gaende in het clerckenhuijs binnen Groeningen bij drie ofte vier goede mesters geinstituteert ende geleert moegen worden, ende dat naemaels de excellenste *ende beste* verstanden eenige onderholt in tselve clerckenhuijs ⁵ vercrigen moegen, om alsoe tot eenige geleertheit ende excellencie te geraecken 'ende God almachtich ende sijnen heijlige kercke te dienen'.

Ende is voerts seer van nooden dat alsulcke verstanden met goeden niet versien wesende met seeckere almoesen buijten landes tot ittelicke iaeren onderhouden ende gesustenteert worden, om naemaels hen toe moegen begeven tot de voerschreven diensten *van God almachtich ende sijnen* ⁶ heijlige kercken ⁷ ende alsoe ⁸ *tgoede voornemen vande suplianten in hun* macht ⁹ *alleen niet en is* ten zij saecke uwe Majesteit ¹⁰ *genedelicke gelieve daerinne* hant te holden ende sulcken assistentie te doen als uwe Majesteit tot *de eere ende* dienste van God almachtich *altoes* geerne ¹¹ *gedaen heeft*, soe is dsuplianten van nooden uwe Majesteits hulp ¹² *ende assistentie daer toe te* imploreren. Bidden ende be-

1) *ende dier gelicke persoenen* doorgehaald.

2) *tot dier gelicke handel ende trafique, daer toe oick hoere kinderen ende vrunden gebruijkende, soedoende tot een geestelick leven ende tot dienst der heijliger kercken op toe voeden* doorgehaald.

3) *ende* doorgehaald.

4) *dsuplianten* doorgehaald.

5) *onderhouden* doorgehaald.

6) *der* doorgehaald.

7) *ende christelicke religie ende geloefe* doorgehaald.

8) *sulx niet is alleen in de* doorgehaald.

9) *van suplianten* doorgehaald.

10) *daer toe mede gelieve genedelicke* doorgehaald.

11) *altoes dat* doorgehaald.

12) *bier toe te* doorgehaald.

geren daer omme ¹ oetmoedelick uwe Mat. gelieve dvoors. goederen ² *tot de voors. cloosters van* Esens ende *van* den Dam behoerende ten voorschreven fine te imployeren ten mensten voer een *grooten* deel, ten einde tgoede voernemen van de suplianten niet geimpediëert *sal worden* ende uwe Majesteits stadt ende landen in de goddelicke ende christelicke diensten in volgende tijden geen gebreck sullen lijden tot groote oneere 'van God almachtich ende' ³ sijne goddelicke Majesteit ende tot verderffnisse van uwe Majesteits ⁴ landen ende luiden aldaer.

Dit doende etc.

Oorspr. minuut.

(Groningen, Gemeentearchief, Reg. Feith 1566, no. 78).

BIJLAGE 14

Burgemeesters en raad van Groningen verzoeken de hertog van Parma om de kloostergoederen van Appingedam en Esens te mogen ontvangen voor de heroprichting en de restauratie van de St. Maartensschool en het seminarie, en die van Wittewierum voor de restauratie van de Martinikerk, die door oorlogsgeweld vernield zijn.

1585, vóór 19 augustus.

Aen zyne Hoocheyt

Verthoenen in alre ootmoet und reverentie burgemeesteren und raedt der stadt Groeningen, hoe dat van allen olden tyden inde zelve stadt is geweest een zeer heerlicke principale schoole tho sint Marten ⁵ van zes ofte zeven meesteren tot institutie der jonge joeght, de welcke hyer voertyts veele hondert studenten uuytte voerschreven stadt und alle omleggende landen plagen te frequenteren, die nu (leyder) durch deese bedroufde tyden und langwyligen crych und oorloch geheel und all is vergaen. Was mede tot onderholt der arme studenten aldaer gefundeert een zeer schoon seminarium ofte fraterhuys, twelck deese voorleden jaren tottet Bis-

1) *dsuplianten* doorgehaald.

2) *van cloosters tot* doorgehaald.

3) *van* doorgehaald.

4) *goede opsicht in de restauratie der christelicke religie* doorgehaald.

5) *tho st. Marten* boven de regel geschreven.

schops hof und woeninge is geapliceert, und is het Clercken huys durch de langwylige besettinge und anders geheel geruineert und verdorven, und d'opkomsten vandien durch affbreeckinge der huysen und verwoestinge der landen und guederen, daer thoe staende grootelick verarmt und gewacket, soe dattet nyet moegelick is zonder andere hulpe und assistentie tzelve mit oock dvoerschreven schoole weeder te erigeren, vermits dvoerschreven stadt durch deesen langwyligen crych und anders met zeer groote schulden und lasten bezwaert, geen middel heeft om de meesters eerlick te salarieren und onderhouden, und tvoerschreven seminarium weeder up tho rechten, twelck de supplianten nochtans gaerne doen solden omme in deese turbulente tyden de joeght in de olde catholycke religie und anders wel te doen instrueren und onderhouden, die sunst anders geheel und al zolden verwilderen und verwoesten wye nu een tydt lanck is geschien.

Ende alsoe tho Appingedam inde Omlanden van Groeningen is zeecker verloepen und verwoest Augustynen convent, waer inne in lange tydt gheen Goods densten gedaen und oock gheen religiosen hebben gewoent. Mede dat het verwoeste convent van Esens ¹ in Oostvrieslant gelegen byden graven aldaer over veel jaren theuren behouwe angeslagen, heeft itlicke guederen inde landen van Groeningen und daer omtrent gelegen, die altesamen wel dienen solden tot erectie der voerschreven schoole und underholdinge der arme studenten, die anders hyer und daer werden vertoegen, und nergens beter dan ad tam pios et necessarios usus zolden kunnen werden geemployeert, waer durch de joeght inde vreesse Gods underhouden, und de gemeente in compstigen tyden van geleerde mannen zolden moegen werden voersien, und gediend, und tot allen staten zoe geestelicken als waerlicken gepromoveert tho worden, twelck in deese gevaerlicke periculose tyden zeer van noode is. Soe versoucken de supplianten zeer ootmoedelick, dat uwe hoocheyt gelieven wil tot bevorderinge van eenen zoe godvruchtigen saecke die genedige voersienung tho doen, und vergunnen, dat de guederen der voerschreven twee verwoestede und verloepen conventen tot erectie der voerschreven schoole und underholdinge der arme studenten moegen werden geapliceert und geincorporeert, als oock vant Blauwhuys annex aent voerschreven Augustinen clooster.

Ende alsoe sint Martens parochie kercke tho Groeningen wee-

1) *Esinge* verbeterd in *Esens*.

sende zeer arm und bouwvallich, zeer groote reparatie behouft, twelck dvoerschreven stadt und gemeente durch den voerschreven langwyligen verdarfflicken crych geheel und al verarmt und uuytgeputtet, nyet wel moegelick is van doen, und dat inde voerschreven Omlanden van Groeningen zyn seeckere upcomsten van guederen vant affgebroecken clooster van Wittewyrum, die nergens beter dan daer thoe zolden kunnen werden geemployeert, soe versoucken de supplianten mede zeer ootmoedelick, dat uwe hoocheyt insgelycx gelieven wil tordineren und bevelen, dat eenige portie vandien tot reparatie und underholdinge der voerschreven kercke gedestineert und geemployeert mach worden. Twelck doende etc,

Oorspr.

(Brussel, Algem. Rijksarch..
Spaanse Privé Raad, 1118).

Marginale aantekeningen:

- a. Ladvis du vicaire general de leveschie de Groeninghen doctor Johan Eelst ¹ qui advertira particulièrement que cest des choses icy proposees pour en estre ordonne ce que de raison. Faict a Bever le xixe de august 1585.
- b. Auparavant y ordonner soit le tout envoye au president de Frize pour le communiquer avecq ceulx du conseil estans a Groenighen, afin de donner leur advis bien particulièrement sur tout ce qui est icy requis et les difficultez en resultantes. Faict a Bruxelles le 26 en avril 1586.

BIJLAGE I 5

Joannes Eelts, vicaris generaal van het bisdom Groningen, geeft Alexander Farnese, hertog van Parma, het gevraagde advies inzake de kloostergoederen van Wittewierum, Esens en Appingedam, die door de magistraat van Groningen gevraagd zijn voor het onderhoud en de restauratie van de St. Maartensschool, het seminarie en de Martinikerk aldaar.

1585, september 24.

Illustrissime Princeps clementissime Domine.

Cum sententiam nostram super iis quae in libello supplici nomine senatus nostri inclitae Celsitudini Vestrae exhibito ac praesentibus

1) *Faict* doorgehaald.

incluso petuntur, rescribere iussi simus, novit Celsitudo Vestra bona duorum conventuum quorum in praedicto libello supplici fit mentio Wittewyrum nimirum et Esens fuisse per Pontificiam Sanctitatem et Regiam Maiestatem capitulo Groningensi assignata. Quia tamen iniuria temporum et haeticorum malitia turbatum etiamnum cessat praefatum capitulum, et cum bona ecclesiastica non ad alios quam ad pios usus converti debeant, sitque ecclesia nostra Martiniana prorsus inops et ruinosas, schola praeterea et seminarium quondam numerosa iuventute frequentari solita, nunc vero propter rerum necessariorum penuriam potissimum et defectum vasta, inculta et inhabitata relinquuntur, ex quibus nihilominus prodire necesse est (quemadmodum et ante hac multi viri docti et clari ex eisdem prodierunt) qui Reipublicae Christianae gubernaculis praeficiantur.

Cumque scholarum et seminariorum cura ante omnia necessaria sit, quae neglecta non tantum civitates et Respublicas, sed et religionem ipsam funditus interire oportet, e re Ecclesiae et Reipublicae magnopere foret, si Celsitudo Vestra ordinaret ut portio seu pars aliqua praedictorum bonorum fabricae ecclesiae nostrae et reformationi scholae ac iustae seminarii erectioni gratiose concederetur, saltem quo ad usque suae Maiestati restitutionem capituli mandare vicissim placere posset.

Ad conventum in Appingedam quod attinet ruinosus et magna ex parte collapsus est, et indies magis ac magis destruitur, nisi quod templum ibidem adhuc satis sartum tectum est quod olim Dammonensibus concessum fuit, ut in eo officium divinum facere et tanquam in parochiali ecclesia sacramenta administrare possent, pro ut etiam aliquamdiu quodammodo fecerunt et postea intermiserunt. Iam vero aliquid iterum divini officii in eodem non ita pridem agere coeperunt, bona vero praefati conventus asserunt Dammonenses sibi etiam ad pios quosdam usus esse data. Qua de re tamen multum dubitatur et ideo transmissa sunt quaedam scripta ad causam hanc pertinentia ad syndicum civitatis Groningensis ex quibus ille plenissime de statu totius huius negotii Inclitam Celsitudinem Vestram poterit informare.

Haec sunt illustrissime Princeps quae breviter respondenda duximus orantes Deum omnipotentem ut inclitae Celsitudini Vestrae multos annos et prosperos gloriosarum victoriarum contra fidei hostes successus concedere dignetur, quo tandem aliquando tristissimis hisce et vere calamitosis bellorum motibus optatus finis posset imponi.

Datum Groningae anno salutis nostrae 1585 die mensis septembris 24.

Vestrae Inclitae Celsitudinis
Devotissimus servitor
Joannes Eeltz
Vicarius seu Officialis Generalis per
Episcopatum Groningensem.

Oorspr., eigenhandig ondertekend.

(Brussel, Algem. Rijksarch.,
Spaanse Privé Raad, 1118).

Op de achterzijde van de brief:

Illustrissimo Principi ac Domino Domino Alexandro Farnesio Parmae Principi etc. Regiae Catholicae Maiestatis per Inferiorem Germaniam Gubernatori et Capitaneo generali Domino suo clementissimo.

BIJLAGE 16

Begeleidend schrijven van burgemeesters en raad van Groningen waarin de zeven aan de voorzitter van de privé raad van Philips II toegezonden documenten betreffende de kloostergoederen van Appingedam worden verklaard en waarin gevraagd wordt de goederen te willen bestemmen voor de St. Maartensschool en het seminarie en die van Wittewierum en Esens voor de restauratie van de St. Maartenskerk aldaar.

1585, september 24.

Advertissement pour monseigneur hoeft conseiller du conseil prive de sa Majeste, etc.

Premierement que a Appingen ¹ Damme au pays de Groeningen est certain ruinoes monastere des Augustins, dont l'eglise par consentement des religieux est en l'an 1545 erigee par l'evesque de Munster tanquam loci ordinarium in spiritualibus, en une parochiale dudit lieu cum extinctione prioris, quam Dammonenses ruinosam et vetustate pene collapsam affirmabant, laquelle touttefois est

1) *Appingen* door andere hand boven de regel toegevoegd.

a present beaucoup meilleure et plus commode pour eulx, que celle dudit monastere, idque ea lege, ut omnia divina officia deinceps in illa tanquam parochiali ecclesia peragerentur.

Et quant aux biens dudit monastere, a este reserve, au regard des religieux qui estoient alors encorre vivans, quod si contingeret per decessum illorum, aut alio modo, idem monasterium penitus desolari, quod omnia et singula eiusdem monasterii bona, ac eidem annexa (ut sunt illa de Blauhuys) in pios usus, et non aliter, cum consilio et scitu officialis terrae Phrisiae converterentur, uti latius apparet ex adiuncta copia signata A¹.

Laquelle translation de ladite eglise a depuis este confirmee auctoritate apostolica, comme il appart par la copie signee B², et aussi advoue par la Majeste imperiale, a condition toutefois que aprez le trespas desdits religieux les biens dudit monastere seroient appliquez a quelque aultre monastere du mesme ordre, sans que ceulx de Damme se poulront aulcunement mesler desdits biens, suivant la copie de l'aggreation de sa Majeste signee C³.

Quoy voyans lesdits de Damme, ont en l'an 1559 remonstre a sa Majeste, que lesdits religieux leur auroient avecq consentement dudit evesque transporte tous les biens dudit monastere, suivant certain traicte par nostre saint pere le Pape confirme. Requirans par tant conge de pouvoir executer les bulles apostolicques sur ce despeschees. Ce que leur a este accorde au regard de ladite eglise tant seulement et non pas des biens dudit monastere, suivant la copie du placet de sa Majeste signe D⁴. Par ce que ledit evesque les aiant reserve ad alios pios usus, non plus juris ex confirmatione sanctae sedis apostolicae et regiae majestatis approbatione, illis accessit, quam antea ab ordinario concessum erat.

De quoy ne se contentans lesdits de Damme, ont en l'an 62, aprez le trespas du dernier religieux dudit monastere, aultrefois remonstre a sa Majeste, que ladite eglise et tous les biens dudit monastere leur seroient donnez, requirans d'en pouvoir jouyr, suivant l'approbation de sa Majeste.

Sur quoy de rechief leur⁵ a este accorde ladite eglise tant seulement avecq quelques ornemens dudit monastere a certaine condition mentionne en l'apostille donne sur leur requeste.

1) Bijlage 4.

2) Bijlage 9.

3) Bijlage 5.

4) Bijlage 10.

5) *leur* door dezelfde hand boven de regel toegevoegd.

Et quant aux biens a este ordonne au lieutenant de Groeningen et abbe de Rottum d'adviser par ensemble, en communicquant avecq ceulx de Damme, en quelle maniere on les poulroit employer ad pios usus et au service de Dieu, pour en adverter incontinent sa Majeste, et par icelle estre ordonne ce que de raison. Et que ce pendant lesdits biens seroient regiz et administrez de deux hommes a comectre par ledit lieutenant et ceulx de Damme pour en rendre la raison, comme se voit plus amplement par ladite requeste et apostille cy joincte, signee E¹.

En vertu de laquelle ledit lieutenant estant tout seul entre en communication avecq lesdits de Damme, a faict certain accord avecq eulx pour six ans, suivant lequel ilz seroient tenuz de faire tous les jours une messe ausdites deux eglises, et alternis hebdomadibus summum sacrum et reliqua divina offitia en l'une d'icelles, en payant aux presbytres cent florins par an, suivant la copie dudit accord signe F². Idque contra tenorem dictae translationis ab ordinario factam et a sede apostolica ac regia majestate confirmatam mesmes aussi contre l'ordonnance de sa Majeste cy devant mentionne.

De maniere que lesdits de Damme n'ont pas tant desire d'avoir ladite eglise pour le service de Dieu, comme les biens dudit monastere, vallans quasi sept cent ³ florins par an, pour en faire leur prouffyt par ce que les aians occupez d'une telle maniere en l'an 63, ilz les ont chargez depuis de leur auctorite contre le placcart et l'ordonnance de sa Majeste signe G⁴, de plus de 1200 florins. Aians en oultre rompuz et brise[z] les images ausdites eglises sans en loing temps y avoir faict aulcun service, principalement en celle dudit monastere, ou jamais avoir accomply le contenu desdites lettres du

1) Bijlage 11.

2) Bijlage 12.

3) Er staat *cens*.

4) Hiermede is bedoeld een verordening van Philips II inzake alle geestelijke goederen van Stad en Ommelanden. Omdat deze niet direct op de goederen van het Appingedamse klooster betrekking heeft, hebben wij gemeend dit lange document niet extenso uit te geven, maar met een korte weergave te kunnen volstaan. De brief, een copia copiae, dateert van 2 aug. 1568, uitgegeven in de stad Groeningen en gericht aan Charles de Brimeu, graaf van Megen, o.a. stadhouder van Groningen. De koning draagt hem op aan alle kloosteroversten en andere bezitters van geestelijk goed mede te delen, dat het voortaan verboden is geestelijke goederen, in Stad en Ommelanden gelegen, te verkopen, te verpanden of anderszins te gelde te maken, en dat het tevens verboden is, dat iemand deze goederen koopt, zonder de schriftelijke toestemming van de stadhouder. Overtreders zullen gestraft worden met verbeurdverklaring.

translation, comme l'on voit plus amplement par la lettre d'avis du vicaire general de l'eveschie de Groeningen allant cy jointe¹.

Par quoy supplient tres humblement ceulx de Groeningen, que sa Majeste soit servie d'appliquer tous lesdits biens a lescole et au prouffit du seminaire a Groeningen, comme aussi quelque portion des aultres biens a la reparation de l'eglise mentionnee en leur requeste.

Quant aux biens des deux monasteres enthierement ruinez, a scavoir celluy de Wittewirum ² cy devant situe au pays de Groeningen et par le feu evesque de Groeningen du tout demoly, et ung aultre appelle de Esens ou Esinge, gisant au pays de Oostfrize, puis que l'avis porte qu'ilz sont par sa Sanctete et sa Majeste appliquez au chapitre de Groeningen, quod etiamnum cessat, poterit sua Cel-situdo portionem seu partem aliquam fructuum praedictorum bonorum fabricae ecclesiae divi Martini ³ admodum ruinosae, et reformationi scholae ac justae seminarii erectioni, ad aliquot tempus gratiose concedere donec etc.⁴

Oorspr.

(Brussel, Algem. Rijksarch.,
Spaanse Privé Raad, 1118).

BIJLAGE 17

Burgemeesters en raad van Groningen herhalen hun verzoek aan koning Philips II de goederen van het Augustijnenklooster te Appingedam te willen afstaan voor de St. Maartensschool te Groningen.

1586, tussen 26 apr. en 22 mei.

Au Roy

Remonstrent en toutte humilite et reverence les burgemaitres et conseil de la ville de Groeningen, que aians passe quelque temps presente requeste a Votre Majeste, afin d'avoir applique a lescole

1) Bijlage 15.

2) *situe* doorgehaald.

3) *Martini* door dezelfde hand toegevoegd boven de regel.

4) Onder aan het stuk staan nog enige moeilijk te ontcijferen aantekeningen. Wat wel duidelijk is, zijn de opbrengsten van de kloostergoederen: *Appingedam* 700 lib., *Esens* circiter 700 flor., *Wydewirum* 5000 flor.

de St. Martin audit Groeningen les biens de certain desole monastere des Augustins en Appingadam au pays de Groeningen ensemble d'ung aultre appelle Esens ou Esinge au pays d'Oostphrise, comme aussi pour avoir quelque assistance a la reparation de l'eglise de St. Martin audit Groeningen des biens d'ung monastere demoly appelle Wittewyrum appertenans au chapitre de ladite eglise, a este par lettres de Votre Majeste demande l'advis du vicaire general de leveschie de Groeningen, lequel aiant respondu bien particuliere-ment a icelles, en declarant son advis, a envoye pour la meilleure instruction d'iceluy les pieces concernans ledit affaire au syndicque de Groeningen, lesquelles il a presente a Votre Majeste, esperant que par icelles elle seroit plainement informe dudite affaire.

Et comme ce non obstant a pleu a Votre Majeste ordonner que le tout seroit envoye au president de Frize pour le comunicar avecq ceulx du conseil estans a Groeningen, afin de donner leur advis bien particulierement sur tout a ce que est requis et les difficultez en resultantes, ne scavent les supplians comprendre (souds tres humble reverence) a quelle fin iceluy se demande, par ce que ledit vicaire general aiant bien particulierement respondu aux lettres d'advis, en se remectant au surplus audit syndicque, estant presentement en court, et enthierement informe dudit cas. Il en pouloit donner bien ample instruction, ensemble des difficultez si aulcunes pouloient suivre, comme les supplians estiment que non a cause qu'ilz ne demandent que l'incorporation des biens dudit desole monastere des Augustins en Appingadam et dependances ¹ a ladite escole de St. Martin, puis que ladvis dudit vicaire general porte que les biens de Wittewyrum et Esens sont incorporez et applicuez audit chapitre de Groeningen.

Supplians partant tres humblement que Votre Majeste soit servie d'appliquer les biens dudit monastere en Appingadam et dependances ¹ a ladite escole. Quoy faisant etc.

Oorspr.

(Brussel, Algem. Rijksarchief,
Spaanse Privé Raad, 1118).

In de marge:

Le tout veu signalement ladvis du vicaire de leveschie de Groeninghen. Sa majeste accorde pour aultant qu'il est en elle que les biens rentes et revenuz du cloestre de Appingadam avecq les appen-

1) *et dependances boven de regel.*

dances soient appliquez et employez a la fondation de lescole dudit Groeninghen.¹

A quoy le lieutenant de sa majeste a Groeninghen aura avecq les suppliants aussi soigneux regard a ladvancement de ladite escole et bon employ des deniers provenans desdits biens en faisant rendre comptes de reste par ceulx qu'il appartiendra. Faict a Bruxelles le xxij de may 1586.

BIJLAGE 18

Koning Philips II schenkt aan burgemeesters en raad van Groningen de goederen en inkomsten van het voormalige Augustijnenklooster te Appingedam voor het onderhoud van de St. Maartensschool te Groningen.

1586, mei 22.

Opt vertooch gedaen aenden Coninck onsen aldergenedichsten Heere van weghen burgemeesteren und raedt der stadt Groeninghen inhoudende dat van allen olden tyden inde selve stadt is geweest een zeer heerlicke principale schole tho St. Marten van zes ofte zeven meesteren tot institutie der jonge joeght, dewelcke voortijts veel hondert studenten uuyte voorschreven stadt und alle omlyggende landen plagen te frequenteren, die nu durch deese bedroufde tyden geheel und al is vergaen, mede dat tot onderholt der aerme studenten aldaer was gefondeert een schoon seminarium ofte fraterhuijs, twelck dese voorleden jaeren tottet Bisschops hoff und wooninghe is geapliceert, und een Clercken huys dat durch verloop van tyden ende dese tegenwoordighe oirloghe geheel is geruyneert und verarmt, soo dat nyet mogelyck was tzelve mit oock dvoorschreven schoole weder te erigeren sonder andere hulpe und assistentie, overmidts dvoorschreven stadt durch desen langwyligen crych und anders met zeer groote schulden und lasten beswaert gheen middel heeft om de meesters eerlyck te salarieren und onderhouden. Twelck de supplianten nochtans gaerne doen solden, om in dese turbulente tyden de jeught in de vreeze Godts tonderhouden, und inde olde catholijcque roomsche religion, und anders wel te doen instrueren die sunst anders geheel und al solden verwilderen und verwoesten. Ende alzoو tho Appingedam inde Om-

1) *Faict a Bruxelles le xxij de may 1586 doorgehaald.*

melanden van Groeninghe[n] is zeker verlopen und verwoest Augustinen clooster, waer inne in langhe gheen godtsdiensten gedaen und oock gheen religieusen hebben gewoont. Mede dat het verwoeste convent van Esens in Oostvrieslandt byde graven aldaer over veel jaeren theuren behoefte aengeslaeghen, heeft itlicke guederen inde Landen van Groeninghen und daeromtrent geleghen, die altesaemen wel dienen solden tot erectie der voorschreven schoole, ende onderholdinghe der arme studenten die anders hier ende daer werden vertoghen ende nerghens beter dan ad tam pios et necessarios usus solde kunnen werden geemployeert, waer deur die jonghe jeucht wel onderhouden ende geïnstrueert, ende die gemeynthe in compstighen tyden van geleerde mannen zolden moghen werden versien ende gedient omme tot alle staeten zoo gheestelycken als weerltlicken gepromoveert te worden, dwelck in dese gevaerlicke periculoise tyden zeer van noode is.

Soo hadden die supplianten zeer ootmoedich versocht dat zyne Majesteyt genedichst gelieven wolde tot bevoorderinge van eene zoo godvruchtighe saecke de voorschreven guederen van Esens sampt die vant Augustynen clooster mitte annexe guederen van dien als vant Blauwhuys tapplieren totte voorschreven schole. Ende aengemerckt huerluyder parochie kercke van St. Marten was zeer arm und bouwvallich, und groote reparatie behoefde, dat vande guederen des afgebroken cloosters van Wittewyrum inde voorschreven Ommelanden geleghen eenighe penningen mochten werden geemployeert tot reparatie der voorschreven kercke. Waerop versocht zynde t'advijns vanden Vicaris generael vant Bisdom van Groeninghen, hadde gerescribeert und verclaert dvoorschreven guederen van Esens und Wittewyrum by pauselicke heylicheyt und zyne Majesteyt bewesen und geapliceert te zyn tottet cappittel van Groeninghen overseyndende mede aenden sindicum van Groeninghen seeckere stucken und munimenten dienende om zyne Majesteyt vander gelegentheyt der goederen vande voorschreven Augustynen clooster te beter te onderechten, alzoo met die exhibitie der voorschreven stucken by hem gedaen is geweest de welcke altesaemen by zyne Majesteyt gevisiteert, was verclaert dat aleer daer inne t'ordineeren alle de stucken solden werden gesonden aenden president van Vrieslandt om gecommuniceert te worden met die vande raede wesende tho Groeninghen, om wel particulierlick te geven heur advis op alles wes versocht worden, midtsgaders vande zwaricheyden die daer uuyt zolden moghen ontstaen midts twelck van wegghen de supplianten by nyeuwe requeste versocht zynde

dat ten minsten de guederen vant voorschreven Augustynen clooster mitte annexe van dien voordierst tot erectie der voorschreven schole mochten worden geappliceert, verhopende durch het voorschreven advis und overgesonden stucken zyne Majesteyt daarvan genouch geïnformeert und geïnstrueert tho syn.

Syne voornoemde Majesteyt altezelve erwoghen und overgesien in sunderheyt het advis vanden voorschreven vicaris generael heeft geaccordeert, und accordeert midts desen voor zoo vele idzelve in haer is, dat de guederen, renten und incommen des voorschreven cloosters van Appingedam mitte annexe van dien geappliceert und geemployeert worden totter fondatie der voorschreven schoole van St. Marten tho Groeninghen. Tot welcken eynde de Lieutenant van zyne Majesteyt aldaer oock sorchvuldich toesicht zal nemen mette supplianten, tot voorderinghe der selver schoole, und dat de penningen comende vande voorschreven guederen wel moeghen werden geemployeert, doende van den ontfanck van dien rekeningen gheven by den ghenen diet behooren sal.

Gegheven inder stadt van Brussel den twee ende twintichsten dach der maent van Meij, int jaer vijffthienhondert ende zessen-tachentich. (Pamele vidit).

S. de Grimaldi subscripsit.

Dorsale aantekening:

Le Magistrat de Groeninghen
verwerft het Augustinen clooster in
Appingedam A^o 1586
tot onderholt van de Latijnsche
ofte schoole van St. Marten.
No. 1

Oorspr. perk.

Groningen, Gemeentearchief,
Reg. Feith 1586, no. 2).

DOMENICO PASSIONEI EN DE KWESTIE DAMEN

DOOR

H. M. G. SCHRIJNEMAKERS

„JE vous prie, mon très cher ami, de tâcher de charger quelqu'un de s'informer du caractère du sieur Passionei, si c'est un homme intelligent, de bonne foi autant que le pays le comporte, et de pres sentir s'il y a quelque sujet de prendre quelque confiance en lui. „Niemand minder dan Pasquier Quesnel informeerde eind 1706¹ zo belangstellend naar de toen toch pas 24-jarige Romeinse clericus Domenico Passionei. Ongemotiveerd was deze belangstelling overigens niet: „Cette personne... a eu connaissance de l'état de l'Eglise de Hollande par la lecture des écrits, et il a fait offrir son entremise pour voir si on ne pourrait point s'accomoder (sic)”.²

Wat Quesnel als „l'Eglise de Hollande” aanduidde, heet thans de Hollandse Zending. De beklagenswaardige staat, waarin deze in die dagen verkeerde, is ons uit vele werken bekend.³ De veroor deling van de apostolisch vicaris Petrus Codde in 1702 had aan leiding gegeven tot de moeilijkheden, die in 1723 uitgroeiden tot een openlijk schisma. Wel leek tijdens de korte ambtsperiode van Gerard Potcamp (14 nov.—16 dec. 1705) een herstel van de eenheid mogelijk, maar diens vroegtijdige dood scheidde de partijen weer in twee kampen. Die in 1723 de Utrechtse *Kerk* zouden vormen

1) Quesnel aan Mlle Françoise de Joncoux, 26 nov. 1706, gedr. bij A. LE ROY, Un janseniste en exil. Correspondance de Pasquier Quesnel, II, Parijs, 1900, p. 274-276.

2) Ibid.

3) Vooral L. J. ROGIER, Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw, II, Amsterdam 1946, p. 268-340; de vele studies van P. Polman; M. TH. J. VAN DER VORST, Holland en de troebelen in de Hollandse Zending 1702-1727, diss. Nijmegen, 1960; A. G. WEILER, Hollandse Missie of Hollandse Kerk? Een onderzoek naar de ideologische achtergronden van de strijd tussen de cleresie en de Romeinse Curie 1702-1703, in: Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland IV, afl. 2 (1962), p. 185-231. Op deze plaats betuig ik mijn harte lijke dank aan Prof. Dr. L. J. Rogier. Prof. Dr. J. J. Poelhekke, oud-directeur van het Nederlands Historisch Instituut te Rome, en pater Mag. Dr. P. Polman, door wier hulp ik in staat werd gesteld, tijdens een verblijf te Rome onder meer voor deze studie materiaal te verzamelen. Dr. P. J. van Kessel en mevr. drs. E. M. R. van Kessel-Schulte te Rome dank ik in het bijzonder voor de aanvullende fotocopieën, die zij verschaffen.

schaarden zich achter Codde en de pretenties van het zogenaamde Metropolitaaan kapittel van Utrecht; hun tegenstanders heetten „orthodox”, gehoorzaamden aan de Brusselse internuntius Giovanni Battista Bussi, weldra nuntius te Keulen, als aan de wettige bestuurder van de Hollandse *Zending* bij ontstentenis van een apostolisch vicaris.

Beide partijen interpreteerden de betekenis van het apostolisch vicariaat overeenkomstig hun eigen kerkrechtelijke opvattingen. De aanhangers van Codde beschouwden het ambt als slechts in naam verschillend van dat van bisschop¹; overigens waren alle voorgangers van Codde, evenals deze zelf, (aarts)bisschop *in partibus infidelium*. Voor de tegen Rome weerspannige clerus waren de rechten van bisschoppen en kapittels na 1559 niet teloorgegaan en niet gesubstitueerd door de directe zeggensmacht van Rome, maar overgegaan op degene, die als plaatsvervanger optrad tijdens de sedisvacatio; als zodanig gold de figuur van de apostolisch vicaris, die, evenals de vroegere bisschoppen, gekozen diende te worden door de kapittels, of wat daarvan na ruim een eeuw protestantse overheersing restte; ook deze lichamen hadden immers hun jurisdictie behouden.²

De aan Rome gehoorzame partij beschouwde de hiërarchie van 1559 als vernietigd, de toenmalige Kerk bijgevolg als missie-Kerk onder het gezag van de Propaganda geplaatst, en de apostolisch vicaris als volkomen ondergeschikt aan Rome, zonder de eigen rechten, die een diocesaan bisschop voor zich kon opeisen.

Elders werd op de bisschoppelijke rechten in de XVIIe eeuw herhaaldelijk grote nadruk gelegd; de gallicaanse vrijheden, die „l'Eglise de France” zich in deze dagen angstvallig voorbehield, zijn exemplarisch voor dit episcopalistische streven. Geen wonder dan ook, dat de aanhangers van Codde in hun verzet tegen de H. Stoel aansluiting zochten bij dit bisschoppelijk gallicanisme; evenals de Fransen brachten de Hollanders het pauselijk gezag in het geding. Met dit kerkelijk gallicanisme verbond zich hier, evenals in Frankrijk, een nationale „los von Rom”-beweging, uitgaande

1) A. G. WEILER, O.C., p. 221.

2) P. POLMAN, Cleresie en Staatsgezag. Het plakkaat van 17 augustus 1702, in: Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome, derde reeks, deel IX (1957), p. 165.

van de wereldlijke gezagsdragers.¹ Dit punt vraagt allereerst onze aandacht, wanneer wij Quesnel's belangstelling voor Passionei delen.

I

Domenico Passionei, in 1682 te Fossombrone aan de Metauro geboren, werd in 1706 door paus Clemens XI belast met de opdracht, de rode hoed te brengen aan de Parijse nuntius Gualtieri. Toen hij de Franse hoofdstad twee jaar later verliet, was de 26-jarige „abate” het middelpunt van een klein schandaal, dat zijn prille faam van geleerde en philo-jansenist bevestigde. De opvolger van Gualtieri, Agostino Cusani, had de jonge Passionei namelijk zonder veel égards in acht te nemen de nuntiatuur als verblijf ontzegd. Jaloezie is een, gezien het voor Cusani nadelige verschil in intellectuele portuur en populariteit bij vooraanstaande Fransen, voor de hand liggend motief voor deze daad, die onevenredig veel opschudding teweeg bracht; maar aan de verdenking van jansenistische sympathieën, die de nuntius niet geheel ten onrechte tegen Passionei koesterde, mag zeker niet voorbijgezien worden.² Hoe het ook zij, na twee jaren van, naar het schijnt, intensief verkeer met Franse jansenisten of wie daarvoor doorgingen, reisde Passionei in juni 1708 naar de Nederlanden, met de officieuze opdracht, de kardinaal-staatssecretaris in te lichten over de vredesonderhandelingen, die daar gevoerd werden. Quesnel's vermoeden, dat hij in de problematiek van de Hollandse Zending geïnteresseerd was, zou in de komende jaren juist bevonden worden.

Medio 1708 was de toestand van de Hollandse Zending nog onrustiger dan twee jaar tevoren. De Staten van Holland weigerden de benoeming te aanvaarden van de Keulse kanunnik Adam Damen tot opvolger van Potcamp. In hun plakkaat van 17 augustus 1702 immers hadden Hunne Edel Grootmogenden bepaald, dat de apostolisch vicaris op goed-Hollandse wijze gekozen en door de Staten geadmitteerd moest worden. Holland stelde zich aldus aan de zijde van Codde c.s. en verbood iedere benoeming door de Keul-

1) A. G. WEILER, o.c.; P. POLMAN, o.c.; idem, *Cleresie en Staatsgezag II*. De verbanning van de Jezuïeten in 1705, in: *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland II*, (1960), p. 153-168.

2) GUIDO PASSIONEI aan kard. Paolucci, Fossombrone, 21 sept. 1708, gedrukt bij E. Sgreccia, *Il fondo „Card. Passionei” della Biblioteca Civica di Fossombrone*, in: *Studia Picena XXXI* (1963), p. 148-155.

se nuntius.¹ Damen aarzelde het ambt op zich te nemen, en bleef dat ook na zijn benoeming op 8 januari 1707 doen.² Deze aarzeling tekende de man, maar hem zou onrecht worden gedaan door te verzwijgen, dat de tegenstand onoverkomelijk scheen.³ Nog in dezelfde maand protesteerden Codde's aanhangers bij Gecommitteerde Raden van de Hollandse Staten en motiveerden hun protest op tweeërlei wijze. Damen's benoeming door de nuntius heette niet alleen een inbreuk op de rechten van de kapittels – waarmee het kapittel van Haarlem en het Utrechts vicariaat werden bedoeld –, maar ook op die van de Staten. Zij was immers zonder overleg met Hunne Edel Grootmogenden geschied.⁴ De parallel met het bondgenootschap van bisschoppelijk en koninklijk gallicanisme in Frankrijk is duidelijk.

Passionei intussen verkeerde in de Verenigde Nederlanden officieel slechts als dienaar van de Republiek der Schone Letteren,⁵ in werkelijkheid echter als pauselijk afgevaardigde „senza carattere” ter observatie van de vredesonderhandelingen in de Spaanse Successie-oorlog⁶, en, naar Quesnel reeds vermoedde, in verband met de moeilijkheden in de Hollandse Zending. Toch ging van de jonge diplomaat geen enkel initiatief uit, dat dit vermoeden zou kunnen bevestigen. Het was integendeel de raadpensionaris Anthonie Heinsius, die het gesprek met Passionei over deze aangelegenheid entameerde en wel in februari 1709. De Hollandse Staten maakten bezwaar tegen de benoeming van Damen, die zonder hun voorweten was geschied. Damen had zijn ambt aanvaard zonder verlof van Hunne Edel Grootmogenden. Op de persoon van de benoemde viel niets aan te merken: van geboorte was hij Amsterdammer; hij behoorde tot een goede familie. De benoeming op zich echter werd als een inbreuk van een vreemde mogendheid op de Staatse souvereiniteit beschouwd, overeenkomstig het plakkaat van 17 augustus 1702.

1) P. POLMAN, *Cleresie en Staatsgezag*. Het plakkaat van 17 augustus 1702, o.c., p. 167.

2) P. POLMAN (ed.), *Romeinse Bronnen voor de Kerkelijke toestand der Nederlanden onder de apostolische vicarissen 1592–1727*, deel IV: 1706–1727, Den Haag, 1955 (verder aangeduid als R.Br. IV), no's 69, 88, 90, 101, 107, 188, 190, 195, 197, 201, 203.

3) R. Br. IV no. 87.

4) R. Br. IV no. 75.

5) DOMENICO PASSIONEI aan kard. Paolucci, Utrecht 20 dec. 1708, Archivio Segreto Vaticano, fondo Paci (verder aangeduid als Paci) 46, ff. 50–52.

6) G. V. VELLA, *Il Passionei e la politica di Clemente XI 1708–1718*, Roma, 1953. Zie de kritische recensie van dit tamelijk oppervlakkige werk door J. R. in *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 49 (1954), p. 1078–1079.

Vervolgens noemde Heinsius een andere kwestie van dezelfde strekking: de reguliere priesters in de Hollandse Zending achtte hij eveneens een bedreiging van de Staatse souvereiniteit. Nu waren de regulieren voornamelijk buitenlanders; dit feit, en de betwiste exemptie van de Jezuïeten aan de apostolisch vicaris hadden gedurende geheel de XVIIe eeuw reeds tot vele moeilijkheden aanleiding gegeven, ook met de wereldlijke overheid. De verbanning van de Jezuïeten in 1705 had de bezwaren van de Staten tegen andere regulieren niet weggenomen.¹ Dat de raadpensionaris, ten derde, het theologisch geschilpunt de moeite niet waard vond, kwam ook ter sprake. Wat maakt het Heinsius uit, dat de jansenisten zich verzetten tegen het pauselijk leergezag! Het gaat hem om het belang van Holland, dat niet mag lijden onder getwist over de handtekening onder het formulier van Alexander VII.²

Drie punten dus, die het Staatse streven naar onderschikking van de kerkgenootschappen aan het werkelijk gezag beklemtonen; dáárom gaat het in Holland evengoed als in Frankrijk. Maar uit nog een vierde aangelegenheid blijkt het Staatse standpunt. Op 14 dec. 1708 hadden de Edel Grootmogende Heren een plakkaat uitgevaardigd tegen de citaties, die Bussi te Keulen verrichtte. De nuntius riep namelijk weerspannige priesters naar zijn residentie, waar hij hen berispte vanwege hun weigering, Damen te erkennen.³ Dit verbod werd herhaald, toen Damen op 26 april 1709 verbannen werd uit Holland.⁴ Staatse onderdanen immers konden niet door een buitenlandse mogendheid ter verantwoording worden geroepen voor hun houding in Staatse aangelegenheden. Opnieuw werd de bedoeling van de Staten duidelijk; slechts om hun gezag te handhaven over hun eigen onderdanen hielden zij vast aan hun standpunt, dat zo tegengesteld was aan het Romeinse streven naar centralisatie.⁵

1) P. POLMAN, *Cleresie en Staatsgezag II. De verbanning van de Jezuïeten in 1705*, o.c.; idem, *Seculieren en regulieren in de Hollandse Zending*, in: *Nederlandse Katholieke Stemmen* LIV (1958), p. 282-293; L. J. ROGIER, *Geschiedenis van het Katholicisme...*, o.c., vooral II p. 46 e.v., 114 e.v., 255 e.v.

2) DOMENICO PASSIONEI aan kard. Paolucci, Den Haag, 28 febr. 1709, Paci 46 ff. 96-101 (zie bijlage I).

3) R. Br. IV no. 8 147, 150, 152^a.

4) R. Br. IV no. 169; DOMENICO PASSIONEI aan kard. Paolucci, Den Haag, 29 maart 1709, en 10 mei 1709, Paci 46 ff. 126 en 154.

5) P. POLMAN, J. C. van Erkel en het „Protest” der Cleresie (1709-1714), in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 74 (1956), p. 174.

Uit de correspondentie van Passionei met de staatssecretaris te Rome, Fabrizio kardinaal Paolucci, blijkt, dat de pauselijke vertegenwoordiger „senza carattere” in de aangelegenheden van de Hollandse Zending een beter inzicht had dan zijn Romeinse superieuren. De botsing van beider meningen vormt een tweede punt, dat aanleiding geeft tot opmerkingen, ditmaal niet met betrekking tot het gedrag der Staten, maar betreffende de houding van de H. Stoel.

De bezwaren tegen de benoeming van Damen leken van meet af aan onoverkomelijk.¹ De Keulse nuntius Bussi moest zijn optimisme reeds in de zomer van 1707 prijsgeven.² Damen zelf, die nooit op een hartelijke ontvangst had gerekend, keerde na een verblijf van zes maanden te Amsterdam naar Keulen terug.³ In augustus 1709 verzocht hij zelfs te mogen aftreden als apostolisch vicaris, wat hem door de Propaganda geweigerd werd.⁴ Nederlandse clerici als de Utrechtse pastoor Cornelis Velthuysen⁵, en buitenlandse gezanten als de Savoyaard Solari del Borgo⁶ beschouwden het als een nadeel voor de Nederlandse katholieken, dat Damen gehandhaafd bleef. Passionei, die de resoluties tegen Damen naar Rome zond⁷, was er eveneens van overtuigd, dat Holland deze apostolisch vicaris nooit zou toelaten.⁸ Aanvankelijk zag de „abate” geen andere oplossing dan „sofferenza, costanza ed attenzione per ciò, che occorrerà per l'avvenire”⁹, maar reeds in augustus 1709 stelde hij de benoeming van een nieuwe vicaris voor. Tevoren zou Rome zich moeten verzekeren van de toestemming der regenten.¹⁰ Per kerende post echter werd dit voorstel verworpen: nu Clemens XI driemaal een nieuwe vicaris had aangesteld (de Cock, Potcamp, Damen), zonder dat de rust onder de Nederlandse katholieken was

1) R. Br. IV no. 75.

2) R. Br. IV no.s 83, 85.

3) R. Br. IV no.s 87, 88.

4) R. Br. IV no.s 187, 188, 190, 195, 197, 201, 203.

5) R. Br. IV no.s 102, 128.

6) R. Br. IV no. 117.

7) R. Br. IV no. 152^a; DOMENICO PASSIONEI aan kard. Paolucci, Den Haag, 29 maart en 10 mei 1709, Paci 46 ff. 126 en 154.

8) R. Br. IV no. 177; DOMENICO PASSIONEI aan kard. Paolucci, Den Haag, 3 mei 1709, Paci 46 f. 152 (zie bijlage II).

9) DOMENICO PASSIONEI aan kard. Paolucci, Den Haag, 10 mei 1709, Paci 46 f. 154.

10) DOMENICO PASSIONEI aan kard. Paolucci, Den Haag, 23 aug. 1709, Paci 46 f. 298.

weergekeerd, viel van een vierde benoeming geen beter resultaat te verwachten. „Il Vicario presente è suddito, è pacifico è indifferente, non ha eccezione alcuna sostanziale. Chi non vuol lui, vuole certamente un Giansenista, e noi non possiamo volerlo in conto alcuno”. En of Passionei maar vooral alle verwachtingen dienaangaande wilde tegenspreken.¹

De jonge clericus haastte zich te verzekeren, dat het zijn bedoeling niet was, de weerspanningen te stijven in hun verzet tegen de H. Stoel. Maar hij hield staande, dat de Staten van Holland van Damen onderwerping aan hun plakكاتen verlangden, in casu aan dat van 17 augustus 1702.² De Edel Grootmogende Heren van hun kant wisten heel goed, dat de paus geen jansenist als apostolisch vicaris kon aanvaarden en dat de Nederlandse katholieken liever de marteldood zouden sterven, dan dat zij een geëxcommuniceerde als vicaris zouden erkennen. Op deze overdrijvingen liet Passionei een merkwaardige suggestie volgen. Het zou de moeite waard zijn, na te gaan of een gehoorzame priester „di sana dottrina” door de Staten geaccepteerd zou worden; dit zou op zich de benoeming van Damen niet ongedaan maken. Zelfs stelde Passionei reeds voor, het eens met de Amsterdamse pastoor Nicolaas van der Meer te proberen.³

Weer is de reactie van Rome volstrekt afwijzend. Beloften kunnen de Staten gemakkelijk doen, maar als het erop aankomt, ze te vervullen „non si trova mai il debitore”. Als Damen „qualche atto di convenienza” ten opzichte van de magistraten heeft verzuimd, dan kan dit alsnog hersteld worden, maar verder kan men niet gaan.⁴ Dat het vragen van goedkeuring voor de benoeming van een apostolisch vicaris geen kwestie van „welvoeglijkheid” was in de Staatse opvatting, ontging het Vaticaan kennelijk geheel. In zijn antwoord van 21 november 1709 betoogde Passionei dan ook, dat de toelating van Damen niet afhankelijk was van enige genoegdoening; maar tegelijkertijd verklaarde hij met klem, niet méér te willen zijn dan een werktuig van de H. Stoel: „non mi resta che

1) KARD. PAOLUCCI aan Domenico Passionei, Rome, 14 sept. 1709, Paci 57 f. 63 (zie bijlage III). Zie ook R. Br. IV no. 178.

2) P. POLMAN, Cleresie en Staatsgezag. Het plakkaat van 17 augustus 1702, o.c., p. 167.

3) DOMENICO PASSIONEI aan kard. Paolucci, Den Haag, 4 okt. 1709, Paci 46 ff. 333-337 (zie bijlage IV).

4) KARD. PAOLUCCI aan Domenico Passionei, Rome, 2 nov. 1709, Paci 57 ff. 73-76 (zie bijlage V).

l'esecuzione degli ordini"¹, zoals hij al eerder had geschreven: „A me non appartiene che l'eseguire”.²

Hoewel Passionei zich in zijn volgende brieven steeds conformeerde aan het oordeel van de H. Stoel³, bezag de staatssecretaris zijn doen en laten met argwaan. Kardinaal Paolucci vond het zelfs nodig, zijn ondergeschikte te waarschuwen, zich niet te zeer met de kopstukken van de „refrattarii” in te laten.⁴ Ongemeen fel is de reactie op deze vermaning. Passionei acht zich in zijn eer aangetast. Zijn woede richt zich tegen degene, die dergelijke aantijgingen over hem naar Rome heeft geschreven. Hij nodigt de kardinaalstaatssecretaris uit, deze beschuldigingen te verifiëren. Om zich van deze laster te zuiveren, stelt Passionei nogmaals met nadruk, dat hij in het openbaar het pauselijk standpunt steeds heeft verdedigd: er zal geen andere vicaris aangesteld worden. In geweten echter is hij overtuigd van de noodzaak, de houding te achterhalen van de Staten en de Nederlandse katholieken ten opzichte van een nieuwe vicaris. Het is dezelfde suggestie, die de „abate” in oktober 1709 al had gedaan.⁵ Uit deze testcase zou blijken, of de Staten werkelijk alleen een refractariër wilden aanvaarden. De katholieken zou het duidelijk worden, dat niet de H. Stoel, maar de Staten verantwoordelijk waren voor de zielenood en de onrust in de Hollandse Zending.⁶ Overigens achtte Passionei het even onwaarschijnlijk, dat de Staten slechts met een jansenist als vicaris accoord zouden gaan, als dat zij een Arminiaan als voorzitter van de calvinistische synode zouden aanvaarden.⁷

Inmiddels had Paolucci op 12 april 1710 nogmaals een waarschuwing aan het adres van Passionei gericht.⁸ Het is dus wel voor de hand liggend, dat er inderdaad over de pauselijke vertegenwoordiger geklaagd is; wie dat heeft gedaan, en waarom, valt niet meer

1) DOMENICO PASSIONEI aan kard. Paolucci, Den Haag, 21 nov. 1709, Paci 46 ff. 403-404 (zie bijlage VI).

2) Zie p. 73, noot 3

3) DOMENICO PASSIONEI aan kard. Paolucci, Den Haag, 21 febr. 1710, Paci 47 ff. 116-117.

4) KARD. PAOLUCCI aan Domenico Passionei, Rome, 8 maart 1710, Paci 57 f. 102-103.

5) Zie p. 73.

6) Zie over het belangrijke punt van de gewetensnood bij de Nederlandse katholieken van die dagen: P. POLMAN, J. C. van Erkel en het „Protest” der cleresie (1709-1714), o.c., p. 166.

7) DOMENICO PASSIONEI aan kard. Paolucci, Den Haag 28 maart 1710, Paci 47 ff. 169-174. (Zie bijlage XII).

8) KARD. PAOLUCCI aan Domenico Passionei, Rome, 12 april 1710, Paci 57 ff. 108-109 (zie bijlage XIV).

te achterhalen. Weer is de felle toon van het antwoord op de vermaning opmerkelijk. Bij zijn eer, bij zijn leven en de zaligheid van zijn ziel beweert Passionei het juiste inzicht in de zaken van de Hollandse Zending te hebben; wie er anders over denkt, vergist zich. Bijgevolg moet hij vasthouden aan zijn voorstel, de gevoelens van de Staten ten aanzien van een nieuwe vicaris te testen. Zo denken al degenen, die het weten kunnen, bijvoorbeeld de Venetiaanse gezant Foscari, erover.¹

Op 26 april volgt het Romeinse antwoord op Passionei's verdediging. Paolucci tracht zijn verontwaardiging te sussen. De waarschuwing van 8 maart was slechts preventief bedoeld.² In mei 1710 stelde de kardinaal-staatssecretaris dit nogmaals, nu naar aanleiding van de waarschuwing van 12 april.³ Beide malen echter wees het Vaticaan het testcase-plan volstrekt van de hand. Nog een laatste poging deed Passionei op 23 mei 1710. Met zijn persoonlijke mening, zo schreef hij, zou hij zijn superieuren niet durven lastig vallen; het plan was dan ook niet van hem afkomstig, maar gaf de overtuiging weer van alle voorname katholieken in de Nederlanden.⁴

Wat in deze briefwisseling opvalt, is allereerst de gehoorzaamheid, die Passionei telkens weer betracht, hoewel hij, de best geïnformeerde, een andere opvatting dan zijn Romeinse superieuren is toegedaan. Telkens weer onderwerpt hij zich aan het gezag van Rome, zonder evenwel zijn innerlijke overtuiging prijs te geven. Is hier niet een preludium aanwezig op de houding, die zovele Italiaanse verlichte katholieken in de XVIIIe eeuw zullen aannemen? In de gezagscrisis, die de Kerk van Rome in deze eeuw ondergaat, en die zich in Frankrijk voordoet als de appellantenbeweging, kiest een deel van de progressieve Italiaanse clerus, met voorbijgaan van eigen overtuiging, uiteindelijk voor het pauselijk gezag in leer en discipline.⁵ Deze „tiers partistes” laten niet na hun progressieve denkbeelden te propageren, maar conformeren zich, vaak na veel

1) DOMENICO PASSIONEI aan kard. Paolucci, Den Haag, 2 mei 1710, Paci 47 ff. 231-234 (zie bijlage XVI).

2) KARD. PAOLUCCI aan Domenico Passionei, Rome, 26 april 1710, Paci 57 f. 114, (zie bijlage XV).

3) KARD. PAOLUCCI aan Domenico Passionei, Castel Gandolfo, 24 mei 1710, Paci 57 f. 119, (zie bijlage XVIII).

4) DOMENICO PASSIONEI aan kard. Paolucci, Den Haag, 23 mei 1710, Paci 47 ff. 284-286 (zie bijlage XVII).

5) E. APPOLIS, *Entre Jansénistes et Zelanti. Le „tiers parti” catholique au XVIIIe siècle*, Paris, 1960, passim.

polemiek en innerlijke strijd, op het beslissende moment aan de uitspraken van Rome. Passionei's houding in de kwestie Damen is een voorafspiegeling op kleine schaal van deze houding.

III

Passionei's afzijdigheid van directe bemoeiing met de Hollandse Zending is dus een gevolg van zijn gehoorzaamheid aan het pauselijk gezag. Naar buiten toe geeft hij, ongeacht eigen inzichten, slechts het officiële standpunt van Rome weer. Ter illustratie van de consequenties, die in de praktijk uit deze houding voortvloeiden, moge het volgende dienen.

Toen het Haarlems kapittel in 1709 geneigd scheen, Damen als apostolisch vicaris te erkennen, ontboden Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland op 15 november 1709 de Haarlemse priesters Martinus de Swaen en Theodorus Groenhout, en de Utrechtenaren Hugo Franciscus van Heussen, Theodorus Visscher en Petrus van Cuyck, en wezen hen erop, dat erkenning van Damen in strijd was met het plakkaat van 26 april 1709.¹ Zij moesten maar liever een andere vicaris vinden, waarmee zowel de paus als de Staten accoord konden gaan.² Het voorstel, een nieuwe vicaris te benoemen zou naar Rome moeten worden gezonden door Passionei. Het is niet geheel duidelijk, of de gedaagden dit vermaan onmiddellijk ter harte genomen hebben; volgens de „Besognes” van de Gecommitteerde Raden bezochten zij Passionei na deze citatie ³, volgens meer betrouwbare bronnen echter was er nog een tweede aansporing nodig, en wel op 21 november 1709.⁴ Vier van de genoemde priesters hadden onmiddellijk na de tweede citatie een onderhoud met Passionei; Groenhout, die op de eerste plaats ontboden was wegens het voeren van correspondentie met de te Keulen verblijvende Damen, hetgeen bij het plakkaat van 26 april 1709 strafbaar gesteld was, zal niet mee zijn gegaan.⁵

Belangrijk is nu, dat de pauselijke afgevaardigde categorisch weigerde, zich met een verzoek om een nieuwe vicaris in te laten en

1) R. Br. IV no. 169.

2) R. Br. IV no. 204; Bijdragen Bisdom Haarlem III (1875), p. 271 en XXVI (1901), p. 327.

3) Bijdr. Bisdom Haarlem III (1875), p. 274-275.

4) Ibid. XXVI (1901), p. 328; R. Br. IV no. 205; DOMENICO PASSIONEI aan kard. Paolucci, Den Haag, 21 nov. 1709, Paci 46 ff. 405-407 (zie bijlage VII).

5) R. Br. IV no. 205.

nogmaals op de onverzettelijkheid van de H. Stoel wees: „ho detto, che la mente di Sua Santità *fixa et immota* manebat”.¹ Eveneens in november 1709 werd Passionei ontboden bij een van de Goudse burgemeesters, die met straffe maatregelen dreigde, als Damen gehandhaafd zou blijven als vicaris. Hoewel Passionei de ernst van de situatie duidelijk onderkende, antwoordde hij toch, dat Damen niets had gedaan, waarvoor geen genoegdoening mogelijk zou zijn.² Zoals wij weten³, was de „abate” persoonlijk er van overtuigd, dat er in deze principiële zaak van genoegdoening geen sprake kon zijn; desondanks handhaaft hij het Romeinse standpunt.

IV

Deze gehoorzaamheid en de verloochening van zijn eigen inzichten moeten Passionei te zwaarder zijn gevallen, omdat hij bekend was met de ontredde, die de Romeinse onbuigzaamheid teweeg bracht in de Hollandse Zending. Men kan niet aan de indruk ontkomen, dat het Vaticaan eerder tot een starre houding geneigd was dan de pauselijke vertegenwoordiger ter plaatse, omdat deze laatste zich meer betrokken achtte bij de troebelen in de Zending. Herhaaldelijk geeft Passionei uiting aan zijn ernstige bezorgdheid over de sluiting van kerken⁴, over de slinkse methoden om priesters hun goede gezindheid ten aanzien van Damen te doen bekennen⁵, en over de verbanning van zulke priesters. Hij heeft oog voor de verwarring, waarin de Nederlandse katholieken verkeren, wanneer zij van hun herders worden beroofd, en hun onzekerheid over de orthodoxie van andere pastoors, die mogen blijven.⁶ Dat zulke

1) DOMENICO PASSIONEI aan kard. Paolucci, Den Haag, 21 nov. 1709, Paci 46 ff. 405–407 (zie bijlage VII). Vermoedelijk is dit de door P. Polman, R. Br. IV, p. 161 aant. 2 gezochte brief.

2) DOMENICO PASSIONEI aan kard. Paolucci, Den Haag, 28 nov. 1709, Paci 46 ff. 418–419 (zie bijlage VIII). Ook deze brief is door P. Polman gezocht; zie R. Br. IV, p. 162, aant. 1.

3) Zie boven p. 6.

4) B.v. de Spaanse kapel te Den Haag; DOMENICO PASSIONEI aan kard. Paolucci, Den Haag 27 febr. 1710, Paci 47 ff. 127–129 (zie bijlage X); zie ook R. Br. IV no. 215.

5) B.v. in het geval Ignatius Modé; „Tradotto da una memoria in lingua Olandese”, Paci 47 ff. 95–96 (zie bijlage IX); cf. R. Br. IV no. 214, Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht II (1875), p. 313 en v. d. Vorst, o.c., p. 135.

6) DOMENICO PASSIONEI aan kard. Paolucci, Den Haag 20 maart 1710, Paci 47 ff. 152–153 (zie bijlage XI); DOMENICO PASSIONEI aan kard. Paolucci, Den Haag 22 jan. 1711, Paci 48 f. 34.

zaken Passionei als een steen op het hart lagen¹, schijnt een overdreven mededeling, maar zij doet toch geloofwaardiger aan, dan de betuigingen van medeleven met de verdreven priesters en de verlaten katholieken, die Paolucci bijvoorbeeld op 12 april 1710 bezigt.² Nog diezelfde maand immers troost de kardinaal-staatssecretaris zich wat al te gemakkelijk met de gedachte, dat in de vacante parochies wel andere zielzorgers zullen worden toegelaten.³ Het voorbijzien aan de daarmee verbonden moeilijkheden getuigt op zijn minst van oppervlakkige bekendheid met de problematiek van de Hollandse Zending.

Grotere bezorgdheid voor de zielen der gelovigen dan voor de handhaving van het aanzien van de Katholieke Kerk en haar prestige als instelling in haar XVIIIe eeuwse vorm, met al haar rechten, ook tegenover de Staat, is wederom een kenmerk van de Italiaanse verlichte katholieken uit de tijd van Benedictus XIV. Ook in dit opzicht komt ons de houding van de latere kardinaal Passionei in de kwestie Damen voor als een prelude op de denkbeelden van de verlichte Italiaanse katholieken in de XVIIIe eeuw.

Nijmegen, 1965.

BIJLAGEN

De spelling van de volgende correspondentie van Domenico Passionei met de kardinaal-staatssecretaris Paolucci is in zekere mate aangepast aan de moderne schrijfwijze van het Italiaans. De afkortingen zijn opgelost, de interpunctie werd hier en daar gewijzigd terwille van de duidelijkheid. De schrijfwijze van de eigenamen bleef onveranderd.

BIJLAGE I. Domenico Passionei aan kard. Paolucci, Den Haag, 28 febr. 1709, Archivio Segreto Vaticano, fondo Paci 46, ff. 96-101, eigenh. ondert.

(96 r) Dopo che il Signore Pensionario ebbe meco discorso diffusamente sopra gli affari d'Italia, passò a quelli de' nostri Cattolici,

1) DOMENICO PASSIONEI aan kard. Paolucci, Den Haag 4 april 1710, Paci 47 ff. 187-188 (zie bijlage XIII).

2) KARD. PAOLUCCI aan Domenico Passionei, Rome, 12 april 1710, Paci 57 ff. 108-109 (zie bijlage XIV).

3) KARD. PAOLUCCI aan Domenico Passionei, Rome, 26 april 1710, Paci 57 f. 114 (zie bijlage XV).

e m'interrogò, se dal canto nostro volevano terminarsi le già note differenze. Io risposi francamente, che per parte di Nostro Signore si era fatto tutto il possibile per far vedere ai Stati, che le sue intenzioni non avevano altro oggetto, che la conservazione della nostra religione in queste parti, e che inoltre aveva dato quelle soddisfazioni che si erano desiderate, cioè, e la permissione del ritorno all'Archivescovo di Sebaste, la mutazione (96 v) di Mons. Cock, e l'elezione di un altro; che poi finalmente per la morte di questi aveva scelta la persona di M. Daemens, in cui inoltre alla qualità della patria si univano ancora quelle, che avevano determinato la Santità Sua a riputarlo degno del Vicariato. Dal Signore Pensionario mi fu replicato, che tale era appunto M. Daemens, e che inoltre dal medesimo negli affari passati di Colonia erano stati favoriti gli interessi di questi Stati, ma che l'unica opposizione per lui, era quella di essere stato eletto Vicario, e di aver procurato di mettersi in possesso senza preventiva informazione dei medesimi.

Io a fine di aver campo di scuoprire a fondo i suoi sentimenti in questa materia, giacchè nella medesima egli si era inoltrato per motivo di conversazione, volli incominciare il discorso da più remota cagione, e (97 r) stendermi sopra certe massime false, che non solo per parte dei nostri nemici, ma che ancora per loro naturale inclinazione si sono sempre proposte per vere, e reali; la prima è quella di supporre che i Missionari regolari sieno meno affezionati al governo, che gli altri secolari, e che non abbiano la stessa fedeltà ed inclinazione per i loro vantaggi, onde regolandosi con quest' idea, per lo più abbracciano le occasioni di sostenere l'altro partito, e sono così fissi nella loro opinione che in tutto quasi il giro che ho fatto di queste provincie non posso dire di averne ritrovato alcuno di sentimento contrario, e perciò vedendomi in una occasione, nella quale se non poteva persuadere la verità del fatto, almeno avevo campo di farla apparire, cominciai a dirgli risolutamente, che le sinistre impressioni concepite senza fondamento contro i regolari inducevano i Stati a intraprendere con (97 v) troppo calore la protezione de loro nemici, quasi che i Pontefici si servissero di simil gente in tutt' altro affare, che in quello della religione, e che sotto pretesto della medesima, la mandassero nelle Missioni per loro fini particolari, che in sostanza i regolari fossero i spioni, e gli emissari della Corte di Roma, e che perciò doveasi far testa ai medesimi, come a soggetti capaci di cabale; essere tal' opinione una calunnia manifestissima, e che mi protestava avanti Dio, ed occorrendo essere prontissimo di farlo avanti i Stati ancora, che

non vi era al mondo cosa più falsa; che avrei sempre sostenuto, che non solo dal canto nostro non si fomentavano tali sentimenti negli animi de' Missionari regolari, ma che con ordini rigorosissimi veniva loro proibito d'ingerirsi in affari che non riguardano la religione, acciocchè senza dare motivo alcuno di sospetto possano con libertà (98 r) esercitare il Ministero, del quale sono incaricati, che se fuori di questo ufizio s'inoltravano in altre pratiche, che i S'ati non avevano che a farsi intendere, perchè e' sarebbero stati rimossi, e puniti severamente; anzichè io lo supplicava instantemente d'indicarmi, se aveva concepita diffidenza contra qualcuno di questi, che io avrei procurato il pronto rimedio, e la dovuta soddisfazione, e che in conferma di quanto dicevo la Santità di Nostro Signore oggi regnante essendo ancora Cardinale aveva impedito la ricompensa di un Vescovado, che addimandava l' Imperatore defonto per un Cappuccino Missionario, che aveva resi servizi di conseguenza alle Maestà Sua nel tempo della guerra co'i Turchi, fondatosi la Santità Sua nella massima, che bisognava far apparire al mondo, che quei soggetti impiegati nelle Missioni, non devano in niun conto pensare (98 v) ad altro.

Mi ascoltò il Signore Pensionario senza interrompermi mai, e replicò semplicemente, che egli credeva essere questi il miglior modo, che potesse mettersi in opera dal canto nostro per la conservazione delle Missioni; è verissimo, soggiunsi, ma intanto non ci si rende la giustizia dovuta. Egli rispose, per dirle francamente il mio sentimento, suppongo che il negozio de Giansenisti non sia negozio di religione, ma piuttosto una picca tra una parte, e l' altra; fu da me subito replicato, essere questa massima tanto lontana dal vero, quanto la prima, perchè Nostro Signore e la Sede Apostolica hanno sempre risguardato l'affare di Giansenio come cosa spettante alla religione, e non come un contrasto particolare di due partiti; che per questa ragione si era fatto venire il Sebasteno a Roma, e che dalle interrogazioni fattegli, e dalle repliche (99 r) da lui date poteva scorgersi facilmente, che non si è trattato d'altro, che di dottrina, e che in simili materie in Francia ancora dove si pretendono alcune libertà, si ricorreva costì, come si era veduto ultimamente nella causa di Mons. de Cambray. Inoltre poi dissi, che chiunque si dichiarava della Comunione Cattolica, doveva sottomettersi alla Sede Apostolica e che se avesse operato diversamente, verrebbe sempre riputato da Noi, come fuori del centro della Chiesa Cattolica.

Soggiunse il Pensionario: I vostri preti secolari in quanto al ne-

gozio di Giansenio protestano di condannare tutte le proposizioni, e mentre seguiva a parlare, diceva ridendo: Io non son' teologo, ma pure mi pare che dovrebbe importar poco a Voi altri, se uno givasse, o no, che una proposizione fosse, o non fosse in un libro. Io replicai chiedendogli scusa, che questa maniera di operare (99 v) era un solennissimo pretesto, perchè riconoscevasi evidentemente, che il tutto era dissimulazione, e che doveva sapere, che questa non era nostra intenzione, perchè i Vescovi di Francia dopo aver fatte condannare le proposizioni da Innocento X. fecero nuove istanze a Alessandro VII, acciocchè togliesse di mezzo ogni difficoltà, che mettevano innanzi i Giasenisti, e perciò secondo l'uso praticato altre volte fece il formulario. Mi rispose, poichè altrove non costringono tutti alla sottoscrizione dovrebbero far lo stesso qui; replicai subito, che in Francia non solo il minimo baccelliere di Sorbona non può essere dottore senza giurare il formulario, ma di più tutti i Vescovi fanno la medesima cosa indispensabilmente. Mi avvidi, che rimase un poco sorpreso a questa risposta, perchè mi disse, che gli era stato supposto ciò, che mi aveva (100 r) riferito, e mentre continuavo a mostrargli per quali ragioni era stata mossa la Santa Sede ad esigere il giuramento del formulario, fu il Signore Pensionario interrotto da uno, che volea visitarlo, onde nel licenziarmi gli dissi ancora, che per quiete dei Cattolici di queste provincie era bene di finire simili discordie.

Mi replico, Mons. Daemens ha peccato contro la sovranità dei Stati, e queste furono le ultime e precise parole colle quali terminò il discorso tenutomi sopra questo particolare, del che io ho stimato mio dovere indispensabile di darne minuto conto all' Eminenza Vostra, alla quale debbo anche dire, che il detto Signore Pensionario prima di abboccarsi meco, disse a un mio amico, in qualche trasporto di collera, benchè meco si sia espresso con tutta la dolcezza, che i Stati si accorgevano, che alcuni di questi preti volevano mutar di condotta, e cominciavano (100 v) a rendersi, ma che ciò a loro poco dava fastidio, perchè non per questo avrebbero prese altre risoluzioni, e che si maravigliava molto della nostra Corte, che colle Potenze Protestanti voleva servirsi di modi differenti da quelli, che si mettevono in opera colle Potenze Cattoliche, nei paesi delle quali non si sarebbe voluto mantenere alcun soggetto, che a loro non fosse grato, e questo è quanto mi occorre di recare alla notizia dell' Eminenza Vostra in questo proposito. ... (101 r)...

BIJLAGE II. Domenico Passionei aan kard. Paolucci, Den Haag, 3 mei 1709, Archivio Segreto Vaticano, fondo Paci 46, f. 152, eigenh. ondert.

(152 r) ... Secondo l' ordine di Vostra Eminenza sono entrato in corrispondenza con Mons. Nunzio di Colonia, e gli ho mandato copia della relazione, che feci all' Eminenza Vostra sopra il discorso tenutomi dal Signore Pensionario, offerendomi in tutto ad eseguire, quanto mi verrà comandato. Io però debbo replicare all' Eminenza Vostra che secondo le apparenze sarà difficile, e quasi impossibile, che in questi Stati di Olanda si ammetta la ricognizione del moderno Vicario, e in conseguenza l' esercizio delle sue funzioni. Credetti ancor' io da principio, che terminata la commissione de' Pensionari, che sono stati tutti contrari alle sante intenzioni di Nostro Signore dovesse sperarsi qualche vantaggio, ma dopo che il Signore Pensionario parlò meco nella forma consaputa senza che da (152 v) me fosse interrogato, e promosso ad entrare in questa materia, comincio a temere, benchè abbia risposto al detto Signore Pensionario, come già scrissi all' Eminenza Vostra, che dal canto di Nostro Signore si erano fatti tutti i passi possibili per soddisfare ai Stati, e questo è l' argomento, del quale io mi servo per rispondere, quando sono interrogato, ed a cui non si può replicare senza apporre la forza alla ragione. In sostanza pare impossibile di credere che per quattro refrattari si voglia qui mantenere una discordia sì funesta, e pure ne veggio gli effetti con mio mortal dolore. ...

BIJLAGE III. Kard. Paolucci aan Domenico Passionei, Rome, 14 sept. 1709, Archivio Segreto Vaticano, fondo Paci 57, ff. 63-64, minuut.

(63 v) Ha udito Nostro Signore quanto Vostra Signoria suggerisca in ordine al Vicario di Olanda, ed ha considerato la Santità Sua, che essendosi mutato il Vicario medesimo tre volte senza frutto, anche la quarta mutazione sarebbe infruttuosa. Le stesse buone speranze, che ora si danno sono state date altre volte, e sempre sono fallite. Il Vicario presente è suddito, è pacifico, è indifferente, non ha eccezione alcuna sostanziale. Chi (64 r) non vuol lui, vuole certamente un Giansenista, e noi non possiamo volerlo in conto alcuno. Vostra Signoria però tronchi pure ogni discorso, e tolga ogni speranza di mutazione. ...

BIJLAGE IV. Domenico Passionei aan kard. Paolucci,
Den Haag, 4 okt. 1709, Archivio Segreto Vaticano, fondo
Paci 46, ff. 333-337, eigenh. ondert.

(333 r) Rispondendo all' umanissimo foglio di Vostra Eminenza, che riguarda queste missioni, lo stato delle quali è certamente molto pericoloso, io non debbo togliere speranza alcuna di mutazione del moderno Vicario, perchè avrei commesso un' errore degno di ogni più giusto risentimento, quale appunto sarebbe stata l' indignazione di Vostra Eminenza, se mi fossi inoltrato senza ordine alcuno a fare un passo simile in una materia di sì grave importanza, poichè il minimo discorso, che io avessi tenuto in questo particolare, averebbe animato i refrattari ad ostinarsi nella ribellione verso i Santi Decreti di Nostro Signore, senza dir (333 v) nulla, che godendo l'onore di essere impiegato in servizio della Sede Apostolica, e insieme di Sua Santità, mi guarderò bene di prendere questo vantaggio, e m' ingegnerò di far quelle parti secondo la debolezza delle mie forze, che possano meritare l' approvazione di Vostra Eminenza.

Qui si lodano di Mons. Damen, e per le sue qualità personali in riguardo allo Stato tanto è lontano, che lo biasimano, che anzi confessano di aver ricevuto qualche servizio d' importanza, come prima di me avrà saputo l' Eminenza Vostra. Ciò che a loro dispiace, si è che si sia introdotto nell' esercizio del suo Ministero senza averne preventivamente informato i membri della reggenza, i quali prima della sua elezione fecero quell' edito, di cui Vostra Eminenza è appieno instruita, e ora vedendo questi, che dal canto nostro non si dice nulla, essendo anche imbevuti di massime totalmente falsissime per quel che riguarda la nostra Corte, credono che per far testa, come suol dirsi, alla loro sovranità, vogliasi mantenere l' elezione del moderno Vicario. (334 r).

Due cose secondo i lumi, che io ho, possono ricavarsi da queste premesse; la prima si è, che attese le risoluzioni presenti sarà impossibile l'accettazione di questo soggetto, e la seconda, che i Stati sanno molto bene, che Sua Santità non può eleggere un refrattario. Intorno al primo punto bisogna supporre, che tutte le ragioni, che potranno addursi in favore di Mons. Damen non produrranno effetto alcuno: essi sanno, che è cittadino d' Amsterdam, che è pacifico, e per tutte le altre qualità, che risplendono in lui, essi non rispondono altro, che dovea uniformarsi agli ordini emanati. Creda pure l' Eminenza Vostra che l' impegno in questo punto è sì grande,

che quando anche volessero capire, che è irragionevole, come senza dubbio è tale in effetti, si sono inoltrati talmente in sostenere le loro determinazioni che la verità tutta potente, ch' ella sia sovra qualunque sforzo umano per convincere la ragione, non sarà giamai capace di ottenere la giustizia dovuta dall' anima loro, e perciò anche il beneficio del tempo che io non so, se sia un ottimo espediente in un negozio (334 v) di questa natura, non averà efficacia per levare le cattive impressioni, che si sono fatte.

Per quel che riguarda la seconda proposizione da me accennata è fuori di ogni dubbio, che essi sanno, che Nostro Signore non può servirsi nel Ministero di queste Missioni di un refrattario, quando dopo tanti decreti fatti in questa materia, e che a loro sono notissimi, giacchè anche contro la pubblicazione dei medesimi hanno dato fuori degli editti, quei preti, che non hanno ubbidito a Mons. Nunzio, si sono resi incapaci dell' impiego del Vicariato; questi tali sono conosciuti, e abborriti pubblicamente nel tempo medesimo da tutti i Cattolici del nostro partito, e sapendo i Stati, che i medesimi stimano i suddetti preti fuori della Communion Cattolica, non mi posso persuadere, che venendosi a trattare di mutazione, essi volessero sforzarsi a far cadere l' elezione in un refrattario, a cui, prima di ubbidire soffrirebbero piuttosto il martirio. Questa conseguenza, che io ricavo, potrebbe parere ideale, ma se si fosse sicuro dell' accettazione di qualche soggetto (335 r) obbediente, Vostra Eminenza avrebbe occasione allora di riflettere, se la mutazione di tal maniera fosse proficua, e decorosa alla Sede Apostolica. Or la sicurezza di questo negozio, che è l' articolo principale, non dee dipendere, che dalla piena, e assoluta volontà di Nostro Signore e non da quella dei Stati; la questione non è, che i medesimi ci propongano un refrattario, giacchè essi sanno, che il Sebaste è stato sospeso per essere di questo partito, e che trattandosi di mutazione vogliono un tale per forza, si dice solo, che Nostro Signore tra i preti obbedienti ne scielga alcuni, che sieno di suo genio, e di sana dottrina; il procurare semplicemente, che uno di questi tali sia ricevuto non abolisce l' elezione di Mons. Damen, e non costringe la Sede Apostolica a servirsi di un refrattario, nè Nostro Signore a riceverlo. Sua Santità non dee fare alcun passo, nè dee impegnarsi in nulla. E necessario solamente, che prima di ogni deliberazione resti assicurata, che il tal soggetto obbediente, e di sana dottrina sarà ammesso; dopo questo riscontro Vostra Eminenza potrà allora (335 v) esaminare se ci conviene nelle congiunture presenti di mantenere il moderno Vicario.

Su tali fondamenti mi era avanzato di scrivere quelle poche righe sopra questa materia nello spaccio dei 23. di Agosto, non per altro motivo, che per rappresentare all' Eminenza Vostra lo stato delle cose, conforme è mio debito, e non per indurla ad alcuna deliberazione. A me non appartiene che l' eseguire, e non sarò mai così spovisto d' intendimento, che non abbia sempre avanti agli occhi quel che conviene a chi ha l'onore di servire la Sede Apostolica. Mons. Cock è costì, e dee conoscere a fondo i preti del nostro partito; ve ne è uno in Amsterdam di buona dottrina, chiamato Vander Mer, che ha qualche stima, e ha sempre difeso il detto prelato; ponno addunque prendersene senza alcuna difficoltà le più esatte informazioni. Da ciò, che ho detto fin' ora e nel corso delle mie incombenze Vostra Eminenza si degnerà di riconoscere, che io ho procurato di dir sempre la verità, la quale mi è, e mi sarà tuttavia a cuore per non aver a render conto, nè a Dio, nè all' Eminenza Vostra. ... (336 r-337 r) ...

BIJLAGE v. Kard. Paolucci aan Domenico Passionei,
Rome, 2 nov. 1709, Archivio Segreto Vaticano, fondo
Paci 57, ff. 73-76, minuut.

(73 v) Resta Nostro Signore sempre più fisso, e forte nella risoluzione presa di non dare minimo orecchio a discorsi di mutazione in ordine al Vicariato d' Olanda, perchè in sostanza quelli, che ci danno stimolo a mutar Vicario, non pretendono altro, che mantenere disanimati i buoni, e sempre più contumaci i cattivi, e per tal via illanguidire il governo del Vicario presente. Col darci poi larghe speranze di facilitare l' ammissione d' altro Vicario, pretendono di burlarci, come hanno fatto tante altre (74 r-75 v bianco; 76 r) volte, mentre quando deve venirsi all' effettuazione delle promesse, non si trova mai il debitore. In una parola, ci vorrebbero privare in qualunque modo del Vicario presente, e che poi non si trovasse mai la strada d' avere il successore, se non con le medesime difficoltà del presente. Creda Vostra Signoria lo sperare il contrario è vanità; però ella stia fortissima su questo punto, senza mai dare lusinga alcuna di mutazione de sentimenti. Può bensì dire, giacchè l' unica opposizione che danno al presente Vicario si è l' haver tralasciato qualche atto di convenienza co' Magistrati, che questo non è un tal delitto, che non possa purgarsi col dar loro le convenienti soddisfazioni; e se di questo non si contentano, è segno

che non vogliono la pace. In fino ella avverta di non ammettere discorso, ne far mai progetto alcuno in questa materia, senza comunicar tutto precedentemente con Mons. Bussi Nunzio in Colonia, attendendo le direzioni da lui, a cui da tanti anni resta appoggiata la principale incombenza di (76 v) cotesti affari, e le auguro.

BIJLAGE VI. Domenico Passionei aan kard. Paolucci,
Den Haag, 21 nov. 1709, Archivio Segreto Vaticano,
fondo Paci 46, ff. 403-404, eigenh. ondert.

(403 r) Quanto ho scritto fin'ora sopra gli affari di queste Missioni è fondato sopra notizie sicure; conforme è tutto quello, che mi do l' onore di partecipare all' Eminenza Vostra. Avendo però adempito alle mie parti in questo punto, non mi resta che l' esecuzione degli ordini, che l' Eminenza Vostra mi prescrive nel suo corrente dispaccio intorno alla mutazione del Vicario; ho detto da principio altamente, e lo ripeterò alle occasioni, che Nostro Signore sta fisso nella risoluzione (403 v) già presa di non dar minimo orecchio a discorsi di mutazione, e da quanto replicai al Pensionario ne' primi mesi del mio soggiorno in questi paesi l' Eminenza Vostra avrà per sua bontà riconosciuto con qual vigore sostenni le parti della Sede Apostolica, e in tal occasione certamente non potea dir di più; non è però che io non preveda con infinita amarezza dell' animo mio qualche preludio di nuovi torbidi, e l' Eminenza Vostra mi onori di dar piena fede a quanto le comunico (404 r), perchè non mi avanzerei a dir simili proposizioni, se non avessi i motivi di un giusto timore. Il ricevimento di Mons. Daemens non dipende da qualche soddisfazione, ch' egli potesse dare ai Stati, poichè questi impegnati a non ammetterlo, non cederanno mai alle nostre richieste, e nel governo reppublicano, conforme è noto all' Eminenza Vostra, le risoluzioni prese non vengano così facilmente ad essere mutate, tanto più in questo luogo, dove i nostri nemici sono i padroni. Mi è stato detto in generale, (404 v) che ne' giorni passati nell' assemblea dei Stati di Olanda fu parlato di quest' affare, ma prima di terminare il dispaccio procurerò di averne le informazioni dovute.

BIJLAGE VII. Domenico Passionei aan kard. Paolucci,
Den Haag, 21 nov. 1709, Archivio Segreto Vaticano,
fondo Paci 46, ff. 405-407, eighn. ondert.

(405 r) Nella mia antecedente avrò riconosciuto l' Eminenza Vostra qualmente mi era stato confidato in generale, che nei Stati di Olanda si era trattato del negozio di queste Missioni; ora da quanto segue intenderà appieno ciò, che è accaduto. Sul supposto che il preteso Capitolo di Haerlem volesse riconoscere Mons. Daemens per Vicario Apostolico, quei del governo della stessa città chiamarono alcuni preti del Capitolo per intimar loro, che sapendo essi la (405 v) risoluzione dei Stati, non poteasi senza incorrere l' indignazione de' medesimi fare un tal passo, e perciò questi insieme con altri furono citati avanti i Stati, i quali fecero loro intendere le stesse cose con molte minacce, ordinandogli di trovare un altro Vicario *grato a Noi ed al Papa*. Risposero essi, che non sapevano come fare, e che ciò non dipendeva da loro; si replicò da' Stati, che si scrivesse costi, e che per tal cosa poteano venire a ritrovarmi, e parlare ad altri ancora, e abbenchè (406 r) rispondessero che io non avrei voluto entrare in tal affare, nulladimeno loro dissero, andatelo trovare.

Questa matina poi sono comparsi di nuovo avanti i Stati, e de' medesimi è stato loro significato che il moderno Vicario non sarà mai ricevuto, e con minacce gravissime hanno loro intimato di trovar rimedio a queste divisioni. Dopo essere usciti dall' assemblea quattro di loro sono stati a ritrovarmi e mi hanno esposta l' insinuazione dei Stati, e dalla breve replica che loro ho fatta, vedrà l' Eminenza Vostra se l' esecuzione degli ordini (406 v) Pontifici è stata messa in opera. Ho detto dunque che se era ordine de' Stati non avrei mancato al mio dovere di darne costi il dovuto ragguaglio, ma non essendo tale insinuazione, che generale, e riferendosi ancora ad altri, che io secondo le mie istruzioni non solamente non dovea entrare nel minimo discorso sopra questo negozio, ma che Nostro Signore dopo le soddisfazioni passate concesse ai Stati, era risolutissimo, e fisso di non dare orecchio ad alcun progetto di mutazione, e che (407 r) Mons. Daemens continuerebbe nell' impiego Apostolico, intorno alla cui persona per riferire a Vostra Eminenza le parole che ho adoperato in questa occasione, ho detto che la mente di Sua Santità *fixa et immota* manebat, e in tal forma li ho congediati. Trasmetto copia di questa lettera a Mons. Nunzio di Colonia acciochè egli sia informato di quanto passa.

(418 r) Fui fatto chiamare l' altro giorno dal borgomastro di Tergau, uno de' membri più accreditati di questo governo con ordine di rendermi senza dimora presso di lui per cagione di un' affare; obbedii, come dovea al commandamento fattomi, e andato con ogni prontezza per sentire quanto volea dirmi, in brevi parole mi dichiarò, che a quest' ora dovea io essere informato delle risoluzioni dei Stati intorno al Vicario, che assolutamente essi non voleano più soffrire tali divisioni (418 v), e che vi si trovasse rimedio, perchè altrimenti si sarebbero prese altre misure, e tali per parte del governo, che ridonderebbono in pregiudizio della nostra religione. Io risposi, che Nostro Signore dopo tante soddisfazioni date ai Stati, non potea pensare ad altra mutazione, che il delitto di Mons. Daemens, conforme mi accennò l' Eminenza Vostra, non era sì grande, che non si fosse potuto purgare con le soddisfazioni convenienti, e che in sostanza Nostro Signore mi avea più volte ordinato per mezzo di Vostra Eminenza di dichiarare, che tali erano le sue intenzioni, argomentando dalle speranze passate cosa potea raccogliersi da quelle, che si danno presentemente.

Alla rappresentazione di questi sentimenti si alterò il detto Signore replicandomi, che mi parlava per parte del presidente dell' assemblea dei Stati di Olanda, che si troverebbe (419 r) qualche soggetto dell' intiera soddisfazione di Noi, e che se non si fosse accettato questo partito doveano attendersi gli effetti delle minacciate risoluzioni, e *Voi ve ne accorgete*, mi disse, licenziandomi seccamente; al che con ogni maggior vigore soggiunsi, che tutto l'operato da Nostro Signore fin' ora era stato unicamente diretto a mantenere la pace tra i loro sudditi Cattolici, e che questa vertià incontrastabile appariva nel primo breve, che scrisse qua la Santità Sua nel negozio del Sebasteno.

A questo fatto io non aggiungo riflessione alcuna, perchè l' infinita prudenza dell' Eminenza Vostra potrà prevederne le conseguenze avendo avanti agli occhi presente la serie di tutto questo negozio; dico solo, che in me si accresce grandemente il timore che da questo passo fatto di commune consenso de' Stati non ne avvenga qualche sinistro rincontro (419 v) per la religione, tanto più nelle presenti congiunture, dove le forze de' Protestanti notabilmente si accrescono, ed io dalle insinuazioni fattemi, e da preludi tali non

posso presagire un' esito felice, anzi ho pur troppo tutti i motivi di credere con fondamento, che le minacce non resteranno senza effetto.

BIJLAGE IX. Archivio Segreto Vaticano, fondo Paci 47, ff. 95-96, s.l., s.d., afschr.

(95 r) Tradotto da una memoria in lingua Olandese.

Un certo chiamato Maudé della città di Amersfort figliuolo di un sartore gran zelante Giansenista, imbevuto delle loro massime dal Signore Steenhove pastore refrattario, servendo presentemente da garzone di un fornaro, si è lasciato subordinare dal Signore Cats, prete de' più ostinati Giansenisti che vi sia mai stato, dal quale condotto in sua casa, dove il Signore Donkers, segretario del Se-baste, si ritrovava insieme colla sua serva, ricevette dal medesimo Cats una carta col sigillo dei Stati di Utrecht, promettendogli una picciola ricompensa, acciò andasse ne' vicini villaggi, ove (95 v) sono preti di sana, e ottima dottrina, a dimandar loro, se riconoscevano Mons. Daemens, il che egli con somma sfacciataggine, ed arroganza ha fatto, spacciandosi per messo dei Stati. Le parrocchie de Muyden, Naarden, Blarikom, Laar e Hilversom di ottimi e zelanti Cattolici se ne sono lamentate col barigello, e consoli di Loenen, i quali hanno arrestato questo Maudé a Sloosdeyk vicino di Lundersloot¹ avanti la casa del pastore Fock prete del buon partito, et essendo prigioniero, ha egli confessato tutte le istigazioni fattegli dal (96 r) suddetto Cats Non si sa però da chi quest' affare varrà deciso, se dal Signore di Croenenbourg Loeven, signore cattolico di detto luogo, o dai Stati di Olanda, o pure da quei di Utrecht; a buon conto egli è prigioniero, ed il bargello pretende due mila fiorini di pena per aver contravenuto ai placardi dei Stati d' Utrecht, che sono di non sturbare il riposo de' Cattolici.

BIJLAGE X. Domenico Passionei aan kard. Paolucci, Den Haag, 27 febr. 1710, Archivio Segreto Vaticano, fondo Paci 47, ff. 127-129, eigenh. ondert.

(127 r) Effetto dei disturbi già minacciati dee essere riputato l'ordine, che diedero i Stati di Olanda l'altro giorno di chiudere la

1) Sloodijk, bij Loenersloot.

cappella di Spagna, avendo prima esiliati due cappellani uno Gesuita, che da 40. anni in qua era nel servizio della medesima e l'altro secolare, che essendo partito alla volta in Gante, l'ho raccomandato a Mons. Internunzio di Bruxelles. Il Signore Conte di Sinzendorff, e unitamente il Ministro del Re Carlo, mossi dal (127 v) zelo, che hanno, e dalle mie vivissime rimostanze fecero subito il loro dovere, e si servirono dei motivi più forti per la revocazione dell'ordine, ma il tutto è succeduto inutilmente, essendo stato risposto, che non si facea alcun torto al carattere de' Ministri, poichè la casa di Spagna era ancora sotto la giurisdizione del magistrato di questo luogo, che se ne impadronì dopo che D. Francesco di Quiros Ministro di Carlo II. seguì il partito del Re Filippo. Il residente del Re Carlo dopo la morte dell' inviato di Portogallo, che pagava le locazioni al magistrato suddetto fece istanza di riavere la casa, e di rimetterla sotto il dominio del suo padrone, come Re di Spagna. Gli furono pertanto accordati due commissarii, co' quali ha trattato fin' ora, avendo ancora sborsati due mila fiorini per le spese fatte (128 r) dal magistrato per risarcimenti, e per altre occorrenze, e non resta debitore, che di una piccola somma di denaro, pronto a pagarla, quando sarà sicuro di entrarvi. Si crede che abbiano prolungato qui apposta l'accommodamento di questo negozio per aver campo di dar l'ordine accennato, e di scusarsi poi di questo passo, col pretesto, che ora la casa non appartenga al Re Carlo, e che in conseguenza non abitando alcun Ministro non può permettervisi l'esercizio.

Quest' accidente riesce qui di sommo pregiudizio alla moltitudine de' Cattolici, che frequentavano la detta cappella, e che correivano dai luoghi circonvicini, ed a me di una mortale afflizione, perchè oggi mi è stato riferito, che si sentiranno altri ordini contro di Noi. Ciò che ho potuto fare dal canto mio in simili angustie, si è stato di aver pregato il Conte di Sintzendorff (128 v) di prendere tre cappellani, che rimangano della suddetta cappella sotto la sua protezione e di fare in maniera, che questi possano celebrare domenica prossima nella chiesa de' Carmelitani francesi, che esso Signore Conte ha dichiarato per sua cappella. Ho procurato che si disponessero opportunamente le ore per la celebrazione delle Messe, onde ne nasca il minor male, ma io temo fortemente dell'avvenire, e mi piange il cuore in pensarci, ben prevedendo che l'impegno preso da questi Stati sopra il negozio del Vicariato non finirà che con qualche tragedia. I Ministri Imperiali travagliano incessantemente per riavere la casa, con pretesto di rimediare ad ogni cosa. Vostra

Eminenza si lodi pure con codesto Ministro Imperiale dell' attenzione del Conte di Sintzendorf, che s'interessa con (129 r) vigore in ogni cosa, che riguarda la religione, e la sola condizione de' tempi correnti è l'origine di tanti pericoli, che ci sovrastano e de quali facciamo l' esperienza. La cappella ancora dell' ambasciatore Veneto è stata eretta molto a proposito, e già ho pregato il detto Ministro di accrescere il numero dei cappellani, come farà.

BIJLAGE XI. Domenico Passionei aan kard. Paolucci,
Den Haag, 20 maart 1710, Archivio Segreto Vaticano,
fondo Paci 47, ff. 152-153, eigenh. ondert.

(152 r) Se la mano onnipotente di Dio benedetto non disponga altrimenti sopra le cose di queste Missioni, confesso all' Eminenza Vostra che io debbo attendermi a essere spettatore d' infausti successi, ed avrò questa dura necessità di farne la relazione, e di amareggiare con queste nuove l' animo di Nostro Signore. Sono stati citati in quest' assemblea dei Stati di Olanda sette preti, quattro del distretto di Goylandia situato tra Narden, e Amersfort, il quinto della Nortolandia, (152 v) il sesto di Veure, e Leysendam, il settimo, che è cappellano del pastore dell' Haya. I tre ultimi sono rimasti sino a nuovo ordine dei Stati, e gli altri quattro debbono uscire dai loro luoghi e da tutta la provincia di Olanda nello spazio d' otto giorni. La ragione unica della citazione è stato l' esame, che si è voluto fare in conformità degli editti emanati per sapere da questi preti qual sorte di Missione aveano dal Vicario presente, al che hanno risposto con molta prudenza, (153 r) ma ciò non ha bastato per sincerare i Stati, i quali accoppiando a tutto ciò la parte ancora, che hanno avuto questi preti nell' arresto di quell' ussiere, di cui trasmisi la relazione a Vostra Eminenza in data dei 13. del passato, hanno contro ogni giustizia decretato per il loro esilio; ora s' immagini l' Eminenza Vostra qual danno sarà ai popoli Cattolici di quei luoghi, che sono più di tre mila, per la privazione dei loro pastori, vedendosi ora in necessità di andare altrove per adempire all' obbligo della religione.

(153 v) Eminentissimo Padrone, il mio dolore è eguale a questa perdita, e si accresce a misura, che si vanno da me prevedendo altri sconcerti maggiori che succederanno senza dubbio, provenienti dall' impegno sostenuto qui con tanto vigore di non voler ammettere il Vicario presente. Dio sia quello, che dia forza ai buoni per resistere a queste tribulazioni, ed apra la mente ai cattivi di convertirsi.

BIJLAGE XII. Domenico Passionei aan kard. Paolucci,
Den Haag, 28 maart 1710, Archivio Segreto Vaticano,
fondo Paci 47, ff. 169-174, eigenh. ondert.

(169 r) Premessi tutti gli atti più umili di obbedienza, sommissione, e rispetto, che deono essere, come sono altamente impressi nell' animo mio per la persona di Vostra Eminenza, e per gli ordini, che mi partecipa, mi avanzo questa volta a confessare sinceramente all' Eminenza Vostra di esser rimasto sorpreso nel leggere in una lettera dello spaccio di questa matina in data degli 8. del cadente l' avviso, che mi si dà di stare avvertito di non addomesticarmi troppo coi refrattari, o coi capi loro, cosa certamente che mi punge nella parte più sensibile, che io abbia, come quella dell' onore, che (169 v) professo nella condotta delle mie azioni, e del zelo assai noto, che ho per gli interessi della Sede Apostolica, e per i vantaggi della religione. Piego la fronte a questi colpi, per i quali Dio benedetto vuole affliggermi, e castigare i miei peccati, ma non tralascio per questo di far riflettere a Vostra Eminenza, che non posso già dividere dalla rassegnazione ai divini voleri la cura, che debbo avere della mia innocenza, e della maniera che adopero nel Ministero della Sede Apostolica. Adorerò sempre col più vivo del cuore, non che gli ordini, ma i pensieri di Vostra Eminenza e la sua volontà sarà senza dubbio la regola del mio operare, dal che nasce, che io son ben persuaso dell' atto di bontà, che usa meco l' Eminenza Vostra in quest' occasione nel darmi l' accennato avvertimento, come per mio bene, e per buon governo della mia condotta, ma non posso soffrire in niun conto la poca avvedutezza, per non servirmi di altro termine, di chi si è avanzato a scrivere costì tali notizie (170 r) tanto insussistenti, quanto è lontana dalla verità la calunnia. Non dirò qual titolo meriti, chi ha operato così a mio riguardo, perchè le azioni fatte da me fin' ora bastano a convincere chiunque avrà desiderio d' informarsi in questi paesi, se sussiste ciò, che vien riferito.

Grazie a Dio non siamo in una parte del mondo così remota, che la Vostra Eminenza non possa farsi minutamente con ogni rigore l' esame della mia condotta, ed iscuoprire per così dire ciò, che io penso. Circondato, come sono dai Ministri di tutti quasi i principi della nostra religione, e da una comunità di sette, e più mila Cattolici, se ve ne è uno tra questi, che ardisca asserire in fede di probità, e di onore qualche cosa contro la mia persona, mi contento che in risposta a questa lettera Nostro Signore mi punisca

severamente, sottoscrivendomi volentieri a qualsivoglia castigo. Porgo le mie più fervorose suppliche a Vostra Eminenza acciocchè mi si conceda questa grazia, che in tal congiuntura mi pare indispensabile, trattandosi più del servizio di Nostro Signore che della mia (170 v) propria soddisfazione, poichè onorandomi la Santità Sua di tenermi impiegato, quando altri riferisca, che io non adempio alle mie parti, la verificazione delle accuse è necessaria. Scenda l' Eminenza Vostra per quei pochi momenti, che consumerà nella lettura di questo foglio dall' alto grado, in cui Dio l' ha posto, e mettendosi in mia vece dia un semplice riflesso alle ragioni, che adduco, e giudichi, se a torto rappresento le mie querele, dopo tutti i sforzi, che fo giornalmente nel compire all' obbligo mio, e dopo le approvazioni, che ne ho ricavato, sembra a me, che in questo caso non debba ammettersi temperamento alcuno fuori di quel giusto rigore, che è proprio delle anime grandi simili a quella di cui è dotata Vostra Eminenza. Dio vede il mio cuore e sa con quant' ardore abbia eseguiti gli ordini datimi, quanta esattezza sia stata adoperata dal canto mio in quest' impiego, e di qual sorte di circospezione mi serva nel maneggio dei negozi che mi si appoggiano, replico un' altra volta l' istanza (171 r) benchè con rossore prendansi le informazioni in queste parti da soggetti di riputazione, e di credito, e mettendosi in confronto le notizie, la conseguenza necessaria delle medesime sarà il giusto discernimento del vero, e del falso.

Nè già temo io, che mi accada altrimenti dall' anno passato, quando riconnobbi alle pruove la forza della verità in quella congiuntura così scabrosa, nella quale ben lungi di mendicare con preghiere da Ministri Imperiali gli atti di giustizia, che mi si doveano, non ispesi come suol dirsi altre parole, che quelle di rimettere le accuse alla loro coscienza: l' esito di quell' affare mi ha dato norma per difendermi alle occasioni, e un tal successo accadutomi nel fiore degli anni miei, mi ha assai ammaestrato per l' avvenire; la confidenza, e la libertà di questo discorso nascono dalla giustizia, e dalla verità, massime che professerò sempre, e niun interesse, sia pubblico, o privato, mi sforzerà di abbandonarle, (171 v) quando anche vi fosse il pericolo evidentissimo di perdere quelle, che si chiamano comunemente speranze future. Non chieggo altro premio da Nostro Signore per quel, che ho fatto, che un' atto severissimo di giustizia, perchè essendo pronto a dar sangue, e roba per servizio della Sede Apostolica, pretendo di non cederla ad alcuno nel zelo per la medesima, e in conseguenza ben lungi di aver man-

cato in qualche cosa, dal canto mio non posso far più. Vostra Eminenza nel riconoscermi pieno di questi sentimenti non avrà pena a comprendere fin dove giunga la mortificazione, e l' interno dolore, che pruovo, nell' accorgermi, che altri truovi a ridere nella mia condotta dopo aver operato fin' ora colla intensione di spirito la più viva per non ingannarmi nè pure nei pensieri. Non posso negare all' Eminenza Vostra, che il mio dispiacere non sia infinito e di gran lunga superiore a quel, che ho provato per le nuove funeste ricevute ne' giorni scorsi.

(172 r) Mi consolo però, che essendo eguale la condizione della verità, e della calunnia nel farsi conoscere da loro medesime, seguirò ad operare conforme ho incominciato, sicuro di ricuoprire di confusione, e di vergogna quei, che vorranno biasimare la mia condotta. Nel negozio di queste Missioni ho già scritto quel, che dovea, e dichiarato pubblicamente e con tutta intrepidezza in faccia dei Stati, che Nostro Signore non darà mai orecchio ad alcuna mutazione; so e non debbo tacerlo ora che mi si presenta l'occasione, che quando diedi ne' mesi decorsi questa risposta così precisa, i Ministri cattolici mi biasimarono altamente, e non è molto, che ho penetrato, che il Conte di Sintzendorff scrisse allora costì al Marchese di Prié, lamentandosi di me; ho eseguito, eseguisco, ed eseguirò con ogni fedeltà gli ordini di Vostra Eminenza, ma per non aver da rendere un giorno conto a Dio, e a Nostro Signore, che io nella mia dimora in queste parti abbia trascurato di dire il mio (172 v) sentimento replico adesso per ultimo scarico di coscienza, che nelle congiunture presenti è di necessità assoluta di tentare la mutazione del Vicario sì per i Stati, come per i Cattolici, in riguardo ai primi per venire in chiaro delle loro intenzioni, e per iscuoprire, se veramente vogliono un refrattario, e per i secondi per far loro conoscere per questa strada, che tutto il male, che accade, non viene per l' impegno di Mons. Daemens, ma procede dal disegno dei loro sovrani di non ammettere, che un Giansenista. I Cattolici non avranno occasione di lamentarsi, come con nostro poco decoro fanno attualmente, e di dire, che periranno per un uomo solo, e Noi vedremo convinti costoro di falsità. Creda pure Vostra Eminenza che è indispensabile di venire a questo passo, e fuori di cui ogni altro non avrà effetto. Non si tratta di fare un' altra elezione, ma semplicemente di verificare, se possa trovarsi un prete del nostro partito, che venga accettato.

(173 r) Questa pruova non deroga punto alla giurisdizione della Sede Apostolica, e non porta seco alcuna conseguenza. Se altri rap-

presenta costì le idee di questo affare differenti da quelle, che ora reco, s' inganna a tutto partito, e non merita alcuna fede; Mons. Damens non sarà mai ammesso, l' impegno crescerà sempre più, si chiudono giornalmente le chiese, e la religione va perdendo ogni momento. Non parlo della confusione, che vi è, che è incomprendibile; i cattivi si ostinano più nel male, quei del nostro partito si lacerano tra di loro. Giunge tant' oltre la divisione, che tra i nostri vi sono stati di quelli, che hanno portati via gli ostensori di argento per non lasciarli a quei, che sono succeduti in luogo loro; hanno spogliate le sacristie facendo poi restituire con persone mascherate di notte tempo i paramenti, e tutto ciò in faccia dei nostri nemici. Se l' Eminenza Vostra fosse qui nel mio luogo per una mezz' ora, sarebbe non solamente convinta di quanto dico, ma resterebbe stupita dei disordini presenti; (173 v) io non ho interesse alcuno in questo negozio che il buon servizio di Nostro Signore pronto di sostenere la verità di questa lettera a costo della mia vita e del mio onore, che impegno presentemente tutto intiero, come è, senza timore di perderlo.

So esservi, chi si persuade, che da qualche membro del governo sia stato detto ne' tempi passati, che non si ammetterà qua, che un Giansenista; voglio supporlo, benchè ciò non escluda il verificarlo, ma stento a crederlo, essendo stato in potere di questi Stati di mantenere il Sebaste, e di procurare un scisma col costituire un altro refrattario. Non mi si replichi, che si vuole stabilire il Giansenismo colla autorità apostolica, perchè qui si sa molto bene, che al governo delle Missioni non si può ammettere dal canto nostro, che un Cattolico, e non quei che vengono tenuti da Noi fuori della nostra Comunione. Chi s' immaginasse, che ciò potesse accadere, bisogna, che si figuri, che sia anche possibile, che i Calvinisti, de' quali la religione (174 r) è dominante, accettassero nei loro sinodi per direttore un' Arminiano, che è l'altra setta opposta. È massima più che certa, e conosciuta da tutti, che in ogni religione non si può prendere particolarmente per pastore, o per capo, altri, che faccia professione di credenza contraria con quella, nella quale si vuol stabilire, nè a questa ragione vi trovo replica alcuna.

Io desiderarei essere in compagnia di questo foglio avanti al trono di Nostro Signore per animare colla viva voce questi muti caratteri, che attualmente imprimo, penetrato da tutta la tenerezza dell' animo mio e dal vivo desiderio, che ho del servizio; rinnovo le mie proteste di fedeltà costantissima, e di cieca obbedienza ad ogni cenno dell' Eminenza Vostra, vivendo persuaso, che da quanto

ho fatto fin'ora, avrà per sua somma bontà riconosciuto, che l' unica legge del mio volere è il supremo arbitrio della Santità Sua, adorato da me col più alto sentimento di venerazione, col quale mettendomi ai suoi santissimi piedi fo a Vostra Eminenza profondissimo (174 v) inchino.

BIJLAGE XIII. Domenico Passionei aan kard. Paolucci, Den Haag, 4 april 1710, Archivio Segreto Vaticano, fondo Paci 47, ff. 187-188, eigenh. ondert.

(187 r) Ieri matina fu da me ricevuto lo spaccio di Vostra Eminenza in data dei 15. Marzo, ed al solito soddisfeci alle mie parti ieri sera con recar le notizie delle correnti emergenze; nè ora mi resta per compimento intero dell' obbligo mio, che partecipare all' Eminenza Vostra l' esilio di quattro Missionari regolari dalla città di Leyden, essendo stati citati, e interrogati al solito su la ricognizione di Mons. Daemens. I superiori de' medesimi ne hanno fatto un' ampia relazione a Mons. Nunzio di Colonia, dal quale Vostra Eminenza avrà senza dubbio tutta la serie di questo fatto, che ridonda in pregiudizio grandissimo, per quanto mi vien detto dei Cattolici di Leyden, che sono in numero molto grande.

A questo disordine se ne è accresciuto un' altro (187 v) di maggior importanza, poichè alcuni di questi padri esiliati hanno detto pubblicamente in pulpito, che a Leyden non vi erano più chiese cattoliche, alle quali si potesse andare con sicurezza di coscienza, ed essendovi colà due padri Carmelitani scalzi, che parimente sono stati citati, questi due religiosi si sono veduti affrontati per la dichiarazione degli esiliati, e gran parte dei Cattolici, che li frequentavano, si sono ritirati. L'affare si è, che questi due Carmelitani per quanto mi ha detto il loro superiore, prevedendo le interrogazioni, che sarebbero loro state fatte, risposero in generale, che quando aveano bisogno di qualche cosa, ricorrevono ai loro superiori, dove gli altri esiliati si diffusero in più ampie repliche, toccante l' obbligo (188 r) che hanno i Cattolici di ubbidire a quei, che sono messi in Ministero dalla Sede Apostolica.

Questa scissura fa nella città di Leyden un male considerabile, essendosi quasi distrutta in un subito la comunità de' Carmelitani. Si spera che Mons. Nunzio di Colonia informato del tutto vi apporti un sollecito rimedio, benchè a simili successi nelle congiunture presenti sieno più propi le lagrime, che gli espedienti. Protesto

all' Eminenza Vostra, che ogni espressione più forte non sarebbe sufficiente a dipingerle al vivo queste confusioni, le quali mi cagionano un rammarico, che mi tiene chiuso il cuore e dì, e notte, e l' amarezza dell' animo mio supera di gran lunga ogni forza di rappresentazione più viva.

BIJLAGE XIV. Kard. Paolucci aan Domenico Passionei, Rome, 12 april 1710, Archivio Segreto Vaticano, fondo Paci 57, ff. 108-109, minuut.

(108 v) Molto affliggono l' animo paterno di Nostro Signore i disturbi suscitati nella Missione della provincia d' Olanda da pochi inquieti, e maliziosi sacerdoti, i quali per ottenere un (109 r) Vicario, o più tosto il governo speciale di quelle Missioni a loro grado, condannano a un duro esilio tanti buoni operari, e alla penuria de' spirituali alimenti, tant' innocenti Cattolici. Ma non perciò dee, e può la Santità Sua condescendere alle loro perverse intenzioni, senza discapito evidentissimo sì della purità della fede, che della disciplina ecclesiastica. Se ne porge però a Vostra Signoria questo nuovo cenno per suo governo, aggiungendo, che non solo usi la dovuta circospezione verso i refrattari, evitandone qualunque commercio, ma esser opportuno, che non fomentare con la propria agitazione l' altrui cabale, si guardi ancora di mostrar' sentimento de' passi, che si danno, o daranno; poichè Sua Beatitudine non ostante qualunque persecuzione presente, o futura è risoluta di non recedere dalla presa risoluzione, che giudica opportuna a mantenere in coteste parti l' integrità della nostra santa religione, e le auguro.

BIJLAGE XV. Kard. Paolucci aan Domenico Passionei, Rome, 26 april 1710, Archivio Segreto Vaticano, fondo Paci 57, f. 114, minuut.

(114 r) Nostro Signore è ben persuaso, e sodisfatto ancora non tanto del zelo, che della prudente, e cautela condotta di Vostra Signoria negli affari concernenti coteste Missioni. Non deve perciò ella punto inquietarsi dell' avvertimento datole sotto gli 8. del passato, poichè non procedette da alcun' dubbio in contrario, ma dal motivo di ricordarle per abbondare in cautela le trame de' refrattari, che d' ogni minimo cenno, o apparenza loro favorevole ne forma-

no argomenti plausibili per vantare la loro corrispondenza, e aderenza alla Santa Sede, e per insultare, e avvilitare i buoni, e ubbidienti operari. Nel restante ben' si riflette al sentimento di Vostra Signoria sopra il Vicario Apostolico; ma non può Sua Beatitudine condescendere ad uniformarsi al medesimo, venendo qui rappresentato evidentemente lo svantaggio del cimento insinuato per un nuovo Vicario, e che non potrebbe questo succedere senza commozione ne' refrattari, ed anche ne' buoni Missionari, e fedeli Cattolici, imperocchè è pur'troppo nota l' intenzione, anzi la costante risoluzione del governo di uniformarsi a disegni de' refrattari medesimi.

(114 v) Sopra l'esilio poi dato agli scritti Missionari ci consoliamo con la speranza, che altri saranno tollerati ne' luoghi loro, credendosi ristretto alle loro persone il motivo di usare tal' violenza, a cagione forse di qualche loro inavveduta espressione. Tanto m' accade di rispondere alle due lettere di Vostra Signoria sopra questo particolare, mentre le auguro.

BIJLAGE XVI. Domenico Passionei aan kard. Paolucci,
Den Haag, 2 mei 1710, Archivio Segreto Vaticano, fondo
Paci 47, ff. 231-234, eigenh. ondert.

(231 r) Gli avvertimenti, e consigli suggeritimi da Vostra Eminenza nella lettera del dispaccio di ieri, che riguarda gli affari di queste Missioni, sono stati da me ricevuti con quella venerazione, e sommissione, che ho sempre professata nell' eseguire i comandamenti di Vostra Eminenza, e siccome questi saranno sempre a me motivo di contento, perchè vengono accompagnati dagli atti più distinti della bontà dell' Eminenza Vostra, così non posso negare, che io presentemente non prenda qualche occasione di rammarico, perchè dal foglio riveritissimo (231 v) di Vostra Eminenza pare a me di comprendere bastantemente, che costì sia stato scritto contro la mia condotta. Io adunque col cuore su le labbia, e coi sentimenti più vivi di una generosa umiltà protesto all' Eminenza Vostra di rimaner afflito al maggior segno nell' intendere, che io debba evitare qualunque commercio coi refrattari, e che colla propria agitazione non dimostri sentimento de' passi, che si fanno, e si faranno. Chi ha l' onore di servire la Sede Apostolica come ho fatto finora, e farò, e chi tiene per unica regola delle sue azioni la gloria di Dio, è incapace di commettere simili mancamenti; ora senz' ombra al-

cuna di superbia ben consapevole delle mie debolezze, ma con quel coraggio, che inspira agli uomini onorati la verità, e la giustizia, ardisco dire all' Eminenza (232 r) Vostra, che io pretendo di esser tale, quando si tratterà di questo punto, io non riguarderò che la riputazione del proprio nome. Nella condotta che ho tenuto finora non debbo pentirmi di nulla, e tralascio di fare all' Eminenza Vostra un minuto racconto della medesima, perchè debbo ascriverla assolutamente a miracolo evidente di Dio, e non alle mie forze. Qual ardore abbia mostrato finora senza timore de' nostri nemici, e in faccia loro, quando si è parlato della religione, lo sa chi mi conosce, e chi mi ha inteso parlare, potendo il Conte di Sintzendorff farne anche una piena testimonianza: ho detto, e ridico giornalmente, che Nostro Signore non darà mai orecchio ad alcuna mutazione, e che è risoluto di non recedere dalla presa risoluzione, e mi sono protestato di ciò alle volte con tanto impeto, che non ho avuto approvazione.

Se poi ciò si concorda (232 v) con quel che può esser stato scritto, supplico presentemente la bontà di Vostra Eminenza di darne il suo giudizio. Scrissi già lungamente su queste Missioni, non ritornerò ad infastidir l' Eminenza Vostra con nuovi rincontri, mi restringo semplicemente prima di chiudere questo foglio a due cose. Primieramente io impegno il mio onore, la vita, e quel che più importa, l' anima mia, in sostenere davanti Dio a Vostra Eminenza la verità di quante ho scritto finora sopra questo proposito colla riserva, che se altri scrive differentemente, s' inganna, e non ha le idee giuste di questo negozio. In secondo luogo per noi non vi è altro rimedio, che il tentare la mutazione del Vicario per i motivi già addotti, non correndosi rischio alcuno nella tentativa di perdere la religione cattolica. Per dar forza a queste due verità incontrastabili io cito all' Eminenza Vostra il Procurator Foscari, (233 r) nome, che senza i miei elogi porta seco la venerazione ed il rispetto, e che per la direzione de' negozi vien stimato, applaudito, e temuto fin dove giunge la prudenza del governo civile. Abbia la bontà Vostra Eminenza di farlo interrogare, perchè Sua Eccellenza ha voluto con una pena incredibile informarsi a fondo di questo negozio, e non può dubitarsi, che sia stato sorpreso, perchè in materia di quest' affare uno spirito così vasto, e così penetrante non può esser deluso. Egli è in stretta amicizia da lungo tempo in qua col Pensionario, e con molti Signori di questi governo, ed ha parlato loro in una forma da far conoscere qual zelo abbia per la religione cattolica. Se i consigli di questo grand uomo saranno differenti dalle mie rela-

zioni, io mi contenterò di esser creduto mendace. Reco questa testimonianza a Vostra Eminenza per rappresentarle, tanto più che quanto ho detto fin' ora resta appoggiata a fondamenti sicuri, (233 v) e quando anche fossi privo di questa, la verità delle cose non dee misurarsi col difetto della mia età. Il male di questo negozio si è, che molti vogliono scrivere a loro talento, senza ricercare a fondo la sussistenza dei fatti, e prendendo equivoci si stabiliscono delle idee, che non riescono. Io dopo il servizio della Sede Apostolica amo infinitamente la gloria di Nostro Signore e del Suo Pontificato, dico liberamente i miei sentimenti, perchè ho sempre creduto, che a questa regola debba uniformarsi ogni Ministro, quando abbia a cuore l' interesse del suo padrone, non potendosi dispensare a non render conto delle sue più intime intenzioni. Aggiungerò a quanto ho detto finora un fatto costante, e irrevocabile, col significare a Vostra Eminenza che i Ministri cattolici sono dei medesimi sentimenti dell' Eccellentissimo Foscari, e non è credibile, che tutti egualmente s' ingannano.

(234 r) Io per me ritornando al principio di questo foglio non richiedo da Nostro Signore e da Vostra Eminenza altro premio che quello di una intiera giustificazione per quel che ho fatto finora; posso esprimere e palesare colle parole, ma mi sarà impossibile, co' gli effetti, la gratitudine, che professo all' alte beneficenze di Sua Santità, le quali mi fanno forza interiormente a non trattenere le miei riflessioni, quando si tratta del suo servizio per il quale sacrificherò tutto me stesso. ... (234 v) ...

BIJLAGE XVII. Domenico Passionei aan kard. Paolucci,
Den Haag, 23 mei 1710, Archivio Segreto Vaticano, fondo
Paci 47, ff. 284-286, eigenh. ondert.

(284 r) (284 v) (285 r) Io non debbo cercar altra soddisfazione nell' eseguire i commandamenti di Vostra Eminenza che le venerate decisioni della Santità Sua. Se potessi però dalla qualità che tengo di esser Ministro di Sua Beatitudine, essendo tenuto di non dar replica alcuna a quanto mi viene insinuato, disgiungere l' altra che ho del mio particolare, come interessato nella gloria del Pontificato di Sua Santità, direi, che le ragioni accennate da me in più lettere non sono il mio sentimento, poichè non sarei così temerario, e imprudente di avanzare cose simili, e di metterle avanti gli occhi di Vostra Eminenza. Io parlo perchè tutti i principali cattolici

sono dell' opinione già riferita, e mi sarei ben guardato di proporre in negozio di tanta importanza i sistemi, ed i progetti della mia testa, onde chi rappresenta costì che l' insinuazione accennata non possa succedere, senza commozione de buoni Missionari e fedeli Cattolici, non dirò che tradisca la Sede Apostolica, perchè ciò è assolutamente impossibile, ma non ho ritegno di pronunziare, che venga trasportato dal proprio (285 v) zelo.

Io per me ho pronta la giustificazione avanti Dio, essendo stato costretto in coscienza e non per altro motivo di scrivere la verità di quest' affare. A Vostra Eminenza non è difficile di risapere, se io ho torto, e se quanto ho detto fin' ora sia il mio sentimento particolare. L' Haya è piena attualmente di Ministri cattolici, e tra questi ve ne sono molti, che fanno professione perfetta di esser zelantissimi dell' onore di Sua Santità. Non è credibile che soggetti di sì alto merito vogliano sostenere l' opinione di un povero particolare, come son io, in pregiudizio degli interessi della Sede Apostolica, e di 500 mila Cattolici, che sono in questi paesi. La verificazione di quanto ho scritto è nelle mani di Vostra Eminenza. Il Conte di Sintzendorf, il Procurator Foscarini e tanti altri non sono Ministri da adottare i miei sentimenti. Si metta il negozio in mano loro alla mia totale esclusione, perchè non ho avanti agli occhi che unicamente la gloria di Dio. Servo di cuore Sua Santità quando adopero quest' espressioni (286 r) e sarei degno di mille morti, se avessi ardito nelle mie due lettere passate di esporre la minima cosa senza esser pronto di sostenerla in faccia di chi che sia. Io per ora non infastidirò davantaggio Vostra Eminenza, e adempisco al mio debito quando metto in chiaro i motivi, che mi spingono di credere necessaria qualche risoluzione, essendo questo l' unica regola che dee tenere, chi ha a cuore l' interesse del suo padrone. Abbia la bontà Vostra Eminenza di esaminare maturamente, e secondo il solito della sua somma prudenza gli articoli di questo foglio, e li confronti colle relazioni, che avrà da altra parte. (286 v)

BIJLAGE XVIII. Kard. Paolucci aan Domenico Passionei, Castel Gandolfo, 24 mei 1710, Archivio Segreto Vaticano, fondo Paci 57, f. 119, minuut.

(119 r) Deponga pure Vostra Signoria ogni timore, che qui si abbia verun' sospetto, che ella non custodisca la dovuta riserva co' refrattari, o che alcuno ci abbia scritto il contrario, e notato il di Lei

contegnò, poichè gli avvertimenti, che le ho dati in questo particolare, come assicurai già con altra mia, non sono proceduti da credenza, o sospetto, che ella n' avesse di bisogno, ma solamente da motivo di abbondare in cautela.

Quanto poi al tentavivo, ch' ella nuovamente suggerisce potersi fare di destinar' altro Vicario Apostolico per coteste Missioni, non m' accade, che replicarle, se non che per savie e fondate, che possano essere le ragioni, che lo consigliano, prevalendo ad ogni modo quelle, che la dissuadono, Nostro Signore persiste fermamente nella già scritta risoluzione, con che a Vostra Signoria auguro.

STUKKEN BETREFFENDE DE KERKELIJKE TOESTAND IN HET NIET- BRABANTSE DEEL VAN HET BOSSCHE BISDOM KORT NA HET TWAALFJARIG BESTAND

DOOR

A. M. FRENKEN

BIJ het sluiten van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) werd overeengekomen, dat elk der beide oorlogvoerende partijen het grondgebied, dat zij alsdan bezaten, tijdens het bestand ongestoord zouden behouden. Dientengevolge bleef het niet-Brabantse deel van het toenmalige bisdom van 's-Hertogenbosch in de macht van de Staten-Generaal der Verenigde Provinciën, te weten: de Bommelerwaard, het land van Heusden en Altena en een groot gedeelte van de Langstraat. Dit grondgebied maakte zo-wat een derde van het bisdom uit. Het omvatte het gehele toenmalige dekenaat Bommel ¹, het gehele dekenaat Heusden met uitzondering van de parochie Bokhoven (een zelfstandige baronnie), het dekenaat Geertruidenberg met uitzondering van de parochies Drunen, Waalwijk en Loon-op-Zand (Brabantse dorpen) en bovendien nog twee parochies van het dekenaat Orthen, nl. Engelen en Vlijmen (twee dorpen behorend tot het land van Heusden).

In het grootste deel van de zojuist omschreven landstreek was de z.g. politieke en kerkelijke reformatie reeds voor het sluiten van het bestand een voldongen feit geworden; de Staten-Generaal waren er immers reeds meer dan dertig jaren heer en meester geweest. Verschillende dorpen in het land van Heusden en in de Langstraat kwamen echter pas bij de aanvang van het bestand voor goed in hun macht, hetgeen toen ook daar tot gevolg had: de verdrijving van de katholieke geestelijkheid, de stopzetting van de openbare katholieke eredienst, de in-bezit-name van de kerkelijke goederen

¹) Welke parochies destijds tot de onderscheiden dekenaten behoorden, ziet men in de eerste en tweede Bossche Synode, Tit. 16 Cap. I.

door de protestanten, de aanstelling van gereformeerde predikanten en ambtenaren, kortom een algehele protestantisering.

Wel werd bij het sluiten van het bestand van spaanse zijde gepoogd om van de Staten-Generaal in het hun afgestaan gebied godsdienstvrijheid te verkrijgen, doch zonder het gewenste resultaat.¹ Van beide zijden stelde men zich tenslotte tevreden met de mondelinge belofte, dat de status quo op het punt van godsdienst zou bestendig blijven, doch daarvan kwam weinig terecht.²

De opbrengsten van de kerkelijke goederen, door de Staten in dat gebied aangeslagen, schijnen gedurende het bestand grotendeels uitbetaald te zijn aan de katholieke geestelijken, die de opbrengsten ook voordien genoten hadden. Na afloop van het bestand schijnen ze hun nog slechts voor de helft toegekend te zijn.³

De aanstonds volgende stukken dateren alle uit de jaren 1620-1628, dus uit de periode liggend ongeveer tussen het einde van het bestand en de reductie van de stad 's-Hertogenbosch in 1629, en hebben betrekking op de toenmalige kerkelijke toestand in bovengenoemd gebied (Bommelerwaard enz.) en bijzonder op hetgeen er zo al te doen was over de al dan niet geconfiskeerde kerkelijke goederen, waarover – voor zo ver wij weten – tot nu toe nog slechts weinig bekend is. Een goede kerkhistorische beschrijving van die streek in die tijd ware daarom wel te wensen. Hopelijk zal de publikatie der onderstaande stukken daartoe iets kunnen bijdragen. Al deze stukken berusten in het archief van het Bossche bisdom.

1) Vgl. H. J. ELAS, Kerk en Staat in de Zuidelijke Nederlanden onder de regering der Aartshertogen Albrecht en Isabella, Antwerpen 1931, 77 e.v. en A. C. J. DE VRANKRIJKER in: Historisch Tijdschrift XVII, 229 e.v.

2) In hoeverre die belofte al dan niet werd nagekomen, zou stof voor een dissertatie kunnen zijn.

3) Aangaande de kerkelijke goederen, gelegen in Staats gebied, doch toebehorend aan kerkelijke instellingen onder de gehoorzaamheid van de Aartshertogen (zoals abdijen in België), werd tussen beide partijen in art. 20 van het *Traté de la Trêve* overeengekomen, dat die kerkelijke goederen, welke vóór 1 januari 1607 nog niet verkocht waren, zouden teruggegeven worden voor de duur van het bestand en dat van de goederen, welke voor genoemd tijdstip verkocht waren, een jaarlijkse rente zou betaald worden tegen de zestiende penning. Zie het verdrag in *Les Negotiations de Monsieur le President Jeanin* (Leiden 1695) IV, 62 e.v.

I A

1620 juli 9. Aubertus le Mire¹ verzoekt, op last van Aartshertog Albert, aan bisschop Nicolaas van Zoes (Zoesius) een lijst van alle plaatsen in het Bossche diocees, ressorterende onder het gebied van de Verenigde Provinciën (A K 9-8, doss. Heusden)

Origineel

Rev^{md} Dne

Ex parte Principis mihi injunctum est, ut mox ad Rev^{mam} D. V. scriberem „pour avoir une liste de toutes les villes, bourgs, bourgades et villages du diocese de Bolducq, ressortissans presentement sous la jurisdiction des Etats des Provinces Unies, specificant les Provinces, come Brabant, Geldre, Cuijck, Ravesteijn etc., où sont situez lesdites villes, bourgs, bourgades et villages”. Itaque rogo, ut Rev^{ma} D.V. mox alicui mandare dignetur, ut ista lista seu catalogus accurate conscribatur et ad me transmittatur, mox Ser^{mo} Principi tradendus. Qua de causa haec petantur, conjicere quidem possumus, sed arcanum nondum penetrare potui, mihi que injunctum est, ut id procurem, quasi non esset per mandatum Ser^{mae} S. Cels^{nis}. Adeo quidem ut solam Rev^{mam} V.D. hujus rei adhuc consciam esse velint, itemque Rev^{mum} Dum Antverpiensem, ad quem similes litteras jussus sum quoque scribere. Deum O.M. rogo, ut Rev^{mam} D.V. diu Ecclesiae ac Reipublicae servet. Raptim Bruxellis

9 Julii 1620.

Rev^{mae} D.V. Studiosissimus

Aub. Miraeus.

I B

1620 Juli 14. In antwoord hierop zendt Zoesius aan Miraeus navolgend schrijven (A K 9-8 doss. Heusden)

Concept.

1) De bekende geschiedvorser Miraeus, die van 1616 tot 1624 hofbibliothecaris was van hertog Albert en Isabella. In 1610 had hij enige tijd in Holland en Frankrijk vertoefd om met de Staten van Holland en de koning van Frankrijk te onderhandelen over de uitoefening van de katholieke godsdienst in de streken van Breda en Bergen-op-Zoom, die tot het bisdom Antwerpen behoorden; P. J. GOETSCHALCKX, *Geschiedenis der Kanunniken van O.L.V. Kapittel te Antwerpen*, 127-128.

Monsieur.

En suite de voz lettres du 9 de ce mois vous envoie la liste des villes et villaiges du diocèse de Boisleducq, ressortissans presentement sous la jurisdiction des Provinces Unies.

Premièrement sous la Province de Hollande la ville de Heusden et les villaiges de Autheusden, Almkerck, Aelborch, Broeck ¹, Doeveren, Dussen, Geten ², Emmichoven, Ghijsen, Hedichuysen, Meuwen, Neerael, Opael, Engelen, Ryswyck, Slewyc, Worcom, Veen, Wyck, Wercken, Vlijmen, Gheenderen ³, Heesbeen, Herpt, Uutwyck, Werckendam, Werthuysen. Près de ladite ville de Heusden est la renommee abbaye de Berne, ordre de Premonstré; le Prelat est refugé en ceste ville et privé de tous ses biens, gisans tant en Hollandt et Utrecht que Brabant, quy est une chose digne de commiseration, n'ayant ledit Prelat autre chose pour sa nourriture et de ses religieux que ce que les Estats des Provinces Uniez lui donnent gratuitement.

Sous la Province de Hollande est aussi la ville de Ste Gertrudebergen et les villaiges de Baerdwyck, Besoyen, Capelle, Druymelen ⁴, Raemsdonck, Sprange, 's Grevemoer, Sevenbergen, Swaluwe, Waesbeeck. ⁵

Sous la Province de Gueldres la ville de Bommel et des villaiges de Aelst, Amersoden, Oyen, Braeckel, Bruecken, Driel, Gamberen, Herwaerden, Hemert, Horwenen, Herwijck, Nyewael, Poderoyen, Rossum, Suylichem, Wel, Heel.

En la ville de Ravestein est garnison desdits Provinces Unies et exerce de la religion de Calvin, quy incommode fort les villaiges de Dieten, Demen, Loon, Langel, Derenborch ⁶, Doerne ⁷, Hueselingen, Herpen, Uden et Velpen ⁸, quy sont du territoire de Ravestein et pareillement du diocèse de Boisleducq et retiennent jusques ores exerce de la religion Catholique seulement. Monsieur, je prie nostre bon Dieu vous donner sa sainte grace en abondance, me recommandant de bon coeur à la vostre. De Boisleducq ce 14 du juillet 1620.

1) Babiloniënbroek.

2) Eethen.

3) Genderen.

4) Drimmelen.

5) Waspik.

6) Dennenburg.

7) Deursen.

8) Velp.

II

1621 april. 4. De Aartshertogen waarschuwen de militaire gouverneur van 's-Hertogenbosch, Antonie Schets baron van Grobben-donk, dat het bestand op 9 april zal eindigen en dat hij dus op zijn hoede moet zijn. (A K 1-4, doss. Nic. v. Zoes).

Copie.

Les Archiducqs.

Chier et Feal. Comme la tresve faicte avec les Estats des Provinces Unies expire le IXe de ce mois, nous avons bien voulu vous en advertir, afin que le scachant vous puissiez estre sur votre garde et avecq la vigilance et soing requis entendre non seulement à l'asseurance nostre ville de Boisleducq, mais aussi du district d'icelle, en sorte que l'on ny recoipve aulcun dommage par les gens desdits Estats. Et en cas qu'ils intentent de faire quelque hostilité, comme il est à croire ils feront, que vous procuriez de le leur empescher par les armes, tenant reciproquement de vostre costee la mesme voysinance avecq eulx, qu'ils feront avecq vous. Chier et feal, nostre Seigneur vous ait en sa sainte garde.

De Bruxelles le IIIIjour d'Avril 1621.

Sousigne: Albert. *Contresigné:* Verreyken.

La superscription estoit: A nostre chier et feal, le Baron de Grobbendoncq, chevalier de l'ordre militaire de St. Jacques de l'Espata, du Conseil de Guerre de Sa Maj^{te}, gouverneur de Boisleducq et capitaine d'une compagnie de chevalier-cuyrassiers.

III

1621 April 13. Willem Adriaan van Horn, gouverneur van Heusden, waarschuwt Zoesius: Van stonde af, dat van de zijde der Zuid-Nederlandse regering geen sauvegarden zullen worden toegestaan aan de predikanten, zullen ook de katholieke geestelijken geen sauvegarden meer genieten van de kant der Staten-Generaal. (A K 9-8)

Origineel.

Eerweerdige Heer. Also wy verstaen, dat van dier sijde gedifficul-teert werdt omme de predicanten in de dorpen van deser zijde te nemen in saulvegarde ende naerdien 'tselve tegens de meeninge van de Hooge ende Mogende Heeren Staten-Generaal directelick

is strijdende, soo hebben wij UEerw. midts desen wel adverteren ende waerschouwen willen, dat deselve nijet nae en laete te besorgen, ten eijnde de predikanten van deser sijde oock in de saulvegarden werden begreepen, ofte dat men in gebreecke van dien alle pastooren ende geestelicke persoonen van dier sijde insgelijcx uijtte saulvegardes sal sluijten. Gelijck wij deselve van de uyr aff, dat tegens onse predicanten ijetwes geattenteert sal werden, voor uijt-geslooten houden.

't Welck de meeninge ende intentie is van haere Hoogmogenden, die wij UEerw. deelachtich maecken willen omme sich daernaec te reguleren. UEerw. hiermede, Eerweerdige Heer, in de protectie des Almogenden bevelende, uijt Heusden den 13/3 Aprilis ¹ 1621.

UEerw. dienstwillige vriendt

G(uilliam) A. van Horne.²

(Adres:) Den Eerweerdigen Heer, Mijnheer Nicolaes Sosius,

Bisschopp tot 's Hertogenbosch

IV

1621 Aug. 18. Advies van Dominicus van den Leemputte, rentmeester van het land van Heusden ³, aan de Raad van Financiën te Brussel omtrent zekere kerkelijke goederen in het land van Heusden enz. (A K 1-4).

Copie.

Messeigneurs.

Pour satisfaire à ce qu'il a pleu à V.S. Ill^{mes} me mander par lettres du 28e de Juillet dernier, afin de m'informer comme l'on estoit use devant la tresve au regard des biens ecclesiasticques, mesmes à quoy la moictié de revenu a esté applicqué, il plaira à icelles entendre, que l'entier revenu des pasteurs du district de mon office et des pais

1) Oude stijl 3 april, nieuwe 13 april.

2) Handtekening zeer onduidelijk. De woorden in dorso van de brief: „Littera ex Heusden” werden later veranderd in: „Littera drossardi ex Heusden”; vandaar de valse mening van *Schutjes* IV, 575, dat de brief geschreven werd door de *drost* van Heusden. Dat Heusdens goeverneur de schrijver is, blijkt uit het opgedrukte signet van v. Horn en uit het stuk, dat volgt sub V.

3) Hij hield zijn kantoor te Breda.

de Zuyt-Hollande at esté applicqué devant la tresve au proufict des durez, y estans en residence sans touttefois avoir peu exercé le saint sacrefice de la Messe ou admistrer les saintz Sacramens, sinon secretement, seulement y prescher publicquement. Ce que venant la tresve les Etatx des Provinces Unies ont expressement defendu et y mis absolument leur ministres hereticques et tiré à eulx l'entier revenu. Ayans laissé lesdits Estatx, durant la guerre suivie, aux prebendaires et aulcuns moisnes, refugez de la ville de Heusden ¹, et aultres ecclesiasticques la moictié du revenu et durant la tresve le plus grand part reservé à eulx en vertu des conditions de ladite tresve. Et comme la pluspart des pasteurs Catholiques sont pendant ladite tresve venuz à mourir et les aultres pourvez cà et là aultre part, il me semble soubz humble correction, que sa Majesté poulroit vien applicquer à son proufict tous les biens, ainsy delaissez par lesdits curez, et de tous aultres benefices, n'ayans rec-reurs Catholiques, tant du quartier de mon dstrict, qu'est le pais de Heusden, que du pais d'Altena et des villages et quartier de Zuyt-Hollande de la recepte de mon confrère, le receveur Maes.² Me remettant neantmoins à ce qu'il plairait à V.S. Ill^{mes} aultrement en ordonner. Aultant prie Dieu, Messeigneurs, les octroier longue sancté et heureuse vie.

De Boisleducq ce 18 d.Aougst ao 1621,

Le très humble de V.S. Ill^{mes} à obéir

Subsigné: Dominique van den Leemputte.

1621 Aug. 27. De tesorier-generaal Hendrik van Croonendael zendt bovenstaand advies ten fine van bericht aan Nicolaas van Zoes, bisschop van 's-Hertogenbosch. (A K 1-4).

Origineel:

Monsieur le Reverendissime.

Nous vous envoyons cy encloses certaines lettres à nous escriptes par Dominicque van den Leemputte, afin qu'il plaise les voire et visiter et sur le contenu en icelles nous escripre votre advis, pour

1) Cisterciënsers, die naar Den Bosch waren uitgeweken.

2) Thomas Maes komt voor als rentmeester der domeinen en contributiën van de Bommeler- en de Tielerwaard. Hij was een broer van de bisschop Gijsbertus Masius; v. D. ELSSEN-HOEVENAARS, *Analecti Gijsberti Coeverinx*, I, 77 noot.

icelluy veu après en estre ordonnè. A tant, Monsieur le Reverendissime, nostre Seigneur vous ait en sa sainte garde.

De Bruxelles au Bureau des Finances le XXVII d'Aoust 1621.

Voz bien affectionnez les chiefs tresorier général et comis desdites finances.

H. v. Croonendael.

V

1621 Sept. 3. Antwoord van Zoesius aan de Raad van Financiën te Brussel, waarin hij het advies van D. v. d. Leemputte als gevaarlijk verwerpt. (A K 1-4).

Copie.

Messeigneurs.

J'ay receu les lettres, qu'il a pleu à Voz S^{ries} m'escrire le XXVII du mois passé, ensemble l'advis rendu par Dominicque van den Leemputte le XVIII du mesme mois, sur lequel Voz S^{ries} desirent estre servy de nostre advis. Pour à quoy satisfaire nous semble soubz humble correction, que l'escript dudit van den Leemputte sert à troubler l'estat des eglises et consequamment empescher le salut des ames en toute la Maierie de Boisleducq. Dieu mercy, nous avons en toutes les paroiches de bons curez et en la pluspart ung autre prestre, quy dict la première Messe les festes et Dimanches pour la commodité de ceulx, quy ne peuvent venir à la grande Messe. Il y a bon nombre de cloistres de filles en ladite Maierie, remplys de bonnes Religieuses. Tout cecy sera renversé, sortissant ledit escript de van den Leemputte, que Dieu ne veuille son effect. Car selon les menaces ja faictes par le Gouverneur de Heusden¹, si on faict quelque execution sur les ministres ou biens d'église de leur ressort, ils feront quand et quand le mesme en la Maierie, aians acces partout sans aucune difficulté, par où seront constraints les gens d'église laisser leur residence et les povres Religieuses de douze bons cloistres sesgareront cà et là. Avecq ce par la diminution du bien, appartenant aux gens d'église en ceste ville², sera aussy fort diminué le service divin icy. Au contraire de la pretendue confiscation dudit van den Leemputte en viendra fort peu de prouffict à Sa Majesté. Le bien d'église au pays de Heusden, d'Altena

1) Zie sub III.

2) De stad 's-Hertogenbosch.

et de Zuyt-Hollandt, dont est question, n'est pas de grande importance et la meilleure partie appartient à l'Abbaye de Berne, Chartreux de Geertrudenberghe et Chapitre illecq, Prieur du Doncq ¹, quy sont residens soubs l'obeyssance de Sa Majesté et ne polront estre justement privez de ce quy viendra de leur propre fondation et sera Sa Majesté continuelement travaillee de recompenser les gens d'église et religieuses, quy perderont leur bien en la Maierie, quy est infinement plus grand que ce que proviendra de l'ennemy. De manière qu'il est du tout expedient de surceoir ladite pretendue confiscation jusques à ce que l'on polra empescher la venue de l'ennemy en la Maierie de Boisleducq, ne fust que l'ennemy commença à travailler les gens d'église de la Maierie, ce qu'il n'a faict jusques ores, Dieu mercy. Les Catholicques du pays de Heusden, Altena et Zuyt-Hollande, quy veullent estre assistez au faict de leurs conscienses, en ont des occasions assez, aians acces quand ils veullent sans difficulté à ung licentiè en la Ste Theologie, que j'ay mys à Waelwijck ², quy est au milieu de la Langhestraete, au curé de Drunen ³ et curé d'Oisterhout ⁴, quy sont gens fort suffisans et peuvent aisement secourir ceulx desdits quartiers, dont est question. Et si on polroit asseurer les gens d'église en la residence desdits lieulx, les places seroient bientost remplies.

Messieurs, je renvoie l'escript dudit van den Leemputte et prie nostre bon Dieu vous donner bonne et longue vie et sa sainte grace en abondance, me recommandant affectueusement à Voz S^{ties}.

De Boisleducq ce 3 de Septemb. 1621.

VI

1621 Oct. 18. In antwoord op een (onbekend) schrijven van Nic. v. Zoes tracht de president van de Raad van Financiën te Brussel, Claude d'Oignies graaf van Coupigny, de bisschop gerust te stellen aangaande het dreigement der Hollanders om in het gebied van

1) De Cisterciënsers van Mariëndonk te Oud-Heusden (tegenwoordig Elshout) waren onder één prior verenigd met die van Mariënkroon te Heusden en woonden te 's-Hertogenbosch. SCHUTJES IV, 466-467, V, 581 e.v.; *Met Gansen Trouw* 12, blz. 114-124.

2) Niet de toenmalige pastoor van Waalwijk Adr. Eijndhouts, die door bisschop Masius was aangesteld, maar Cosmas Dillen; SCHUTJES, *Geschiedenis van het bisd. 's-Hertogenbosch*, V, 876.

3) Jacobus Wijnants; SCHUTJES a.w. III, 498.

4) Gaspar de Witte; KRÜGER, *Kerkel. Gesch. v. b. Bisd. Breda* IV, 50.

zijn bisdom de helft der kerkelijke inkomsten en goederen te confiskeren. (A K 1-4).

Origineel.

Monsieur,

Je suis esté extremement marry d'entendre par les vostres la peine et crainte, que vous at causee la menace, que font les Hollandois, de confiscer la moictié de tous les revenuz et biens de ceulx de vos quartiers, principalement ceulx des ecclesiastiques, voulant esperer que Dieu ne permettra l'effect d'ung si mauvais desseing, mesmes qu'eux n'oseront l'attenter et craigneront nous donner occasion et subject de nous prevaloir des moyens, qu'avons par icy de nous revanger de leurs pillages et larcins, le Prince d'Oranges (qui y seroit grandement interesse ¹ ayant desja sous main faict entendre le desir, qu'il at d'entrer en accord, duquel attendant le progres, on at differé jusques à maintenant de passer oultre aux confiscations de leurs biens, ne doubtant que de leur costé ils n'auront faict le mesme. De sorte que pouvez bien, ce me semble, quitter toute crainte et encourager ceulx de vostre diocese à n'en avoir aulcune de la fin de ceste algarade. A quel effect je tiendray tousjours fort volontiers la bonne main en ce qu'il me sera possible, comme en tout autre endroict m'esioniray de vous pouvoir servir de la mesme volonté et affection, que je seray à jamais, Monsieur,

Vostre bien humble serviteur

De Bruxelles ce 18 d'Octobre 1621. Cl. d'Ongnyes.

In dorso: 25 Octob. 1621: De contributione: dⁿⁱ de Copigny.

VII

1622 Jan. 18. Willem de Bie, griffier van de Raad van Financiën te Brussel, zendt aan Nic. v. Zoes ten fine van advies een rekest van de rector der Jezuïeten te 's-Hertogenbosch (A K 1-4).

Origineel:

Monsieur.

Nous vous envoyons cy-joint la requeste, à nous présentée de la part du Recteur de la Societé de Jesus en la ville de Boisleducq ²,

1) Prins Maurits had vele vaste goederen in deze streken.

2) OTTO VAN ZIJL, Bossche Bijdragen XIV, 183 e.v.

tendant pour les raisons y alleguées comme voirez par icelle, vous requérons la veoir et visiter, sur ce que les suppliant requierrent nous escrire vostre advis, pour icelluy veu y estre par après ordonné, comme sera trouvé convenir. Sur ce, Monsieur, prions le Createur vous avoir en sa S^{te} garde.

De Bruxelles au Bureau des Finances le XVIIIe de Janvier 1622.

Voz bien affectionnez les Chief Tresorier général et Commis desdites Finances

G. de Bie.

Hierna volgt op hetzelfde stuk, maar met andere hand geschreven, bedoeld rekest van de rector der Jesuiten te Den Bosch, verzoe-kend dat zijn behoeftig Bosch convent de inkomsten zal mogen genieten van zekere onbeheerde kerkelijke goederen in het land van Heusden enz.

Aen mijn Heeren van de Financien.¹

Verthoont met alderootmoedichey den Recteur der Societeyt Jesu binnen Tshertogenbosch, hoe dat hij verstaen heeft, dat vóór den inganck van den tresves in de landen van Heusden, Altena, sommige dorpen van Zuyt-Hollant ende andere, bij de Staten van Hollandt geoccupeert, versien wareen met Catholijcke pastoors ende andere geestelijke personen, die ter oorsaecke van den treffves hun wooninge ende onderhout hebben moeten verlaten ende daernaef off afflivich geworden sijn offte versien door andere middelen, inder vuegen dat soodanighe goederen tegenwoordich sonder heer ende meester sijn. Ende alsoo de rentmeesters van Zijne Majesteits Domeynen soo verre gebesoigneert hebben, dat die voors. Staten van Hollandt genouchsaem tevreden waeren om te laten volgen de helfft der incompte van de voors. geestelicke goederen, hebbende tot dyen eynde overgesonden specificatie van deselve, die sy uyt crachte van den treffves verpacht hebben, ende hy, suppliant, presumeert, dat Zyne Majesteit niet en verstaet eenige geestelycke goederen aen zijne domeynen te trecken, veel min dat hij deselve den vyandt soude laten behouden ende ghenieten, – in extraordinarisse benautheyt hem vindende, soo door faulte van fundatie als

1) Tegenover de eerste regels van het rekest in margine: Advis de Monsieur le R^{me} de Boisleducq pour après en estre ordonné. Fait à Bruxelles au Bureau des Finances la 18 de Janvier 1622.

't failleren der gewoonlijke aelmissen mits d'oorloghe, inder vuegen dat niet alleen die nootelicke begonste timmeragie moet stille staen ¹, maer oock het getal der persoonen des collegiums is moeten vermindert worden, daer nochtans den arbeyt ende dienst tot hulp van de borgers, soldaten ende studenten, wesende ses hondert ende vijftich, sterck dagelycx vermeerdert, bidt hy, suppliant, ootmoedelicken, dat Syne Majesteit gelieve hem te vergunnen de voors. incompsten, sonder meester wezende, ende hem verleenen ordonnantie daertoe dienende, waardoor den suppliant met syne familie te meer geobligeert sall syn te continueren hunne gebeden voor de welvaert van Zyne Majesteit ende van Uwe Ed. Twelc doende etc.

VIII

1622 jan. 28. Advies van Zoesius aan de Raad van Financiën te Brussel aangaande het bovenstaand rekest (A K 1-4).

Concept.

Messeigneurs.

J'ay receu les lettres qu'il a pleu à vos S^{nies} m'eschre le 18 de ce mois avecq la requeste, presentée par le Recteur de la Societé de Jesus en ceste ville, affin de reservir vos S^{nies} de mon advis sur ce que le suppliant requiert par ladite requeste. A la verité les pères de la Compaignie de Jesus ont faict et font très grand fruct en ceste ville, tant par l'instruction du peuple que de la josnesse, depuis qu'ils y sont receus et meritent en toute manière, que l'on les assiste en ce que leur est besoing à suite leur vocation, dont il y a envores notable cortresse ² en ce collège. La ville et pays de Heusden, Bommel et Bommelwert et les villaiges de Zuyt-Hollant sont du dioecese de Boisleducq et m'ayant informé du bien d'église, quy seroit esdits lieux occupé par les Pronvinces Unyes, auquel on polroit avoir acces, n'ay treuvé jusques ores chose d'importance, quy ne seroit du revenu des Abbes de Berne, St. Truden ³, Chartreux ⁴,

1) Over het Jezuïeten-college te Den Bosch, zie Bossche Bijdragen X, 139 e.v. en XIV, 165 e.v.

2) een aanmerkelijk tekort (?).

3) De Benedictijnerabt van St. Truiden.

4) De Kartuziers, die eertijds een klooster hadden gehad te Raamsdonksveer, later te Geertruidenberg; SCHUTJES V, 507 e.v.

Chapitres de Heusden et de Geertrudeberghen et Prieur de Doncq, qu'y sont tous residens soubz l'obeyssance du Roy et font diligence de recevoir ce qu'ils peuvent. De manière que je ne scay, comment le suppliant polra, que assisté par la voye par luy proposee en ladite requeste. Et neantmoings, si on va resveillier l'ennemy, qu'y nous laisse maintenant en repos, je crains, que le clergé tombera es inconveniens, que j'ay representé à Vos S^{nies} sur le mys-en-avant de Dominicke van den Leemputte, aucteur de ceste poursuite, par ma lettre du 3 de Septembre dernier, jointe à ceste par copie avec la requeste dudit suppliant.

Messeigneurs, je prie nostre bon Dieu de maintenir Vos S^{nies} en sa sainte garde, me recommandant humblement à icelles. De Boileducq ce 28 de Janvier 1622.¹

IX A

1622 Sept. 16. De Aartshertogin vraagt advies aan Zoesius in zake een rekest van Florentius Curtius, prior van Mariënkroon en Mariëndonk, verzoekend er in te voorzien, dat de pachters en tiendplichtigen van die kloosters niet langer onthouden de helft der inkomsten, welke hij en zijn voorgangers tijdens het bestand genoten hebben (A K 1-4).

Origineel

Isabel, Clara, Eugenia par la grace de Dieu
Infante d'Espagne etc.

Très reverend père en Dieu, cher et bien amé.

Frère Florent Curtius, religieux de l'ordre de Cisteaux et prieur des convents de Mariencroon et Mariendoncq au quartier de Heus-

1) Nadat kort daarop de wederzijdse confiscaties en retorsies met de daarmee gepaard gaande militaire executies (gijzelingen enz.) begonnen waren, richt de Infante Isabella 7 juni 1622 een missive aan de Rekenkamer van Gelderland, gelastend dat de door de koning geconfiscieerde goederen (domeinen en kerkelijke en particuliere goederen), liggend ten plattelande (onder Staats gebied), waar men aan de koning contributie betaalt, provisioneel uit de confiscatie ontslagen worden. Deze missive (waarvan een copie berust in *Arch. bisd. AK 9-8 doss. Heusden*) is uitgegeven in *Arch. Aartsbisd. Utrecht XVII*, 205 e.v. Insgelijks zond Prins Maurits 29 juni 1629 een lastgeving aan de ontvangers der confiscaties in Brabant en het kwartier van Overmaas en aan de ontvanger van Lingen, dat de goederen, door de Staten geconfiscieerd in het gebied van de koning, dat onder contributie der Staten ligt, uit hun confiscatie ontslagen worden. Deze lastgeving is eveneens uitgegeven in *Arch. Aartsbisd. Utrecht XVII*, 207 e.v.

den ¹, resident à Boisleducq, s'est plainct à nous de ce que les fermiers et dismiers desdits convents luy detiennent la moitié des biens, dont les predecesseurs et luy ont jouy paisiblement durant la tresve, avecq supplication qu'il nous pleust y pourveoir de remède necessaire. Sur quoy auparavant de prendre resolution, nous avons bien voulu vous envoyer la requeste, qu'il nous a présenté à cest effect ², afin de la veoir et nous advertir de ce qu'est du subject y reprins, ensemble de vostre adviz sur la provision d'ayde et assistance y requise. Et Dieu vous ait, très reverend père en Dieu, cher et bien amé, en sa sainte garde. A Bruxelles le 16 de Septembre 1622.

Ch. de la Faille.

IX B

1622 Sept. 28. Zoesius geeft op het bovenstaande gunstig advies, maar werpt een moeilijkheid op.³

Copie.

Madame.

J'ay receu la lettre, qu'il a pleu à V.A. Ser^{me} m'escripre le XVIe de ce mois affin de veoir et visiter la requeste, présentée par frère Florent Curtius, religieux de l'ordre de Cisteaux et prieur des convents de Mariecroon et Mariedoncq. Pour satisfaire audit commandement me semble soubz correction, que ladite requeste est bien fondée et que au suppliant au nom de son Ordre debveroit suivre, si non le total, du moins la moitié des biens appartenans ausdits prieurez. Mais une difficulté resulte de l'acte de V.A. Ser^{me} du septième du mois de Juing dernier ⁴, par où elle tient par provision en surceance la levee de la moitié des domaines situez au plat pays, où se paie contribution au prouffict de sa Majesté. Et semble que l'ennemy veult extendre ceste clause aux biens d'église situez es mesmes endroicts, non obstant la reserve portee audit acte du VII de Juing, de ne faire aucun changement aux biens ecclesiastiques du pays d'Overyssel, Zuyt-Hollant et Heusden sans avoir au preallable sur ce ulterieurement ouy ceulx y aians particulier inte-

1) SCHUTJES IV, 586.

2) Het rekest is niet aanwezig.

3) Dit advies staat op hetzelfde stuk als bovenstaand schrijven der Aartshertogin.

4) Zie noot 32.

rest. Tel est entre autres ledit prieur suppliant, quy a besoing, à ce qu'il semble, de la declaration de V.A. sur le contenu audit acte. Veullant bien advertir V.A. Ser^{me}, que l'exécution par main forte, que le remonstrant requiert, ne se fera apparemment sans nouveau trouble des biens des gens d'église residens soubz l'obeyssance de sa Majesté. Remectant au surplus le tout à la très pourveu discretion de V.A. Ser^{me}, à laquelle je renvoie ladite requeste, priant nostre bon Dieu, Madame, qu'il donne à V.A. Ser^{me} bonne et longue vie et sa sainte grace en abondance.

De Boisleducq ce 28 de Septemb. 1622.

X

1625 Juni 9. Schrijven van Zoesius, waarschijnlijk gericht aan een der Heren van Financiën te Brussel: Daar sommigen te Den Bosch de oude kwestie weer willen ophalen over de confiscatie der goederen, gelegen in het door de vijand bezet gebied, geeft hij (nogmaals) te kennen als zijn mening, dat zulke confiscatie zeer betreurenswaardige gevolgen zou hebben voor zijn bisdom. (A K 1-4).

Copie.

Monseigneur.

L'on nous dict icy, que certains brouillons de ceste ville veuillent reveiller l'ancienne querelle de la confiscation des biens, subjects es pais detenus par l'ennemy, contre les resolutions desja prinses par plusieurs fois et inconveniens, qu'en suiveront indubitablement, si l'on accorde ladite confiscation, quy troublera infinement tant les gens d'église que seculiers. Dieu mercy, nous avons en tout les paroiches, quy sont soubz l'obéissance du Roy, des bons curés et en la pluspart ung autre prestre, quy dict la première Messe les festes et Dimanches pour la commodité de ceulx, quy ne peuvent venir à la grande Messe. Il y a aussy bon nombre des cloistres des filles aux champs, remplys de bonnes Religieuses, quy seront contrainctes se separer, si les confiscations sont pratiquees. Les gens d'église de ceste ville, quy sont petitement doués, auront aussy à patir beaucoup, conséquemment aura diminution du service divin. J'ay autrefois remonstré ces inconveniens, auxquels on a prins regard sans practiquer ladite confiscation. Et à correction, il est necessaire pour les repos des gens d'église et seculiers de rien innover. A quoy je vous prie vouloir tenir la bonne main. Si je scavois, que ma pre-

sence polroit apporter quelque chose en cest endroit, je me trou-
veray incontinent vers la Ser^{me} Infante pour le soulagement du
clergé, dont j'ay charge. Priant au surplus nostre bon Dieu, Mon-
sieur, qu'il vous donne bonne et longue vie et sa sainte grace en
abondance.

De Boisleducq, ce 9 de Juing 1625.

XI A

Rekest van de deken van Eindhoven, de scholaster van St. Oeden-
rode en enkele pastoors aan de Aartshertogin Isabella, verzoekende
om sauvegarde te verlenen aan Jacob van Oudenhoven als toe-
komstig predikant van Aalburg en Heesbeen¹, daar anders de
Staten Generaal zullen overgaan tot reële executie hunner goede-
ren.² (A K 1-4).

Concept.

A Son Alteze.

Remonstrent en toute humilité le doien et pasteur à Eyndoven,
l'escholatre et le pasteur à Rode S.Ode, pasteur de Hilvarenbecq,
pasteur de Moerghestel, pasteur de St. Michielsghestel, pasteur de
Vucht, pasteur de Boxtel et pasteur de Heeswijck en la Meierie de
Boisleducq³, que le receveur Brunincx⁴, demeurant en la ville de
Heusden, a faict intimer aux supplians par charge des Estats des
Provinces Unies la revocation de la sauvegarde, dont ils jouyssent,
ne fust qu'ils procurassent sauvegarde de V.A. pour Jacques Oudt

1) De hier vermelde Jacob van Oudenhoven is de bekende geschiedschrijver. Hoogst-
waarschijnlijk was hij afkomstig van Oirschot; hij was pater in het Wilhelmienvloos-
ter Baseldonk te 's-Hertogenbosch, dat hij in 1622 of kort vóór dat jaar verliet; stu-
deerde vervolgens te Leiden, nam daarna zijn intrek bij Gijsbertus Voetius, predikant
te Heusden, en werd in 1626 predikant te Aalburg en Heesbeen. Zie verder over hem:
DR. HERMANS, Geschiedkundig Mengelwerk I, 132 e.v.; Taxandria IV, 229; V, 229;
XV, 75 e.v.

2) Dit en het rekest dat volgt zijn niet gedateerd, moeten echter dagtekenen kort
vóór de dood van Zoesius, die 22 augustus 1625 stierf.

3) Ant. Colen, deken en pastoor te Eindhoven; Jan Jansen van Aerle, scholaster van
St. Oedenrode; Winandus Nicolai, pastoor van St. Oedenrode; Gisb. v. Grinsven,
pastoor van Hilvarenbeek; Joannes van der Eyghen, pastoor van Moergestel; Henr.
Doelvoet, pastoor van St. Michielsgestel; Godefr. Lamberti, pastoor der St. Lamber-
tusparochie te Vught; Gerard Verdonk, pastoor van Boxtel en Petrus Jac. v. d. Meu-
lenhoff, pastoor van Heeswijk.

4) Gerard Bruinincx, ontvanger der Staten.

hovijs, moisne profes au cloistre de Baseldoncq en la ville de Bois leducq, pour estre predicant à Aelburch et Heesbeen au pays de Heusden; auquel effect a ledit Bruninck assigné aux supplians quinze jours prèche expirés. Et sont advertys de bonne part, que lesdits Estats procederont à l'exécution réele contre les supplians et leurs biens comme personnes non libres, si ce n'est que V.A. S^{me} soit servye tolerer par provision ledit Oudthovius audit Aelborch¹ et Heesbeen, dont ils supplient très humblement pour éviter les incommodités, que par l'absence des remonstrans suffiront les ames, dont ils ont charge. Et ferez bien.

XI B

Rekest van dezelfden aan de Raad van State te 's-Gravenhage om in plaats van Jacob van Oudenhoven een andere predikant voor Aalburg en Heesbeen aan te stellen, voor wie zij dan te Brussel sauvegarde zullen trachten te verkrijgen.² (A K 1-4).

Copie.

Aen de Ed. Mog. Heeren Raeden van Staten
der Vereenichde Nederlanden.

Verthoonen reverentlijck de Heeren deken ende pastoor van Endoven, mitsgaders den scholaster ende pastoor van St. Ode-Rode, als oock de pastooren van Hilvarenbeeck, St. Michielsghestel, Moergestel, Vucht St. Lambert, Boxtel, Heeswijck, alle onder de Meyerie van 's Hertogenbossche woonende, hoe dat den ontfanger Bruynincx, residerende tot Heusden, uyt last van Uwe Ed. Mog. heeft opgeseyt hunne sauvegarde, ten waere sy, remonstranten, behoerlijcke sauvegarde vercregen van Haere Doorluchtighe Hoocheden voor Jacobus Oudthovius om te wesen predikant tot Aelborch ende Heesbeen in de lande van Heusden, waertoe hun alleenlijck is vergunt den tyt van veertien daghen, binnen welcken tyt, nu geexpireert, hun onmogelyck is geweest deselve te vercrijgen, te meer dat men verstaet, dat Haer Doorluchtighe Hoocheden swaricheyt maecken om de voors. sauvegarde te verleenen uyt oorsaecke, dat hy in de stadt van 's Hertogenbossche in zeeckere Reli-

1) Er staat *Aelbeeck*.

2) Blijkbaar had Isabella geweigerd sauvegarde voor Jacob van Oudenhoven te verlenen, omdat deze een afvallig religieus was.

gie professie gedaen hebbende, van daer sonder orloff van syne oversten hem vertrocken heeft ende oversulcx de saecke, oock alleenlijck insiende de politicque regeeringhe, van seer quaede exemple is. Biddende daerom sy, remonstranten, dat Uw Ed. Mog., versierende de voorseyde kercken van Aelborch ende Heesbeen van een andere predikant ¹, hun verleene competente tyt om sauvegarde voor denselve te solliciteren, versueckende tot dien eynde, dat Uw Ed. Mog. gelieve hunnen tyt te prolongeren tot twee maenden ende daerentusschen hun paisibelyck te laten gebruycken het effect van hunne oude sauvegarde.

XII

Uit een schrijven van bisschop Michael van Ophovius van 20 juli 1627 aan Jan Kesselaer, heer van La Marquette, lid van de Raad van Financiën te Brussel. (A K 11-3).

De bisschop had vernomen, dat Kesselaer weer met gecommiteerden der Staten in Oosterhout zou vergaderen „om aldair te tracteren het stuck van retorsie oft represalia”. Hij vindt het geraten, dat Kesselaer de gedeputeerde Heren dan eens voorhoudt:

hoe dat sonder fundament, jae expresselijck tegens het accoord van Trèves, dwelck allen saecken naer 't exspireren derselver stelt in den ouden staet soo sy vóór den Trèves geweest sijn, uutgestooten blijven oft uijtgehouden uijt haer possess van immemorabel tijden allen onse catholycke pastoors uut vijfthien dorpen, liggende in 't landt van Heusden ende Geertruijenberghen, oock in Suijthollandt ter Dussen, alwair de catholijcke pastoors haeren dienst vryelijck gedaen hebben aengaende de predicatie ende visitatie der siecken ende trouwen ende doopen ende nu worden versaecht ende gehoudt uut haer possessie, dair ten minsten die Heeren Staeten behoorden neffens den predicant van 't nieu gelooff te laeten eenen catholycke pastoor ende de incompste, dewelcke de catholycke heel met allen recht behoorde te volgen, halff ende halff deelen; dwelck oock de officiers van de Heeren Staeten den rentmeester Coolwijck overleden ² in allen equiteijt achten gefondeert te wesen in 't expi-

1) Het volgende staat doorgestreept: *voor dewelcke sy, supplianten, verbopen lichtelicken sauvegarde van Haere Hoocheden te vercrijgen.*

2) Mr. Adriaen van Coolwijck was ontvanger generaal geweest in het land van Heusden.

rerer van de Trèves, maer is van mijnen voorsaet saeliger veronachtsaemt geweest te vervolgen. Ende al hebben wij om des vrede wil gedissimuleert, en is geen reden altoos moeten swijghen, sonderlinghe dair onse partije sommige ongefonderde saecken voorwijnt, waeronder sijn dese naevolghende.

In den eersten, dat de classen van Dort ende Heusden voorweijnden, dat de catholijcken, woonende in de voornoemde dorpen daer altoos catholijcke pastoors geweest syn, niet en souden moeghen tot Waelwijck oft Druenen oft andere catholycke plaetsen den dienst mogen coemen hooren oft haer kinderen laten doopen oft trouwen ende oock tselve de pastoors te verbieden, dwelck een ongefondeert geweld is ende vervolghinge. Ten tweeden, soo gebuert somtijts datter compt te sterven eenen pastoor in onse quartieren ende datter in syn plaetse compt eenen anderen uut de steden van de gehoorsaemheyt van Haer Serenissime Altesse¹, in welcke gevalle die H.H. Staeten willen sustineren, dat dese successie niet georloft en is sonder particuliere sauvegarde te vercrijgen van de H.H. Staeten, daer te contrarie gesustineert wordt ende metter daet gepractizeert, soo wanneer eenen predicant compt te sterven, datter eenen anderen succedeert, oock coemende uut besloten plaetsen oft onvrije van den vijandt, ende niet anders en doen dan sijnen naem aen den auditeur alhier doet annoteren „dwelck tegens alle rechten is, want „quod juris quis in alterum statuit, eo ipse uti debet”. Ten derden...²

XIII

Memorie over de pastorieën van een twintigtal dorpen in het land van Heusden, welke door de Bossche bisschop Ophovius 19 mei 1628 aan de Infante te Brussel werd overgegeven. (A K 9-8 doss. Heusden).

Memorie van de Pastorijen 's Lants van Heusden.³

1) De hertogin Isabella.

2) Wat verder volgt, betreft het neutrale Ravenstein, waar drie maanden te voren de katholieken hun kerk was ontnomen.

3) Het stuk is niet door Ophovius geschreven. Wel maakte hij enige marginale aantekeningen; in dorso schreef hij: „Nomina 20 pagorum circa Huesden, in quibus ante inducias fuerunt catholici pastores vel saltem non heretici [predicantes], ostendi 19 Maii 1628 Suae Ser^{mae} Celsitudini Bruxellis”. Bij het begin der Memorie schreef hij in margine: „Copiam hujus chartae emendatae misi ad D^{um} Kesselaer 17 Julii 1628 ex Hoochloon cum brevibus litteris, quibus significabam persecutionem Drossardi Huesdensis; misi ad D^{um} Grinsfen [pastoor in Hilvarenbeek] destinandas”. Vgl. Bossche Bijdragen XIV, 72-73.

In den lande van Heusden syn gelegen verscheyde dorpen ende parochien, dewelcke totten aenvanck ende publicatie van den expireerenden treffves a^o 1621 hebben gehadt catholyck pasteuren, die op sondagen ende ander heylige dagen, van de Catholeyke Kercke geboden om te vieren ende te eren, hebben sonder verstorage publicckelyck mogen sermoon doen, bicht horen, 't Heylige Sacrament des autuers uytreycken 's Paesschens ende op andere hoochtijden ende oock de heylige sacramenten des doopsels ende Heylige Olie allen degenen, die haer versocht hebben, vryelyck ende onbehindert mogen aendienē, maer en hebben egheen misse mogen celebreren.

Ten iersten tot Vlijmen, Engelen, Hedichuysen, Outheusden, welcke vier hebben pastoeren gehadt uyt de abdije van Beern, als collatie aenden Prelaat van Beern specterende, en syn altyt bij verscheyden religieusen bedient geworden totten tyt toe, dat den lestleden treffves wordden gesloten ende aengevangen. Alsdoen per publicum edictum Ordinum Hollandiae hebben die voerschreven pastoren moeten vluchten. De twee van die vier syn noch in 't leven ende bedienen noch andere geestelycke pastorijen in Brabant.

Insgelyck Herpt, Heesbeen, Aelborch, Babilonienbrouck, Genderen, Drongelen syn pastorijen specterende aen d'abdy van St. Truiden in den landen van Luyck, maer egheen van dyen hebben eygen pastoers gehadt, dan alleen Herpt heeft enen deservitorem gehadt van de religieusen der abdy van Bern, te weten den pastoir van Hedichuysen, de andere vijf parochiën als egheen pastoers hebbende syn bedient gewordden in den noot van de pastoers der abdy van Beern, in de bovengescreven dorpen personelyck residerende.¹

Ten derden, de pastorye van Bardewyck, gelegen tusschen Waelwijck ende Druenen, synde twee Brabantsche dorpen in de Lanckstraet, heeft enen catholycken pastoir gehadt, die was een seculier priester, is metten aenvanck van den voornoemden treffves verjaecht.²

Ten vierden, de pastorye van Sprange ad idem, is een seculiere priester geweest, verjaecht alsvoor; putatur adhuc esse in vivis et degere in Flandria juxta Gandavum.

Ten vijfde, het dorp van Besoijen, die naer de publicatie van

1) Ophovius tekende in margine hierbij aan: „ende hebben gehadt oft eygen pastoers, oft sijn bedient geweest door de voornoemde pastoers van de abdy van Berne”.

2) Johannes Staes van Anel werd alsdan predikant te Baardwijk; zie *Bossche Bijdragen* I, 71 e.v., 225 e.v.

den treffves haer hebben van Waelwyck gescheyden, hebben alsdoen een kercke getimmerd; die gehoorren onder Waelwijck ende is een parochie met Waelwijck.

Ten sesten, Capelle, Waspyck ende Ramsdonck, oock in de Langstraet gelegen, en hebben egheen cathelycke pastoiren, noch oock egheen ministers van de gereformeerde religie gehadt tot het begin van den treffves; nochtans wordt sterckelyck geopineert, datter enighe cathelycke pastoirs syn geweest in enighe dorpen van de drye voors. gedurende de ierste troubelen.

Die van Dussen en hebben oock egheen catholycke pastoiren, noch ministers gehadt vóór den treffves.

Dese voornoemde dorpen altesamen, van den vierden articule tot den lesten bovengeschreven toe, syn Suyt-Hollandse dorpen, niet resorterende onder 't gebiedt van Heusden, nochtans in 't geestelyck onder 's-Hertogenbosch.

Noch synder twee dorpen ter syden de Langstraet gelegen, genoemt Eeten ende Meuwen¹, dewelcke vóór den treffves noijet egheen ministers der gereformeerde reilgie en hebben gehadt, maer noch wel eenighe jaeren vóór den treffves haer oude pastoirs, dewelcke gestorven synde, en is nyemant, noch van d'een, noch van d'ander syde gesuccedeert.²

Alnoch synder in den landen van Heusden twee dorpen, gelegen beneden Heusden op den dyck naer Gorcum te gaen, te weten Wyck ende Veen, die oock egheen pastoiren cathelyck, noch ministers gereformeert en hebben gehadt vóór den treffves; nochtans

1) Kanttekening van Ophovius: „waeronder sorteert Drunghen” [= Drongelen].

2) De opsteller van de Memorie schreef in margine ter aanvulling: Nota. Secundum relata Abbatis Tongerloensis Babiloniebroeck à 20 annis habuit pastorem catholicum; concubinam, Ypelaer dicet. [Bedoeld is hier een lid van de familie van den Ypelaer te Heusden (vermoedelyk Mr. Johan v. d. Ypelaer), die rentmeester was over de geestelyke goederen, welke de abdij van St. Truiden in het land van Heusden bezat; Bossche Bijdragen II, 147.] Capelle habuit pastorem D^{um} Cornelium van den Briel, regularem; fuit post treugam capellanus in Venloon [= Loon-op-Zand].

Waspyck habuit pastorem D^{um} Johannem Vos, saecularem.

Ramsdonck habuit pastorem D^{um} Johannem [Vos?].

Dussen habuit catholicum pastorem, quem D^{us} Abbas Tongerloensis novit, et quia non poterat publice celebrare, non potuit haberi successor.

's Gravenmoer habuit quoque catholicum pastorem.

Meuwen habuit pastorem catholicum, nomine D^{us} Johannes Wynants, notus D^o Abbati Tongerloensi.

Eeten habuit concionatorem haereticum, David Georgesen. [De laatste pastoor van Eethen was geweest Franciscus Staes van Andel, zie Bossche Bijdragen I, 71 e.v., 225 e.v.] Putat [Abbas Tongerloensis] Drunghen non habere ecclesiam, sed esse unam cum Meuwen.

is stercke opinie, dat de oude pastoires daer syn gestorven ende datter naer doot van dyen nyemant en is, noch van d'eene syde, noch van d'andre syde, gesuccedeert.¹

Staet te noteren, dat egeen pastoiren naer afflyvicheyt van de oude, die ten tijde van de ierste troubelen waren, in enighe van de voorseyde en syn gesuccedeert, dan alleen die pastoiren van d'abdy van Beern – die oversulcx allen d'andere totten treffves toe hebben geassisteert, gelijk sy oeck deden aen de Catholycken in den Bommelrewerdt – ende noch uytgenomen die van Sprang ende Bardevijk.

Staet alnoch te noteren, dat naer de publicatie ende aenvanck van den meermaels voorn. treffves als die cathelycke pastoiren syn verjaecht geweest, doen terstont alle de voorseyde pastoryen ende parochien syn geincorporeert bij die van Hollant ² ende de goederen van dyen mitsgaders geconfisceert ende naer d'expiratie van den treffves blijven de incorporatien sterckelyck ³ mentenerende.⁴

Rev^{ma} Sua Dominatio poterit ex Synodo Diocesana ⁵ facile considerare, quenam parochiae sint sub Heusdano et Montensi districtu; et in illis omnibus non fuerunt ante inducias ministri reformatae religionis. In decanatu Heusdensi videbit etiam parochias, quae fuerunt sine pastoribus nec habuerunt ministros, sub jurisdictione de Altena; illae enim parochiae, quae superius non exprimuntur esse sub Heusdano et tamen ponuntur sub eodem decanatu, sunt sub Altena.

Dignabitur Rev^{mus} D^{us} Rev^{do} D^o Abbati Tongerloensi commendare Patrem monialium in Waelwyck ⁶, quatenus deservituram

1) Kanttekening van Ophovius: „omdat sij wel mochten administreeren de predicatie ende sacramenten, maer gheen publike misse doen”.

2) Door de Hollanders.

3) Ophovius streepte dit woord door en schreef daarnaast; „teghen redenen”.

4) Kanttekening van Ophovius: „daer nochtans expresselyck geconditioneert was, dat allen dinghen comen souden op den ouden voet naer het expireeren van den dito treffves.”

5) Tweede Bossche Synodus Tit. 16 Cap. I.

6) De abdij van Tongerlo had het patronaat over de kerk van Waalwijk; de pater van bedoeld klooster was Joannes Monninx van het klooster Mariënhage te Woensel; SCHUTJES V, 884.

et fructus beneficii B. Mariae in ecclesia de Waelwijck posset obtinere.¹

1) Naast de Memorie ligt een stuk van de hand van Ophovius, waarin de voornaamste inhoud der Memorie betreffende bovenvermelde dorpen kort werd samengevat. Aangaande de parochie Besoyen noteert Ophovius: „fuit sub Waelwijck, pago adhuc catholico, sed jam [Besoyen] habet haereticum praedicantem”. Aangaande Capelle, Waspik, Raamsdonk, Dussen, 's-Gravenmoer en Meeuwen: „Habuerunt catholicos pastores et omnes pastorum redditus incorporarunt post inducias haeretici titulo, quod siti essent hi pagi sub Suijt-Hollandia”. Over de geestelijke bediening van de in de Memorie vermelde parochies vergelijke men verder: Schutjes en Bossche Bijdragen I, 234, 236-237.

BOEKBESPREKING

S. TAGAGE, *Maastricht bakermat van een congregatie 1800-1850*, Maastricht, 1965, 243 blz.

Bij gelegenheid van het 125-jarig bestaan van de congregatie van de Broeders van Maastricht verscheen dit boekwerk als eerste deel van een serie, waarin de geschiedenis van de congregatie beschreven zal worden. De opzet van de gedenkboeken, die bij eerder gevierde jubilea verschenen, was te beperkt, omdat de congregatie te weinig in het historisch milieu geplaatst werd, waarin zij haar oorsprong en groei vond. De auteur van het onderhavige werk deed dit wel en besteedde grote aandacht aan het politieke, het culturele en het religieuze klimaat van de stad in de eerste helft van de negentiende eeuw. In de beschrijving hiervan is hij zeer wel geslaagd, hetgeen onder andere te danken is aan zijn vermogen zich beeldend uit te drukken.

In deze besproken vijftig jaar openbaarde zich na de aftocht van de Fransen uit de stad een sterk verlangen naar plaatselijke autonomie. De overheid was evenwel zeer waakzaam. In de jaren twintig van de negentiende eeuw was de publieke opinie er niet bepaald Hollands-gezind te noemen. Tijdens de Belgische opstand kregen de Maastrichtenaars niet de kans zich bij Brussel aan te sluiten; de negenjarige staat van beleg smoorde de pro-Belgische beweging in de kiem en gaf protestantse burgers in de stad de gelegenheid de lakens uit te delen. Tegen 1850 diende zich een nieuwe groepering aan, de papo-thorbeckianen, die thans hun plaats in het stadsbestuur gingen opeisen.

Deze papo-thorbeckianen vonden geen steun bij de geestelijkheid van Maastricht. Tevreden als de priesters waren met een burgerlijk bestaan, daarbij ten eerste bedacht op een onafhankelijke positie tegenover hun kerkelijke overheid, ontbrak het hun in die betrokken periode in het algemeen aan inspiratie en élan om de oude sleur te doorbreken. Kansen daartoe waren er sinds de Franse tijd in voldoende mate voorhanden, maar zij werden niet benut. De opstelling van de geestelijkheid ten opzichte van de problemen van die dagen was louter negatief en beperkte zich tot waarschuwen. Enkele ultra-montaans gezinde Brabantse geestelijken, tijdens de staat van beleg in de stedelijke zielzorg benoemd, slaagden er in de eigengereidheid van hun Maastrichtse collega's te doorbreken.

Een van die Brabanders was Louis Hubert Rutten. Hij zette zich in voor het onderwijs van het arme volkskind en zocht daarvoor medewerkers, die pro deo de continuïteit van het liefdewerk zouden garanderen. Uit deze overweging werd in 1840 de congregatie van de Broeders van Maastricht geboren. Vóór het midden van de eeuw slaagde de jonge congregatie er niet in een synthese te vinden tussen leven en werken in en buiten het klooster. De te snelle uitbreiding van de werkzaamheden ging enigermate ten koste van het geestelijk leven van de broeders.

De vraag die na lezing van het boek overblijft, betreft de betekenis van de plaatselijke schooltjes, die misschien een te uitvoerige beschrijving kregen. Is hun betekenis niet overschat? Veel meer dan het niveau van een bewaarschool hadden zij immers niet bereikt. Doch dit is slechts een opmerking terzijde, want voor het hier besproken werk, dat in de eerste plaats een schets van het historisch milieu wil geven, dienen wij de auteur zeer erkentelijk te zijn. Hij wist zijn exposé zeer boeiend te maken en genuanceerd te brengen. Daarbij is zijn werk zeer goed gedocumenteerd en gebaseerd op bronnen-materiaal, vaak na een grondig archiefonderzoek verkregen.

M.S.

DE RESTITUTIE VAN DE BROERSKERK EN DE REGULIERENKERK TE NIJMEGEN AAN DE KATHOLIEKE EREDIENST¹

DOOR

F. A. M. DRIES-SCHILTE

I

DE stichting van het Koninkrijk Holland, waartoe Napoleon in januari 1806 besloot, maakte deel uit van een plan, dat rechtstreeks gericht was tegen Groot-Brittannië, de zeemogendheid, waartegen zowel de Franse Republiek als het Keizerrijk bijna permanent het onderspit dolven. Godsdienstige overwegingen kunnen in 's keizers besluit niet meegesproken hebben en toch is het merkwaardig, dat de keizer conform een geheim rapport van de ex-jacobijn Garat², die als spion van Napoleon in 1804 en 1805 in de Bataafse Republiek rondgereisd had, de nieuwe vazalkoning de raad meegaf zich van de sympathie van de katholieken te verzekeren. Uit de omstandigheid, dat hij dezelfde vermaning ook met betrekking tot de joden gaf, valt echter af te leiden, dat de religie er eigenlijk niets mee te maken had. Garat – en met hem de keizer – begrepen het zo: katholieken en joden waren eeuwenlang achteruitgezet; door hen te begunstigen zou Lodewijk een betrouwbare kern van supporters kweken.³

De gedachtengang mocht niet dwaas heten, al zou het dan te argeloos zijn de koninklijke bemoeienis met de katholieke onderdanen eenzijdig uit een vriendelijke gezindheid jegens deze geloofsgenoten af te leiden. Ofschoon in zake de religie minder cynisch gestemd dan zijn grote broer, was de onbeduidende Lodewijk toch

1) In oorsprong is dit artikel een bij prof. dr. L. J. Rogier ingeleverde doctoraal-scriptie. Voor zijn belangrijk aandeel in de eindredactie ben ik hem zeer erkentelijk.

2) *Dominique-Joseph Garat*, een ci-devant met een revolutionair verleden, tijdelijk gunsteling van Napoleon Bonaparte, publiceerde in 1805 een *Mémoire sur la Hollande*, kennelijk de neerslag van zijn verkenningsreis.

3) H. T. COLENBRANDER: Schimmelpenninck en koning Lodewijk, Amst. 1911, p. 113; J. SCHÖFFER in „Algemene Geschiedenis der Nederlanden” dl. IX, Utrecht 1956, p. 83 en p. 86; J. H. J. M. WITLOX: De katholieke Staatspartij I, 's-Hertogenbosch 1919, pp. 40 vv.

geenzins een vroom man, al was hij dan meer gevoelsmens dan de keizer en schijnt hij speciaal – als echt romanticus – sympathieker tegenover het kloosterwezen gestaan te hebben dan de meeste parvenu's der Revolutie.¹ Hij strekte zijn bemoeienis tot alle erediensten uit en toonde zich daarmee, zoals trouwens ook de keizer zelf, alsmede straks weer koning Willem I, een geestelijke erfgenaam van de verlichte despoten. Al deze vorsten bemoeiden zich met de kerken en verleenden hun doorgaans financiële steun met de bedoeling ze onder toezicht te houden en ze te maken tot steunpilaren van hun gezag. In deze geest maakte Lodewijk zich – steeds in overleg met de Parijse raadsliden van zijn broer – op om de katholieke kerk in zijn rijk de definitieve constitutie te geven, waarnaar sinds de Bataafse Revolutie door sommigen gestreefd was, maar tot dusver vergeefs.²

Nog altijd verkeerde de katholieke kerk in de missiestaat, direkt onderworpen als zij was aan de Congregatie van de Propaganda, waaronder de missielanden in heel de wereld ressorteerden. De keizer gelastte zijn broer aan deze rechtstreekse afhankelijkheid van de Romeinse Curie een eind te maken. Deernis met de arme Nederlandse katholieken speelde daarin geen rol. In dit licht valt de reeds enkele dagen na Lodewijks komst in Holland, nl. 4 juni 1806, gedane benoeming te zien van mr. J. H. Mollerus tot minister van Binnenlandse Zaken en Eredienst. In mei 1808 werd Eredienst van Binnenlandse Zaken losgemaakt, waarbij Mollerus naar het nieuwe ministerie van Eredienst overging. Pas daarna werd het grote werk van de organisatie der onderscheiden kerkgenootschappen krachtig ter hand genomen. De ambtelijke leiding werd daarbij gegeven door de hoofdcommies, later referendaris, Jacobus Didericus Jansen³, die in de jonge mr. P. G. van Ghert, een typisch 'verlicht' katholiek, een in de katholieke problemen gespecialiseerde medewerker vond.⁴

Bij dit departement liepen de adressen binnen, die de koning uit

1) A. E. M. RIBBERINK in „Arch. voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland” IV (1962), p. 235.

2) L. J. ROGIER: In vrijheid herboren, pp. 21 vv.; wat Lodewijk Napoleon betreft, speciaal pp. 27 vv.; zie ook dezelfde auteur in Henry Grégoire en de katholieken van Nederland. Hilversum 1964, pp. 9 vv.

3) P. NOORDELOOS: De restitutie der kerken in de Franse tijd. Nijmegen 1937, p. 253; J. C. A. VAN LOON: Het algemeen reglement van 1816, Wageningen 1942; pp. 27 nr. 48 vv. en passim.

4) Zie voor P. G. van Ghert L. J. ROGIER: het tijdschrift 'Katholikon', 1827-1830, in 'Terugblik en uitzicht' II. Hilversum 1965, pp. 291 vv.

verschillende delen van het land bereikten en waarin werd aangedrongen op erkenning van tot dusver veronachtzaamde rechten op kerkgebouwen en kerkelijke goederen. Sinds de 'Staatsregeling voor het Bataafse volk', 1 mei 1798 afgekondigd en in werking getreden¹, in no. 6 der zogenaamde 'Additioneele Artikelen' de eigendom der oude, d.i. van vóór de invoering van het protestantisme daterende 'kerkgebouwen en pastorijs huizen' kwetsieus gesteld had, was dit netelige probleem een bron van allerlei plaatselijk ongenoegen gebleven, vooral daar, waar het katholieke contingent van de burgerij 'de relatieve meerderheid van zielen' uitmaakte en daarom 'de voorkeus (had) omtrend de naasting (der) plaatselijke kerk en pastorijs'".² Dit was het geval te Nijmegen, waar de katholieken blijkens de volkstelling van maart 1809, op last van Lodewijk Napoleon gehouden, 61,71 % van de bevolking uitmaakten; in 1798 is het percentage misschien iets lager geweest, maar het kwam stellig boven de helft der bevolking uit.³

Toepassing van het bewuste grondwetsartikel had dan ook moeten leiden tot het afstaan van de Sint-Stevenskerk aan de katholieken van Nijmegen. Daarvan is echter niets gekomen, vooral, naar valt aan te nemen, ten gevolge van gebrek aan energie en eensgezindheid bij een bevolkingsgroep, die – op weinige uitzonderingen na – tot de zeer smalle gemeente behoorde. Een hervormde *upper ten* – patriciaat, intelligentsia en meergegoede middenstand – placht op de katholieke medeburgers conform de gangbare sociale opvatting van die dagen neer te zien. Dit gold bij de Bataafse Omwenteling van 1795 zelfs voor de Patriotten, haast overal in den lande bevorderaars van de emancipatie der katholieken, maar te Nijmegen daarvoor merendeels bevreesd. Hoe ongerijmd het ook schijnt, de zogenaamde 'Bataafse tijd' en meer misschien nog de periode van het koninkrijk Holland waren voor Nijmegen een periode van achterdocht, wrijving en krakeel tussen protestanten en katholieken.⁴ Nog in de officiële vertogen, in de jaren 1815-1819 uit de kring der Nijmeegse regenten tot koning Willem I gericht, klinkt, gelijk wij zullen zien, een en ander door van het oud *dédain*, waarmee deze kring van oudsher op 'de roomsen' neerzag.

1) G. W. BANNIER: Grondwetten van Nederland. Zwolle 1936, p. 9 noot 3.

2) G. W. BANNIER: t.a.p., p. 114.

3) L. J. ROGIER: Over de ontwikkeling van de procentuele verhouding der gezinden te Nijmegen, in 'Numaga' IV (1957) pp. 69-70.

4) Zie hiervoor vooral het proefschrift van A. G. PIKKEMAAT: Bataafse vrijheid in Nijmegen 1794-1795. Nijmegen 1963, pp. 115-172 en passim.

Wat in 1798 precies gebeurd is, blijkt uit geen tot mijn kennis gekomen documenten. Tot enige bespreking tussen leden der twee in aanmerking komende kerkgenootschappen, het katholieke en het hervormde (lutheranen, doopsgezinden en 'Walen' telden in numerieke zin niet mee), schijnt het niet gekomen te zijn. In een verderop ter sprake komend rekest, dat 'de kerkmeesters der Roomsche Katholieke gemeente' te Nijmegen in maart 1817 tot de koning richtten, wordt het achterwege-blijven van serieuze pogingen van katholieke zijde toegeschreven aan een fijngevoeligheid, die niet toeliet de hervormde 'mede-ingezetenen' te beroven van 'een pand', waarop zij zoveel prijs stelden, maar wij behoeven dit niet voor de volle waarheid te houden: onderlinge onenigheid tussen de gelovigen en bovenal tussen de geestelijke bedienaars der vier missiestaties – die van de dominicanen, de minderbroeders, de oudjezuïten ¹ en de augustijnen – over de huid van de te schieten beer kan ook in het geding geweest zijn. Overigens zou, te oordelen naar wat elders gebeurde, de overgang van de Sint-Steven van de hervormde naar de katholieke gemeente zeker gestuit zijn op heftig verzet van de zijde der eerste. Deze zou er dan, evenals haar zusters bijna overal elders, vermoedelijk in geslaagd zijn de procedure op te houden tot aan de reddende hand, die de volgende staatsregeling, die van 16 oktober 1801, de bezwaarde hervormden toestak: art. 13 van deze 'staatsregeling des Bataafsen Volks' luidt namelijk: 'Teder kerkgenootschap blijft onherroepelijk in het bezit van het gene met den aanvang dezer eeuw ² door hetzelfde werd bezeten'.³

Deze afdoende bepaling sloeg alle verwachtingen de bodem in, althans zolang de Bataafse Republiek bestond. Met het totstandkomen van het koninkrijk Holland werd het echter anders en dit verklaart de ijver, waarmee alom de tussen 1798 en 1801 zo bitter teleurgestelde katholieken hun toevlucht zochten bij de nieuwe koning, immers hun geloofsgenoot. Hoogstwaarschijnlijk heeft deze de beschikking op hun smeekbeden graag aangegrepen om zich bij hen populair te maken. Door incidentele restituties, o.a. te Arnhem, Zutphen, Zwolle, Kampen, Tubbergen, Ootmarsum, Losser, Denekamp en Oldenzaal, is hij daarin vermoedelijk geslaagd. In een decreet van 2 augustus 1808 stelde hij zelfs een definitieve regeling in het vooruitzicht. De 29ste augustus d.a.v. zond hij dit

1) De S. J. was in 1773 opgeheven, maar haar geseculariseerde leden waren de statie blijven bedienen.

2) D.i. dus 1 januari 1801.

3) G. W. BANNIER t.a.p., p. 121.

decreet toe aan de landdrost van Gelderland, d.i. de functionaris, die 1814-1851 gouverneur heette en tegenwoordig 'commissaris der koningin' genoemd wordt. Een nader decreet van 5 februari 1809 gaf de departementale besturen volmacht de kwesties binnen hun ressort op te lossen. Tot dit doel werd aan de landdrosten, geassisteerd door twee assessoren, de bevoegdheid gegeven alle geschillen te beslechten. Ook deze regeling echter leidde bijna overal tot een uitstel, dat bij de ondergang van het koninkrijk Holland een afstel zou worden, al zou straks Napoleon zelf bij incidentele beschikkingen nog enige gordiaanse knopen, meestal ten gunste van de katholieken, doorhakken.¹ Voor Nijmegen had zijn broer het al gedaan.

Voorzover tot dusver kon worden vastgesteld, heeft Lodewijk Napoleon vier bezoeken aan Nijmegen gebracht. Het eerste was minder een bezoek dan een vrij lang verblijf, want het duurde van 14 december 1805 tot 11 januari 1806, dus toen hij als nog niet meer dan *le prince Louis Bonaparte* zijn militair hoofdkwartier te Nijmegen gevestigd had.² Het tweede bezoek was zijn 'blijde inkomste' als koning op zondag 20 juli 1806. Hij werd daarbij vergezeld van zijn vrouw Hortense en zijn oudste zoontje Napoleon Charles. Op de Waalkade werden hem op een fluwelen kussen twee koperen stads-sleutels aangeboden, door de zilversmid Rosa voor veertien gulden en acht stuivers verguld; zij berusten thans in het Gemeente-Museum. Het gezelschap reed vervolgens door Grotestaat en Korte Burchtstraat naar het stadhuis, alwaar de koning deputaties van de katholieke, de hervormde en de joodse gemeente ontving en hem vervolgens een déjeuner aangeboden werd. 's Avonds werden de hoofdstraten feestelijk geillumineerd. De nacht van 20 op 21 juli 1806 bracht Lodewijk door in een aan Jacob Hendrik baron van Neukirchen genaamd Nijvenheim toebehorend huis aan het Kelfkensbos³ en op maandagmorgen reisde hij door naar Wiesbaden.

Het volgende bezoek vond plaats in juli 1808 en duurde, behoudens een onderbreking voor een excursie naar 's-Hertogenbosch, van 24 tot 31 juli. Dit is in het kader van ons onderwerp het belangrijkste. Het vierde en, voorzover wij weten, laatste bezoek geschiedde in februari 1809, maar ging met geen plechtigheden gepaard.

1) Voor dit alles P. NOORDELOOS t.a.p., *passim*.

2) D. LABARRE DE RAILLICOURT: *Louis Bonaparte*. Paris 1963, p. 108.

3) *Oud Archief Gemeente Nijmegen*: Stadsrekening folio 87 en 88; Koninklijke Staatscourant 21 juli 1806, no. 23, id. 26 juli 1806, no. 28; J. IN DE BETOUW, *Vervolg Kronijk* p. 19.

Het had daarvoor een te droevige aanleiding: de watersnood van januari 1809, die grote delen van de Betuwe, het Land van Maas en Waal en nagenoeg heel de Ooy-polder onder water zette.¹

Het bezoek van juli 1808 is door de stedelijke regering onder leiding van de kort te voren, namelijk de 5de februari 1808, door de koning benoemde burgemeester Jan Engelbert Sanders van Well waarlijk uitgebuit. Deze was niet alleen de eerste katholieke burgemeester van Nijmegen sinds 1591² tot 1898 zelfs de enige – maar onder de katholieken ter plaatse een der zeer weinige notabelen, al zal ook hij dat in het oog van de oude regentenfamilies, sinds de grondwet van 1801 elke dag dichter bij de oude positie teruggekomen, wel niet geweest zijn. Jan Engelbert Sanders van Well en zijn kloeke vrouw Wendelientje van Bennekom – in intellectuele zin haar mans meerdere – waren parvenu's, zo al geen proleten, in de ogen van de Singendoncks, de Van Lijndens, de Van Rappards, de Van Randwijcks, de Van Nijvenheims en de Van den Steens, die zich, toen schrik en verontwaardiging over de Bataafse Omwenteling geweken waren, eensgezind opmaakten tot herovering van het regeringskasteel. Ook was hij wel procureur, maar géén academisch gevormd jurist – nieuw voedsel voor het *dédain* van een Singendonck en een Van den Steen, die dit wél waren, – en ten slotte schijnt hij iets van de tactloze Streber gehad te hebben.³ In zijn eigengereidheid moet hij administratieve flaters gemaakt hebben, die zijn integriteit in de ogen van zijn verachters dubieus maakten en houvast gaven aan een oppositie, die ertoe bijdroeg, dat hij in november 1811 zijn ambt moest neerleggen. Ook in de hier te bespreken aangelegenheid heeft hij weerstanden gewekt, die een ongelukkige nasleep hadden.

Wat het koninklijk bezoek aangaat, dat Sanders van Well als de glorie van zijn korte ambtstijd (1808-1811) beschouwd zal hebben, dit noopte de burgemeester en zijn mede-regenten heel zaterdag 23 juli 1808 vergeefs stand te houden aan de grens bij Wijchen ten einde Zijne Majesteit te verwelkomen en in de vroege morgen van zondag 24 juli wederom de wacht te betrekken, ditmaal echter aan de Waalkade. Eerst omstreeks drie uur in de middag werd hun on-

1) Over al die bezoeken: H. D. J. VAN SCHEVICHAVEN: *Sprokkelingen*. Nijmegen 1925; pp. 174 vv.

2) Wel te verstaan: de eerste 'alleenregerende'; onder de Bat. Rep. was er een *college* van burgemeesters en daarin hebben ook wel enkele katholieken zitting gehad.

3) Zie hiervoor A. G. PIKKEMAAT t.a.p., p. 88 en passim. J. E. Sanders van Well zou nog het herstel der Nederlandse onafhankelijkheid beleven, maar daarna generlei rol meer spelen; hij overleed 6 april 1814.

geduld beloond. Eerst leidde de slimme magistraat de vorst langs de in 1794 gehavende vestingwerken, daarbij betogend, hoezeer het instandhouden ervan uit strategisch oogpunt zinloos was. Vervolgens voerde hij de lichtgeroerde souverein naar de schamele 'kerkhuizen' der 'roomsgezinden'. Het constateren van hun schamelheid heet de goede Lodewijk tot tranen toe ontroerd te hebben. Sanders van Well zal daarbij gepaste nadruk gegeven hebben aan de numerieke verhoudingen, die zulk een toestand ongerijmd maakten.

Wat er nu verder precies gebeurd is, kon ik niet vaststellen. Jaren later zou een man van gezag er een verrassend relaas van geven. Deze man was de bisschop J. B. R. baron van Velde de Melroy, sinds de opheffing van het bisdom Roermond (1801) apostolisch administrator van Nijmegen en omgeving.¹ In een breedvoerig zalvend schrijven, dat hij 17 april 1815 tot kolonel J. G. Siderius richtte en waarin hij toestemming gaf de nader te noemen Regulierenkerk tijdelijk als munitiebergplaats te gebruiken, deelt deze bisschop het volgende mee. De te Nijmegen bestaande wanverhouding met bevreemding constaterend, was Lodewijk Napoleon aanvankelijk geneigd de Sint-Steven aan de katholieken over te geven. 'Enige murmures wegens de gereformeerde kerk' gaven de bisschop – door koning Lodewijk als zijn grootaalmoezenier aangesteld – aanleiding de Nijmeegse katholieken over te halen zich te vergenoegen met de afstand van twee kleinere kerken.

Hoe dit precies te verstaan valt, is niet duidelijk. De tot ons gekomen berichten doen niet blijken, of de bisschop zijn koninklijke broodheer op de reis naar Nijmegen vergezeld heeft, maar uitgesloten is dat geenszins.² Er is dus grond voor deze hypothese: er waren katholieken, die de argeloze koning poogden te overreden tot het overdragen van de Sint-Stevenskerk. Speciaal onder de leden van de voormalige Patriottenclub 'Eendracht maakt macht', meest door katholieken gevormd³, bevonden zich ijveraars voor dit denkbeeld. Ook Sanders van Well moet het toegelachen hebben, maar een schrijven van de landdrost van Gelderland J. A. baron de Vos van Steenwijk, tot wie de bedreigde Nijmeegse

1) Zie over Van Velde de Melroy: W. A. J. MUNIER in Arch. voor de gesch. v. d. katholieke kerk in Nederland III (1961), pp. 295-340; L. J. ROGIER in het gedenkboek: In vrijheid herboren. 's-Gravenhage 1953, pp. 27-28; M. G. SPIERTZ: Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw. Assen 1964, p. 194.

2) F. VAN HOECK s.j.: De Jezuïeten te Nijmegen. 's-Hertogenbosch-Nijmegen 1921, p. 160.

3) A. G. PIKKEMAAT t.a.p., pp. 118 vv.

hervormden zich om hulp gewend hadden, schijnt hem tot een ander inzicht gebracht te hebben. Mogelijk zou hij dan de bisschop daartoe bekeerd hebben. Misschien heeft ook een bedachtzame plaatselijke clerus van diverse pluimage – dominicanen, oud-jezuïeten, augustijnen en minderbroeders – mgr. Van Velde aangeraden de koning deze al te forse ingreep uit het hoofd te praten en hem genoeg te doen nemen met de restitutie van de twee kleinere kerken. Wat hiervan ook zij, het is zeker, dat de koning burgemeester Sanders van Well in een onderhoud van maandagmorgen 25 juli 1808 gelast heeft onverwijld een vergadering van de stedelijke raad te beleggen en daarin instemming te vragen met een decreet, dat drie onderling geliëerde punten zou bevatten: 1°. afstand aan de stad van de vestingwerken met bevel ze te slopen; 2°. oprichting van een werkhuis of armenfabriek ter bestrijding van het pauperisme; 3°. afstand van de Broeren- en de Regulierenkerk, respectievelijk aan de Broerstraat en de Molenstraat gelegen, aan de katholieken. Tevens zou erin bepaald worden, dat de opbrengst van de onder punt 1 bedoelde slooping ten dele zou aangewend worden tot restauratie van de twee genoemde kerken. De raad kwam dezelfde avond te zeven uur bijeen en nam, vermoedelijk opgelucht door het behoud van de Sint-Steven voor de protestantse eredienst, maar aan de andere kant bezwaard door de financiële last, die het op de stadskas dreigde te leggen¹, het voorgestelde besluit aan. Nadat Sanders van Well dit de koning meegedeeld had, vaardigde deze nog dezelfde avond het decreet uit.

II

Het decreet van 25 juli 1808, hierachter als bijlage opgenomen, draagt sporen van overhaasting: het is gebrekkig van taal, spelling² en compositie, weinig exact en met name op één gewichtig punt zo onduidelijk, dat de geschillen, die er straks uit voortvloeiden, verklaarbaar mochten heten. In zijn considerans constateert het de ontstentenis te Nijmegen van een *maison de travail*, d.i., naar straks uit artikel 2 blijkt: een inrichting, die ten doel heeft werk te verschaffen aan hen, die er behoefte aan hebben, alsmede in één adem die van een *église convenable pour la communion des catholiques romains*.

1) Ik ontleen dit aan een 'Extract uit het Verhaal der Handelingen van burgemeester en wethouders der stad Nijmegen', berustend in het Archief der Dominicanen in het Albertinum te Nijmegen.

2) In de bijlage is de spelling gemoderniseerd.

Daarop verklaart het in artikel 1 de vesting Nijmegen voor opgeheven, om in artikel 2 de overbodig geworden fortificatiewerken, alsmede de grond, waarop zij staan, en de materialen, waaruit zij bestaan, in eigendom over te geven aan de gemeente op twee voorwaarden: 1°. dat zij op de vrijkomende terreinen de reeds omschreven werkinrichting bouwt; 2°. dat zij uit de opbrengst van de verkoop der zoëven bedoelde materialen en van de verworven grond alle achterstallen (*arrérages*) en renten zal betalen, door de stad getrokken van de bezittingen (bedoeld moet wel zijn: de bezittingen van de Broerskerk) en van een recepis van 35 duizend gulden, aan de Broerskerk toebehorend. Artikel 3 wijst dan die Broerskerk met al haar bezittingen, de recepis voornoemd en de daarop vervallen interesten, aan de *communion des catholiques romains* toe. Vervolgens bepaalt artikel 4, dat *la caisse d'amortissement* de bedoelde recepis tegen een koers van 50 % zal overnemen en dat deze opbrengst benevens alle vervallen interesten, die de stad moet uitkeren, zullen besteed worden om de kerk te herstellen en tot de eredienst bekwaam te maken. Ten slotte staat artikel 5 de Regulierenkerk met al haar bezittingen aan de rooms-katholieken af onder bijvoeging, dat – aangezien deze bezittingen van geringe waarde zijn – de minister van Eredienst de koning een voorstel zal doen tot aanwijzing van de middelen om herstel en onderhoud van deze kerk te bekostigen.

Waartoe verplichtte dit decreet de stad Nijmegen nu ten opzichte van de 'rooms-katholieke gemeente'? Zij moest haar een recepis van 35 duizend gulden afstaan – daarover nader – en bovendien uit de opbrengst der verkochte fortificatiewerken alle achterstallen en schulden, door de stad getrokken van de bezittingen der Broerskerk. Ofschoon de term achterstallen in dezen wat zonderling aandoet – hoe toch kan men 'achterstallen' getrokken hebben? – moet hier wel bedoeld zijn, dat de stad aan de katholieken zou uitkeren alwat zij aan de bezittingen van de Broerskerk 'verdiend' had. Maar voor welke periode gold dat? De katholieken hebben het – kennelijk op grond van wat de *auctor intellectualis* van het besluit, burgemeester Jan Engelbrecht Sanders van Well, hun dienaangaande had doorgegeven – zo verstaan, dat die verplichting begon te lopen vanaf het tijdstip, dat de stad in het bezit gesteld werd van de recepis bovenbedoeld. De stedelijke regering zou straks echter beweren, dat dát er niet staat, maar kon er niets tegenoverstellen, waaruit een andere termijn zou volgen.

Hinc illae lacrimae. Wij moeten tot goed begrip daarvan het Nij-

meegse klimaat van die dagen pogen aan te voelen. Sedert najaar 1794 werd het protestantse, tot dusver geprivilegieerde volksdeel als geobsedeerd door vrees voor wat Pikkemaat het 'rooms gevaar' noemt¹, de greep naar de macht van een tot dusver ontrechte meerderheid; vandaar de nadruk, waarmee na de Oranje-omwenteling van 1813-1814 zelfs in hoogheid gezetenen de katholieke burgerij als niet veel meer dan een collectie bedelaars voorstelden in officiële rapporten aan de regering. Met welk een achterdocht moet die voor haar behoud bezorgde *élite* de katholieke koning de troon hebben zien bestijgen en hoe nabij scheen het gevaar te komen, toen deze koning in februari 1808, het protestants monopolie, sinds 1794 krampachtig verdedigd, negérend, een katholiek tot 'alleenheersend' burgemeester maakte. Hoe achterdochtig zullen protestantse mederegenten, speciaal J. M. Singendonck van Dieden, die in zijn persoon die monopoliepretentie belichaamde², de paapse parvenu op de vingers gekeken hebben en hoe zullen zij zich, toen deze niet geheel vrijwillig het veld had moeten ruimen, beijverd hebben om de sporen van zijn daden uit te wissen en de konsekwenties ervan tot een minimum te beperken.

Niet dubieus was de verplichting om de twee kerkgebouwen en hun bezittingen, speciaal dan die befaamde recepis, af te staan. Hoe inexact het decreet moet heten, treedt hier echter duidelijk aan de dag, want – naar blijkt uit brieven, in augustus 1808 gewisseld tussen burgemeester, landdrost en minister van eredienst –³ ging het niet om één recepis, die alleen op de Broerskerk sloeg, maar om een viertal, waarvan er twee de Broerskerk en twee de Regulierenkerk betroffen. Ook vertegenwoordigden zij samen niet een waarde van 35 duizend gulden, maar een van f 35.852. De twee voor de Broerskerk bedroegen respectievelijk f 20.303 (voor het kerkgebouw) en f 14.937 (voor het orgel); die voor de van haar dak beroofde Regulierenkerk beliepen f 567 (voor de kerk) en f 45 (voor de kosterswoning).⁴ Het waren recepissen, uitgegeven door de Provinciale Gelderse Commissie, die tot taak had gehad vergoedingen vast te stellen van de schaden, in de oorlog van 1794-1795 geleden. In 1798 was deze Commissie klaar gekomen met haar werk; zij had dit be-

1) A. G. PIKKEMAAT: t.a.p., p. 117.

2) N. MOSIMANN-MUNTING: De eerste levenshelft van Johan Anne Singendonck, een Nijmeegs vertegenwoordiger van het Réveil; in 'Numaga' XI (1964) pp. 145 vv.

3) *Oud Archief Gemeente Nijmegen*, no. 3179.

4) Aldus volgens de nauwkeurige becijfering in een schrijven van de kerkmeester Joh. van Veerssen aan de directeur-generaal van R. C. Eredienst Goubau, dato 20 juli 1817 (Alg. Rijksarchief, R. C. Eredienst no. 238).

sloten met de uitgifte van 4 % rentegevende receptissen ter waarde van de toegekende vergoeding. Het betrokken viertal receptissen was door de stedelijke regering in ontvangst genomen; deze had er sinds 1798 de rente op geïnd en in de stadskas doen vloeien. Naar de interpretatie van Sanders van Well moest nu het totaalbedrag daarvan met de receptissen zelf aan de 'rooms-katholieke gemeente' afgestaan worden. Deze zou de stukken vervolgens ter verzilvering aanbieden aan het lichaam, dat in het decreet *la caisse d'amortissement* heet. Hiermee wordt de Amortisatiekas bedoeld, bij artikel 206 van de Staatsregeling van 1798 in het leven geroepen¹, strekkende tot 'vermindering of aflossing der nationale schuld'. Door het inkopen ter beurze van nationale schuldbewijzen trachtte dit naar buitenlands - Engels en Frans - voorbeeld georganiseerde lichaam op niet in allen dele onbedenkelijke wijze de staatsschuld te vermindere. Onder Lodewijk Napoleon werd deze Amortisatiekas vrijwel de enige kurk, die de staat drijvende hield. In dit licht zie men de bepaling, dat zij de receptissen voor 50 % van de nominale waarde zou overnemen. Immers was de beurskoers van deze stukken heelwat lager.²

De tenuitvoerlegging van het decreet van 25 juli 1808 liet geruime tijd op zich wachten. Eerst in de loop van januari 1809 zond de stedelijke regering de pastoor van de dominicanenstatie, vermoedelijk op diens verzoek, een extract uit het verhaal van de raadsvergadering van 11 januari 1809 toe, waarin na uitvoerige en vermoedelijk zeer levendige gedachtenwisseling was besloten aan het decreet uitvoering te geven. Besloten werd de twee kerken met de bijbehorende receptissen ter beschikking van de katholieke gemeente te stellen en bovendien de hervormde predikant F. J. van Harencarspel, die een aan de Broerskerk toebehorend huis naast deze kerk bewoonde, aan te zeggen, dat hij dit moest verlaten. In het regeringscollege had wethouder J. M. Singendonck van Dieden de leiding genomen van pogingen om deze tenuitvoerlegging te beletten. Een hoofdpunt van geschil vormden de receptissen. Terwijl Sanders van Well de vier voornoemde effecten alle aan de katholieke gemeente wenste over te geven, was Singendonck van oordeel, dat één van de vier daarvoor niet in aanmerking kwam, name-

1) G. W. BANNIER: t.a.p., p. 80; Zie verder H. RIEMENS: Het amortisatie-syndicaat. Amsterdam 1935, p. 35.

2) Dit valt af te leiden uit een rekest door kerkmeesters van R. C. gemeente te Nijmegen 13 augustus 1816 tot de koning gericht. (Alg. Rijksarchief, R. C. Eredienst no. 238); zie verderop.

lijk die van f 14.937 ter vergoeding van het verbrande orgel. Dit orgel, zo betoogde de wethouder, is indertijd op stadskosten gebouwd en kan daarom niet in de afstand begrepen zijn. Nog op een ander punt maakte hij bezwaar: om een volledige restitutie van de tot de twee kerken behorende goederen te voorkomen, verlangde hij, dat na grondig onderzoek scheiding zou worden gemaakt tussen die goederen, welke tot de kerken behoord hadden, en die, waarvan de respectieve kloosters der Predikbroeders en der Regulieren (kanunniken van Sint Augustinus) de bezitters geweest waren. Van de resultaten van zulk een onderzoek kan Singendonck wel geen reële verwachting gekoesterd hebben, maar het zou tot een vertraging leiden, die de tenuitvoerlegging van het decreet *ad calendas graecas* kon verschuiven.

Daar in het college de tegenstanders onverzoenlijk tegenover elkaar bleven staan, poogden beiden de landdrost van Gelderland als arbiter te doen optreden en deze hoge autoriteit tot het eigen inzicht te bekeren. Het is uit deze briefwisseling, dat wij kennis krijgen van de controversen, die in de boezem der stedelijke regering woedden. Tegen Singendoncks opinie in zake de receptis voor het orgel bracht Sanders van Well in, dat het koninklijk decreet nergens van enig tot op heden geldend eigendomsrecht gewaagde en de twee kerken beide *avec tout ce qui y appartient* – en daaronder viel dan ook het orgel – aan de katholieken toewees. Ter weerlegging van Singendoncks verlangen om onderscheid te maken tussen het bezit van de kloosters en dat van de kerken begeeft zijn tegenpartij zich in een wijdlopig betoog, dat een kloosterkerk geen goederen bezit, die van haar alleen zouden zijn. Daar de kloosterlingen geen privé-eigendom kennen en het klooster als zodanig eigenaar van de kerk is, zou het ongerijmd zijn hier scheiding te maken; dit geldt voor beide kerken. Of dit betoog de landdrost overtuigd heeft, laat ik daar: hij heeft niet geïntervenieërd. Ingevolge dien droeg de stedelijke regering met de kerkgebouwen ook alle receptissen over.

Op de 20ste juni 1809 kon Sanders van Well dan eindelijk de vier receptissen aan de rooms-katholieke gemeente ter hand stellen. Vermoedelijk nam hij ze in zijn hoedanigheid van 'kerkmeester der R.C. gemeente' zelf in ontvangst. Deze aan verdachtmakingen alle houvast biedende personele unie van civiel en kerkelijk ambt zal zeker tot commentaren geleid hebben. Het leek logisch; zo in de raadsvergaderingen de vraag gesteld werd, wie eigenlijk gerechtigd was op te treden namens die *communio des catholiques romains*, als wier woordvoerder Sanders van Well doorlopend schijnt te zijn

opgetreden. Vermoedelijk om een rechtspersoonlijkheid te creëren besloot de apostolische administrateur Van Velde de Melroy een college van kerkmeesters der rooms-katholieke gemeente te benoemen. Hij volgde daarin denkelijk het advies van pater Benedictus Huntjens O.P., sedert 1804 deken van Nijmegen en zelfs sinds augustus 1806 vicaris-generaal van het kerkelijk district Nijmegen c.a.,¹ het laatste in verband met Van Velde de Melroy's benoeming tot groot-aalmoezenier van de koning.² Bij schrijven van 5 oktober 1809 machtigde de bisschop zijn vicaris-generaal vier leken, uit elk der vier staties één, tot een kerkbestuur te verenigen, namelijk: J. E. Sanders van Well, de burgemeester, namens de dominicanenstatie, Joh. van Veerssen namens de voormalige jezuïetenstatie, L. J. van Lisse namens de augustijnenstatie en W. van Wanroy namens de minderbroedersstatie.³

Merkwaardig genoeg, is maar weinig tot ons gekomen aangaande enig overleg over de vraag, welke geestelijken de gerestitueerde kerken zouden gaan bedienen. Dit geeft steun aan een onbestemd vermoeden, dat die restitutie geenszins een hartewens van de clerus vervulde. Ook elders waren de priesters er maar zelden gebrand op hun 'eigen' vertrouwde en 'gezellige' kerkhuizen te verruilen voor de veel ruimere, maar voorlopig ook onherbergzame oude kerkgebouwen. Misschien heeft de zoëven genoemde dominicaan Huntjens een uitzondering gevormd, want reeds 17 augustus 1808 maakte hij voor zijn ordebroeders aanspraak op de Broerskerk, immers de middeleeuwse dominicanenkerk, maar hij schijnt dit toch vooral gedaan te hebben om te voorkomen, dat de oud-jezuïeten, die al lang schenen uit te zien naar een andere vestigingsplaats, op de Broerskerk beslag zouden leggen.⁴ Het waren overigens bijna overal vooruitstrevende leken, die acties inzetten tot het herkrijgen van de 'oude' kerken. Zij werden daarin dan nog lang niet altijd krachtig bijgevalen door hun mede-gelovigen, die – gewoon aan de pastorale leiband te lopen – zich niet licht een andere mening veroorloofden dan die van hun zieleherders. De ondernemende en eigen-gereide Sanders van Well rekende zich wel tot de getrouwen der predikbroeders, maar dit impliceerde blijkbaar nog geen hartelijke

1) Nieuw Ned. Biografisch Woordenboek dl. I, kol. 1177; M. G. SPIERTZ: t.a.p., p. 193 en passim.

2) G. A. MEYER o.p.: Dominicaner klooster en statie te Nijmegen. Nijmegen 1892, p. 222.

3) *Archief der Dominicanen te Nijmegen*.

4) G. A. MEYER o.p.: Gedenkboek der Dominicanen in Nederland. Nijmegen 1912, pp. 330-331.

relatie. Dat hij bij het ingebruiknemen van de Broerskerk 'het bovenkoor' vorderde als ambtelijke zetel des burgemeesters, viel bij de paters evenmin in goede aarde als bij de bisschop.¹ Zo komen wij dan ook voor de vraag, of Sanders van Wells ijver voor het huis des Heren vooral werd gevoed door de zucht om de eigen regentenhoochheid te demonstreren: zoals de oude Sint-Steven een 'herengestoelte' kende, zou voortaan ook de katholieke hoofdkerk een erezetel voor de hoogste magistraat hebben. Ook daarom zal hij zo volhardend voor de ingebruikneming van de Broerskerk geijverd hebben en dat het de dominicanen moesten zijn, die haar en het belendende huis van ds. Van Harenkarspel – enige rest van hun oud klooster – betrokken, sprak vanzelf.

Het in 1794 uitgebrande ², maar in de jaren 1805-1806 door de stedelijke regering weer in enigszins bruikbare staat gebrachte gebouw, werd in het najaar van 1809 aanvaard. Op de 2de november 1809 werden de bescheiden herstelwerken aanbesteed en in mei 1810 kwamen deze gereed. Het schijnt een verlangen van pater Joannes Reggers, sinds 1798 pastoor van de statie, geweest te zijn, dat de Broerskerk plechtig gereconcilieerd zou worden, en deken Huntjes moet die wens gedeeld hebben; misschien hoopte menige Nijmeegse katholiek zelfs, dat de bisschop daartoe in hoogsteigen persoon zou overkomen. Indien ik de samenhang, waarvan een brief van pater Huntjens aan mgr. Van Velde een glimp te zien geeft, goed versta, heeft Jan Engelbert daarvoor niets gevoeld en de bisschop alle *pompa* ontraden. Dit was dan wéér een punt van geschil tussen de dragers der 'twee zwaarden', die duidelijk door *incompatibilité d'humeur* van elkaar gescheiden werden. De bovenbedoelde brief van 4 juni 1810 ³ geeft te vermoeden, dat de deken het maar moeilijk verduwen kon, dat mgr. Van Velde de kant van de burgemeester koos en – *ob rationes animum nostrum moventes* ⁴, zegt de bis-

1) G. A. MEYER o.p.: Dominicaner klooster en statie. p. 227 en Gedenkboek, pp. 550-552.

2) De 7de november 1794 trof een granaat de predikantswoning naast de Broerskerk. De daardoor ontstane brand sloeg naar de kerk over, die geheel uitbrandde; 's avonds te 9 uur stortte de toren in. Zie het 'Dagboek van N. Mac Leod'. Nijmegen 1894, p. 37. Zoals H. D. J. VAN SCHEVICHAVEN in zijn werk 'Oude Nijmeegse kerken, kloosters, gasthuizen, stichtingen en openbare gebouwen' (Nijmegen 1909, p. 91) terecht opmerkt, moet de hier en daar voorkomende mededeling, dat de kerk 'tot de grond toe' afgebrand was, onjuist zijn. Het gebouw is vrij kort daarna als opslagplaats in gebruik genomen en deed sinds 1798 vooral als concertzaal dienst.

3) G. A. MEYER o.p.: Gedenkboek. pp. 551.

4) G. A. MEYER o.p.: Dominicaner klooster en statie, bijlage XXII.

schop cryptisch, maar zeker wel om opspraak onder de in contro- versen levende burgerij te voorkomen – alle plechtigheid verbood. Zo werd de Broerskerk, zonder herwijd te zijn, op Hemelvaartsdag 31 mei 1810 in gebruik genomen. Naar een uitvoerig verslag van het gebeurde het wil, waren in de onmiddellijk voorafgegane dagen ‘het altaar en de kerkmeubelen’ uit het oratorium in de Jodengas, waar het ‘Casteel van Oranje’ uithing, naar de Broerskerk overge- bracht. Op de grote dag zelf bracht ‘de eerbiedwaardige deken Huntjens, een man met een achtbaar voorkomen, ’s morgens te zes uur het Allerheiligste in stilte over’, slechts begeleid door ‘enige personen, in deftig zwart gestoken’. In aansluiting daarop droeg deze priester de eerste Mis in de gerestitueerde kerk op. Hij zelf moet daarbij ten prooi geweest zijn aan de ‘vurigste zielsvervoe- ring’; de gelovigen, die ‘geroerd tot in het diepste der ziel’, hem ‘met stille ingetogenheid en vrome aandacht volgden’, plachten ‘op hoogen ouderdom nog met geestdrift van deze onvergetelijke plechtigheid’ te verhalen. Om halftien droeg pastoor J. Reggers O.P. de eerste hoogmis in het gebouw op; pater Huntjens hield de feestpreek en slaagde erin de ‘vrome geestdrift’ van zijn opgewekte toehoorders nog meer te ontvlammen.¹ Jan Engelbert en zijn Wen- delina zullen er wel bij geweest zijn, maar of zij de begeerde ere- plaats in het ‘bovenkoor’ mochten innemen, staat bij mijn weten nergens opgetekend. Zekere erkenning van zijn verdiensten kwam Sanders van Well echter ten volle toe. De souverain, die hem tot deze zegepraal in staat gesteld had, was inmiddels al aan het eind van zijn glorie gekomen: sinds 10 maart 1810 maakte Nijmegen deel uit van *l’empire* en in juli volgde de rest van het koninkrijk Holland.

De vraag, wie van de paters de Regulierenkerk zouden betrekken, schijnt nog lange tijd onbeslist gebleven te zijn. Het kan geenszins vanzelf gesproken hebben dat het bepaald de oud-jezuïeten moes- ten zijn, want dezen namen in het kerkelijk bestel een zwevende positie in. Waren de dominicanen rechthebbenden op een oud erf te noemen, van de drie andere te Nijmegen werkzame orden waren alleen de minderbroeders in het vóór-reformatorische tijdvak te Nijmegen werkzaam geweest, maar hun oude kerk op de Sint- Antoniusplaats bestond niet meer. Alleen van de augustijnen zou men met enig recht kunnen volhouden, dat zij, als verwant aan de reguliere koorheren, in hun voormalige kerk pasten. Zo moet San-

1) Aldus het pathetisch verhaal in G. A. MEYER o.p.: Gedenkboek pp. 332-333 Domi- nicaner klooster en statie, p. 227.

ders van Well erover gedacht hebben, indien hij het althans geweest is, die de tussen Houtstraat en Markt kerkhoudende augustijnen het gebouw in de Molenstraat aanbood.¹ Hun statie was toen de belangrijkste van alle vier.² Zij bedankten voor de eer. Zo deden ook de minderbroeders, eveneens in de Houtstraat gevestigd. Wel nam het door mgr. Van Velde de Melroy benoemde kerkbestuur het gebouw in bezit, maar de vraag, door welke statie zij gebruikt zou worden, bleef hangende.

Een merkwaardig uitvloeisel van het decreet van 25 juli 1808 was het volgende. Nu dit zo onverbloemd vaststelde, dat Broeren- en Regulierenkerk *avec tout ce qui y appartient* aan de katholieke gemeente moesten worden overgedragen, vroeg de hervormde kerkeraad zich af, met welk recht dan de stad zich nog altijd mocht verheugen in het bezit van de blijkbaar rijke goederen van het voormalige kapittel van de Sint-Stevenskerk. Prompt eiste de kerkeraad deze goederen voor de hervormde kerkvoogdij op. De stedelijke regering schijnt zich onder voorzitterschap van de katholieke burgemeester eensgezind tegen deze blijkbaar ernstige aderlating van de stadskas verzet te hebben, wat tengevolge had, dat de kerkeraad zich met een verzoekschrift tot de koning richtte. Namens deze antwoordde de minister van eredienst 14 december 1809, dat de betrokken goederen krachtens de koninklijke beschikking aangaande kerkelijke eigendommen niet langer bij de stedelijke regering ressorteerden en aan de kerkbesturen moesten worden overgedragen.³ Toch bleef Sanders van Well de overdracht weigeren, in deze houding gesteund door enige notabele protestanten. Hij benoemde een commissie, die met de hervormde kerkeraad in onderhandeling trad en deze bewoog genoeg te nemen met een deel der betrokken goederen – ‘zoovele als (hem) tot bestrijding der kerkelijke behoeften genoegzaam voorkwamen’. De raad der gemeente nam dit accoord in zijn zitting van 28 maart 1810 aan, maar gedurende de inlijving bij Frankrijk werd het niet ten uitvoer gelegd. Dit gebeurde eerst, nadat de souvereine vorst er in september 1814 zijn goedkeuring aan verleend had.⁴ Zo kwam het decreet van Lodewijk Napoleon indirect ook de hervormden ten goede. Voor

1) F. VAN HOECK *s.i.*: De Jezuïeten te Nijmegen. 's-Hertogenbosch-Nijmegen 1921, p. 168.

2) L. J. ROGIER: in 'Numaga' IV (1957) p. 58.

3) P. NOORDELOOS t.a.p., p. 276.

4) De hier gegeven uiteenzetting is ontleend aan de verderop ter sprake komende brief van gouverneur Van Lijnden aan Goubau van 13 april 1817; zie voor het gesloten accoord *Raadsign.* 28 mrt. 1810 (Oud-Arch. Nijm.).

hen was het zelfs veel lucratiever dan voor hun katholieke stadgenoten. De interconfessionele spanningen werden er echter niet minder om, eer heviger. Toen in 1814 Willem I's goedkeuring afkwam, poogden de katholieken, gelijk wij nader zullen zien, in de hervatte onderhandelingen over de uitkering, door de gemeente aan de twee gerestitueerde kerken te betalen, de beschikking over de Sint-Steven tot hun voordeel uit te buiten.

3

Sinds de verhuizing van de dominicanen van de Houtstraat naar de Broerstraat veranderde er voorlopig niets. De overheersing van Napoleon kwam en de keizer zelf trouwens ook, namelijk op 29 oktober 1811¹, bij welke gelegenheid hij de nacht doorbracht in het genoemde huis aan het Kelfkensbos, waar zijn broer ten minste driemaal, namelijk in 1806, 1808 en 1809, gelogeerd had en dat later nog andere vorstelijke personen zou herbergen: tsaar Alexander I, de koningen Willem I en Willem II.² De nog altijd leegstaande en onttakelde, zij het inmiddels van een nieuw dak voorziene Regulierenkerk in de Molenstraat, sinds de komst van de sansculotten in 1794 nu eens als stalling, dan weer als pakhuis gebruikt, werd in beslag genomen voor de zogenaamde tabaksregie, maar verder bleef alles bij het oude, al moet bij de oud-jezuïeten het verlangen steeds sterker geworden zijn hun statie aan de Lage Markt te verlaten voor de Molenstraat. Meer dan één reden zal hen ertoe genoopt hebben.

In de eerste plaats wisten zij zich onder de Nijmeegse geestelijken de eerstgeborenen: hun vestiging gaat terug tot 1615, terwijl de augustijnen hier pas in 1637, de franciscanen in 1643 en de dominicanen niet eer dan 1672-1674 (profiterend van de Franse bezetting) begonnen. Op deze grond meenden de oud-jezuïeten waarschijnlijk nog eer dan de dominicanen aanspraak te kunnen maken op een kerkgebouw van allure. Bovendien hadden zij vanouds de meeste gegoeden onder hun vleugels vergaderd en dat dreigde nu te veranderen, vooral als andere geestelijken zich in de Molenstraat zouden vestigen. Van de vroegere welstand getuigt nog altijd het onlangs gerestaureerde jezuïetenhuis aan de Lage Markt, het kapitale

1) Sanders van Well was toen nog alleen in naam burgemeester; hij werd in november 1811 ontslagen en door Otto van Randwijck vervangen.

2) F. VAN HOECK *s.j.*: t.a.p., p. 160.

pand, dat vermoedelijk sedert het midden van de achttiende eeuw ¹ hun zowel tot kerk als tot pastorie diende. Het had de plaats ingenomen van een complex van onderling door geheime doorgangen verbonden huizen tussen Korte Brouwersstraat en Vinkengas.² De jezuïetenstatie lag in het hart van de buurt, die vanaf de vijftiende eeuw tot tegen het eind van de achttiende de woon- en werkwijk was van de Nijmeegse plutocraten bij uitstek, de bierbrouwers. Evenals elders in de Verenigde Nederlanden, nam te Nijmegen de betekenis van het bier als volksdrank in de achttiende eeuw echter gestadig af. Dit leidde tot verarming van allerlei gezeten families, merendeels katholiek gebleven en steunpilaren van de jezuïetenmissie. De buurt verarmde en ook daaruit is het te verklaren, dat in de paters de begeerte ontwaakte zich meer in het hart van de nijvere stad te vestigen. De Molenstraat kon als zodanig meer en meer gelden. Een bijkomende reden is zeker geweest, dat de Lage Markt in toenemende mate overlast van het water ondervond. Juist tijdens de regering van Lodewijk en de overheersing van Napoleon volgde de ene winterse watersnood de andere. Minstens sinds 1809 stond de Lage Markt jaarlijks een of meer keren blank, soms zelfs zo erg, dat het kerkhuis ontoegankelijk was en de pastorie nauwelijks woonbaar; in 1819 b.v. kwam het water er anderhalve meter hoog te staan.³

Ten slotte deed omstreeks dezelfde tijd de opzienbarende overgang van een der Nijmeegse jezuïeten tot de hervormde kerk – een tijdsverschijnsel, typisch voor de ‘restauratietijd’, toen sommige ‘verlichte’ priesters de van hen verlangde terugkeer naar een in dogmatische zin meer strak omlijnde en gesloten katholiciteit niet bleken te kunnen volbrengen, misschien vooral niet in de in 1814 herstelde Jezuïetenorde ⁴ – hun prestige enig kwaad; vandaar wellicht het verlangen met de nieuwe vestiging ook een nieuw leven te kunnen beginnen, althans de heugenis aan een pijnlijk verleden van zich af te schudden. Eer het zover was, moest er nog heelwat water door de Waal vloeien, want het kerkgebouw aan de Molenstraat, ofschoon in 1806-1807 op stadskosten enigermate gerestaureerd, ten minste van een nieuw dak voorzien, was voor de eredienst nog

1) Exacte gegevens brengt F. VAN HOECK *s.i.* dienaangaande niet.

2) F. VAN HOECK *s.f.*: t.a.p., pp. 96; 126 vv. en passim.

3) F. VAN HOECK *s.f.*: t.a.p., pp. 171 en 205-206.

4) F. VAN HOECK *s.i.*: t.a.p., pp. 171-172 en (voor het algemene verschijnsel): L. J. ROGIER in het gedenkboek ‘In vrijheid herboren’ ’s-Gravenhage 1953, pp. 189 vv.; *dezelfde* in ‘Beschouwing en onderzoek’. Utrecht-Antwerpen 1954, pp. 261 vv.

vrijwel onbruikbaar. Het bleef echter ook na de aftocht der Fransen in januari 1814 niet lang leegstaan, want in het voorjaar van 1815 werd het opgeëist door de legerautoriteiten van het nieuwe koninkrijk en diens gevolg bij schriftelijk contract van 20 mei 1815, enerzijds ondertekend door Johannes van Veerssen, Louis Johan van der Lisse en Bernardus Joseph Vaalman als kerkmeesters der R.C. Gemeente en anderzijds door Hermanus Oortwijn, kapitein-ingenieur, namens de minister van oorlog, voor een jaarlijkse som van f 875 aan het Rijk verhuurd om te dienen als opslagplaats van 'grove amunitie'. Bovendien nam het Rijk voor een bedrag van niet minder dan f 15.328 het hout van de (door de ambtenaren der tabaksregie) in het kerkgebouw aangebrachte zolder over.¹ Aan dit gebruik zou pas 1 mei 1818 een einde komen.

De situatie kon de Nijmeegse katholieken natuurlijk niet bevredigen. Het ongeluk wilde, dat zij financieel niet bij machte waren iets van belang te ondernemen tot restauratie en betere inrichting der afgestane kerken. Het was namelijk zo gesteld, dat de receptissen, namens de stedelijke regering aan de kerkmeesters ter hand gesteld, niet, zoals de bedoeling was, verzilverd waren. Het is enigszins duister, wat daarvan de oorzaak is. De gouverneur der provincie Gelderland, Jan Carel Elias graaf van Lijnden², zou in een uiteenzetting van 11 mei 1816 aan koning Willem I insinueren, dat kerkmeesters opzettelijk hadden nagelaten de stukken aan de Amortisatiekas aan te bieden ten einde van het totaalbedrag de gegarandeerde rente van 4 % te blijven trekken: na de inwisseling zouden zij maar over de helft van het bedrag beschikken en geen rente meer ontvangen. Daarentegen beweerden kerkmeesters³ en op hun gezag ook mgr. Van Velde de Melroy⁴, dat ziekte van Sanders van Well de oorzaak der nalatigheid was geweest. In elk geval had men de welangename tijd laten voorbijgaan.

1) Copie van het contract in Alg. Rijksarchief, R. C. Eredienst no. 238. De genoemde bedragen waren vastgesteld aan de hand van taxaties door de bouwmeester Willem Verschoor uit Gouda voor het Rijk en de Nijmeegse timmerman Christiaan Kuurkens (? De naam is niet goed leesbaar). In zijn hierachter te behandelen schrijven van 13 april 1817 aan de Directeur-Generaal van R. C. Eredienst deelt de gouverneur van Gelderland mee, dat kerkmeesters 'bij het verlaten van het gebouw' door de 'regie van tabak' stilzweigend in het bezit kwamen van 'een aanzienlijke quantiteit hout, welke tot de appropriëring van het magazijn had gediend'.

2) *Nieuw Ned. Biografisch Woordenboek* VII, kol. 797.

3) In hun supplicie aan de Souvereine Vorst van eind februari 1815 (het stuk draagt geen datum, maar schijnt 27 februari 1815 binnengelopen te zijn).

4) In zijn schrijven van 17 mei 1817 aan de Directeur-Generaal van R. C. Eredienst.

Bij de inlijving van het koninkrijk Holland bij het keizerrijk was de Amortisatiekas opgeheven en daardoor waren de receptissen waardeloos geworden. De zoëven genoemde gouverneur van de provincie Gelderland zou straks in een brief van 11 mei 1816 aan het Departement van R.C. Eredienst ten onrechte verklaren, dat 'deze receptissen bij de inlijving 'met alle overige landseffecten één lot ondergongen'; dat was niet het geval: de gewone staatspapieren behielden een derde deel van hun waarde, terwijl de onderhavige receptissen tot scheurpapier gereduceerd werden. Eerst Willem I hergaf ze een deel van de oude waarde door de bezitters van zulke en andere receptissen in staat te stellen de betrokken vorderingen te doen inschrijven in het Grootboek der Nationale Schuld, ingesteld bij de wet van 14 mei 1814.¹ Van deze gelegenheid hadden de kerkmeesters dan ook gebruik gemaakt. De receptissen waren ingeleverd en in ruil daarvoor waren de kerkmeesters aandelen in de Nederlandse Werkelijke Schuld tot een totaalbedrag van 18 duizend gulden ter hand gesteld benevens 36 duizend gulden aan aandelen in de zogenaamde uitgestelde schuld, vergezeld van de daarbij behorende kansbiljetten, die recht gaven op deelneming aan de lotingen, aan de hand waarvan jaarlijks een bescheiden deel van de uitgestelde schuld naar de werkelijke, d.i. rentegevende, werd overgebracht. Voordelig mocht de transactie voor de kerkmeesters natuurlijk niet heten: in plaats van het oorspronkelijke kapitaal van *f* 35.852, dat een gegarandeerde rente van 4 %, d.i. ruim *f* 1.434 ², gaf en bij verkoop een uitkering van *f* 17.926 zou hebben moeten opleveren, kregen zij nu effecten, die hun voorlopig niets meer inbrachten dan $2\frac{1}{2}$ % van *f* 18.000, d.i. *f* 450.³

Wanneer precies deze inwisseling plaatsgevonden heeft, kon ik niet vaststellen. Vermoedelijk was zij vlak na de uitvaardiging van de bovengenoemde wet van 14 mei 1814 geschied. Immers richtten kerkmeesters zich reeds in oktober 1814 ⁴ tot de soevereine vorst

1) H. RIEMENS: Het amortisatie-syndicaat. Amsterdam 1935, p. 25.

2) In een verderop te resumeren rapport van de gouverneur der provincie Gelderland, graaf Van Lijnden, wordt gesproken van een rente van 8 %, maar daarbij wordt uitgegaan van de helft van de nominale waarde; het is duidelijk, dat dit hetzelfde eindbedrag oplevert.

3) Zakelijke uiteenzetting in een schrijven van Gouverneur Van Lijnden aan de Minister van Financiën, dato 11 februari 1816.

4) Dat beweren zij ten minste in het ongedateerde rekest, dat zij omstreeks 1 augustus 1816 tot de koning richtten. Vreemd genoeg, is dat verzoekschrift van oktober 1814 nergens te vinden. Er wordt ook in jongere stukken nooit enige melding van gemaakt.

met het verzoek hun een subsidie van *f* 17.500 toe te kennen tegen inlevering van de hun toegekende certificaten. Op dit verzoek is nooit beschikt; daarom vernieuwden kerkmeesters hun aandrang in februari 1815.¹ In een toen verzonden ongedateerd schrijven gaven zij een uitvoerige uiteenzetting van alwat sinds het decreet der restitutie was gedaan en nagelaten. Zij zetten uiteen, dat de katholieken te Nijmegen verstoken waren van alle geldelijke middelen om de toegewezen kerken voor hun doel geschikt te maken en van staatswege – dit in tegenstelling met andere gezindten ter plaatse – hoegenaamd geen onderstand genoten tot onderhoud van de bedienaren van de godsdienst. Overtuigd van 's konings rechtvaardigheidszin, deden zij een beroep op zijn steun. Zij verlangden in ruil voor de Grootboekcertificaten of een subsidie van *f* 17.500 of een van *f* 11.800, welke som dan tot *f* 17.500 kon worden aangevuld door de verkoop der bedoelde certificaten, die naar de beurskoers van de dag *f* 5.700 zouden moeten opbrengen.

Dit rekest, bij de koninklijke staatssecretaris – d.i. het bureau, dat later 'kabinet des Konings' kwam te heten – binnengekomen, begon zijn weg door de ambtelijke molen om ten slotte, tot een heel dossier uitgegroeid, bij Zijne Majesteit terug te keren. De secretaris van staat voor de financiën, bij K.B. van 16 september 1815 tot minister bevorderd, C. Ch. baron Six van Oterleek², was de eerste, wiens 'consideratiën' verlang werden. Hij begon met inlichtingen te vragen aan de gouverneur van Gelderland, J. C. E. graaf van Lijnden, als oud-lid van de ridderschap van het kwartier Nijmegen zeker in staat tot het uitbrengen van een deskundig advies. Hij schijnt zich dan ook niet eenzijdig te hebben laten voorlichten door de eerst onlangs in functie getreden president-burgemeester mr. A. F. van den Steen, die – naar straks nog zal blijken – een tegenstander was van elke tegemoetkoming aan zijn katholieke stadgenoten en speciaal met wrok geladen scheen tegen wijlen Sanders van Well. Zeker kan niet beweerd worden, dat Van Lijnden zich zonder meer bij Van den Steen aansloot. Hij bracht zijn 'elucidatiën' bij schrijven van 20 oktober 1815 ter kennis van Six van Oterleek.

In dit schrijven wordt allereerst meegedeeld, 'dat de Broederenkerk reeds in dien staat is gebracht, dat sedert eenige jaren daarin de

1) Opstellers noemen zich niet langer 'kerkmeesters der R. C. gemeente', maar 'kerkmeesters der Broederenkerk, mitsgaders der Regulieren'. De ondertekenaars zijn Joh. van Veerssen en B. J. Vaalman. Mede-ondertekenaar is de sollicitant Van Schaak.

2) *Nieuw Ned. Biografisch Woordenboek* IX, kol. 1034.

godsdienst wordt uitgeoefend', maar dat 'het gebouw bijna geheel onvoorzien (is) van zoodanige verzierselen als welke in een gebouw van dien aard behoorde (n) te wezen, zijnde daarin geen orgel noch ook een geschikt altaar, waaraan de roomschgezinden met reden zoo veel gehechtheid hebben, aanwezig'. Daarop volgt omtrent de Regulierenkerk het volgende: '(Zij) is nog in dezelfde staat, waarin dezelve zich bij de overgifte bevond, en wordt alsnog tot het uitoefenen van den godsdienst niet gebruikt. In den loop van dit jaar heeft men aangevangen de kerk uitwendig te herstellen, doch bij gebreke aan fondsen zal men dit werk moeten staken'. Vervolgens begroot de gouverneur de kosten 'voor het perfecteren van de reconstructie der Broederenkerk' op *f* 3.000 boven 'hetgeen reeds door de stad Nijmegen uit het provenu der verkochte materialen der fortificatiën als voor genoten interessen en revenuen ingevolge artikel 2 van het besluit des konings van Holland d.d. 25 juli 1808 is uitgekeerd'. De kosten 'voor het repareren' der Regulierenkerk schat hij op *f* 14.000. Ofschoon hij tot geen positieve uitspraak komt, laat hij toch duidelijk blijken, dat hij inwilliging van het verzoek van de kerkmeesters billijk vindt.

Op het departement van financiën heeft men geen haast gemaakt met de bestudering van Van Lijndens rapport van 20 oktober 1815. Immers eerst de 25ste februari 1816, d.i. bijna een jaar nadat het verzoekschrift van de kerkmeesters binnengekomen was, zond Six van Oterleek de koning het van hem verlangde advies toe. Het is in zijn hoofdstrekking afwijzend: de minister acht 'geen termen' aanwezig aan kerkmeesters het door hen verlangde bedrag van *f* 17.500 uit te keren, daar zij het 'aan zichzelven hebben te imputeren', dat de recepissen niet op tijd verzilverd zijn. Bovendien acht de minister het 'niet raadzaam, ook om der gevolgen wille, om op diergelijke of daarmede gelijkstaande dispositiën van de voorige gouvernemen ten dezer landen alsnog reguard te slaan'.

Niettemin is de minister van financiën niet afkerig van de gedachte aan enige tegemoetkoming. Naar zijn mening behoort aan kerkmeesters de raad te worden gegeven de in hun bezit zijnde obligaties ter beurze tegen de geldende koers te verkopen. Deze bedraagt voor de werkelijke schuld thans 44 %, wat voor een nominale waarde van *f* 18.000 zal neerkomen op een opbrengst van *f* 7.920. De koers van de uitgestelde schuld is $4\frac{3}{4}$ %; dit betekent voor *f* 36.000 een som van *f* 1.750. In totaal zal de verkoop dus *f* 9.630 opleveren. Indien nu de kosten der reparaties conform de raming door gouverneur Van Lijnden *f* 17.000 belopen, komen

kerkmeesters een bedrag van f 7.370 tekort. De minister geeft daarom in overweging de laatste som als subsidie toe te kennen, maar meent, dat daartoe eerst kan worden besloten, als de 'directeur-generaal voor de zaken van Catholijke Eredienst' een gunstig advies heeft uitgebracht.

De koning gedroeg zich conform het laatste advies en liet het hele dossier doorzenden aan de laatstgenoemde functionaris, M. J. G. baron Goubau d'Hovorst.¹ Deze liet geen gras over de zaak groeien. Bij de bestudering der stukken rezen bij hem – d.i. vermoedelijk allereerst bij zijn rechterhand, de referendaris mr. P. G. van Ghert, aan wie de achtereenvolgende directeurs-generaal de behandeling der meeste problemen in hoofdzaak overlieten² – echter enige dubia, waarvan hij opheldering meende te mogen verwachten van gouverneur Van Lijnden. Bij missive van de 11de maart 1816 verzocht hij deze daarom. In de eerste plaats wenste hij te vernemen, of er, indien vaststond, dat de Nijmeegse kerkmeesters 'verzuimd hebben voormelde recepissen op den bij de wet bepaalde tijd te doen realiseren, geene termen zouden zijn om, (hen) gelijk stellende met minderjarigen', voor hen 'eene restitutie *in integrum* te vragen'. Of de heren Van Veerssen en Vaalman met deze gelijkstelling met onmondige kinderen gevleid geweest zouden zijn, staat te bezien, maar Goubau's bedoeling wordt er niet minder edel om. Verder begeert de directeur-generaal 'den staat der katholieke kerken te Nijmegen te kennen en te weten, of de reparatiën der bovengenoemde kerkelijke gebouwen aldaar volstrekt noodzakelijk zijn en of de R.C. gemeente door hare gewone middelen of inkomsten in de daardoor te veroorzaken kosten niet zoude kunnen voorzien en, zoo neen, welk middel er dan zoude zijn om deze gemeente in hare behoefte tegemoet te komen'. Hij maakt daarbij de opmerking, dat op de begroting van zijn departement 'wel eene rubriek aanwezig is', waaruit aan pastoors 'traktementen kunnen worden toegestaan, dan (d.i. maar) dat dezelve slechts ten behoeve van derzelver persoon en geenszins ten voordeele der gemeente worden geaccordeerd'.

Eerst twee maanden later, namelijk de 11de mei 1816, verzond Van Lijnden zijn uitvoerig antwoord aan Goubau. Het begint met aangaande het verzuim, indertijd door kerkmeesters in zake de recepissen begaan, op te merken, dat het 'in de beweegredenen – na-

1) *Nieuw Ned. Biografisch Woordenboek* VIII, kol. 626; L. J. ROGIER: Het tijdschrift 'Katholikon', in 'Terugblik en Uitzicht' I, pp. 291 vv.

2) L. J. ROGIER: Het tijdschrift 'Katholikon' (vgl. noot 17).

melijk langer van de rente te willen profiteren – wel eenige verontschuldiging vindt'. Vervolgens met de gouverneur, nog wat breder dan hij in het reeds besproken rapport van 20 oktober 1815 gedaan had, uiteen, dat de voorgenomen reparaties dringend noodzakelijk zijn. Wel wordt 'reeds zins jaaren' in de Broerskerk 'de openbare godsdienst uitgeoefend', maar het gebouw is 'bijna geheel onvoorzien van zodanige vercierselen als welke in een gebouw van dien aard gewoonlijk gevonden worden, zijnde daarin geen orgel noch ook een *geschikt* altaar'. Van de Regulierenkerk zegt hij, dat zij nog steeds 'voor godsdienstoefening ongeschikt is'. Wel is men met 'eenige reparatiën begonnen', maar deze zijn stopgezet. In aansluiting op deze mededelingen merkt de gouverneur op, dat 'de drie niet spatieuze kerkhuizen, tot dusver (naast de Broerskerk) gebruikt, voor de behoefte der gemeente ongenoegzaam zijn'; zij bestaat namelijk uit 8508 zielen.

Bij zijn schrijven sloot Van Lijnden een afschrift in van een door kerkmeesters opgemaakte staat van de financiën der betrokken kerken. Deze is in het dossier niet bewaard gebleven, maar haar inhoud is genoegzaam op te maken uit de kanttekeningen, die de gouverneur er in het vervolg van zijn brief bij maakt. Kerkmeesters gaven als inkomsten uit de aan de twee kerken behorende goederen een post van 836 gulden, twee stuivers en 8 penningen op ¹; hierbij wordt opgemerkt, dat 'de revenuen dier goederen, tijdens dezelve door de stad waren bezeten, bijna een derde meerder hebben opgebracht, hetwelk welligt – zo wordt er nogal sarcastisch aan toegevoegd – in de wijze van administratie kan gelegen zijn'. Verder hadden kerkmeesters de jaarlijkse rente op de obligaties N.W.S. ten onrechte niet bij de inkomsten geteld; het totaalbedrag diende dan ook met 370 gulden verhoogd te worden.² Evenzeer ten onrechte was niet als inkomen geboekt de huur, die kerkmeesters voor de Regulierenkerk van het Rijk trokken. Het bedrag daarvan, zegt de gouverneur, is mij niet bekend, maar moet 'belangrijk' zijn. Het door kerkmeesters opgegeven zuivere inkomen van 384 gulden, 5 stuivers en 12 penningen behoort op deze grond dus aanmerkelijk hoger gesteld te worden.³ Ofschoon uit dit alles duidelijk blijkt,

1) De gulden à 20 stuivers, de stuiver à 16 penningen.

2) Dit is mij niet duidelijk: de rente van de onderhavige stukken bedroeg $2\frac{1}{2}\%$; op f 18.000 maakt dat f 450 en geen f 370.

3) Naar mijn berekening zelfs met een bedrag van $f\ 450 + f\ 875 = f\ 1.325$ te vermeerderen. Ik vraag mij bovendien af, of van het aanzienlijke bedrag, voor de hiervóór genoemde houtverkoop aan het Rijk, geen rente getrokken werd.

dat kerkmeesters 'erop uit zijn om door eene verkeerde voordragt van zaken uit 's rijks cas ondersteuning te krijgen, wat een nadelige schaduw over hun adres werpt', meent de gouverneur toch 'voor de restitutie *in integrum* – d.i. dus nog altijd 50 % van 35 duizend gulden – te kunnen adviseren', mits de R.C. gemeente erkent, 'dat aan dezelve (dan) een bijzondere gunst' wordt bewezen en zij zich verplicht haar 'drie kerkhuizen bij herstel der regulieren- en broederenkerk' te verkopen.

Hangende dit interdepartementaal overleg, vonden kerkmeesters reden zich tot de koning te wenden met een soort rappel, dat zij wederom verzuimden te dateren, maar dat op 13 augustus 1816 bij de staatssecretarie binnenliep. De aanleiding tot deze hernieuwde aandrang was gelegen in het hun ter ore gekomen feit, dat 'op een rekwest van gecommiteerden der hervormde gemeente der stad Nijmegen, tenderende om te mogen worden gesteld in het bezit van zekere vaste goederen, vanouds aan de Sint-Stevenskerk hebbende behoord, maar zedert de Reformatie ten behoeve der stadskas geadministreed geweest, dadelijk eene favorabele dispositie genomen is', terwijl zij, de katholieke kerkmeesters, nu al 'ruim 22 maanden ¹ te vergeefs Uwer Majesteits dispositie op hun verzoekschrift hebben ingewacht'. 's Konings welwillendheid jegens hun hervormde medeburgers constateren zij 'met een wezentlijk genoegen', maar zij merken toch op, dat de hervormde gemeente in een veel voordeliger financiële positie verkeert dan de katholieke; o.a. worden haar 'leraren' van staatswege bezoldigd en verheugt zij zich in het bezit van een 'zeer goede en groote kerk'.

Dit alles misgunnen 'de supplianten' hun andersdenkende broeders niet, maar het is wel bevreemdend, dat de katholieken, wier aantal dat der hervormden te boven gaat, tot dusver van alle geldelijke tegemoetkoming verstoken blijven. De onbillijkheid 'loopt te meer in het oog', als men bedenkt, 'dat de revenuen der vaste goederen, alsnu aan de hervormde gemeente afgestaan, vanouds een gedeelte van (de) stadsinkomsten uitgemaakt hebben en alsnu door de ingezetenen van alle gezindheden en dus mede door de supplianten moeten worden geremplaceerd'. Daarom, zo besluiten de heren ² 'wenden (wij) in het volste vertrouwen op Uwe Majesteits

1) Zij rekenen dus vanaf oktober 1814, toen zij – naar zij in de aanhef van dit adres beweren – hun eerste verzoek indienden.

2) Wie het ditmaal waren, blijkt niet. Het adres zelf is namelijk niet in het dossier aanwezig, alleen een ten departemente gemaakte copie, waaronder alleen staat 'Getekend de Vries Robbé, solliciteur'.

vaderlijke genegenheid om aan alle gelijkelijk recht te doen weder-
varen, (ons) alleronderdanigst tot den troon Uwer Majesteit, zeer
eerbiedig supplierende, dat het U.M. moge behagen op der suppli-
anten in de maand october 1814 gepresenteerd rekwest, tenderende
om te hebben het effect van zeker besluit, door den toenmaligen
koning van Holland den 25 juli 1808 betrekkelijk de Broederen- en
Regulierenkerken te Nijmegen genomen, gunstig te disponeren'.
Kruiperiger kon het niet.

De koning deed dit 'iteratieve rekwest' – aldus noemt Goubau
het in zijn thans te behandelen rapport – aan het departement van
R.C. Eredienst 'renvoyeren' en daar zal het dan wel bijgedragen
hebben tot het bespoedigen van de behandeling. De 29ste augustus
1816 zond de directeur-generaal de koning het in februari van hem
verlangde rapport toe. Het resulteert in het volgende voorstel. 1°. Het
Rijk neemt de inschrijving in het Grootboek over tegen het
bedrag, door de minister van financiën bij schrijven van 20 oktober
1815 berekend, namelijk f 9.630 en bepaalt, dat deze som 'tot geen
ander einde zal mogen strekken dan tot het repareren en het in orde
brengen' der twee kerken; kerkmeesters zullen 'van het emplooy
dier penningen behoorlijk rekening en verantwoording' hebben af
te leggen; 2°. 'Kerkmeesters der R.C. Gemeente worden geautori-
seerd om de drie kerkhuizen, bij haar alsnog in gebruik, te ver-
koopen en den opbrengst derzelve te besteden tot het doen repa-
reren en in staat stellen der bovengenoemde twee aan haar afge-
stane kerken'; 3°. Mocht hetgeen door een en ander zal binnen-
komen niet toereikend zijn 'om meergemelde reparatiën te be-
werkstelligen', dan zal 'van 's lands wege hierin (worden) voor-
zien'.

Reeds op de 1ste september 1816 vaardigde Willem I een K.B.
uit, in hoofdzaak conform het ontwerp van Goubau. Alleen werd
niet het Rijk belast met de overname der obligatiën, maar werden
kerkmeesters tot de verkoop gemachtigd en ten slotte werd om-
trent de in punt 3 voorziene suppletie bepaald, dat zij de vijf dui-
zend gulden niet mocht te boven gaan.

Het K.B. van 1 september 1816 moet onder de Nijmeegse katho-
lieken een verslagenheid teweeggebracht hebben, die na verloop
van tijd plaatsmaakte voor de wil om met groter nadruk dan tot

dušver geschied was, voor hun rechten op te komen. Reeds in de loop van september 1816 hebben kerkmeesters natuurlijk kennis gekregen van de zo teleurstellende koninklijke beslissing, maar het duurde tot begin maart 1817, eer zij – nog altijd de heren Van Veerssen en Vaalman – zich verstoutten er hun bezwaren tegen in te brengen. Toen deden zij dat echter in een geharnast en in logische zin welgeslaagd betoog. Zij menen ‘voor het oog van Uwe Majesteit niet (te) mogen verbergen’, dat het K.B. van 1 september 1816 ‘schijnt te wezen gebouwd op eenen verkeerden voordragt van zaaken en, even daarom, onder nederige submittie, niet ademt dien geest van tegemoetkoming en die gezetheid op het verlenen van gelijke bescherming aan alle godsdienstige geloofsbelijdenissen, welke Uwe Majesteit blijkens zoo vele decisiën in vroegere gevallen anders zoo regt vurig wenscht’. Zij brengen in herinnering, dat de Nijmeegse katholieken in 1798, ofschoon ‘één enkel verzoek aan de hoogste magt genoeg geweest was’, om hen in het bezit van de Sint-Stevenskerk te stellen, ‘geduldig stil’ bleven zitten en ‘de hervormden, ofschoon de minderheid der bevolking uitmakende, in het vredig bezit van het gemelde kerkgebouw’ lieten. Het zou in de geest van de staatsregeling geweest zijn, dat de katholieken een uitkering in geld ontvangen hadden voor hun afstand-doen van een kerkgebouw, waarop zij als meerderheid recht hadden. Naar bescheiden normen gerekend, zou zulk een uitkering minstens 60 duizend gulden hebben moeten bedragen. Nieuwe inschikkelijkheid betoonden de Nijmeegse katholieken, toen koning Lodewijk aan ‘den bisschop der diocèse zijne geneigdheid te kennen gaf om de roomschgezinden te stellen in het bezit der groote Sint-Stevenskerk’. ‘De zucht om eene noodwendige eensgezindheid te bewaren en de bestaande goede verstandhouding met de hervormden niet af te breken bewoog (hen) dit plan te ontraden’.

Deze verdraagzaamheid van de katholieken heeft helaas geen billijke erkenning gevonden. ‘Zij, die uit kragte der staatswet van 1798 onbetwistbaar *geven* moesten, het hervormd kerkgenootschap namentlijk, hebben op de eerste aanvraag boven en behalven hetgeen zij reeds bezaten, van Uwe Majesteit *ontvangen* en zij, die *ontvangen* moesten, zijn na gereïtereerde nederige supplicatiën als met niet afgewezen’. Immers is ‘ééne enkele aanvraag’ voldoende geweest ‘om boven en behalven de fondsen, tot daar aan toe aan de Sint-Stevenskerk geattacheerd geweest, ook nog aan het hervormd kerkgenootschap toe te kennen de aanzienlijke thienden en landerijen, welke bij de stad van het voormalig kapittel van Sint-Stevens in bezit ge-

nomen waren en een gedeelte van de stadsinkomsten hadden uitgemeakt; ten effecte, dat het daardoor in stads cas ontstaane deficit door algemeene contributiën en dus ook door meerdere exterende (?) roomschgezinden als ingezetenen opgelegd, jaarelijks moet worden aangevuld, zoodanig, dat voor iedere elf guldens, welke de stad door dien afstand aan inkomsten verliest, de roomschgezinden ruim zes gulden moeten opbrengen. De roomschgezinden daarentegen, die, om twee gereunieerde onbruikbare kerken in staat te stellen, ontvangen moesten, bekomen in den volstrekten zin van het woord op al hunne supplicatiën niets.'

Verder zetten de rekestranten uiteen, dat de stedelijke regering de verplichtingen, die op haar jegens de katholieken rusten, weigert na te komen. Zij is gehouden 'uit het provenu der aan de stad afgestane fortificatiewerken' de ontvangen interessen uit te betalen van de aan de twee kerken toebehorende recepissen. 'Nog geen tweederde der interessen' is tot dusver uitbetaald en sinds 'Uwe Majesteit de fortificatiewerken wederom voor het algemeen belang heeft doen occuperen', weigert de stad alle verdere betaling. Zij heeft die interessen echter tien jaren lang geïnd en had ze 'nimmer met Stadsinkomsten mogen vermengen'. In artikel 5 van zijn decreet had koning Lodewijk bovendien een nadere subsidie in het vooruitzicht gesteld ten behoeve van de Regulierenkerk, maar ook dit 'is op niets nedergekomen'. Wat de Nijmeegse katholieken tot dusver 'geobtineerd' hebben, bestaat in twee kerken, waarvan de ene 'half voltooyd' is en 'het aanzien heeft als ware dezelve uit een vermaard armenfonds opgebouwd', en de andere 'voor een landsmagazijn genaast en hun, hoewel onder den tittel van huur, ontnomen is'.

Met bepaald drastische vrijmoedigheid wordt hierna het Koninklijk Besluit van 1 september 1816 onder het mes genomen. 'Uwe Majesteit begint met de supplianten te magtigen tot den verkoop der recepissen', maar daar deze 'in volle eigendom' door de supplianten worden bezeten, komt zulk een machtiging niet te pas. Verder worden kerkmeesters gemachtigd de drie thans in gebruik zijnde 'kerkhuizen' te verkopen, maar dit is een onmogelijkheid: 'die kerken zijn particuliere eigendommen', die 'in de eigendommen-registers als zoodanig op naam van bijzondere personen bekend staan' en waarover kerkmeesters niets te zeggen hebben. Ook hebben dezen niet het recht het aantal kerken te verminderen; dit komt alleen 'de geestelijke overheid toe'. 'Bij het toenemende getal der R.C.' is het trouwens onmogelijk hen' in twee kerken opeen te sta-

pelen' en 'de bedienaren van den godsdienst der te supprimeren kerken als het ware aan den dijk te jagen'. Hier roeren de heren een teer punt aan, waarmee het departement van R.C. Eredienst veel te stellen gehad heeft: in allerlei steden stuitten pogingen om een te groot aantal kleine en bouwvallige huiskerken te verminderen door middel van restitutie of aanbouw van één of meer grote kerken af op de onderlinge naijver der reguleren-bedienaars der staties. Zo ook te Nijmegen.

Kras is in dit geladen stuk vooral de passage, waarin de koning zonder blikken of blozen verweten wordt, dat hij de katholieken verongelijkt en daarbij dan nog de schijnt aanneemt hun gunsten te bewijzen. 'Het is niet langs deze weg', zo merken de schrijvers op, 'dat de bestaande ongelijkheid kan worden hersteld'. Er hadden andere 'mesures' genomen moeten worden om de Nijmeegse katholieken, die 'zedert meer dan twee eeuwen achtergesteld worden, eenigszins tegemoet te komen'. Zij verwijzen naar 's-Hertogenbosch, waar de Sint Jan aan de katholieken toegewezen is op voorwaarde, dat dezen 'eene zeer aanzienlijke uitkering ten behoeven der hervormden' betaalden. 'Waarom, zo roepen zij uit, heeft men aan Uwe Majesteit niet voorgesteld de goederen van het voormalig kapittel van Sint Steven in plaats van ze in hun geheel aan de hervormden af te staan ook ten dele aan de katholieken ten goede te doen komen?'

Tot slot richten kerkmeesters zich met een paar stellige verzoeken tot de koning. In de eerste plaats willen zij, dat hij over deze aangelegenheid de bisschop hoort, die bij het decreet van 1808 zo nauw betrokken geweest is. Vervolgens eisen zij de volle 50 % van de nominale waarde der recepissen op. Ten derde verlangen zij, dat de stedelijke regering van Nijmegen gelast wordt de ontvangen tien jaren interest op de recepissen aan hen uit te keren. Ten vierde verzoeken zij, dat alsnog een verdeling van de goederen van het voormalige kapittel van Sint Steven tussen hervormden en katholieken zal worden verordineerd. Eindelijk geven zij in overweging om, in de geest van het decreet van 1808, de jaarlijkse 'publieke verpagtingen van het gras en ander gewas', der door het Rijk teruggenomen fortificatiewerken te doen geschieden ten bate der R.C. gemeente.

Tot besluit van dit résumé maak ik de opmerking, dat dit adres zich in toon en compositie opvallend onderscheidt van de twee voorafgegane rekestes van dezelfde kerkmeesters. Die waren kennelijk gevloeid uit de pen van de mee-ondertekenende 'solliciteur

Het adres van kerkmeesters van maart 1817 werd weer onverwijld om advies gezonden aan Goubau en deze begreep niets beter te kunnen doen dan wederom bij gouverneur Van Lijnden te rade te gaan. Deze bracht reeds de 13de april 1817 een uitvoerig rapport uit. Aan inhoud en toon daarvan is te bemerken, dat het geschil inmiddels geleid had tot hevige spanningen in de Nijmeegse burgerij; deze hebben ditmaal het betoog van de gouverneur – in een vorige exposé zo objectief – duidelijk de kleur van partij-kiezen gegeven. Over het betoog van kerkmeesters spreekt hij bepaald minachtend. Hij signaleert de daaruit ‘zoo onbesluierd’ sprekende hekel- en bedilzucht. Het pijnlijkst treedt zijn partijdigheid aan de dag dáár, waar hij de minister vrij duidelijk de raad geeft het decreet van Lodewijk Napoleon te negéren, aangezien de heer Sanders van Well, die in dit schrijven op allerlei manieren verdacht gemaakt wordt, o.a. speciaal dáár, waar hij ervan beticht wordt ‘den toenmaligen koning van Holland’ door een verkeerde voorstelling van zaken tot het fatale besluit te hebben gebracht, in de gehele procedure ‘veeleer als administrateur der R.C. Gemeente dan wel als burgemeester gehandeld’ had. Immers, zo betoogt hij, had deze heer, nadat hem op grond van ‘een resolutie van burgemeesteren en wet-houderen’ door ‘den stedelijken ontvanger’ de veelbesproken recepten waren overhandigd, mitsgaders de ingekomene renten en erfpachten over 1808, aan geen enkel medelid der stedelijke regering enige rekenschap gegeven.’

Behendig glijdt de gouverneur over een ernstig geschil heen, als hij spreekt over ‘renten en erfpachten over 1808’. Kerkmeesters maakten immers aanspraak op de bedoelde ‘revenue’ niet slechts over 1808, maar sedert 1798, het jaar, waarin de stad de recepten in ontvangst genomen had. Dit geschil negeert Van Lijnden, die op verscheiden plaatsen in deze geladen missive van zijn minachting blijk geeft voor de staatsregeling van 1798, tot stand gekomen, zegt hij, in een tijd, ‘dat een revolutionaire geest’ heerste. In aansluiting daarop betoogt de schrijver, dat burgemeester Sanders van Well ‘het demoliëren der fortificatiën en het verkoopen der daartoe behorende materialen zich alleen aangematigd en over het product daarvan naar eigen willekeur gedisponeerd heeft’ en eerst ‘meer dan zes jaren daarna door zijne erfgenamen’ (Sanders van Well overleed 6 april 1814) ‘eenige rekening (en) verantwoording van deze gestie’ gedaan is. Uit deze ‘rekening en verantwoording’ blijkt alleen, dat Sanders van Well ‘de uit dien hoofde ontvangen gelden in de kas der R.C. Gemeente gestort heeft’. Dus, beweert de gouverneur,

heeft niet 'het stedelijk bestuur dezen verkoop bewerkstelligd', maar de heer Sanders van Well in zijn hoedanigheid van kerkmeester.

Dit is een vreemde redenering, want hoe kon Sanders van Well gemeente-eigendommen verkopen in een andere hoedanigheid dan die van burgemeester? Of hij daarbij ten onrechte verzuimd heeft tijdig verantwoording af te leggen, raakt de hoedanigheid niet, waarin hij handelde. Op grond van dit kromme betoog komt Van Lijnden dan tot de slotsom, 'dat de stad Nijmegen tot niets meerder kan verplicht geacht worden als tot datgeene, wat haar bij meergemeld decreet is opgelegd', namelijk het afgeven der receptissen en het uitbetalen van 'de achterstallige interessen' van deze receptissen en van de bezittingen der Predikbroederenkerk. Deze nu zijn door de heer Sanders van Well al aan de R.C. Gemeente uitgekeerd.

Eindelijk komt Van Lijnden dan op het grote punt van geschil: was de stad gehouden alle inkomsten der twee kerken gedurende de tien jaren van 1798-1808 uit te keren of alleen die over 1808? Het laatste is het geval, beweert de gouverneur, want wel heeft de stedelijke regering onder voorzitterschap van Sanders van Well in haar zitting van 11 januari 1809 tot het eerste besloten onder kennisgeving daarvan aan kerkmeesters der R.C. Gemeente, maar het decreet van 25 juli 1808 maakt daarvan niet 'de minste melding hoe ook genaamd'. Hier beweert de gouverneur dus, dat de stedelijke regering niet gebonden zou zijn door een eigen besluit en een op grond daarvan aan de kerkmeesters gedane toezegging.

Aan het slot van zijn betoog wordt Van Lijnden geheel en al de pleitbezorger der Nijmeegse hervormde gemeente. Het *dédain*, waarmee sommige in hoogheid gezeten belijders van de voormaals heersende godsdienst nog altijd op 'de roomsen' neerzagen, blijkt uit de manier, waarop de gouverneur het beroep van de katholieken op hun numerieke meerderheid en het haar op deze grond door de staatsregeling van 1798 toegekende recht op de Sint-Stevenskerk afdoet. 'Deze meerderheid agnosceeren wij ten volle, maar waaruit bestaat dezelve? Deze vraag vindt zich beantwoord door de lijsten der bedeelden, waarop het getal der roomsch-gezinde armen dat der hervormden met twee derde te boven gaat'.

De schrijver weidt dan bladzijden lang uit over een financiële wanverhouding, die tengevolge heeft, dat de protestanten van de afdrachten aan de stads- en andere openbare fondsen een véél groter deel betalen dan de katholieken, maar aan uitkeringen eruit een véél kleiner deel trekken. 'Dit zij genoeg om uit te wijzen, dat de

R.C. van geene voorregten hoegenaamd verstoken zijn en dat, wat de betrachting der christelijke deugden betreft, de protestanten waarlijk hun een navolgenswaardig voorbeeld geven', aldus het zelfgenoegzame slot dezer passage. Elk bezwaar, gebaseerd 'op die zoo gewilde meerderheid', is 'geene gezette wederlegging waardig', omdat die meerderheid 'voor het grootste gedeelte in de behoeftige klasse moet gezocht worden'. Ziedaar een staal van sociale opvattingen, die ons ongerijmd mogen voorkomen, maar waarvan wij toch moeten aannemen, dat zij in de betrokken tijd algemeen gangbaar waren. Dit verlieze men niet uit het oog bij het beoordeelen van Van Lijndens argumentatie. In een addendum aan zijn exposé weerlegt de gouverneur het voornaamste argument, door kerkmeesters gebruikt om de onbillijkheid van de eis betreffende het verkopen der drie huiskerken aan te tonen, door op te merken, dat deze gebouwen 'in het register van eigendommen over het jaar 1816 niet op naam van particulieren, doch wel degelijk op die der R.C. Gemeente staan'. Het is, alles bijeen, maar al te verklaarbaar, dat Goubau zich verplicht achtte over het stuk van de gouverneur, de daarin beschreven toedracht en de beschouwingen, die eruit afgeleid werden, het oordeel in te winnen van 'Zijne Hoogwaardigheid den Bisschop voorheen van Ruremonde', mgr. Van Velde, nog altijd apostolisch administrator van het betrokken kerkelijk district. Hij zond deze bij schrijven van 30 april 1817 het rekest van kerkmeesters met het betoog van de gouverneur toe. Zo mijn zienswijze aangaande de totstandkoming van het rekest van kerkmeesters juist is, kwam de Directeur-Generaal daarmee van Pontius bij Pilatus, want van 's bisschops antwoord moet wel aangenomen worden, dat het zo goed als geheel opgesteld werd door dezelfde pen, die het kerkmeesterlijk rekest van maart 1817 geredigeerd had, wie dat dan ook geweest mag zijn. Toch stond de bisschop ook persoonlijk ten volle achter het exposé, dat de vrucht was van een onderzoek ter plaatse, door hem ingesteld. Dit blijkt uit een hierachter ter sprake komende brief van burgemeester A. F. van den Steen.

Nieuwe gegevens of argumenten brengt ook dit onverschrokken advies voor ons niet. Het is alleen van belang om de analyse, waaraan het rapport van de graaf Van Lijnden onderwerpt. Zo stelt het al aanstonds vast, dat 'de verkopeningen van den afbraak der fortificatiewerken *alle* zijn geschied op naam van het *stedelijk bestuur* buiten eenige inzage der R.C. Gemeente, zoodat al had posito den oud-burgemeester Sanders van Well daarin iets berispelijks gedaan, zulks altijd aan zijne qualiteit van burgemeester verbonden bleef'.

Indien verder, zo merkt de wondergoed ingelichte bisschop op, hier iemand in gebreke gesteld moet worden, is het de stedelijke regering sinds Sanders van Wells aftreden; zij toch heeft, zonder te voldoen aan de in het decreet gestelde voorwaarde, dat eerst de schuld aan de R.C. Gemeente eruit zou worden afbetaald, 'uit het provenu der fortificatiewerken zeer veel andere kosten betaald, die anders ten laste van stadscas hadden moeten komen'. Wat de achterstallige 'interessen' gaat, bepaalt het decreet van 1808, dat zij *alle* betaald moeten worden; het is de bisschop niet duidelijk, hoe de stedelijke regering kan menen zich aan deze plicht te mogen onttrekken. Hoe deze poging te rijmen valt met de zogenaamde restitutie van de goederen van het Sint-Stevenskapittel, is hem een tweede raadsel.

Krachtig protesteert hij tegen de minachting, waarmee de gouverneur in zijn rapport over de Nijmeegse katholieken spreekt: volgens de graaf Van Lijnden immers vormen dezen niet veel meer dan 'een massa bedelaars'. Mgr. Van Velde noemt het onverbloemd een schande aldus te spreken over stadgenoten, 'die, zedert 11 oktober 1591 uit de regering gestooten, tot aan 1795 ten agteren geraakt en zeer verarmd zijn, omdat zij niet alleen geen ampt of bediening, maar N.B. geen enkel beroep, neering oft handteering uitoeffenen mogten, enkel omdat zij den Roomsche Katholijken godsdienst beleden'. Daarbij komt dan nog, dat 'de hervormden geene liefdegiften voor hunnen godsdienst behoeven te doen, omdat zij de goederen, tot uitoeffening van den R.C. gestigt, bij de Hervorming de R.C. ontweldigd hebben, en daarenboven omdat den staat voor alles zorgt en hunne leeraars ruim betaalt'.

Wat de eigendom der 'kerkhuizen' aangaat, ging de gouverneur volgens de bisschop ten onrechte op de leggers van de grondbelasting af; in de eigendomsregisters staan zij terecht op naam van particuliere bezitters. In aansluiting daarop verklaart mgr. Van Velde, dat hij in de vermindering der kerken niet zou kunnen toestemmen 'zonder te ontbreken aan (zijn) geheyligde pligt van kerkvoogd'. Op alle genoemde gronden stelt hij zich achter de eisen der kerkmeesters; hij dringt er bij de minister op aan, dat de stad zal worden gedwongen de verplichtingen, die uit het decreet van 1808 voortvloeien, ten volle na te komen.

Klaarblijkelijk heeft deze bisschoppelijke donderpreek op het departement indruk gemaakt, want tussen eind april en 20 juli 1817 hebben er tussen de directeur-generaal Goubau en een of meer Nijmeegse kerkmeesters enige 'conferentiën' plaatsgehad. Daarvan ge-

waagt een schrijven, de 20ste juli 1817 aan Goubau's adres gericht door 'Joh. van Veerssen mede namens de verdere kerkmeesteren'. Daarin wordt op Goubau's verzoek een preciese becijfering der pretenties verstrekt. De stad heeft in de periode tussen 2 januari 1798 en 2 januari 1808 van de recepissen 14.421 gulden en 10 stuivers aan rente getrokken, maar aan kerkmeesters slechts 8.436 gulden, 16 stuivers en 12 penningen betaald; zij is hun dus nog 5.984 gulden, 13 stuivers en 4 penningen schuldig.

Ofschoon het uit de stukken in het desbetreffende dossier niet stellig blijkt, moet Goubau het laatste schrijven en zeker ook de brief van de bisschop om pre-advies toegezonden hebben aan mr. A. F. van den Steen, de toenmalige president-burgemeester van Nijmegen. Van diens hand is althans een op 30 juli 1817 bij het departement ingekomen 'Memorie' over de *cause célèbre*. In dit merkwaardig stuk wordt allereerst geponeerd, dat 'uit het verbaal der deliberatiën van burgemeesteren en wethouders blijkt, dat de (aan kerkmeesters) uit te keren revenuen, zoo van de goederen tot (de twee) kerken behorende als van de recepissen van schavergoeding, zouden gerekend worden over de tien vorige jaren en wel van den jare 1797 tot 1808, ofschoon daarvan geene speciale mentie in het decreet van 25 juli 1808 werd gemaakt'. Daarop volgt de ons uit het rapport Van Lijnden reeds bekende bewering, dat de heer J.E. Sanders van Weil in deze hele aangelegenheid 'eerder als president der commissie van de R.C. Gemeente dan wel als burgemeester dezer stad is werkzaam geweest'. Hieraan voegt de heer Van den Steen dan nog de volgende insinuatie toe: 'Hoedanig het met het demolieren (der fortificatiewerken) en den verkoop der daarvan gekomen materialen heeft toegegaan, is wereldkundig en zoude bij nader onderzoek kunnen blijken'.

Het verhaal vervolgend, deelt de president-burgemeester dan mee, dat 'de erfgenamen van wijlen den heer J. E. Sanders van Weil ¹ na deszelfs dood eene rekening hebben geformeerd en in den jare 1814 aan de toenmalige burgemeester en gemeenteraad overgegeven, waarbij wordt opgegeven, dat de stad nog aan de R.C. Gemeente zoude schuldig zijn eene somma van 5.994 gulden, 13 stuivers en 1 penning'.² 'Wegens de menigvuldige gebreken', waaraan

1) De erfgenamen of althans de executeurs-testamentair waren volgens de op 26 maart 1819 tussen de stad en de R. C. Gemeente gesloten 'vereevening' Ch. Lijverberg en Pieter Wiegand.

2) Hoe het te verklaren zou zijn, dat kerkmeesters in hun hiervóór geresumeerde exposé van 20 juli 1817 een iets lager bedrag opgeven, is mij een raadsel gebleven.

deze verantwoording 'laboreerde', kon de gemeenteraad haar niet acceptabel bevinden. Toch heeft hij, zij het 'onder reserve van nadere likwidatie, de pretentie van de R.C. Gemeente tot conservatie van goede harmonie' aanvaard, mits de door de stad 'betaalde lasten en ongelden beneffens de in 1806 en 1807 gedane extra-ordinaire reparatie aan de reguliere kerk en daartoe gehoorende gebouwen' in mindering kunnen worden gebracht.

Bij deze memorie voegde de president-burgemeester een document, dat het opschrift droeg: 'Onvervankelijke staat der revenuen wegens de regulieren- en predikbroederen goederen over de jaaren 1799 tot 1807 inclusive, mitsgaders de uitgaven, gemelde goederen concernerende'. Hieruit blijkt, dat in de bedoelde periode voor de twee kerken samen door de stad een inkomen van 19.576 gulden en 8 penningen getrokken is (uit 'pagt van de jagt', 'pagt van den Hazekamp', huur van het kostershuis der regulierenkerk, 'grafdaalders' van deze kerk, 'renten, thinsen en erfpagten' van de Broerskerk, alsmede huur van een 'klein huisje' benevens van 'keuken en tuin van het afgebrande predikantshuis' van deze kerk). Daartegenover staat echter een bedrag van 3.845 gulden, 8 stuivers en 14 penningen aan door de stad gedane uitgaven ('dorpslasten, kribslasten, dam- en sluislasten, ambtslasten, verponding voor den Hazekamp, alsmede dakpannen, nagels koperdraad, lood, leien en arbeidsloon wegens het nieuwe dak op de regulierenkerk'). Bovendien heeft Sanders van Well blijkens de verantwoording door zijn erfgenamen aan de R.C. gemeente uit de 'fortificatiewerken' 13.023 gulden, 4 stuivers en 15 penningen uitgekeerd. Hieruit resulteert dan een schuld van de stad aan kerkmeesters ten bedrage van 2.707 gulden, 6 stuivers en 11 penningen.

Hoogstwaarschijnlijk was Van den Steen tevens de opsteller van een tweede staat, die zich in het dossier bevindt. Het is een ongedateerde 'Staat der inkomsten mitsgaders opgaaf der ongelden en lasten der kerken en kerkenhuizen, in bezit bij de Roomsch-katholieken gemeenten te Nijmegen'. De 'kerken', hier bedoeld, zijn de Regulieren- en de Broerenkerk, de 'kerkenhuizen' die van de minderbroeders, de jezuïeten en de augustijnen. Het overzicht komt op het volgende neer. De Regulierenkerk heeft een jaarlijks inkomen aan landpachten c.a. van bijna 560 gulden en betaalt per jaar aan verponding, dijk- en polderlasten bijna 200 gulden; haar netto-inkomen is dus ongeveer 360 gulden. De Broerskerk trekt aan huishuur per jaar 150 gulden en aan andere inkomsten ('grondrenten') bijna 120 gulden. Voor de verponding geeft zij jaarlijks bijna 140

gulden uit. Haar netto inkomen is dus ongeveer 130 gulden. Het 'kerkhuis' der minderbroeders (sinds 1773 gevestigd in de Houtstraat, hoek Bloemerstraat)¹ geniet geen vaste inkomsten en betaalt per jaar 120 gulden aan rente voor een schuldenlast van 3.000 gulden. Het kerkhuis der jezuïeten op de Lage Markt heeft een jaarlijks inkomen aan 'grondrenten' van 8 gulden, waartegenover geen vaste lasten staan. Het kerkhuis der augustijnen ten slotte (tussen Houtstraat en Markt)² heeft geen vaste inkomsten, maar wel achterstallige schulden tot een gezamenlijk bedrag van 1.200 gulden.

Niet alleen aan Goubau heeft de president-burgemeester de memorie met de twee staten toegezonden; aan mgr. Van Velde stuurde hij er copieën van onder begeleiding van een Franse brief dato '9 août 1817'. Deze begint met te herinneren aan 'le court entretien que Votre Excellence m'a fait l'honneur de m'accorder pendant votre séjour ici'. Hij verzekert de bisschop dat 'les principes de probité, de justice et de bonne foi sont indispensables dans un bon magistrat' en dat hij God bidt te voorkomen, dat hij ooit van deze beginselen zou afwijken. Zelfs verklaart Van den Steen te wensen – hij verzekert het de bisschop 'en confiance' – dat de katholieke kerkmeesters even strikt als hij naar deze beginselen leefden; dan zouden zij de koning niet een rekest hebben aangeboden zo vol valse beschuldigingen en verkeerde voorstellingen van zaken. De bestudering van de aangeboden documenten zal de bisschop van hun ongelijk overtuigen.

Deze droom is geen waarheid geworden blijkens een korte brief, die mgr. Van Velde – die inmiddels, naar ik opgegeven vind, wegens toenemende ouderdomsgebreken de uitoefening van zijn ambt had overgedragen aan zijn secretaris F. A. Consgen³ – de 15 de februari 1819 richtte tot iemand, die hij betitelt als 'Monsieur et très cher Cousin' en die wel niemand anders kan zijn dan Goubau.⁴ Uit dit stuk blijkt, dat de Nijmeegse kerkmeesters, het wachten moe, de bisschop herhaalde malen om zijn interventie verzocht hadden, opdat toch eindelijk aan hun billijke verlangens mocht worden vol-

1) M. C. NIEUWBARN o.p.: Officieele kerkgids van Nijmegen. Nijmegen 1908, dl. II, p. 203.

2) M. C. NIEUWBARN o.p.: t.a.p., p. 156.

3) Volgens J. HABETS-W. GOOSSENS t.a.p., p. 185 moet dit 'in 1818' gebeurd zijn; een mededeling op p. 197 van hetzelfde werk schijnt dit echter tegen te spreken. Mgr. Van Velde overleed te Brussel 22 januari 1824, ruim 80 jaar oud.

4) Vermoedelijk valt hier aan geen verwantschap te denken; eer hebben wij hier te doen met een van die betitelingen, waarmee 'edelen' zich bedienden, als zij 'onder ons' waren.

daan. Mgr. Van Velde noemt deze verlangens 'fondés en toute justice' en dringt op snelle inwilliging aan.

Wat in de eerstvolgende weken precies gebeurd is, kon ik niet reconstrueren, maar dat Goubau ernst gemaakt heeft met een aanlegenschap, hem door zijn 'très humble ami et parent J.B.R., Evêque ci-devant de Ruremonde' zo dringend op het hart gebonden, blijkt uit mededelingen, die hij deed in een op 16 december 1819 aan de koning aangeboden rapport. Hij spreekt daarin van een door hem persoonlijk verrichte 'oculaire inspectie'. Zij had op een zondag plaatsgehad, toen er in de Broerskerk en in de drie oude kerkhuizen 'dienst werd gedaan'. Bij deze gelegenheid had hij o.a. moeten vaststellen, dat Broerskerk en Regulierenkerk samen onmogelijk alle katholieken van Nijmegen 'in zich zouden kunnen bevatten'.

Plotseling kwam er een verkwikkelijke wending in de zaak: weinig meer dan een maand na mgr. Van Velde's jongste noodkreet had te Nijmegen, vermoedelijk in het stadhuis, een conferentie plaats, die als een soort grote verzoendag mocht gelden en in welke totstandkoming Goubau misschien de hand gehad heeft, al komt het mij voor, dat een verschuiving in het *tableau de la troupe* op dat stadhuis zelf van nog directer invloed geweest is. Denkelijk heeft de vervanging van mr. A. F. van den Steen als president-burgemeester door de heer J. W. Pels tot meerdere soepelheid van de stedelijke regering geleid. Laatstgenoemde moet zich niet alleen door onpartijdigheid en verdraagzaamheid onderscheiden hebben, maar zou straks bij de ingebruikneming van de Regulierenkerk de meest ruimhartige tegemoetkoming verlenen.¹

Het document, waarin de eindelijke verzoening is neergelegd, heet in zijn orgineel 'Vereevening', maar een taalgevoelig copiiist heeft het departementale afschrift het woord 'Vereffening' tot opschrift gegeven. Op de 26ste maart 1819 dan kwam 'voorbehoudens de approbatie van den Edelachtbaren Raad dezer stad' een akkoord tot stand tussen 'Burgemeesteren ter eenre en gecomitteerden uit de R.C. Gemeente ter andere zijde'. Namens de stad ondertekenden J. W. Pels, president, A. F. van den Steen en P. Staalman, alsmede de eerste stadssecretaris Hannekamp. Als 'gecommitteerdens' tekenden J. Reggers, pastoor, en Joh. van Veerssen, kerkmeester van de Broerskerk, alsmede P. Brusseler², pastoor, en H. van Aerns-

1) Zie daarvoor F. VAN HOECK *s.j.*: t.a.p., p. 171.

2) Deze priester was een Duitser en heette Brüssler, maar 'noemde en schreef zich' blijkbaar steeds met een vernederlandsche vorm. Zie F. VAN HOECK *s.j.*, t.a.p., p. 170.

bergen, kerkmeester van de Regulierenkerk.

De quintessens der 'Vereevening' ligt m.i. in de volgende tirade: 'Bij (het) decreet (van 25 juli 1808) niet bepaald geworden zijnde het jaar, tot hetwelk de uit te keren opkomsten van de voorschreven goederen en effecten moest opklimmen, is deze vraag het voor naamste punt van verschil, door deze vereevening te ontruimen'. Ofschoon de stedelijke regering volhardt bij haar mening, dat de stad niet gebonden is tot een uitkering van de 'opkomsten over de tien jaren anterior aan het decreet' van 1808, is zij bereid 'ter conservatie van de bestaande harmonie tusschen de godsdienstige gezindheden binnen dezelve stad tot het gevoelen van de R.C. Gemeente toe te treden'. De eigenlijke 'vereevening' telt 5 artikelen, die samen op het volgende neerkomen. 'De regering der stad Nijmegen kent, hoezeer ongehouden – dit moest er natuurlijk bij – aan de R.C. Gemeente een som van f 19.576,025 toe', zijnde het totaalbedrag 'van de opbrengsten van de goederen en effecten' der twee kerkgebouwen, maar trekt daarvan af f 13.023,25, als reeds door oud-burgemeester Sanders van Well afgedragen, benevens f 2.616,475 wegens door de stad betaalde lasten en onderhoudskosten. De uitkering zal dus f 3.936,30 bedragen; de regering belooft deze som 'dadelijk na teekening dezes in comptante penningen' te zullen voldoen. De gemeenteraad bekrachtigde de overeenkomst de volgende dag: 27 maart 1819.

Hiermee achtte het departement van R.C. Eredienst het laatste beletsel uit de weg geruimd. Goubau ontwierp reeds in de loop van de maand april 1819 een rapport, door hem in vereniging met de minister van Binnenlandse Zaken bij de koning in te dienen en strekkende om, onder vernietiging van hetgeen bij K.B. van 1 september 1816 bepaald was, in hoofdzaak gunstig te beschikken over de rekestten van de Nijmeegse katholieken. In dit concept kiest de directeur-generaal partij tegen de zienswijze van gouverneur Van Lijnden en burgemeester Van den Steen. Hij acht de stad verplicht alle achterstallen en interessen, sinds 1798 getrokken, aan de katholieken af te staan, want zij heeft over de betrokken goederen nooit de eigendom, alleen de administratie gehad; de goederen behoorden aan de kerken. Vervolgens houdt hij het voor 'ontwifelbaar zeker', dat Sanders van Well het ten-uitvoer-leggen van het decreet van Lodewijk Napoleon 'in geene andere kwaliteit dan die van burgemeester kan hebben verrigt'. 'Hoe toch – vraagt hij – kon de R.C. Gemeente iemand committeren om goederen, die aan de stad waren afgestaan, te verkoopen?' Hij is dan ook van oordeel, 'dat wanneer

deze zaak in regten moest worden behandeld, de stad Nijmegen tegen de R.C. zoude moeten succomberen'. Goubau's slotsom is een tweeledig voorstel: 1°. de koning kere alsnog aan kerkmeesters van de Broerskerk een som van *f* 7.370 uit, d.i. het bedrag, waarmee de opbrengst van de te verkopen obligaties van de werkelijke en de uitgestelde schuld volgens de hiervóór weergegeven berekening van de minister van financiën beneden de eerst toegezegde *f* 17.500 moest blijven, en aan kerkmeesters van de 'thans nog tot arsenaal gebruikt wordende Regulierenkerk' in de geest van artikel 5 van het decreet van 1808 een subsidie van *f* 10.000 voor de nog te verrichten 'zware reparatiën'.

Het eind der beproevingen leek dus nabij. Helaas echter openbaarde zich nu weer interdepartementaal verschil van inzicht. De 5de mei 1819 opperde de minister van binnenlandse zaken, P. C. G. ridder de Coninck ¹, tegen een aantal onderdelen van het concept bezwaren, die Goubau in een wijldopige repliek van 29 mei 1819 weer bestreed. Dat De Coninck middelerwijl weer eens het advies van gouverneur Van Lijnden inwon, strekte natuurlijk niet ter bevordering van een snelle afdoening. Eerst de 31ste augustus 1819 verklaarde de minister van binnenlandse zaken zich akkoord met het in sommige onderdelen vrij ingrijpend gewijzigde concept van Goubau. De belangrijkste en voor de Nijmeegse katholieken nadelige wijziging bestond daarin, dat de door Goubau voorgestelde uitkering van *f* 7.370 achterwege bleef; Goubau heeft deze blijkbaar laten vallen op grond van de 'vereevening', die kerkmeesters een uitkering van bijna *f* 4.000 gulden door de stad garandeerde. Waarschijnlijk hangt het bovendien daarmee samen, dat hij de voorgestelde regeringssubsidie van *f* 10.000 nu niet meer voor de Regulierenkerk alleen, maar voor de twee kerken samen bestemde. Zo kon dan op 16 december 1819 uit naam van de beide bewindslieden aan de koning een rapport worden aangeboden, dat uitliep in een driedelig voorstel: 1°. de koning verlene zijn sanctie aan de tussen de Nijmeegse partijen tot stand gekomen 'vereevening'; 2°. hij kenne aan de twee kerken samen een subsidie van *f* 10.000 toe, te verdelen naar de voorschriften van 'de bisschop, eertijds van Ruremonde'; 3°. hij bepale, dat het de katholieken zal vrijstaan de bestaande kerkhuizen te blijven gebruiken. Koning Willem I verenigde zich met deze voorstellen en belichaamde zijn goedkeuring in een K.B. van 26 maart 1820.

Inmiddels was de 1ste mei 1818 de huur van de Regulierenkerk
1) *Nieuw Ned. Biografisch Woordenboek* VIII, kol. 306.

afgelopen; namens het ministerie van oorlog was zij door de kapitein-ingenieur Ninaber aan het kerkbestuur – pastoor P. Brusseler s.j. en de kerkmeesters Hendrik van Aernsbergen en Peter Vaasen – overgegeven. Onmiddellijk werd met de allernodigste herstelwerken begonnen, waarbij de stedelijke regering, speciaal de president-burgemeester J. W. Pels, die, zoals hiervóór reeds werd opgemerkt, de voornaamste hand zou hebben in de ‘vereevening’ van 26 maart 1819, alle medewerking verleende. Spoedig echter stagneerde het werk weer tengevolge van het uitblijven van de toegekende rijks-subsidie. Eerst toen deze afkwam, kon de arbeid geïntensiveerd worden. De 19de oktober 1820 werd het gebouwencomplex aan de Lage Markt, waarin de jezuïeten hun zielzorg uitoefenden, voor f 2.000 verkocht aan de koopman Johannes van der Heijden. Pas in januari 1821 werden het oude kerkhuis en de pastorie verlaten voor de herstelde Regulierenkerk en de nieuwe pastorie in de Molenstraat; de 17de januari 1821 droeg de kruisheer Gerardus Hermans, sinds pater Huntjens’ dood in 1813 deken van Nijmegen, in de herstelde Regulierenkerk de eerste plechtige Heilige Mis op. Hiermee kwam een feestelijk eind aan een slepend lokaal konflikt, door het ongelukkige *odium theologicum* verscherpt, maar tot een vreedzame oplossing gekomen onder een verdraagzame president-burgemeester.

De latere lotgevallen van de twee gerestitueerde kerken vallen buiten mijn bestek, maar tot afronding van dit relaas wil ik aan de hand der verschenen monografieën er een enkel woord aan wijden.¹ Nadat in het begin van de jaren dertig een nogal uitbundige en, naar het schijnt, zelfs smakeloze restauratie van het interieur der Broerskerk had plaatsgehad, volgde op 13 november 1833 de inzegening van het gebouw door de hiervóór genoemde kruisheer Hermans, thans apostolisch administrator van het district. Tussen 1866 en 1885 voerde de bekende bouwmeester P. Cuypers aan deze kerk in enige etappen een van die radicale restauraties naar neo-gotisch recept uit, waarmee hij een niet onverdeeld gunstige naam verworven heeft. In februari 1944 werd de kerk zeer ernstig beschadigd bij het bombardement, dat een groot deel van de oude stad verwoestte. De toren, die aan de nauwe Broerstraat een eigen cachet gaf, bleef echter staan. Enkele jaren lang bleef het lot van de kerkruïne en de toren onbeslist. In weerwil van krachtige pogingen, tot hun behoud

1) G. A. MEYER o.p.: Gedenkboek, pp. 339-349; F. VAN HOECK s.j. t.a.p., pp. 178-191; zie ook een anoniem verschenen ‘Gedenkboek opening herbouwde Molenstraatse kerk’. Nijmegen, mei 1960.

ondernomen, werd in 1950 tot de sloping van de resten der kerk en van de toren overgegaan.

De Regulierenkerk, ijlings tot Sint-Ignatiuskerk verdoopt, – om in 1925 deze naam weer voor die van Petrus-Canisiuskerk te ver-ruilen ¹ – werd in de jaren 1842-1843 door de Zuidnederlandse bouwmeester T. F. Suys, destijds een gerenommeerd bouwer van kerken in 'waterstaatsstijl' ², ingrijpend verbouwd, vergroot en van twee torens voorzien. In de periode 1894-1897 werd het gebouw geheel afgebroken en vervangen door een neo-gotische creatie van de architect N. Molenaar. Ook deze kerk werd in februari 1944 een slachtoffer van het oorlogsgeweld: het achterste gedeelte werd door een bom getroffen. Nog in hetzelfde jaar werd een voorlopige muur opgetrokken, die het mogelijk maakte het behouden gebleven gedeelte te gebruiken. Zestien jaar later bracht ir. A. Siebers de verbouwing tot stand, die het kerkgebouw sindsdien een nogal hybridisch karakter geeft.

Met de beste wil van de wereld kan niet gezegd worden, dat de katholieken van Nijmegen eerbiedig omgesprongen hebben met de waardevolle geschenken van Lodewijk Napoleon, maar dankbaar zijn zij er hem toch wel voor geweest.

BIJLAGE

Louis Napoléon, par la grâce de Dieu et de la constitution du Royaume Roi d'Hollande, Connétable de France,

considérant qu'il n'y a point de maison de travail a Nimègue et qu'il n'y a pas d'église convenable pour la communion des catholiques romains,

nous avons décrété et décrétons ce qui suit:

Art. 1

A compter de ce jour la ville de Nimègue ne sera plus considérée comme place de guerre.

Art. 2

Nous cédon's en toute propriété à la ville de Nimègue les ouvrages

1) Zij was vóór de protestantisering aan Sint Catharina gewijd. M. C. NIEUWBARN o. p., II, p. 75.

2) *Nieuw Ned. Biografisch Woordenboek* X, kol. 995.

extérieurs de la ville, le terrain sur lequel ils sont construits et les matériaux qui les forment, sous les conditions suivantes:

1. La ville sera tenue de démolir ces fortifications à ses frais et d'entretenir le corps de la place ainsi que les ponts.
2. De payer du produit net de la vente des matériaux et du terrain acquis tous les arrérages et intérêts que la ville a tirés des possessions et d'un récépisse de trente cinq mille florins appartenant à l'église des frères.
3. A établir sur les terrains qui viennent lui être cédés, un établissement qui réponde à une maison, mais qui ait principalement pour but de procurer de l'ouvrage et du travail pendant l'été à ceux qui pourraient en avoir besoin, aux habitans de la ville comme à ceux de la campagne, et que l'agriculture soit le but principal de leur travail.

Art. 3

L'église des frères avec tout ce qui y appartient, le récépisse de 35000 florins et les intérêts échus, est cédée en toute propriété à la communion des catholiques romains.

Art. 4

La caisse d'amortissement achètera le récépisse de 35000 florins à raison de 50 pCt; le provenu de cette rente avec les intérêts échus que la ville doit payer à la communion catholique, serviront à réparer et mettre l'église en état pour servir convenablement au culte religieux.

Art. 5

L'église des Réguliers avec ce qui y appartient est cédée en toute propriété aux catholiques romains, mais comme les biens qui en dépendent sont de très peu de valeur, notre ministre de cultes nous fera une proposition pour indiquer les moyens de trouver les frais que la réparation et l'entretien de cette église exigeront.

Nos ministres des finances, de l'intérieur, de la guerre et du culte, ainsi que les commissaires de la caisse d'amortissement, sont chargés de l'exécution du présent décret.

Donné à Nimègue le 25 juillet 1808 et de notre règne le troisième.

(Signé) Louis

(Onder normalisering en modernisering van de spelling ontleend aan de Koninklijke Staatscourant van 26 juli 1808, no. 28.)

ACHTKAR SPELEN TUSSEN MUNSTER EN UTRECHT

NEVENASPIRATIES BIJ ENKELE KLOOSTERFUNDATIES

DOOR

M. P. VAN BUIJTENEN

*Une idée nette des divisions ecclésiastiques...
est indispensable pour comprendre et expliquer nombre
de problèmes historiques. Ce sont les diocèses qui en
constituent les circonscriptions essentiels.**

I

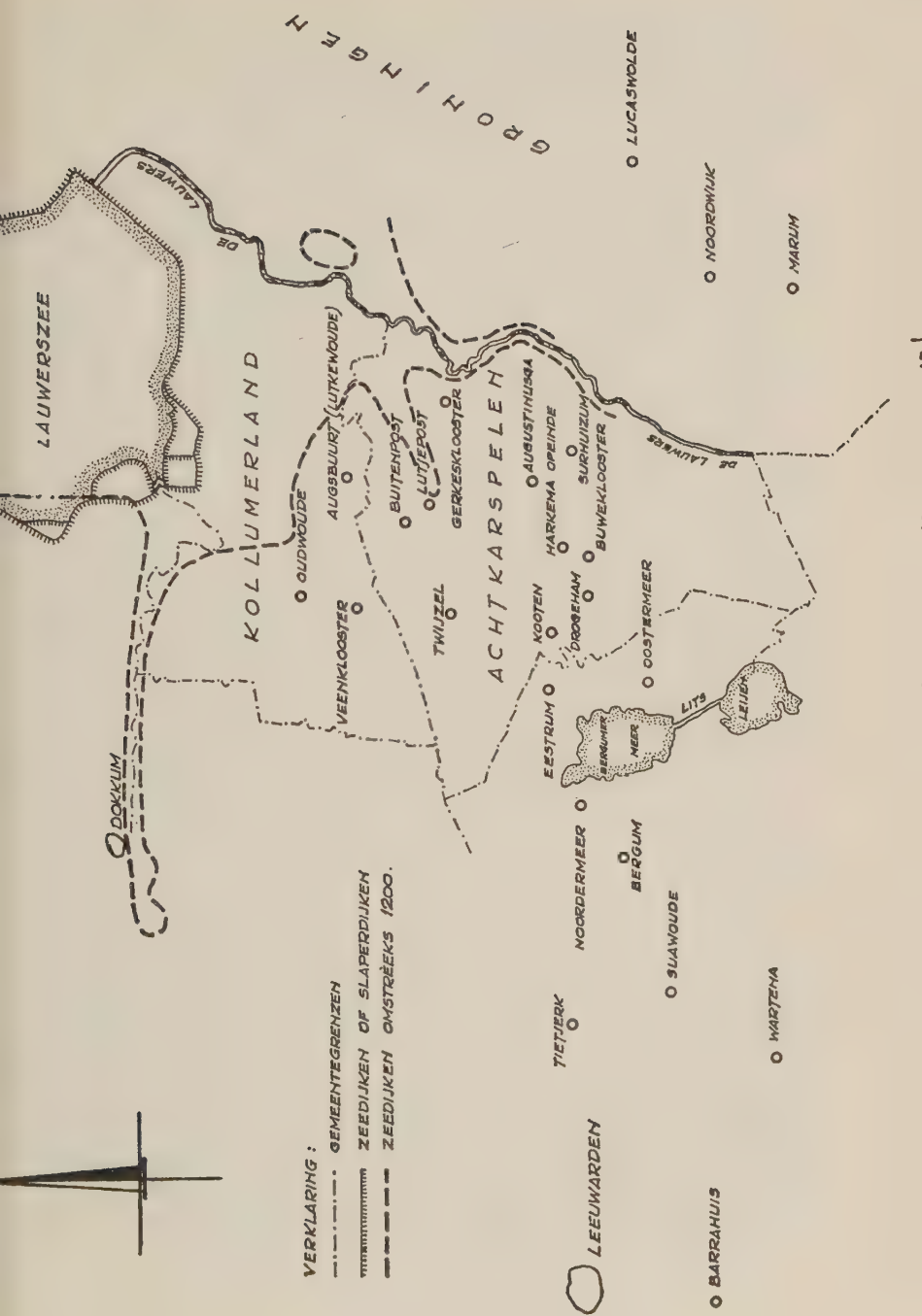
HOE vreemd de scheiding tussen de bisdommen Utrecht en Munster in het noorden van ons land ook is, men pleegt er niet teveel aandacht aan te besteden. Zij hangt samen met de missioneringsarbeid van Liudger, waardoor de vijf Friese gouwen, ondanks de verre afstand van Munster, aan die zetel verbonden bleven. Eenmaal à titre personel, Liudger ter ere, aan Munster gekoppeld, heeft de band eeuwen kunnen voortduren. Oostelijk van de Lauwers lag sinds 785 het Friese gebied waar Liudger opereerde. Het kwam aan Munster, omdat, zoals Von Richthofen¹ het formuleert, Karel de Grote nooit een Fries bisdom tussen Lauwers en Wezer in het leven heeft geroepen.

Over één zaak schijnt echter geen moeilijkheid te bestaan: Liudgers bisdom heet – wat de vijf Friese gouwen aangaat – te beginnen

* J. Dubois, La carte des diocèses de France avant la Révolution, Annales, XX, 1965, p. 680.

1) Dass die friesischen Gaue an der Nordsee östlich vom Laubach, in denen Liudger nach 785 das Christenthum eingeführt hatte, nicht zur Diöcese Utrecht geschlagen wurden, sondern zu Münster, muss lediglich für eine Folge der eigenthümlichen persönlichen Verhältnisse des Liudgers gelten. Es war nicht ein Bisthum in Friesland, das Karl der Grosse neu organisierte, etwa für die 'Frisia inter Laubachi et Wiseram'; es waren Friesische Gaue, die Liudger, andere die Willehad bekehrte, und sie blieben später neben grösseren sächsischen Landestheilen den Bischöfen Willehad und Liudger überlassen.

K. VON RICHTHOFEN, Untersuchungen über Friesische Rechtsgeschichte, T. II, Bnd. 2, Berlin, 1882, S. 746.

ten oosten van de Lauwers. Von Richthofen, Krüger ¹ e.a. kunnen zich voor deze grenslijn baseren op Liudgers biograaf, opvolger en familielid, Altfrid (839-849), die reeds betoogde dat Karel de Grote vijf gouwen ten oosten van de Lauwers aan Liudger als missiegebied toeweest.²

Binnen de eigenaardige constellatie van het bisdom Munster met zijn vijf Friese gouwen doet zich een tweede, kleine, anomalie voor. In werkelijkheid loopt de Munsterse bisdomsgrens niet ten oosten van de Lauwers, maar grijpt daar voor het gebied van de latere grietenij Achtkarspelen overheen. Kerkhistorici nemen de uitstulping getrouw in hun kaartbeeld op, het aan de regionale geschiedvorsers overlatend zich over de vraag van het hoe en waarom het hoofd te breken. Dezen hebben obligaats gereageerd.

Om tweeërlei redenen verdient het aanbeveling deze kleine afwijking opnieuw aan een critische beschouwing te onderwerpen. Zij zou in breder verband bezien wel eens een einde kunnen maken aan de bestaande neiging te menen dat met feilloze zekerheid tot in de kleinste uithoeken de grenzen bij de bisdomsformatie zijn vastgesteld. Vervolgens blijft het kerkhistorisch gezien van belang om na te gaan, indien deze toestand niet uit Liudgers tijd stamt en er grenswijziging zou hebben plaatsgevonden, welke spanningen daartoe aanleiding hebben gegeven.

Achtkarspelen als grensgebied, zowel in het kerkelijke als wereldlijke, stelt een bijzonder groot aantal vraagtekens. Deze werden vakkundig door Van Winter ³ geanalyseerd, toen hij voor de tegenwoordige provincie Groningen een verklaring zocht van 'dat wonderlijke proces van eenwording' van Stad en Lande. Wanneer de Groninger hoogleraar tracht af te tasten of een Friesland tussen Eems en Lauwers misschien zich reeds van ouds als eenheid aftekent, dan stuit hij in allerlei opzicht op Achtkarspelen als een steen des aanstoots. Kerkelijk eeuwenlang en wereldlijk somtijds, schijnt het zich aan te bieden als behorend tot Groningen, maar op kritieke

1) GERDA KRÜGER, *Der münsterische Archidiakonats Friesland in seinem Ursprung und seiner rechtsgeschichtlichen Entwicklung bis zum Ausgang des Mittelalters*, Hildesheim, 1925, S. 4.

2) Qui constituit eum doctorem in gente Fresonum ab orientali parte fluminis Labek. super pagos quinque, quorum haec sunt vocabula Hugmerchi, Hunusga, Fivilga, Emisga, Federitga et unam insulam quae dicitur Bant.

Monumenta Germaniae Historica. Scriptores II, Altfridi Vita Sancti Liudgeri, p. 410.

3) P. J. VAN WINTER, *Hoe heeft de provincie Groningen haar grenzen gekregen?* Groningsche Volksalmanak voor 1942, p. 1-78. Hier geciteerd naar de uitgave in Verkenning en onderzoek, Groningen, 1965, p. 189-240.

momenten ontglipt het de greep. Van Winter moet de conclusie verwerpen van hen die de bewoners van het gebied tussen Eems en Lauwers, het latere Stad en Lande, tot de Chauken rekenen. Ware dit zo dan zou de Lauwers inderdaad de grens zijn en Achtkarspelen terecht zich bij Friesland tussen Vlie en Lauwers aansluiten. Van Winter kan de vroeg 15e eeuwse toewijzing van Achtkarspelen in het Tractaat der Zeven Zeelanden aan Westerlauwers Friesland ook niet voldoende gerechtvaardigd achten niet een beroep op de stelling dat er in de Ommelanden geen Fries gesproken werd. Het uiteindelijk terugwijken van Achtkarspelen naar Westerlauwers Friesland zou dan geschied moeten zijn op taalverwantschap en als verzet tegen een saksisch van het Overlauwers, een tegenstelling, welke in de 15e eeuw ondenkbaar is.

Blijft de vraag waarom het er, in de 15e eeuw met name, lange tijd naar heeft uitgezien dat Achtkarspelen onder de Ommelanden zou komen te ressorteren zonder er nochtans onder te geraken. Het beeld dat Van Winter voor de mislukte aansluiting gebruikt, laat geen twijfel aan de oorzaak, gelijk hij die ziet. 'Naarmate de grote verdragen tussen Groningen en de haar direct omringende terrae (in de 15e eeuw) gaan doorwerken of bij de Ommelanden tot gezamenlijke reactie leiden, zullen de verbindingen van de stad of van het Westerkwartier met Achtkarspelen geworden zijn als de ijle uitlopers van een web, dat zijn fijngeknoopte midden meer oostwaarts had.'

De kerkelijke band met Munster heeft in de ogen van de schrijver, die de gehele begrenzing van de provincie Groningen nagaat, over het algemeen weinig of niets bijgedragen noch tot splitsings- noch tot eenwordingstendenties in deze gebieden, waar naast Munster ook Utrecht en Osnabrück invloed uitoefenden. Heel positief laat de auteur zich uit als hij de twee kerkelijke machtsfactoren, bisdom en kloosters in dit verband tegen elkaar afweegt. 'Neen, van grote geestelijke betekenis voor de toekomst van die streken die later Stad en Lande zouden vormen, is de verdeling over verschillende bisdommen niet geweest. Vooral niet, omdat de grote internationale orden van Cisterciënsers en Norbertijnen hier bloeiende en rijke kloosters hebben gesticht, die onderling voeling hielden over een groot deel van het gebied dat ons bezighoudt; men denke aan Aduard en zijn dochterkloosters en aan de betekenis van Wittewierum. Zij waarborgden een eenheid van geestelijk leven, waartegenover de verdeling van deze streken over verschillende bisdommen geen betekenis had.'

‘Aan de andere kant, als wij de filiatie van al die abdijen nagaan, bespeuren we dat zij in die samenhang volstrekt niet tot de Groninger landen beperkt bleven. Moederklooster van Aduard was Klaarkamp bij Rinsumageest. De Praemonstratenser kloosters stonden in nauwe betrekking tot Mariëngaarde bij Hallum en verwante stichtingen werden gevonden door geheel Westerlauwers Friesland en ook naar het oosten. Een eenheid, die later tot samengaan van speciaal Stad en Lande zou kunnen leiden, hebben dus ook zij niet voorbereid.’

De stelling, waarvan hier kennelijk wordt uitgegaan is, dat – ook voor Achtkarspelen – de band met Munster dateert uit Liudgers dagen. Zo deze al enige samenbindende werking bezat, moet deze door de agrarische orden zijn ontkracht. Beide praemissen dienen aan hernieuwd onderzoek onderworpen te worden. Er moet, op nader aan te voeren gegevens, ernstige twijfel rijzen aan een ongewijzigde grens sinds Liudgers dagen, waardoor sindsdien Achtkarspelen tot Munster gerekend is geworden. Vervolgens behoort dieper te worden ingegaan op de rol, die Cisterciënsers, Norbertijnen – waaraan de reguliere kanunniken van St. Augustinus kunnen worden toegevoegd – speelden in het moerassige en veenachtige gebied, waar de ‘acht kerspelen’ stuk voor stuk bijna alle als parochies nog moesten ontstaan.

Tot beter begrip van het geheel zullen wij eerst het gebied van het latere Achtkarspelen nader aan een beschouwing onderwerpen.

II

Ondanks de zekerheid dat Achtkarspelen in de 15e eeuw bij Munster heeft behoord, deed die vreemde voorpost, reikend over de Lauwers, toch altijd al twijfels rijzen bij de onderzoekers. Joosting,¹ die in 1921 in de Geschiedkundige Atlas de bisdommen Munster en Osnabrück voor zijn rekening nam, staat voor een raadsel, ter verklaring waarvan hij een oplossing zoekt in een richting, die hem, naar eigen zeggen, even wijs laat.

‘Typisch is zeker deze toevoeging van Achtkarspelen, aan drie zijden omsloten door het bisdom Utrecht; hoe zij moet worden verklaard, kan ik niet zeggen. Aangenomen toch al, dat de 8 kerspelen

1) J. G. C. JOOSTING, De bisdommen Munster en Osnabrück (in Groningen en Friesland); Geschiedkundige atlas van Nederland, De kerkelijke indeeling omstreeks 1550 tevens kloosterkaart II, 's-Gravenhage, 1921, p. 18.

in het leven zouden zijn geroepen door Gerkesklooster en dat 7 ervan wellicht Augustinusga als hun moederkerk moesten beschouwen, blijft de vraag (zij 't met kleine wijziging): Waarom werd Gerkesklooster, dat ontwijfelbaar lag in Friesch gebied, kerkelijk gerekend bij het Munsterse deel van Groningen? Heeft Munster eenig aandeel gehad in de stichting van het klooster? Geheel onmogelijk is dit niet, waar de abdij Überwasser te Munster in de 14e eeuw tien-den blijkt te bezitten in Achtkarspelen.¹

Komend van de Utrechtse kant, ontmoette S. Muller Hzn.¹ Achtkarspelen als obstakel, waarmede hij op de volgende, vrij willekeurige wijze, meende te kunnen afrekenen. Waar de Lauwers als grensscheiding is komen te vervallen, schuift hij de grens nog maar wat verder in westelijke richting op, en rekent Eestrum en Oostermeer voor het gemak in een vroegere periode maar bij Munster. 'Om geographische redenen gis ik echter, dat Eestrum en Oostermeer, die in de latere middeleeuwen stellig niet tot het Munstersche Achtkarspelen maar tot het Utrechtsche Oostergo behoorden, doch wier gebied zoodanig in Achtkarspelen inspringt, dat het als het ware een afsplitsing hiervan schijnt, oorspronkelijk onder Munster hebben gestaan, en dat de oude grens tusschen Oostergo en Hummerke, d.i. tusschen Utrecht en Munster, aan die zijde gevormd werd door de Lits, de Leijen en de Bergumermeer. Men houde daarbij wel in het oog, dat de 'deelen' (grietenijen) ontstaan zijn uit vereenigingen van parochies, niet omgekeerd deze uit splitsingen van 'deelen', en dat niet alleen die combinaties gedurende de middeleeuwen herhaaldelijk wijzigingen hebben ondergaan, maar dat zelfs geheele grietenijen zijn opgeheven en andere eerst in de 15e eeuw zijn gevormd.'

Zo oneens als ik het meen te moeten zijn met de eerste bewering nl. die aangaande Eestrum en Oostermeer, zo eens ben ik het met het gestelde over combinaties en wijzigingen van groepen van kerspelen. Wel gelieve men dan in het geval van Achtkarspelen te bedenken dat Mullers constatacie even waar blijft, indien zou blijken dat dit gebied pas in een later stadium naar Munster zou zijn verhuisd. Ja zelfs, als het bij touwtrekken om zijn bezit heen en weer mocht zijn gegaan. De juiste circumscripctie van het latere Achtkarspelen biedt al aanstonds enige moeilijkheden. Het lijkt methodisch juist om, alvorens op de hier aan de orde te stellen vraag tot welk

1) S. MULLER HZN., Het bisdom Utrecht; Geschiedkundige atlas van Nederland, De kerkelijke indeeling omstreeks 1550 tevens kloosterkaart I, 's-Gravenhage, 1921, p. 92, noot 2.

bisdom het gebied heeft behoord, de in aanmerking komende parochies te noemen. Als uitgangspunt is men hiervoor nog steeds aangewezen op het 15e eeuwse decanaatsregister ¹ van de onder Munster ressorterende Friese gebieden. Joosting zowel als Muller interpreteren de lijst zo, dat daarin de grietenij met haar acht kerspelen volledig getekend is.

Het gaat dan om Surhuizum, Augustinusga, Harkema Opeinde, Drogeham, Kooten, Twijzel, Lutjepost en Buitenpost. Von Richthofen ² was de mening toegedaan, dat er tien kerken ten westen van de Lauwers lagen, die onder Munster zouden hebben gestaan. Behalve de acht reeds genoemde, rekent hij Oudwoude en Lutjewoude (Ausbuur?) in Kollumerland gelegen, erbij. Hij komt hiertoe door Tortwolda voor Oudwoude en Luckerswalda uit het register voor Lutkewoude te nemen. Aan deze parochies gaat in het register Amptorp nog vooraf.

Joosting ³ maakt o.i. aannemelijk dat Tortwolda verleden moet zijn uit Cortwolda, dat een parochie was in de omgeving van Surhuizum. Paus Eugenius IV verenigde in 1441 Cortwolda, dat zwaar door overstromingen geleden had met Surhuizum. Daaruit concludeert Joosting dan ook dat het dekanaatsregister van vóór 1441 moet dateren. Onopgelost blijft de vraag welk achttal dan in 1338, wanneer de naam voor het eerst voorkomt, Achtkarspelen vormde.

Het lijkt verder buiten kijf, dat Joosting het gelijk aan zijn kant heeft waar hij Von Richthofen de gelijkstelling van Luckerswalda met Lutkewoude ontsrijdt. Het is in allerlei opzichten aannemelijker, er het op Gronings territoir te zoeken, Lucaswolde in te zien.

Minder gelukkig dunkt ons Joosting in zijn poging om het door Von Richthofen genegeerde en door anderen met 'onbekend' afgedane Amptorp te verklaren als een uit de margine verdwaald opschrift, dat Achtkarspelen zou moeten verbeelden. De plaats in de opsomming na Marum, Nortwyck, Amptorp, Luckerswalda is dan al even ongelukkig als de spelling. Zijn twijfel aan deze conjectuur spreekt Joosting al uit in een noot, waarin hij verwijst naar een Amgatorp in 1441 in Kollumerland. Misschien is het goed op Kol-

1) *Registrum curarum terre Frisie Monasteriensis diocesis*. Uitgegeven naar de editie door L. von Ledebur, *Fünf Münstersche Gaue*, Berlin, 1836 door S. MULLER Hzn., *De indeeling van het bisdom, Oude Vaderlandsche Rechtsbronnen*, Tweede reeks Nr. 8 's-Gravenhage, 1906, p. 421.

2) VON RICHTHOFEN, S. 762.

3) JOOSTING, a.w., p. 27.

lumerland in dit opzicht te blijven letten, want van een Praemonstratenserklooster dat oorspronkelijk in Augustinusga, in Achtkarspelen dus, heet te zijn gesticht en gehouden wordt voor het later geheten Feenklooster in Kollumerland, wordt in 1498 verklaard, dat het ligt in 'Frisia diocesis Traiectensis'.

Na deze voorlopige oriëntering en met deze dubia voor ogen is er o.i. voldoende grond om in te gaan op de vraag sinds welke datum en op welke gronden men meent dat Achtkarspelen tot het bisdom Munster valt te rekenen.

III

Het bestaan van het 15e eeuwse decanaatsregister waarin ook parochies van Westerlauwers Friesland voorkomen, laat geen twijfel mogelijk aan de juistheid. Bovendien blijken er enkele oorkonden uit die periode te bestaan, waardoor de Munsterse pertinentie wordt bevestigd. Tenslotte zijn er in de 13e eeuw aanwijzingen, welke zouden kunnen doen vermoeden, dat ook toen reeds de situatie aldus was. Geen wonder dat de indruk werd gewekt, dat de uitzonderlijke positie van dit latere Achtkarspelen samenhang met en dateerde uit de dagen van Liudger en diens vijf gouwen. Maar even waarschijnlijk toont een straks nader te analyseren oorkonde¹ uit 1328 aan dat alsdan, althans een deel van dit Achtkarspelen, onder het bisdom Utrecht thuishoort. Valt derhalve te onderzoeken of de oude toeschrijvingen aan Munster voldoende gefundeerd zijn, m.a.w. of inderdaad sinds Liudger tot in de 15e eeuw alles Munster was wat in Achtkarspelen de klok sloeg. Zo dit niet het geval blijkt, opent zich een verrassend perspectief, daar het gebied dan tot Utrecht zou hebben behoord met de Lauwers als grens tot aan of in de 15e eeuw. Daarmede zou dan alle buitennissigheid aan Achtkarspelen zijn ontvallen. Het penetreren van Munster zou dan kunnen samenvallen met of zelfs sequeel zijn van de politieke machtsontplooiing, welke de later hechte combinatie Stad en Lande, (aankankelijk meer de 'Stad'), begon te ontplooiën.

Wij herinneren eraan dat Liudgers biograaf, Altfrid, diens terroir ten oosten van de Lauwers laat beginnen. Dit impliceert echter niet, dat daarmede 'bewezen' zou zijn, dat een uitstulping over de Lauwers onmogelijk zou zijn. Wij zullen tot in de 13e eeuw moeten wachten, wil een vaag contour van het gebied vallen te ontwaren.

1) Zie bijlage I.

Eerst de ontstaansgeschiedenis van Gerkesklooster biedt enig houvast.

Joosting ging uit, zoals gezegd, van de mogelijkheid dat Gerkesklooster de acht kerspelen in het leven geroepen zou hebben, en dat wellicht Munster aandeel gehad zou hebben in de fundatie van dit klooster. Hiermede ware dan de reden gegeven, dat 'Gerkesklooster, dat ontwijfelbaar lag in Fries gebied, kerkelijk (werd) gerekend bij het Munsterse deel van Groningen'.

Ten enemale fout in deze opvatting is dat Gerkesklooster, gesticht nog wel in de parochie Augustinusga, die hij de 'moederkerk' noemt, de acht kerken met inbegrip dus van Augustinusga zelf, gesticht moet hebben. Het stichtingsverhaal maakt duidelijk, dat er bij de oprichting een parochie Augustinusga bestond, en er geen sprake kan zijn van acht te formeren parochies.

Gemakkelijker is te begrijpen, waarom Joosting stellig meent, dat Gerkesklooster onder Munster valt, want de bisschop van de Munsterse zetel wordt gemoeid in gerezen moeilijkheden.

In het nogal gecompliceerde verhaal van de machinaties, die als geboortevlek op Gerkesklooster rusten, wordt iets duidelijk van Achtkarspelens groei. In een van de levens der abten van Mariëngaarde¹ wordt medegedeeld, dat de kinderloze Gericus, een meer dan wispelturig man, en grondvester van het klooster dat zijn naam zal moeten vereeuwigen, een rijk en machtig man was in Twislum 'in parochia Augustini'. Twijzel is rond 1240 kennelijk géén, maar Augustinusga wel een parochie. De verwickelingen, welke zich bij deze kloosterstichting voordoen, kan men gevoegelijk als volgt samenvatten. Gericus schijnt niet over ijs van één nacht te willen gaan en moet drie ijzers tegelijk in het vuur hebben willen steken. De abt immers van het klooster der reguliere kanunniken van Ludingakerk in de buurt van Franeker, gaat, zij het aarzelend, met hem in zee. Intussen knoopte Gericus echter onderhandelingen aan met zowel de Praemonstratenser abt van Mariëngaarde als met die van de Cisterciënsers in Klaarkamp. Gevolg dus grote onderlinge strijd, welke na veel gewrijf en geschrijf als volgt wordt opgelost. De abt van Ludingakerk wordt 'uitgekocht' met een schadeloosstelling. De binnen de muren van Gerkesklooster twistende partijen, deels voor Mariëngaarde, deels voor Klaarkamp komen overeen uit elkaar te gaan. Degenen, die het met de Cisterciënsers i.c. Klaarkamp houden, blijven in Gerkesklooster alias Wigheratorp, een be-

1) Gesta abbatum Orti Sancte Marie. Gedenkschriften van de abdij Mariëngaarde in Friesland, edidit A. W. WYBRANDS, Leeuwarden, 1879, p. 212 ssqq.

zitting van Gericus in Augustinusga. De Mariëngaard-aanhangers, opterend voor Praemonstreit gaan zetelen op een ander goed van Gericus, een uithof, eveneens in Augustinusga.

Wij moeten buiten de kwestie blijven wat er van die Praemonstratenser nederzetting is geworden. Ging zij, waar Backmund¹ toe overhelt, spoedig ten gronde, of hebben wij te maken met het latere Praemonstratenser Mons Oliveti, Olijfberg, te Veenklooster in de latere grietenij Kollumerland? Dan zou ook, gezien de ligging, identiteit met de 'grangia, que habetur in parrochia beati Augustini', met Joosting², aangenomen kunnen worden. Verdere consequentie brengt volgens hem dan mee, dat er een afsplitsing vóór 1498 plaats gehad moet hebben van een stuk der parochie Augustinusga van Munster naar Utrecht.

Het zou echter o.i. onnodig zijn dit laatste te aanvaarden, indien mocht blijken dat oorspronkelijk Augustinusga in haar geheel tot in de 14e eeuw onder Utrecht heeft bestaan.

Onder de argumenten, die men voor de Munsterse rechten op dit gebied kan aanvoeren, spreekt wel heel sterk dat in de machtsstrijd om Gerkesklooster op de bisschop van Munster van twee kanten een beroep gedaan wordt.

In het leven van de Mariëngaarder abt Ethelgerus, staan de listen beschreven³, welke worden aangewend om de hand op het te stichten klooster te leggen en de zielzorg in Augustinusga te bemachtigen. Terwijl de Mariëngaarder abt, Gericus al als volgeling had aanvaard, bewerkt een monnik van Klaarkamp zijn abt om niet stil te blijven zitten en om een stap voor te zijn. De monnik in kwestie is niet de eerste de beste. Het is de edelman, Wibrandus, (oud?) deken van Oostergo, neef van abt Sidachus van Klaarkamp, die, als wij de kronist mogen geloven, in een soort speedcursus voor Cisterciënser was klaargestoomd en wiens dekanale aanspraken dubieus heetten. Hij fluistert zijn oom, abt Sidachus, in dat diens collega van Mariëngaarde de zielzorg ter plaatse van de bisschop van Munster nauwelijks heeft verkregen. Daarom moest Si-

1) N. BACKMUND O. Praem., *Monasticon Praemonstratense*, T. II, Stroubing, 1952, p. 196, nota 124.

2) JOOSTING, a.w. p. 28.

3) Quia tamen, ut audio, curam in spiritualibus ab episcopo Monasteriense idem abbas (nl. van Mariëngaarde) vix recepit, necessarium est, eundem conversum (nl. Gericus) occulte ad vos vocatum verbis attrahi, promissis allici dulcioribus. Et ego pro vobis vadens in Monasterium, curam ab episcopo recipiam ex parte vestri omnium in loco existencium ac abbati de Orto, si post pecierit, non concedi, licet difficulter tamen obtinebo. Gesta, o.c., p. 214.

dachus hem, Wibrandus, naar Munster sturen om die te trachten te krijgen om de abt van Mariëngaarde, als die erom zou gaan vragen, achter het net te doen vissen. Wel voegt Wibrandus eraan toe, dat hij veel moeite zal hebben dit te bereiken. In feite zien wij ook gebeuren, dat Munsters bisschop in 1244 in Citeaux heeft gevraagd de abdij van Wigeradorp te willen incorporeren.¹ Merkwaardig is dat de abdij gezegd wordt te behoren tot de Augustijnerorde. Dit moet dan slaan op de beginfase van de strijd toen Ludingakerk nog niet was uitgekocht.

De vraag is nu alleen of Munsters bisschop hier nu werkelijk de jurisdictie heeft, hetgeen niet met zoveel woorden gezegd wordt, of dat in dit ontginningsgebied gedubieerd wordt en men Munster als op dat moment als meest kanshebbende beschouwt. Wibrandus moet als deken van Oostergo toch inzicht in de situatie hebben gehad. Gezien het hoge spel dat wordt gespeeld is echter van alles denkbaar. Ofschoon geen afdoend bewijs wordt geleverd, is de praesumptie ervoor aan Munsterse rechten en jurisdictie te denken.

Hiermede is dan alles wat ten gunste van Munster spreekt, gezegd. Immers, wanneer wij in dezelfde tijd en in dezelfde omgeving van Augustinusga blijvende, nu de stichting van Buweklooster nagaan, blijkt het argument dat hier de kerk van het klooster door een wijbisschop van Munster in 1242 zou zijn geconsacreerd, te falen. Tevens valt dan het bewijs weg, dat Munsters bisschop rond de jaren 1240 hier jurisdictie zou bezitten, omdat Utrecht dan handelend optreedt.

Alvorens nader op de kwestie in te gaan, behoort een woord van verontschuldiging te vallen voor de vele moeilijkheden, welke in deze bewijsvoering opgehelderd moeten worden. Deze liggen echter in het bronnenmateriaal verankerd.

Het leven van de Mariëngaarder abt Ethelgerus, dat omstandig de verwikkelingen rond Gerkesklooster beschreef, doet zulks ook voor het Praemonstratenser vrouwenconvent, Buweklooster, genaamd Mariëngraf. Ook hier een ongehuwd man, die in dezelfde parochie Augustinusga, waar hij reeds een kapel ter ere van St. Ni-

1) 1244. *Inspectio abbatiae de Wigaradorp Ordinis Sancti Augustini, quam petit Monasteriensis episcopus Ordini incorporari, committitur Sancto Bernardo* (nl. Aduard) et de *Scola Dei* (nl. Ihlo bisd. Bremen) abbatibus, qui ad locum etc., et quid inde, etc. *Statuta Capitulorum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786* edidit D. Josephus M. CANIVEZ, T. III 1221-1261, *Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique*, Fasc. 10, Louvain, 1934, p. 285 nr. 51.

colaas had opgericht, rond 1242 een klooster gaat stichten. Het lag bij het latere Drogeham. De kroniek deelt mede dat op 25 september 1242 de kloosterkerk, toegewijd aan St. Jan, de Evangelist, werd geconsacreerd door de wijbisschop van Munsters bisschop, Otto van Lippe. De wijbisschop wordt Wilhelmus Turonensis genoemd. Indien dit juist zou zijn, klopt het jaartal 1242 niet, daar Otto van Lippe eerst in 1247 of 1248 zijn pontificaat aanvaardde. Reden dus voor Wybrants ¹ en later voor Backmund ² om aan te nemen dat hier 1252 gelezen zal moeten worden. Bovendien levert de wijbisschop in kwestie complicaties op. In de Monumenta-uitgave ³ der gedenkschriften van Mariëngaarde, heeft Weiland voorgesteld Turonensis te wijzigen in Curonensis, omdat in Tours geen Wilhelmus op de zetel of als wijbisschop voorkomt. Evenmin biedt Wybrants conjectuur om voor Turonensis te lezen Tyronensis, uitkomst. Ook hier gelden dezelfde bezwaren als voor Tours.

Gelukkiger in zijn proeve van oplossing lijkt mij Weijling ⁴ in zijn studie, speciaal aan de wijbisschoppen van Utrecht gewijd. Ook hij gaat uit van de spelling Curonensis, waarmee het in 1234 opgerichte bisdom Koerland wordt bedoeld. Na te hebben geconstateerd dat in 1238 de eerste bisschop van Koerland door de Litauers werd gedood, wijst hij erop dat in 1245, 1251 en 1263 weer bisschoppen voor dit bisdom geconsacreerd worden. Edmundus Curonensis, in 1265 gewijd, moet zijn zetel in 1268 verlaten, treedt in 1268 op als wijbisschop van Trier, maar consacreert in datzelfde jaar als wijbisschop van Munster de kloosterkerk van Wittewierum en noemt zich in 1272 wijbisschop van Utrecht. De veronderstelling dus, dat in de jaren tussen 1238-1245 een Wilhelmus Curonensis als wijbisschop fungeert is derhalve niet onaannemelijk. De verwisseling van Curonensis met Turonensis komt in een tweede afschrift van de kronieken van Emo en Menko ⁵ eveneens voor.

Intussen lost een wijbisschop van Utrecht, Wilhelmus Curonensis, die in 1242 Buwekloosters kloosterkerk inwijdt, het hoofdprobleem niet op. Wij zouden niet graag als louter hypothese naar voren brengen, dat de kronikeur van Mariëngaarde, die positief

1) *Gesta abbatum*, o.c., p. 226, nota 1.

2) BACKMUND, o.c., p. 186.

3) *Gesta Abbatum Horti Sanctae Mariae*, ed. L. WEILAND, p. 599, nota 92.

4) J. F. A. N. WEIJLING, Bijdrage tot de geschiedenis van de wijbisschoppen van Utrecht tot 1580, Diss. Nijmegen, Utrecht, 1951, p. 106.

5) Kronijken van Emo en Menko ediderunt H.O. Feith et G. Acker Stratingh, Werken van het Historisch Genootschap, Nieuwe Reeks, nr. 4, Utrecht, 1866, p. 223.

spreekt van de wijbisschop van Munsters bisschop Otto van Lippe, zich vergist heeft. Nu echter Sibrandus Leo ¹, de Mariëngaarder die in de 16e eeuw opnieuw de abtenlevens onder de loupe neemt en positief Wilhelmus de wijbisschop van Otto van Utrecht noemt, die wel in genoemde periode 1233-1249 de zetel van de Domstad inneemt, staat de zaak plotseling anders.

Blijft niettemin het dubium hoe de opsteller van het leven van abt Ethelgerus, die de wijding van Buwekloosters kerk in 1242 te boekstelt zich zo schromelijk kon vergissen. Bedenken wij echter dat dit staven van de gebeurtenissen tussen de jaren 1267-1275 door een hoogbejaarde monnik geschiedde, waarvan reeds Weiland ernstig aan diens nauwkeurigheid, vooral waar het jaartallen betreft, twijfelt, dan is vergissen zeer wel mogelijk. Dit kan nog in de hand zijn gewerkt, omdat ten eerste kort vóór of tijdens dit opschrijven een wijbisschop van Koerland, nl. Edmundus Curonensis, voor Utrecht zowel als voor Munster in het noorden opereerde, waardoor de verwarring met Wilhelmus Curonensis mogelijk werd. Ten tweede dat de drie Otto's, die respectievelijk in Utrecht en Munster in de 13e eeuw zetelden, nl. Otto II van Lippe van 1216-1217 en Otto III van Holland 1233-1249 te Utrecht, en Otto van Lippe 1247/1248-1259 van Munster die verwarring nog vermeerderd kunnen hebben.

Samenvattend menen wij te mogen zeggen dat aannemelijk is dat namens Utrechts bisschop in 1242 in het latere Achtkarspelen een wijbisschop de kerkwijding verrichtte. Dit sluit dan uit een jurisdictie van Munsters bisschop in ditzelfde territoir, waartoe men misschien zou willen concluderen op grond van de hulp, die bij de stichting van Gerkesklooster gezegd wordt vandaar verwacht te worden. Zou het dubieuze karakter van die mededeling ook besloten kunnen liggen in de woordkeus 'ofschoon ik (die opdracht voor de zielzorg) toch moeilijk zal verkrijgen?' Nu echter o.i. een vermoeden van bewijs valt te leveren, dat verschillende parochies van Achtkarspelen in de 14e eeuw onder Utrecht thuishoren, gelijk wij zullen aantonen, moet voorlopig een Munsterse invloed in Achtkarspelen sinds de dagen van Liudger onwaarschijnlijk, zo niet onmogelijk, heten. Deze zal dan, indien onze opvatting juist bevonden wordt, dateren van ná 1328 en zou kunnen samenvallen met de

1) *Consecratur monasterium praefatum ab episcopo Turoniensium Vilhelmo, Ottonis Traiectensis episcopi vicario, anno 1242.*

D. A. WUMKES, Sibrandus Leo's abtenlevens der Friesche kloosters Mariëngaard en Lidlum, Diss. Groningen, Bolsward 1929, p. 18.

druk die in de daarop volgende decennia van Groningen uit over de Lauwers in politicus werd uitgeoefend.

IV

De bronvermeldingen van de Munsterse kant, die de positie van Achtkarspelen zouden moeten verduidelijken, verdienen zeker niet de kwalificatie 'Licht vom Osten'. Hetzelfde valt te constateren wanneer men de zaak van het westen nl. van Oostergo uit, tracht te benaderen. Reeds Muller klaagde over de schaarste aan gegevens, en sinds zijn dagen is in deze toestand maar weinig verbetering gekomen. Zijn verzuchting luidde ¹ 'Omtrent de decanaatsindeeling van geen deel van het bisdom (Utrecht) zijn wij zoo slecht ingelicht als omtrent die van Oostergo. Oudmunster (St. Salvator), tot welks archidiaconaat het stellig behoorde, heeft in zijn archief geen enkel stuk bewaard, waaruit de verdeeling volledig is op te maken, zoodat wij uitsluitend aangewezen zijn op eenige verspreide berichten.'

Hoe waar dit in zijn algemeenheid ook zij, een klein 'leekske licht' is er wel. Een enkele oorkonde kan soms ineens voor verrassingen zorgen. Terwijl Muller de thans te bespreken oorkonde ² van 16 juni 1328 vermoedelijk kende, schonk hij er niet voldoende aandacht aan.

In het archief van Oudmunster berust een verklaring van Dodo, proost van het St. Nicolaasklooster te Bergum in het dekanaat Oostergo van de reguliere kanunniken van St. Augustinus, dat behoort onder het aartsdiakonaat van St. Salvator te Utrecht. De proost deelt mede dat hem en zijn convent de aanstelling van rectoren, aan wie de zielzorg en de bewaring der relieken wordt toevertrouwd, toekomt in een aantal kerken van Oostergo. De enige beperking waaraan dit institutierecht onderhevig is, geldt de tijdsduur. Het is gelimiteerd tot de duur van het leven van de fungerend aartsdiaken. Na diens overlijden moet dit institutierecht opnieuw worden verworven.

De kerken, waarover in 1328 Bergum zeggenschap heeft, zijn die van 'Grove, Wartna, Suethawald, Thytardikerka, Northamere, Astamere, Hamorke, Gerdekerka en Suedbergahusum'.

Geen twijfel is er o.i. mogelijk dat met de zes eerstgenoemde kerken bedoeld worden: die van Grouw, Wartena, Suawoude, Noor-

1) MULLER, a.w., p. 92.

2) Zie Bijlage I.

dermeer en Oostermeer. Aangaande de ligging van deze dorpskerken zijn wij wel voldoende ingelicht.

Suedbergahusum meende ik eerst zeker voor Surhuizum te mogen houden. Men zie echter het naschrift.

Zou iemand in eerste instantie al geneigd zijn Hamorke te identificeren met de in Achtkarspelen gelegen parochie van Harkema Opeinde, toch is het waarschijnlijker er de nog ongeplitste parochies Westerham-Asterham van het 15e eeuwse dekanaatsregister uit Munster onder te verstaan. Voor Westerham wordt er in dit register ter toelichting bij gezegd 'alias Cottum', waarin wij het tegenwoordige Kooten herkennen. Voor Asterham wordt als 'alias' gegeven Drogeham, hetgeen verder geen moeilijkheden oplevert. Wel levert het enig bezwaar op wanneer het kerkpatronaat van Drogeham aan de orde komt. Onlangs is vastgesteld¹ dat dit S. Walburg moet zijn. Dit schijnt in strijd met de berichten omtrent de stichting van Buweklooster. Wanneer parochiekerk en kloosterkerk van Drogeham dezelfde zou zijn, dan moet volgens de Mariëngaarder kroniek S. Jan Evangelist de patroon zijn. Zou echter de 'capella', ter plaatse volgens hetzelfde bericht gesticht door Buwe, parochiekerk geworden zijn, dan moet S. Nicolaas als patrocinium worden aangenomen. Er blijven o.i. dan twee andere mogelijkheden over. Misschien heeft Buwe, wonende in de nog ongedeelde parochie, – zelfs in 1408 komt de naam Hammis voor, wat op de pluralis vorm wijst – zijn woonstede gehad in Westerham 'alias Cottum'. Dan zou een S. Nicolaas-patronaat voor Kooten de tegenspraak wegnemen. Mogelijk, maar minder waarschijnlijk toch, zou een wijziging zijn van een ouder St. Nicolaas of Sint Janspatronaat in dat van S. Walburg. Of men nu met de ontdekker van het Walburgpatrocinium dit als 'sassisch' tegenover fries moet beschouwen blijft een open vraag. Kan een latere wijziging worden aangetoond dan zou inderdaad Groninger invloed een rol gespeeld kunnen hebben.

Onomastisch gezien kan Gerdekerka wel doorzichtig genoemd worden. Het valt te lezen als Gerdericuskerk of Gericuskerka naar de Gericus van wie de omstreden kloosterstichting rond 1240 uitgaat.

Verwarringwekkend zou dit Gerdekerka worden als wij het met Gerkesklooster zouden weergeven. Gerkesklooster, gelegen in Wigeratorpe, niet ver van Augustinusga, is in 1328 onbetwist een

1) S. J. v. d. MOLEN, *Kerk van Drogeham was voor 1580 aan Sint Walburg gewijd*, Leeuwarder Courant van 22 oktober 1966, p. 29.

machtig Cisterciënserklooster. Wij geloven dit Gerdekerka op nader aan te geven gronden te mogen houden voor de kerk van Augustinusga zelf, waarin rond 1240 Gericus eveneens een bepaalde rol gespeeld moet hebben. Dit behoeft niet in te houden dat de kerkstichting daarom van hem moet zijn uitgegaan. Het gebruik van de naam zal gezien moeten worden als een 'alias', zoals in 1247 van Boudewijnskerke ¹ op Walcheren b.v. geschreven staat 'ecclesia Sancti Nicholay, que vulgariter dicitur ecclesia Baldwini'.

Het zal intussen niet voor betwisting vatbaar zijn, dat de aartsdiaken van Oudmunster in Utrecht, zij het in de persoon van de proost van Bergum, deze negen kerken als liggend in zijn ambtsgebied Oostergo, beschouwt. Van Munsterse invloed is op dit tijdstip derhalve geen sprake. Naast het feit van de kerkwijding van Buweklooster in 1242 door een wijbisschop van Utrecht, wijst dit institutierecht van Bergum naar een Stichtse jurisdictie over Achtkarspelen. Verder tendeert het reeds meegedeelde over het klooster Olijfberg alias Feenklooster, in die zelfde richting nl. dat dit vroegere gedeelte van Achtkarspelen altijd Stichts geweest is. Met betrekking tot het institutierecht zij eraan herinnerd, dat in Friesland een geheel eigen en eigenaardige praktijk zich heeft ontwikkeld. Reeds in de 13e eeuw luidt het dat de abt van Lidlum ² 'se intromittit in jurisdictione' van een groot aantal Friese kerken, waarin de abt in de 15e-16e nog de instituties verricht.³ Dit geldt ook voor verschillende andere kloosters o.a. Dokkum en van de commandeur der Johanniters in Sneek. Mariëngaarde, Bloemkamp en Ludingakerk bezaten eveneens talrijke kerken waarin veelal monniken van het klooster de zielzorg uitoefenden, of waar de abt de pastoors aanstelde.

Erg verwonderlijk is het dus niet dat ook Bergum in 1328 institutierechten blijkt te bezitten. Wel verwondert ons dat het hier om een negental kerken gaat. In een vroegere studie toch door ons ⁴ aan Bergums kerk, klooster en omgeving gewijd, hadden wij slechts de afhankelijkheid van de kerken van Bergum zelf en van die van Tietjerk kunnen vaststellen. Uitvoerig is toen ingegaan op de groei van dit convent van reguliere kanunniken is het hart van Oostergo.

1) Oorkondeboek van het Sticht Utrecht tot 1301, II edidit K. HEERINGA, 's-Gravenhage, 1940, p. 466, nr. 1125.

2) MULLER, a.w., p. 61.

3) WUMKES, a.w., p. XXVII.

4) A. BAART en M. P. VAN BUIJTENEN, *Bergums kerk, klooster en omgeving*, De Vrije Fries dl. 43, 1957.

Aan belangrijke wegen en waterwegen gelegen, een rol spelend in de ingewikkelde waterbeheersing ter plaatse, liet het zijn importantie wel doorschemeren en demonstreerde het zijn machtsontplooiing in een naar verhoudingen fors kerkgebouw. Niettemin was tot nu toe uit het bronnenmateriaal niet het beeld opgerezen van een klooster dat in naaste omgeving en ver daarbuiten, de zielzorg en wat daarmee annex was, beïnvloedde. Moge bij dit negental al een aantal kleine dorpen zijn, aan Grouw, Surhuizum en Augustinusga moet reeds vroeg een zekere importantie niet worden ontzegd. Olivier van Keulen, in 1224 van Groningen naar Dokkum trekkend ter prediking van de kruistocht¹, houdt voor dit doel b.v. halt in Sutherhusum (Surhuizum). Augustinusga, dat met Joosting toch wel als de moederkerk van dit gebied gezien moet worden, kan toch geenszins de geringste der acht karspelen zijn geweest. Op deze hoofdplaats der latere gelijknamige grietenij, komt vanwege de band met Bergum een merkwaardig licht te vallen met betrekking tot haar ontstaansgeschiedenis en patrocinium.

In deze 'parochia St. Augustini' werd de felle strijd gestreden om de stichting van twee kloosters, waarvan dat der Cisterciënsers, Gerkesklooster, later een grote rol ging spelen. Ook de Praemonstratensers, zij het in mindere mate, sponnen er goed garen bij. Ogenschijnlijk is Ludingakerk, dat aanvankelijk mede partij geeft, de grote verliezer. Wanneer men echter in het oog houdt dat Bergums convent een dochterstichting is van het machtige Ludingakerk, dat in 1157 in Westergo is begonnen – al of niet van Rolduc uit gesticht –, dan zou het bezit van Augustinusga's kerk wel eens van de uitboedeling van het dochterklooster Bergum, deel uitgemeemaakt kunnen hebben. Daarmede wijst dit Augustinus-patrocinium over Bergum heen, vermoedelijk naar de reguliere kanunniken van Ludingakerk, die dan rond 1240 niet alle aanspraken in deze contreien hebben laten vallen.

Reminiscenties aan de stichtingstijd waarin de orden elkaar bestrijden, roept waarschijnlijk ook de begeving van een vicarie in de kerk van Augustinusga op. In 1519 blijken² hiervan collatoren te zijn: de abten van Gerkesklooster, Buweklooster en de pastoor van Augustinusga. In deze laatste zullen wij dan de houder van de aanspraken der reguliere kanunniken van S. Augustinus hebben te erkennen. Dezelfde doorwerking misschien van oude verplichtingen tegenover Ludingakerk in eerste instantie en later zeker ten aanzien

1) Kronijken van Emo en Menko, o.c., p. 89.

2) A. J. ANDREAE, Het klooster 'Jerusalem' of het Gerkesklooster, Kollum, 1890, p. 48.

dan van Bergum, laat een in 1581 nog bestaande retributie o.i. zien. Onder de pastorielanden in Augustinusga ¹ behoort een stuk land, waarvan de pastoor de inkomsten gebruikt – als ik goed interpreteer – voor de nakoming van twee zijner verplichtingen. Voor de uitvoering van de diensten in de kerk van Augustinusga moet een systeem van toerbeurten gegolden hebben, dat wij ook van elders kennen.² Elke vierde week werden bepaalde diensten door de vicaris verricht. Deze had hieruit een bron van inkomsten naast die uit de daarvoor bestemde vicariegoederen. Bovendien moest de parochie Augustinusga jaarlijks aan het klooster om andere redenen, verband houdend met de zielzorg, jaarlijks 15 pond stokvis en 2 tonnen bier leveren. Het is begrijpelijk dat Reitsma, de uitgever van dit bronnenmateriaal en onbekend met de relatie Bergum Ludingakerk voor dit klooster – ten onrechte dus – verwees naar Gerkesklooster, dat in Augustinusga het jus patronatus volgens hem zouden bezitten.

Het verzet tegen het opdringen van de Cisterciëncers in de beginperiode is vermoedelijk langduriger geweest dan oppervlakkige lezing van de abtenlevens van Mariëngaarde doet vermoeden. In de 'Statuta' van het moederklooster Cîteaux was al sprake van een visitatie van Gerkesklooster en wel op instigatie van Munsters bisschop in 1244. Omdat het stichtingsverhaal van Buweklooster, volgend op dat van Gerkesklooster in het abtenleven van Ethelgerus, dateert van rond 1242, wordt de indruk gewekt dat de moeilijkheden in Gerkesklooster op dat tijdstip al uit de weg zijn geruimd.

Gaat men uit van de veronderstelling, dat de Munsterse interventie van 1240-1244 slechts een poging is geweest zonder blijvend succes, gezien immers het Utrechts optreden bij Buweklooster in 1242 en dat van 1328, dan zal een redelijke verklaring gegeven moeten worden wanneer en waarom dit Achtkarspelen in de 14e of 15e eeuw wel krimp heeft moeten geven aan pressie uit het oosten en grenswijzingen heeft ondergaan.

1) 6 madt meede in de broick, by de pastoir gebruckt vor de dienst in de kercke op de viccarie vallende als de vierde weke, noch vor de denst uut tcloister sjars 15 pont stockvis end ij tonne bier.

Oostergo, Register van Geestelijke Opkomsten van Oostergo in 1580-1581, ed. J. REITSMA, Leeuwarden, 1888, p. 205.

2) M. P. v. BUIJTENEN, *Kloosters onder Workum*, De Vrije Fries dl. 36, 1941, p. 132 noot 1.

Dezelfde, *St. Vitus van Oldebove*, Archief Aartsbisdom Utrecht, dl. 68, p. 164.

Misleidend is de voorstelling van zaken bij Von Richthofen waar hij bij zijn beschrijving van het dekanaat Hugmerke onder de samenstellende delen steeds Achtkarspelen noemt. Zelf – en terecht – constateert ¹ hij dat de naam Achtkarspelen tot nu toe vòòr 1338 niet is gevonden. Niettemin laat hij dit kerspel ² – zonder aanvoering van nadere gronden – al in 13e eeuw over eigen rechters beschikken. Het lijkt verre van eenvoudig te moeten aantonen dat, hetzij ten aanzien van het wereldlijk – hetzij van het geestelijk – bestuur, een aantal dorpen ‘en bloe’, en zonder veel omhaal kennelijk, konden verhuizen.

Toch bestaan er voor Friesland enkele voorbeelden, waarin onder druk van politieke invloeden deze wisselingen konden plaats vinden. Bekend is het geval van de afscheiding van 12 dorpen, deel uitmakend van het wereldlijk gebied van de Utrechtse bisschop in Drente. Blijkens de woorden van een oorkonde ³ van 26 Mei 1328, hadden zij zich gevoegd bij de Friezen van Stellingwerf en weigerden de vierjaarlijkse bisschopsbede te voldoen. Volgens Gosses ⁴ moet dit lossen van de band met Drente nog niet zolang te voren plaats gehad hebben. De rentmeester van Drente verantwoordde in 1325 immers nog bijna de volle 150 mark bruine sterlingen, welke verschuldigd waren. Rond 1328 derhalve een volledige exodus van 12 parochies, voor een deel samenvallend vermoedelijk met het latere Ooststellingwerf.

Het heeft weinig zin hier in te gaan op de vele botsingen van de Stichtse bisschoppen met de Stellingwerfers, welke laatsten – afstraffingen ten spijt – de onafhankelijkheid verdedigden. ⁵ Markant blijft echter het gegeven dat zonder veel mogelijkheid van regres van bovenaf, er nieuwe grenslijnen getrokken kunnen worden, indien de groepering, welke zich vormde maar voet bij stuk wist te houden.

1) VON RICHTHOFEN, S. 762.

2) VON RICHTHOFEN, S. 749.

3) 1328. exorta fuerit materia questionis, quorum quidem articulorum primus est de precaria centum et quinquaginta marcarum brunorum sterlingorum, deductis inde octo marcis et quatuor solidis ejusdem monete, quas solvere tenentur duodecim parrochie de terra nostra, que se Frisonibus de Stellingewarf adjunxerunt. . .

Oorkondenboek van Groningen en Drente, I, Groningen, 1896, p. 223, nr. 314 en 315.

4) I. H. GOSSES, De organisatie van bestuur en rechtspraak in de landschap Drente, Groningen-Batavi, 1941, p. 41.

5) T. H. OOSTERWIJK, De Vrije natie der Stellingwerfen, Assen, 1952.

Te dikwijls is het verhaal gedaan van de ontbindende krachten, die in de 14e eeuw werkten, na het verval van de overeenkomsten door de Friese Zeelanden bij de Opstalboom gesloten, en waartegen Utrechts bisschop en Hollands graaf machteloos stonden, dan dat het om herhaling zou vragen. Wel moet de vinger gelegd bij de constataties van Blok ¹, Cleveringa ², Formsma ³ en Slicher van Bath ⁴ dat de verschillende 'terrae', zowel op Gronings, Drents en Fries gebied – om de latere omschrijvingen maar te anticiperen – nu vaak haar kans krijgen en grijpen om zich te doen gelden. Het krachtigste middel dat zij kunnen vinden – niet om tegen het grafelijk gezag te rebelleren, maar uit louter zelfbehoud en om rechtszekerheid te garanderen ⁵ zoals een oorkonde van 1327 getuigt, – zijn de 'confederationes'. De wispelturigheid van de deelnemende partijen bepaalt telkens de wisselvalligheid van keuze der partners. Een vaste lijn is niet te onderkennen in de groepering van de verdragen sluitende 'terrae'. Aanvankelijk ontwaart men in de 14e eeuw nog geen overwegende invloed van de stad Groningen, die later wel de dominerende rol daarbij zal spelen.

Temidden van het kluwen van zich vormende deelstaatjes in het begin van de 14e eeuw meldt zich als gesloten eenheid: Achtkarspelen. De formatie moet zich al vrij vroeg hebben voltrokken, want in de oorkonde ⁶ van 30 juni 1338 presenteert het zich en beschikt het reeds over een eigen zegel. Na de vorming van nieuwe delen, ontdekt men elders meestal dat er nog geen zegel voorhanden is.

Als uiterste termijnen waarbinnen de overgang van Achtkarspelen van Utrechts bisdom naar dat van Munster zich moet hebben voltrokken menen wij te kunnen stellen de jaren tussen 1328 en 1395. Het eerste jaartal komt voor, gelijk bekend, in de institutieverlening aan Bergum. Het tweede is dat van de oorkonde ⁷ van 4 oct. 1395, waarin de proost van Humsterland verklaart dat hij in

1) P. J. BLOK, *Schieringers en Vetkoopers*, Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, derde reeks VII, 1893.

2) R. P. CLEVERINGA, *Gemeene landswarf en hoofdmannenkamer te Groningen tot 1601*, Groningen-Den Haag-Batavia, 1934.

3) W. J. FORMSMA, *De wording van Stad en Lande tot 1536*, Diss. Groningen, Assen, 1930.

4) B. H. SLICHER VAN BATH, *Boerenvrijheid*, Rede, Groningen 1948.

5) nec ullam cum illis de Westerghie, et de Stauria, inivimus, vel inire volumus confederationem, ut vestre magnificentie rebellemus, sed quia malicia furum, incendiarum et aliorum malefactorum in tota Frisia... invaluit... VAN MIERIS, *Groot Charterboek*, II, p. 414.

6) OBGD., I, p. 251, nr. 354.

7) OBGD., II, p. 188, -nr. 907.

Achtkarspelen de zittingen leidt van het seendgerecht. Naar hij zegt doet hij dit 'van oldes', een term, waaraan ik langzamerhand geleerd heb geen al te hoge schattingen te verbinden.

Wanneer 30 juni 1338 in Selwerd onder het oog van een machtige vertegenwoordiging van tientallen abten, proosten, prelaten en van vertegenwoordigers van Hunsingo, Fivelgo, Drente, Groningen, Vredewold, Langewold en Hummerts een zoenverdrag wordt gesloten, waarbij de stad Groningen meer dan één veer moet laten, dan blijkt als vertegenwoordiger 'de Octo Parrochiis', die met een deelszegel het verdrag mede bevestigt, aanwezig 'dominus Liubbo'. Gelijk in de Drentse en Stellingwerfse vrijheidstrijd, treedt blijkbaar eveneens hier de clerus naar voren. Opmerkelijk is wel dat in de oorkonde temidden van de abten en proosten der voornaamste kloosters uit Friesland en Groningen, de abt van Jerusalem of Gerkesklooster ontbreekt. Het kan toeval zijn, doch het zou ook kunnen wijzen op een reeds vroege verbondenheid met de stad Groningen, die nu de onderliggende partij vormt. Gerkesklooster, dat op Groninger territoir vele bezittingen heeft, beschikt later over een refugium in die stad. Machtiger dan de stad zijn in deze periode ongetwijfeld de 'terrae', die naar een woord van Blok geheel onafhankelijk optreden. Zelfs wanneer in de komende decennia de stad Groningen haar macht gaat ontplooien, kan zij dit niet anders bewerkstelligen dan via verdragen en schikkingen met die latere 'Ommelanden'.

Alhoewel Formsma ¹ twijfelt of een later verbond ² nl. dat van 9 sept. 1361 werkelijk is nageleefd, lijkt het hem duidelijk een poging van de stad Groningen om de zetel te worden van het weer nieuw leven ingeblazen verbond van de Opstalboom ter handhaving van de Friese vrijheid. Onder de deelnemende 'terrae' uit 1361 vinden wij naast het Friese Westergo en Oostergo, de Oosterlauwerse landen Hunzingo, Fivelgo, Oldambt, Reiderland, Eemsland en Broekmerland. Met name echter trekt vooral de proostdij Humsterland de aandacht onder de verdragspartners. Om twee redenen valt dit Humsterland op temidden van de toch al merkwaardige proostdijen van Munsters Friesland, waaraan Dr. Hartgerink – Koomans een speciale studie ³ wijdde. Zij kon vaststellen, dat de dekens van Munsters Friesland zich onderscheidden van zowel 'de zelfstandige

1) FORMSMA, a.w., p. 39.

2) OBGD., I, p. 370, nr. 509.

3) M. HARTGERINK-KOOMANS, *De proostdijen van Munsters Friesland*, Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden, VII, 1953, p. 1 vv.

Keulse als van de ondergeschikte landdekens in andere bisdommen: de archidiakonale macht is naar haar inhoud gesplitst en zij kunnen alleen daar optreden, waar het gaat om leken en aardse bezittingen. Dit is iets dat bij ons weten nergens anders is aangetroffen'. 'Het vermoeden', zo vervolgt de schrijfster, 'werd al geuit, dat het samen zou hangen met hun andere, meer opvallende bijzonderheid: deze kerkelijke functionarissen hoorden tot de machtigste families en zij waren niet – waren althans niet altijd – geestelijken'. Welnu: eerste afwijking van het Munsters-Fries dekanaatspatroon binnen dit kader vormt Humsterland. De splitsing tussen geestelijken en leken, die geldt voor de overige dekanaten in de Ommelanden vond daar niet plaats. De proost van Humsterland richtte, blijkens een verklaring ¹ uit 1392 'alle ssaken... se sinnen gelegen tusschen geestlycke luede off leken'. Hieruit volgt onder andere dat de proost van Hummerts steeds een geestelijke moest zijn. Wel echter is zijn macht niet voortvloeiend uit zijn functie als zodanig. Hij heeft dus geen 'potestas ordinaria'. Slechts een gedelegeerde macht namens de Munsterse aartsdiaken komt hem toe, waardoor zijn positie gelijk is aan die b.v. van de Westfaalse aartsdiakens. De tweede reden, waarom Humsterland afwijkt van het gewone schema, is volgens Dr. Hartgerink – Koomans gelegen in het feit dat – bij de reeds vermelde overeenkomst van 1361 tussen enerzijds Oostergo en Westergo, anderzijds Hunsingo en Fivelgo- de proostdij Hummerke als 'land' genoemd wordt, dat met eigen zegel het stuk bekrachtigt. Er zijn meer oorkonden, waarbij deze proost voor zijn 'land' zegelde. Aan de omstandigheid dat de proost van Humsterland geestelijke moest zijn, schrijft zij verder toe, dat hij bij zijn visitatiereizen aan de grens van elk district door de wereldlijke overheid werd ontvangen en zo van de ene seendstoel naar de andere werd geleid. De proost beschikte – in tegenstelling tot de proosten uit de Ommelanden hoofdelingen – niet over een voldoende gewapend geleide. Uit dit trekje valt wel op te maken dat wij hier midden in de Schieringer en Vetkoperse verwickelingen zijn.

Terecht legt mevrouw Hartgerink-Koomans de nadruk op de grote rol van de proost van Hummerts rond de jaren 1361. Wanneer zij echter diens territorium omschrijft als bestaande uit de landschappen Langewold, Vredewold en Achtkarspelen, dan baseert zij zich kennelijk op de algemeen aangenomen veronderstelling dat Achtkarspelen van oudsher en ononderbroken bij deze proostdij heeft behoord in het kerkelijke, zoals het zich in het wereldlijke b.v.

1) OBGD., II, p. 150, nr. 843.

in 1416 aansloot¹ bij de Ommelander Westerwerf. Ook nadien zocht het vaak heul bij Groningen in tijden van politieke onrust. Ofschoon zulks evenmin met een preciese bronvermelding valt te staven, nemen wij aan dat omstreeks 1360 of zelfs eerder Achtkarspelen wel eens in het kielzog van de dan machtige proostdij van Humsterland zal zijn geraakt. Er kan worden vastgesteld², dat reeds in 1340, de abdis van Ueberwasser te Munster smalle tienden verpacht aan Hero Ikeman, proost van Humsterland, welke gelegen zijn in Langewold en Achtkarspelen. Zelfs zouden wij de vraag kunnen opwerpen of uit de tekst van dit pachtcontract al niet valt af te leiden dat deze tienden een sequeel vormden van de proostdij. Deze tienden heten te zijn vrijgekomen door de dood van zekere Kempo van Hummerts, op het tijdstip, waarop Hero uit de handen van Munsters bisschop de proostdij verwierf. Hiermede zou dan het 'van ouds', waarvan bij de seendrechtsverordening van 1395 wordt gewaagd, op een halve eeuw ongeveer zijn te taxeren. De overgang van Utrecht naar Munster moet dan tussen 1328 en 1340 zijn beslag gekregen hebben.

Aanvaarding van deze gewijzigde visie op de plaats van Achtkarspelen tussen Munster en Utrecht heeft naar onze mening enkele aantrekkelijke voordelen. Zij doet recht wedervaren aan de anders onbegrijpelijke oorkonde van 1328 met betrekking tot Oudmunster en Bergum, aan de geloofwaardigheid van het optreden in 1242 van de wijbisschop van Utrecht ter zake van de inwijding van de kerk van Buweklooster en zij neemt de anomalie weg van een zo vroeg-tijdige en langdurige Munsterse invloed bewesten de Lauwers. Het beroep op Munster in 1242 door Cisterciënsers en Norbertijnen op Munsters bisschop gedaan – en volgens de kroniek ook beantwoord – moeten wij dan verklaren als een poging tot uitlokking. Zulk een poging moet aannemelijk worden geacht als men daarbij uitgaat van de positie van zulk een veen- en moerasgebied, waar – blijkens de gang van zaken in andere gebieden, zelfs eeuwen later nog – geen scherpe grenzen golden.

Niemand zal kunnen ontkomen aan de indruk dat het tijdperk tussen 1328-1340, vanwege de ook elders plaatsgrijpende formatie van nieuwe delen en overgang tot andere combinaties, uitermate geschikt lijkt voor deze transplantatie van Achtkarspelen. Wie hieraan mocht willen twijfelen, gelieve te bedenken dat bij nietaanvaarding van de hier geboden opvatting de verplichting ontstaat een

1) FORMSMA, a.w., p. 51.

2) OBGD., I, p. 255, nr. 361.

verklaring te geven hoe dan – en onder invloed van welke drijfveren – Oudmunster in 1328 jurisdictie in Achtkarspelen heeft kunnen uitoefenen en op welk gezag Wilhelmus van Koerland in 1242 Buwekloosters kerk dan inwijdde.

Hiermede zouden wij onze taak als geëindigd kunnen beschouwen. Wij geloven echter dat de beschrijving van de stichting omstreeks 1240 van de twee kloosters in dit gebied van Achtkarspelen om wille van de overzichtelijkheid oppervlakkiger is behandeld dan eigenlijk ter zake dienende was. Indien een nadere beschouwing daarvan zou achterwege blijven, verzuimden wij een kans om de methodiek, welke in en buiten Friesland soms bij de stichting van kloosters werd aangewend, van een dieper historisch perspectief te voorzien. De winst van zulk een beschouwing gaat, hoop ik, uit boven die van een beter inzicht van een verschoven bisdomsgrens over luttele kilometers in de 14e eeuw, toen onder druk van politieke spanningen ook elders in de Friese landen blokvorming annex 'bouleversements des alliances' geforceerd werden.

VI

Terwille van een duidelijker zicht op Achtkarspelens parochieindeling, op haar beurt samenhangend met het grensbeloop tussen de bisdommen Utrecht en Munster, hebben wij het gestook rond de stichting van de twee kloosters ter plaatse gelaten voor wat het was. Waar rook is, pleegt echter ook vuur te zijn. Men ontkomt niet aan de indruk dat de historicus gemeenlijk dit soort brandjes gemakkelijk passeert in de onuitgesproken vooronderstelling dat de oorzaak onbekend is. Wie nauwlettender toeziet, ontdekt soms al gauw de hevige wrijvingen, die een vonk op een makkelijk ontbrandbare materie deden overslaan. Bovendien zal het hem opvallen dat het doorgaans niet om losstaande gevallen gaat, doch dat het seriewerk is. Bij alle verdienstelijke arbeid, welke op het stuk van de klooster-geschiedenis van de middeleeuwen voor en na is ten beste gegeven, valt toch een manco, zeker voor de vaderlandse kerkgeschiedenis, te signaleren. Enerzijds is er veel gedaan waar het monografieën van afzonderlijke kloosters betreft. Anderzijds is aan de evolutie en spreiding der kloosters van verschillende orden stuk voor stuk veel studie gewijd. Zelfs moet erkend worden dat aan de rol van de grote abdijen en kloosters in het geheel van het historiebeeld in de algemene geschiedeniswerken ruim aandacht wordt besteed. Blijft ech-

ter het gemis aan kennis van het botsen dezer orden op elkaar en van het reageren van haar volgelingen op de uitdagingen in onderscheiden perioden door het regionale of locale milieu gesteld. Wel beschouwd is het treffen van de drie gegadigden bij de stichting van Gerkesklooster geen incident, maar een symptoom: een buiten de oevers treden van een aanvankelijk bewust geleide stroom.

Ruw geschetst – het gaat hier immers niet om een algemeen overzicht van de Friese kloostergeschiedenis – vertoont het begin drie duidelijk te onderscheiden fasen. De eerste, waarin sinds de dagen der kerstening buitenlandse abdijen, b.v. Fulda (gesticht nog door Bonifatius), ook Werden (door Liudger gegrondvest), mede Corvey, Prüm en St. Amand, dus uit Duitsland en Noord Frankrijk, grond en ander bezit in Friesland verwierven, zelfs een enkele maal een kerk de hare konden noemen. De tweede fase is die, waarin in Friesland zelf abdijen en kloosters verrijzen, welke weldra vele uitgestrektheden grond en de zielzorg in talloze kerken en kapellen in handen blijken te hebben. De derde die der expansie.

Friesland vertoont eenzelfde beeld als de rest van het latere Nederland, gelijk Post ¹ aantoot. Het Noorden spant echter duidelijk de kroon rond 1215 wanneer een net van kloosters het dan overdekt. Voor Friesland viel de grote toename tussen 1150-1250 met niet minder ² dan 19 stichtingen, de kloosters waarvan het fundatiejaar onbekend is dan nog buiten beschouwing gelaten. Gelet op deze gang van zaken vraagt men zich onwillekeurig, en met steeds toenemende twijfel af wat er waar is van de conclusies van Post ³ aangaande de drijvende krachten, welke deze vruchtbaarheid bewerken. Zijn betoog luidt: 'Geen periode is in dit opzicht zo vruchtbaar geweest als de onderhavige. Talrijke stichtingen kwamen tot stand zonder dat de een met de ander samenhang. Wel kwamen alle uit dezelfde of zeer verwante ideeën voort. Het verlangen naar eenzaamheid, naar rustige beschouwing, naar een leven in gemeenschap, bleek voor velen een sterke drijfveer. Meestal hing het van heel toevallige omstandigheden af, of er een klooster gesticht zou

1) R. R. Post, Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen, I Utrecht, 1957, p. 153.

2) Kloosters Gesticht
 m. vr.

tot 1100

1

1100-1150

1

1151-1200

8

4

1201-1250

4

3

Encyclopedie van Friesland, Amsterdam, 1958, in voce Kloosters.

3) Post, a.w., I, p. 139.

worden, en of dit hier of elders kwam. Er was geen plan door de bisschop of door de leiders van de afzonderlijke orden opgesteld en gevolgd. De beslissende factor was gewoonlijk, dat een of andere persoon geld en grond wilde schenken, of dat de een of ander zich voor een stichting op een bepaalde plaats bijzonder interesseerde en daarvoor ging werken.'

Het lijdt ons inziens geen twijfel wanneer men de schaars overgeleverde stichtingsverhalen op de keper beschouwt en de procedure bij het ontstaan in verschillende gevallen ziet, dat er beslist van een bepaald plan uit geopereerd werd. Verder blijken enkele van degenen, die de stoot tot de oprichting van een klooster gaven, merkwaardig onrustige en wispelturige lieden, hetgeen vragen oproept. Om alle misverstand weg te nemen: het ligt niet in mijn bedoeling om het religieuze moment te ontkennen, maar het is moeilijk een juiste keuze te maken als men zich afvraagt of er in sommige gevallen van een religioso-economisch, dan wel van een economico-religieus motief zou moeten worden gesproken.

De tijd tot 1150 valt als een incubatieperiode te beschouwen. Naast Foswerd, het enige Benedictijnenklooster, fungeren vermoedelijk in Staveren en Dokkum slechts twee kapittels van kanunniken. Via de grote, boven reeds genoemde en in het buitenland gelegen abdijen met belangen en invloed in Friesland, moet het noorden als geschikt vestigingsterrein zijn ontdekt. Na die tijd bereikt de grote golf van vestigingen van Benedictijnen, reguliere kanunniken, Norbertijnen en Cisterciënsers Friesland, met name het kleigebied. Ongeveer terzelfder tijd verdwijnt de invloed van de buitenlandse abdijen uit de aanvang. Eenmaal hecht in de klei verankerd, vertonen in de derde phase de abdijen van de 'grote vier' onder de orden, een sterke 'Drang nach Osten'. Wij hebben te maken met een systematische doorstoot naar het veen. Begrijpelijk als men bedenkt hoe weinig bosrijk Friesland altijd geweest is, en hoe het veengebied toen eenzelfde aantrekkingskracht moet hebben uitgeoefend als thans b.v. de 'gasbel' van Slochteren. Wat bij de strijd en intrigues rond de stichting van Gerkesklooster de monniken onzacht op elkaar doet stoten, moeten wij verklaren als een gedrang van concessionarissen-in-spe om de verveningen.

Ter staving van het hier beweerde kan zowel de geschiedenis van de abdij Staveren als die van Dokkum ten voorbeeld worden gesteld wat betreft de inbezitname op de klei en uitbouw van invloed via een brede stralenkrans van kerken en kapellen. In beide gevallen meen ik enig nieuw materiaal te kunnen aandragen.

Wanneer na een schimmige dageraad, waarin de uit Oirschot afkomstige voormalige proost van Oudmunster in Utrecht, St. Odulfus, een rol speelt binnen een gemeenschap van kanunniken in de 9e eeuw, er wat meer licht rond Staveren gaat verschijnen, is er volop spanning in de kerk van de 12e eeuw onder invloed van de veldwinnende ideeën van de hervorming van paus Gregorius VII.

Wat onder begunstiging van Utrechts bisschop Andreas van Cuyck in 1132 te Staveren geschiedt bij de omzetting van het kapittel ter plaatse, houdt nauw verband met wat Utrechts bisschop met behulp van de Norbertijnen in 1127 in Middelburg en in 1129 in de Betuwe met Mariënweerd had bewerkstelligd. Waar in Staveren Benedictijnen optreden en de stadsburgers zorgen voor de 'couleur locale', daar spelen in de twee andere genoemde gevallen de Norbertijnen de hoofdrol.

De oorkonde van 29 mei 1132, waarbij bisschop Andreas verklaart ¹, dat de burgers van Staveren de kerk van St. Odulfus bevrijd hebben van alle lekeninvloed en haar bezittingen voor de stichting van een abdij hebben teruggegeven, was in Oppermanns ² ogen verdacht. Dom Huyben ³ beschouwt haar als echt, slechts betogend dat 'daaruit zuiver de taal van die dagen spreekt.' Post spreekt zich niet onomwonden uit, maar helt over naar de echtheid. 'Ofschoon de verhalen over de geschiedenis van deze stichting van 1132 niet erg geloofwaardig zijn, kunnen wij aannemen, dat er aan de kerk kanunniken verbonden waren, misschien zelfs reguleren. Maar de kerk en de goederen waren in lekehand gekomen en overeenkomstig de tijdgeest kwam daartegen verzet. Het geheel werd uit lekehand vrijgekocht. Dat dit geschiedde door burgers van Staveren is wel opvallend, maar misschien voor die tijd toch acceptabel. Dezelfde burgers wisten nu van de bisschop te verkrijgen, dat de kanunniken door Benedictijnen werden vervangen, en wel van Oostbroek afkomstig. Ook kregen zij vrije abtskeuze.' ⁴

Als wij onze conclusie mogen anticiperen, kunnen wij vaststellen, dat de verdenking van Oppermann ongegrond, het dubium van

1) OBSU, I, nr. 340, p. 311.

2) O. OPPERMAN, Untersuchungen zur nordniederländischen Geschichte des 10 bis 13 Jahrhunderts, I, Utrecht, 1920, S. 212 ff.

3) J. HUYBEN, O.S.B., *De Sint Odulfus-abdij te Staveren*, Egmondiana, Benedictijns tijdschrift voor geestelijk leven en geschiedenis, IX, 1948, p. 13.

4) POST, a.w., I, p. 140.

Post overbodig en de intuïtie van Huyben achteraf juist blijken. Om dit aan te tonen, maar meer nog om te laten zien van welk procédé men zich bediende, bij de verdringing van de zittende seculiere of reguliere kanunniken in de kapittels, moeten wij iets vroeger in de tijd en in iets zuidelijker richting kijken. Het is de verdienste van Philippen¹ deze praxis in verband met de komst der Norbertijnen in Antwerpen in haar diverse stadia te hebben doorlicht.

Wat omstreeks 1100 in Vlaanderen en later in onze streken zich afspeelt bij de komst der Norbertijnen en der Benedictijnen, heeft een zeker voorspel gekend. Als men in de tweede helft van de 11e eeuw voornemens is een seculier kapittel te hervormen, waartoe ingeslopen misbruiken van simonie en nicolaïsme (werkelijk of vermeend bestaande), aanleiding gaven, dan werd het eerst onttrokken aan de invloed en de inmenging van de wereldlijke macht of van aanzienlijken leken. Dusdoende verzekerde men zo'n kapittel, wat men noemt zijn 'libertas', zijn 'emancipatie' of onafhankelijkheid.

Met een reeks voorbeelden toont Philippen dit aan. Kamerijk in 1066; St. Winoksbergen 1067; Stenay 1069; Petegem 1085; Frasme 1099; Valencijn 1107; Laon (mislukt) 1112; Antwerpen 1124; Grimbergen 1128; Maagdenburg 1129; Cisone 1129; Aubigny 1131; Meersen 1136; Waasten 1138; Maroeul 1138; Aulne 1144; Malonne 1147 en Namêche 1152. Volledigheidshalve zou Philippen ook Zeeland hebben kunnen noemen. Daar bestond op Walcheren een vermoedelijk seculier kapittel, dat de toets van de Gregoriaanse ideeën niet kon doorstaan. In 1124 was daar uit Vlaanderen een 'hervormer', een zekere Alboldus, verschenen die verdiensten op dit terrein had vergaard in Voormezele. De kapittelheren namen daar de regel van S. Augustinus aan. Doorgaans is de 'libertas'-verlening slechts een inleidende manoeuvre voor verder grijpende acties. Een sprekend geval van zulk een 'emancipatio' levert Grimbergen op, waarover later.

De tweede stap, welke na de 'libertas'-verlening of 'emancipatio' doorgaans volgde, was de zogenaamde 'sublimatio' of 'reformatio'. Deze bestond daarin dat men de seculiere kanunniken verving door reguliere kanunniken i.c. vaak Norbertijnen, die de 'regula Augustini' onderhielden. De akte echter, waarbij de 'sublimatio' tot stand kwam, bracht nog niet de voltooiing. Zoals tussen 'emancipatio' en 'sublimatio' jaren konden verlopen, zo viel het slotaccoord na ver-

1) L. PHILIPPEN, *De H. Norbertus en de strijd tegen het Tanchelmisme in Antwerpen*, Bijdragen tot de geschiedenis, XXV, 1934, p. 251.

lening der laatste vaak jaren later. Immers, het aflossen der oude garde ging niet ineens. Langs twee wegen wist men de eindoplossing nader te brengen. De kanunniken-oude-stijl liet men uitsterven met dien verstande, dat na de dood van één hunner telkens een reguliere kanunnik zijn plaats innam. Ook ziet men zoals in Antwerpen, dat de seculiere kanunniken, die niet de status van reguliere kanunnik wilden aanvaarden 'en bloc' naar een andere kerk moesten verhuizen. In 1119 vindt de 'libertas-verlening' in Antwerpen plaats. De bisschop van Kamerijk onttrekt dan de proost en 12 kanunniken, verbonden aan Antwerpens enige parochiekerk, aan de burgerlijke macht ter plaatse en brengt hen direct in zijn eigen macht. In 1124 volgt de 'sublimatio' en gaat de St. Michielsparochie over aan de Norbertijnen. Vier van de seculiere kanunniken gaan over tot de Witheren, terwijl de acht andere naar de O.L. Vrouwekerk verhuizen.

Voor Middelburg moeten wij rekenen met een 'sublimatio', welke zich in twee etappes voltrok, nl. de overgang van een seculier naar een regulier kapittel in 1124, gevolgd door een aansluiting omstreeks 1127 bij de Norbertijnen.

Deze blik naar het zuiden vaagt alle twijfel weg over hetgeen in 1132, (doch dan met Benedictijnen als 'dramatis personae'), in Staveren plaats vond. De oorkonde van bisschop Andreas van Cuyck legt een 'libertas'-verlening vast, waarbij – daar er monniken worden toegelaten en vrije abtskeuze wordt gegarandeerd – vermoedelijk in één handeling tevens de 'sublimatio' wordt doorgevoerd.

Wanneer aan Oppermann, die overigens al inzag dat er echte bestanddelen in de oorkonde van 1132 voorhanden waren, deze zaken duidelijk voor ogen hadden gestaan, zou hij de volgende exclamatie niet hebben geuit. 'Es ist ein einziger Vorgang: Kirchengut wird dadurch aus Laienhanden befreit, dass es in die Hände einer Laiengemeinde übergeht!' Afgezien van het feit dat Oppermann de oorkonde iets laat zeggen, dat er niet staat, zou een vergelijking van de Andreas-oorkonde voor Staveren met die van Liethardus, bisschop van Kamerijk voor Grimbergen, (merkwaardigerwijze eveneens van 1132) hem tot betere gedachten gebracht hebben. Wanneer Kamerijks bisschop de Norbertijnen de kerk van Grimbergen geeft, herinnert hij in deze 'sublimatio'-oorkonde aan de 'libertas'-verlening door zijn voorganger, nl. bisschop Odo. De leek, die daar de goederen in handen heeft en ze eigener beweging, naar het heet, aan Odo terugschenkt, zoals in Staveren de burgers van de stad, is een zekere Gualtherus.

Cum enim praefatam ecclesiam Gualterus quidam nobilis, quia in allodio suo sita erat, teneret, Dominus Odo, praedecessor, noster, petitione ipsius Gualteri et redditione, eandem ecclesiam ab omni laica manu et exactione aliqua et debitis obsoniis, ad usum canonicorum... emancipavit.¹

...quod cives Staurenses, divina inspirati misericordia, ecclesiam sancti Odulfi, diu sub laica manu detentam, et quedam bona eisdem ecclesie, que a predecessoribus nostris in beneficium laicis tradita fuerant, labore suo et bonis suis ab omni laica potestate absolverunt, et eandem ecclesiam a laicis expeditam et bona ipsius, que laici habebant, libera et penitus absoluta ad servitium dei restituerunt.²

De vraag in hoeverre alles wat onder druk van Gregoriaanse hervormingsdrang werd gewijzigd, werkelijk eigener beweging en spontaan geschiedde, ook in Friesland, zal wel nooit meer voor beantwoording vatbaar blijken. Geschiedbeschouwing kan immers alleen maar vaststellen hoe baanbrekende ideeën opkomen, doorbreken en alles meesleuren zonder te kunnen uitmaken of alles wat wordt weggevaagd ook werkelijk tot aan de wortels was vermolmd.

Naar het mij voorkomt kan het geen louter toeval zijn, dat in de stroom van vernieuwing, welke in de 12e eeuw Friesland bereikt, de invloed van enige buitenlandse abdijen ongeveer gelijktijdig verdwijnt. Licht er verband tussen het elastisch terugtrekken uit de bezittingen in Friesland van de Benedictijner-abdij van St. Amand in Noord Frankrijk, welke waren gelegen bij Staveren en Dokkum? Juist in deze twee Friese plaatsen vindt in dezelfde eeuw de omzetting van kapittels naar respectievelijk een Benedictijns en Norbertijns klooster plaats.

Terwijl paus Paschalis II in 1107 uitdrukkelijk voor St. Amand in Henegouwen de cijnsgoederen bij Dokkum en Staveren en de altaren in enige Friese kerspelen bevestigt³, gaat abt Bovo II van St. Amand acht jaren later ertoe over de goederen in Friesland los

1) PHILIPPEN, a.w., p. 258.

2) OPPERMAN, a.a.O., S 215.

3) In Frisia terras censuales apud Dechenchas et Stouras. Porro altaria quae in diversis parochiis possessione legitima possidetis, ab omni personatu libera vobis vestrisque successoribus in perpetuum servanda censemus; salvis nimirum consuetis episcoporum vel episcopaliū ministrorum obsoniis. A. MIRAEUS, Opera diplomatica, II, p. 1151.

te laten en ze te verkopen.¹ Ongetwijfeld kunnen wij met Platelle² meegaan, wanneer hij de verkoop van deze goederen, waarvan de aankomst moet dateren uit de Karolingische tijd, toeschrijft aan een hergroepering van het bezit onder abt Bovo II. Goederen in Duitsland bij Dusseldorp en Boppard worden verlaten evenals in Friesland: 'à cause de l'éloignement et des dangers de la route.' De bevestiging door paus Paschalis II in 1107 doet echter vermoeden dat het bezit al omstreden was en dat St. Amand zich hier evenzeer terugtrok 'à cause des usurpateurs', zoals in 1143 bij de verkoop der goederen in Duitsland openlijk wordt erkend.

In verband met de invloed van St. Amand en vanwege het feit, dat wij weten dat reeds in zeer vroege tijden kanunniken in en rond Staveren opereerden, doet zich de vraag voor: vanwaar en sinds wanneer die Henegouwse abdij een greep op deze gebieden kreeg? Ik ben geneigd voorzichtig te wijzen op analogie met de schenkingen van Karel de Kale en Zwentibold in respectievelijk 877 en 879 van goederen en dienstbaren, welke in verband staan met de zoutwinning en de visserij aan het klooster van Sinte Geertruid te Nijvel. Deze geschonken goederen worden gezegd te liggen in Friesland in het niet te identificeren 'Meremuda'. Schijnt er vanwege Nijvels goederenbezit en zoutwinning, welke van zeer vroege datum zijn, bij deze 9e eeuwse oorkonden aan het tegenwoordige Zeeland gedacht te moeten worden, waarheen in die dagen de naam Frisia wel degelijk zou kunnen verwijzen, meer dan een hypothese is het niet.³ Anderzijds moet niet worden verwaarloosd de suggestie welke uitgaat van de verbreiding van het Geertrudis-patrocinium in Frieslands zuidwesthoek en elders in deze provincie. Niet ver van Staveren kennen wij Geertrudis als patrones van de kerken van Workum en Hindelopen. De specialist op het terrein van het kerkpatroononderzoek in Nederland, Kok, noemt⁴ de verklaring ervan

1) Zie bijlage II.

2) H. PLATELLE, *Le temporel de l'abbaye de Saint-Amand des origines à 1340*, Paris, 1962, p. 209, p. 250.

3) La saline de Frise ou de Zèlande? Madame Delanne suppose que cette saline de Frise est comprise dans le domaine de Bergen-op-Zoom-Beveland: on sait en effet que l'aire géographique de la Frise a considérablement varié au cours des siècles. Si l'on invoque une nouvelle fois, à cette occasion, l'argument ex silentio, on peut estimer que l'absence de toute mention ultérieure de biens nivellois en Frise confirme cette hypothèse. J. J. HOEBANX, *L'abbaye de Nivelles des origines au XIV-siècle*, Brussel, 1952, p. 225.

4) H. J. KOK, *De patrocinia van de H.H. Servatius, Gertrudis en Lambertus in het middel-eeuwse bisdom Utrecht*. Archief voor de geschiedenis van de katholieke Kerk in Nederland, VI, p. 291.

voor Friesland 'niet eenvoudig'. Hij verwijst naar Zender, die de keuze mogelijkerwijze verband ziet houden met de aan Gertrudis toegeschreven bescherming der zeelieden. Volgens Kok is deze cultus voor de elf in Friesland aan Gertrudis toegewijde kerken te plaatsen tussen de 11e en 15e eeuw. Ofschoon het een lofwaardige methode van Kok is de vroegst voorkomende vermelding als uitgangspunt te nemen voor zijn beschouwingen, men mag deze toch niet als terminus post quem opvatten. Hindelopen komt reeds vroeg in de bronnen voor. De parochie zal veel ouder zijn dan de eerst bewaarde vermelding en wanneer geen patrociniumwijziging wordt bewezen, moet de later geldende als de originele worden beschouwd. Onjuist is Koks uitspraak: 'Van een rechtstreeks contact, op welke wijze dan ook, tussen de Friezen en de abdij van Nijvel maakt geen enkele bron melding'. Natuurlijk impliceert goederenbezit van Nijvel in Frisia niet, dat dit per se ligt in het tegenwoordige Friesland. Waar echter de Henegouwse abdij van St. Amand dwingt om vandaar vaste lijnen te trekken naar Dokkum en Staveren, daar gedogen misschien de Gertrudispatrocinia van Frieslands zuidwesthoek en de vermelding van goederen voor Nijvel 'in Frisia' een 'stippel-lijn met vraagtekens' op de kaart af te zetten.

Ter onderstreping van het feit dat de loop van zaken in Staveren geen losstaand geval is, maar dat hij deel uitmaakt van een 'beweging' ook elders in Friesland in gang, kan ik verwijzen naar hetgeen ik vroeger uitvoerig heb geschreven met betrekking tot Corvey aan de Wezer en de St. Vituskerk van Leeuwarden.¹ De abt van Corvey ziet zich in de greep op deze kerk, waaraan vier geestelijken verbonden waren, ontglippen. Tussen 1143-1146 heet deze kerk door een 'abbas intrusus' van Corvey op simonistische wijze te zijn verkocht. Na 1146 wendt Corvey bij paus en bisschoppen van Utrecht hardnekkige pogingen aan om zijn rechten te herwinnen, maar ondanks het feit, dat paus Lucius III in 1184 dit Leeuwarder kerkbezit aan Corvey nog bevestigt, draagt in 1185 de plebaan van Leeuwardens kerk het patronaatsrecht erop aan de Norbertijnen van Mariëngaarde bij Leeuwarden over.

Omstreeks 1170 en onder soortgelijke omstandigheden moet het kapittel van Dokkum in Norbertijner handen zijn overgegaan. Een beslissend stadium in de kloosterontwikkeling is hiermede bereikt. Systematisch breidt het net van kloosters zich over Friesland uit wanneer ook nog de Cisterciënsers met de stichting van Klaarkamp, de Friese klei rond 1160 heeft bereikt.

1) M. P. VAN BUIJTENEN, *St. Vitus van Oldehove*, A.A.U. dl. 68, 1950.

Opvallend in de bloeiperiode van de kloosters, in de tweede phase dus, is het gemak waarmee blijkbaar het benoemingsrecht van de pastoors en de stichting van nieuwe parochies en kapellen hun afdeling. Het is niet de bedoeling om hier na te gaan wanneer precies bepaalde kerken in de invloedssfeer van de verschillende kloosters raakten, en of die aanspraken immer gerechtvaardigd waren. Ook verschuivingen van het ene naar het andere klooster komen voor.

Indrukwekkend is de expansie welke de onderscheidene lijsten van de onder Staveren ressorterende kerken op opeenvolgende tijdstippen bereikt heeft. Als wij ons houden bij de opgave ¹, toegevoegd aan de oorkonde van 1132, dan vallen te identificeren: Laaxum, Warns, Hindelopen, Gaastmeer, Sandfirde, Idzega, Oudega, Heeg, Ypecolsga, Wijkel, Oosterzee, Kuinre, Rottum, IJsselham, Markenese, Urk, Emmeloord, Mirns, Harig, Dronrijp en Schingen. Bij nader toezien vallen grosso modo drie groeperingen te onderscheiden nl. een cirkel van godshuizen in de wijde omgeving van Staveren, waarvan de bovenste helft Frieslands zuidwesthoek, en de onderste een deel van het gebied, dat later aan de Zuidoostzee ten offer zou vallen, omvat. De derde groep treft men in de kop van Overijssel en het eveneens oostelijk gelegen Schoterland.

Minder extensief, maar in ander opzicht minstens zo significant is de ontwikkelingsgang van de Dokkumse vestiging van kanunniken, begonnen vermoedelijk nadat de Norbertijnen van Mariëngaarde uit (hun eerste stichting in Friesland) er hadden kunnen penetreren. Schijnen Staverens abten gedurende een bepaalde tijdspanne als coadjutor van de Utrechtse bisschoppen te hebben gefungeerd, (indien een vrij jong kroniek-verhaal ten minste vertrouwen verdient), zeker is, dat Dokkum evenals de Witheren-abdij van Lidlum eeuwenlang een deel van de aartsdiakonale rechten in handen heeft weten te houden tot in de 16e eeuw. Terwijl Lidlum in 18 parochies de pastoors kon institueren, moest Dokkum zich met minder tevreden stellen nl. negen stuks.

Muller, zich vermoedelijk baserend op een oorkonde van 1313, waarin de bisschop met excommunicatie tegen abt Gherbrandus van Dokkum wegens diens aanspraken op institutierechten c.a. optreedt ², noemt naast Holwerd, Dokkum en Westergeest, welke 'personaten' heten, ook Engwierum. Verder, blijkbaar van elders

1) OBSU, I, p. 312, nr. 340.

2) S. MULLER Fz., De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht, I., 1325-1336, Werken van het Historisch Genootschap, Nw. serie 53, Utrecht, 1889, p. 418, nr. 14.

bekend, Roodkerk. Iets nauwkeuriger licht ons in een onuitgegeven ¹ oorkonde van 1374. Namens het convent van Dokkum verklaart abt Thytardus te erkennen dat aan de proost van Oudmunster de volle jurisdictie, nl. institutie en visitatierecht toekomt in de gewone jaren in een aantal kerken. Hieruit volgt, dat zulks de abt in de schrikkeljaren moet competeren. Opnieuw gaan voorop de 'personaten' van Dokkum, Holwerd en Westergeest, en volgen de namen van zes 'kapellen', nl. Wetsens, Ee, Hantum, Bawert, Lillingwald en Edigwerum. Het is duidelijk, dat Lillingwald identiek is met Lutkewoude alias Augsbuur. Bawert is zonder meer niet thuis te brengen. Het zou verlezen kunnen zijn uit Bornwert of als Rawert verstaan moeten worden. In het laatste geval zou dan Raert ten zuidoosten van Hantum in aanmerking komen, daar Raert ten westen van Dokkum aan Klaarkamp behoorde. Onder de aan Dokkums abdij toebehorende kerken kan ons in verband met het object van ons onderzoek, nl. de wijze van binnendringen der kloosters, Holwerds personaat het meest interesseren. Naar moderne maatstaven gemeten zou men willen vermoeden dat in het afgelegen kustdorpje weinig voor de volgelingen van Norbertus te halen viel. Het meest voor de hand liggend is dus te veronderstellen dat louter zielzorgelijke motieven hun aandacht erop richtten. Niettemin blijkt zelfs in de 16e eeuw dit nu minuscule Holwerd nog een witte (lees Norbertijns) en een zwarte pastoor rijk te zijn.

Precies dus de situatie welke wij uit Frieslands hoofdstad kennen, waar een witte naast een zwarte pastoor opereert en soortgelijk ongeveer aan Middelburg, waar de abdij aanvankelijk met een derde deel genoegen moet nemen.

Achteraf gezien wordt de greep op Holwerd wel begrijpelijker. Sinds kort is het ons gelukt vast te stellen ² dat, zeker in de 14e eeuw, Holwerd een marktplaats van belang geweest moet zijn, waar men van zee uit de waren aanvoerde. Tweemaal 's jaars werd er een markt gehouden, hetgeen tot diep in de 15e eeuw heeft geduurd. Zelfs hebben wij ons deze markt als het eigenlijke handelcentrum van Oostergo te denken, welke die van Dokkum overtroffen moet hebben. Niet voor niets blijkt de kerk van Holwerd een 'personaatschap' en het moet, gelet op het Willibrord-patrocinium, op hoge ouderdom kunnen bogen.

Kritische aandacht voor de overgang van de kapittels van Stave-

1) Bijlage III.

2) M. P. VAN BUIJTENEN, Frieslands middeleeuwse marktrechten, Leeuwarden (1964) p. 54.

ren en Dokkum brengt overduidelijk aan het licht, dat deze deel uitmaakt van een tangbeweging, welke met systematische nauwkeurigheid in het kader van de Gregoriaanse ideeënstrijd werd uitgevoerd. Ook met Lidlum ging het niet anders.¹ Kloosterstichting door twee leken, aansluiting bij de zwarte kanunniken van Ludingakerk. Maar dan in 1182: *'vitam regularem modo institutam laxiorem esse conspiciens, magis arctam ac rigidam expetit... exuta veste atra, candidam induit.'*

Met de strijd, voortkomend uit een gewijzigd kerkbesef, gaat echter in alle gevallen reeds van het begin dezer krachtmeting een verschuiving van het bezit gepaard. Een merkwaardig schouwspel levert ² in dit geval een flashback op het geval Tanchelm uit het eerste kwart der 12e eeuw.

Nu de eerst als ketter gedoodverfde Tanchelm voor ons is komen te staan, na recente onderzoekingen als een Wanderprediger in de ban van Gregoriaanse opvattingen, valt een geheel ander licht op de brief door het Stichtse domkapittel in de tijd van de sedisvacatio 1112-1114 naar de aartsbisschop van Keulen geschreven.³ De twee zwaarste grieven der domkanunniken tegen Tanchelms medestander, de priester Everwacherus, ingebracht, zijn: het ontroven van de tienden aan hun medekanunniken en de poging om de Zeeuwse gebieden van het bisdom Utrecht onder het bisdom Terwaan te brengen. Poging, die niet zonder kans van slagen scheen. Wanneer het werkelijk niet tot de onmogelijkheden moest gerekend worden,⁴ dat – zij het *'ad tempus'* – het bestuur aan Utrechts bisschop kon worden ontnomen, dan behoeft een poging, als vermoedelijk door Wibrandus van Klaarkamp in 1242 ondernomen, om in Achtkarspelen de bisschop van Munster te doen infiltreren niet zonder meer van de hand gewezen te worden. Bij Terwaan ging het nog om heel wat anders. Immers, wanneer De Smet in de omschrijving van *'maritima loca, quartam scilicet partem episcopatus (Trajectensis)'* een overdrijving ziet, kan hij zich wel eens vergissen. Het komt verba-

1) D. A. WUMKES, Sibrandus Leo's abtenlevens der Friesche kloosters Mariëngaard en Lidlum, Bolsward, 1929, p. 32.

2) J. M. DE SMET, De monnik Tanchelm en de Utrechtse bisschopzetel in 1112-1114, *Serinium Lovaniense: Historische opstellen voor E. van Cauwenbergh*, Leuven, 1961, p. 207.

3) OBSU., I, p. 260, nr. 284.

4) Qui (Everwarchus) etiam illum Romam persecutus, *maritima loca-quartam scilicet partem episcopatus nostri-Teruwaniensi episcopo regni Franciae auctoritate domni papae atterminare conatus est, quem etiam a sanctitate vestra detentum audivimus, et gavisi sumus*. OBSU., I, p. 262, nr. 284.

zende dicht bij de omschrijving ¹ van de opgave uit 1138, waaruit zou volgen, dat het ging om alle kerken die Utrechts bisschop in een bepaald jaar en volgens een bestaand reisschema placht te visiteren. In ieder geval hadden de Vier Ambachten en de Zeeuwse eilanden het slachtoffer van de machinaties van Tanchelmus en de zijnen moeten worden.

VIII

Rest tenslotte met het oog op Gerkesklooster een korte vermelding van een tendentie die de derde phase van Frieslands kloostergeschiedenis karakteriseert. Neemt men eerst Dokkum en Staveren onder de loupe, dan kan men zich moeilijk aan de indruk onttrekken, dat de abdij van Dokkum zich voor haar brandstofwinning en verdere veenexploitatie in de naaste omgeving heeft kunnen tevreden stellen. Reminiscenties daaraan zie ik in de veenlijsten ² uit het conventsarchief van Dokkum, uit het einde der 15e eeuw, waar Dantumadeel het winveld vormde. Ook Klaarkamp heeft in die contreien – men denke aan de Schierstins van Veenwouden – zijn veenderijen bezeten. Voor Staveren wijst ons de kapellenlijst in oostelijke richting, waar in de veenachtige gebieden in Schoterland en rond Kuinre en Vollenhove goederen lagen en parochies werden bediend.

Het duidelijkste voorbeeld van 'veenhonger' vertoont misschien wel de Premonstratenser kloostergemeenschap van Mariëngaarde te Hallum en wel in een vroeg stadium. Nog vóór Mariëngaarde een bod deed op de omgeving van Gerkesklooster, zal men ervaring hebben opgedaan in Frieslands zuidoosthoek. Onder abt Siardus (1194-1230) moet het al aan de gang gegaan zijn. Ogenschijnlijk levert de eerste vermelding ³ van een uithof van Mariëngaarde in Bakkeveen, een 'allodium' op de heide bij Drente, weinig houvast.

Wanneer echter in de 16e eeuw Sibrandus Leo, die wist hoe de kaarten erbij lagen, ditzelfde leven van abt Siardus nog eens de re-

1) *Circatus episcopi. Anno bissextili post ipsum bissextum*, in Flandern, in Walechron, in Scalde, in Hollande. S. MULLER Hzn., De indeeling van het bisdom II, Oud-Vaderlandsche Rechtsbronnen, Tweede reeks. Nr. 17. 's-Gravenhage, 1915, p. 100.

2) P. GERBENZON, *De feanelist fan it Dokkumer kleaster*, It Beaken, Tydskrift fan de Fryske Akademy, XVI, 1954, p. 143.

3) *Quodam tempore bonus pater (Siardus) accessit ad alodium, quod fundavit cum fratribus suis, situm in mirica prope Threntheam, cui quidam alodium et loco hoc nomen imposuit: Curia Sancte Marie. Gesta abbatum, o.c., p. 125.*

vue laat passeren,¹ dan is het veenschip wel aan. 'De bewoners van de Wouden toch, die grote betekenis hadden voor het vervenen, boden uit eigen beweging, door een grote liefde tot deze heilige man gedreven, de gehele 'pagus' in Backafeen aan. Zij werden terstond door hem tot het geloof gebracht en in de wet Gods onderwezen.' De omgekeerde casuspositie dus van het 'no tobacco, no Halleluja'.

Omstandig heb ik eerder ² trachten aannemelijk te maken, dat de invloed van Mariëngaarde in dit gebied wel eens verkregen kon zijn via de bij de Praemonstratensers als zalige vereerde Dodo. Onder abt Siardus treedt hij te Hallum in. Zijn vrouw gaat eveneens het klooster binnen. Als men Dodo identificeert met een zoon van Wibrandus Tizeling, dan was hij met zijn broer koper van de Alfershove, die in 1207 van het kapittel van St. Marie te Utrecht werd verkregen. Dodo houdt het echter in Mariëngaarde op de duur niet uit, en met toestemming van de abt gaat hij als kluizenaar terug naar 'Baccavene'. Als hij opnieuw zijn penaten verlegt, treffen wij hem weer in het veen en wel in Hasca, tussen het tegenwoordige Herenveen en Joure. Die 'veensignatuur' van het door Dodo's gezellen gestichte convent van reguliere kanunniken, genaamd Haskera Altershus of beter misschien Haskera Alfershove gaat niet verloren. In 1304 nemen zijn bewoners van de Benedictijnen van het Drentse klooster Ruinen, en later van de heren van Kuinre, de verenigingen over in Staphorst, Hesselingen en Werkhorst. Reeds eerder stelde ik vast dat door het levensverhaal van Dodo een zware veenexploitatie draad loopt. Is het teveel gevraagd om in de strijd om de gunst van Gericus, aspirant-kloosterstichter, tussen Ludingakerk, Klaarkamp en Mariëngaarde een 'veenrush' op Achtkarspelen als drijfveer mede te verdisconteren?

Houdt men dit nevenmotief voor ogen, dan wordt eigenlijk tevens duidelijk, waarom al die kloosterstichters zo merkwaardig onzeker zijn bij hun keuze en zo wispelturig blijken door herhaaldelijk op hun keuze terug te komen. Er speelt duidelijk iets mee van een zucht om ervan verzekerd te zijn, dat naast de 'hortulus animae'

1) . . . unde et summae per Frisiam totam aestimationis existens, multorum animos ad ditandum suis monasterium donationibus commovit. Sylvani nempe, quorum tunc magna in cespitum fodinis potentia fuerat, summo sancti patris amore capti, totum pagum in Backafeen ipsi ultro offerunt, ubi evestigio ab ipso ad sacra invitati et in lege summi Dei eruditi. . .

WUMKES, a.w., p. 7.

2) M. P. VAN BUIJTENEN, *Kerkhistorische gegevens voor de geschiedenis van Haskerland*, Archief voor de katholieke Kerk in Nederland, III, 1961, p. 90-117.

ook de af te stane gronden effectief gecultiveerd zouden worden. In zoverre mag men veronderstellen dat zij hun 'fraaie possessies' misschien wel 'eigener beweging' afstonden, doch daarom nog niet kritiekloos!

Boekdelen spreekt – mede ter illustratie van de gebeurtenissen met Gerkesklooster – het verhaal van de stichting in 1217 van Wit-tewierum. Hier reeds hadden het Friese Mariëngaarde en Klaarkamp in het Groningerland de degens gekruist en waren zij gestuit op een uiterst wispelturige stichter volgens het oude recept: 'sua sponte nigra veste deposita candidam cappam sibi aptavit et induit.' In successie gaat Emo van Romerswerf het proberen met de Cisterciënsers van Klaarkamp, met de Benedictijnen en met de Witheren van Mariëngaarde. De Benedictijnen vreesden ¹ de Klaarkampers, die hen wel eens zouden kunnen onderdrukken als nieuwe burenen, de zusters van de stichting waren angstig voor haar bezit. Kortom: ieder verwachtte van zo'n stichting het zijne, ten goede of ten kwade, doch het spirituele krijgt in het verhaal niet steeds de grootste nadruk. De levensbeschrijver van Emo geeft misschien onbewust de goede volgorde van des fundators intentie ²: streekontwikkeling en religieuze opleving 'ut locus et religio promotionem caperet et incrementum'.

Zo bezien is het misschien niet eens nodig om wantrouwig te staan tegenover de voortdurend terugkerende mededeling dat de aansluiting bij een orde 'eigener beweging' geschiedde. Men moet er dan echter wel bij bedenken, dat – evenals in onze dagen ook in de middeleeuwen – aan fusie zelfs tussen grootgrondbezitters, hetzij particulieren of agrarische orden, tegenzin, twijfels en aarzelingen vooraf plegen te gaan, de verbintenis moge zo vrijblijvend heten als men wil. Die haast steeds in de kronieken terugkerende ongestadigheid der verschillende stichters moet in correlatie staan met hun wisselende gevoelens ten aanzien van de soliditeit, welke zij aan de 'holding companies': witte, zwarte of schiere monniken toedachten. Dat daarbij – om met Gerkesklooster en de betwiste bisdomsgrens te eindigen – door partijen op eigen of vreemde, mits maar goedgezinde bisschoppelijke curie als pressure-group gespeeld werd, wie zal het verwonderen, wijl het 'nil novi sub sole' durende geldigheid bezit.

1) Monachi quoque in vicinia positi, metuentes a cisterciensibus opprimi propter locorum vicinitatem, ipsum alliciebant. Kronijken van Emo en Menko, o.c., p. 3.

2) Denique zelo sancte conversationis et promotionis eiusdem in loco avito totus ardebat et transtulit se ad claricampenses, ut locus et religio promotionem caperet et incrementum. Kronijken van Emo en Menko, o.c., p. 3.

BIJLAGE I

ERKENNING DOOR PROOST EN CONVENT VAN ST. NICOLAAS TE BERGUM, DAT ZIJ SLECHTS VOOR HET LEVEN VAN DE TEGENWOORDIGE AARTSDIAKEN HET INSTITUTIERECHT BEKOMEN HEBBEN VAN BENEFICIËS TE GROUW ENZ.

16 juni 1328

Universis presentia visuris et audituris nos Dodo Dei providentia prepositus totusque conventus ecclesie sancti Nycholai in Bergum ordinis sancti Augustini archidiaconatus ecclesie sancti Salvatoris Traiectensis in decanatu Oesterg(ini?)s constituti notum facimus et recognoscimus per presentem nobis auctoritatem et potestatem instituendi rectores, curas animarum et custodias reliquarum, committendi in ecclesiis de Growe, in Wartna, Suethawald, Thytardikerka, Northamere, Astamere, Hamorke, Gerdekerka et Suedbergahusum a venerando viro domino Archidiacono ecclesie sancti Salvatoris Traiectensis recepisse et nobis concessum esse. Postquam vero nos dominus prepositus antedictus ab hac vita decessimus... ullum jus instituendi seu destituendi nostris in posteris recognoscimus in ecclesiis memoratis nisi nobis seu preposito nostro... de novo ab archidiacono... gracie et libere concedentur. Presencium testimonia litterarum (nost)ro sigillo... Datum anno domini m^o ccc^o vicesimo octavo feria quinta post festum Odulphi Confessoris.

Het zegel in groene was bijkans verloren gegaan.

Rijksarchief Utrecht,
B. M. de Jonge van Ellemeet,
Ms. Inventaris van het archief van het kapittel van
Oudmunster, nr. 1873.

BIJLAGE II

BOVO ABT VAN ST. AMAND VERKOOPT ENIGE GOEDEREN IN FRIESLAND.

1115.

In nomine patris et filii et spiritus. Sancti Ego Bovo abbas cenobii Sti. Amandi, notum fieri volo tam presentibus quam futuris, quod ter-

ram censualem. Sti. Amandi, quam habebamus in Frisia circa Dochengas et Stouveras, petitione bonorum virorum, scilicet Wille-gret, Sitet, Rendi, Tetdecat, et aliorum, terras St. Amandi tenen-tium, quorum antecessores pro salute sua suorumque successorum antiquitus ecclesie nostre contulerant, pretio quinquaginta marca-rum sibimet ipsis propter longitudinem vie et propter interiacentia pericula redimi concessimus, quesita ab eis et laudata a nobis hac conuentione, ut de pretio illo terram nobis propinquiorem, unde tantumdem de redditibus haberemus, emanus, ne ab orationibus nos-tris et beneficio ecclesie, memoria eorum minueretur. Unde com-muni consilio fratrum orationes et ecclesie nostre beneficia, sicut hactenus habuerant concessimus, et terram ipsam in perpetuo tenen-dam et iure hereditario libere possidendam, sine ulla refragatione affectavimus et sigilli Sancti Amandi impressione cartam eis datam sub cyrographo confirmavimus. Actum anno domini M.C.X.V.

Indictione VIII. Regnante rege Alemannorum Henrico. presi-dente coloniensi cathedre domno Frederico.

Cartularium van St. Amand. – Vol. I. No.
CXLVIII of 156. Schrift der 14de eeuw.

L. Ph. C. van den Bergh, Gedenkstukken tot opheldering der Nederlandsche Geschiedenis, Leiden, 1842, p. 6.

BIJLAGE III

ERKENNING DOOR DE ABT VAN DOKKUM VAN
'S-PROOSTEN JURISDICTIERECHT TEN AANZIEN VAN
DE PERSONATEN DOKKUM, HOLWERD EN GAST EN
6 DAARONDER RESSORTERENDE KAPELLEN.

7 november 1374

Thytardus Dei gratia abbas in Dockum parcium Fresie notum faci-mus universis tenore presencium publice protestando quod nos de consensu et concilio nostrorum conventus et seniorum in tribus personatibus Dockum, Holwerth, De Gast, et in istis sex capellis subsequentibus Witzense, Hee, Hantum, Bawert, Lillingwald, et Edigwerum domino preposito et archydiacono ecclesie sancti Sal-vatoris Traiectensis in annis communibus plenam jurisdictionem

ordinariam procuracionem et visitacionem perpetuis temporibus duraturas eciam et in omnibus et singulis ecclesiis et capellis in decanatu de Dockum existentibus per presentes publice recognoscimus. In quorum omnium testimonium sigillum nostrum proprium cum sigillo nostri conventus presentibus est appensum. Datum anno Domini millesimo trecentesimo LXX quarto. Ipso die Willibrordi episcopi.

Met conventszegel en abtszegel? in groene was.
Beide beschadigd.

Rijksarchief Utrecht,
B. M. de Jonge van Ellemeet,
Ms. Inventaris van het archief van het kapittel van
Oudmunster, nr. 1874.

NASCHRIFT

Bij de identificatie van Suedbergahusum in de oorkonde van 1328 met Surhuizum, diende ervan te worden uitgegaan dat wij met een parochie in Oostergo hadden te maken. Deze moest wel te zoeken zijn in de omgeving van Oostermeer en Gerdekerka (= Augustinusga?), gelet op de volgorde. De spelling van de naam is wel erg afwijkend. Ofschoon er wellicht nog ernstiger bezwaren zijn in te brengen tegen de navolgende conjectuur, wil ik deze naar voren brengen. Het Aardrijkskundig Woordenboek van Van der Aa i.v. Barrahuis heeft de elders ontbrekende mededeling, dat het Bergumerklooster, „Barrahuis”, „Bernhuis” genoemd, eertijds onder Wirdum bij Leeuwarden zou hebben gestaan en later werd verplaatst. Vraag is nu of dit mogelijk ook Suedbergahusum kan zijn geweest. De moeilijkheid is echter dat wij dit niet als parochie kennen en nooit is gebleken dat deze naam een „alias” voor Wirdum was.

SINT PONCIAEN VAN UTRECHT

DOOR

PONTIANUS POLMAN, O.F.M.

ALHOEWEL geen mediëvist, wagen wij ons aan een onderwerp, dat grotendeels in de middeleeuwen speelt. Wanneer dit een verontschuldiging nodig heeft, moge dienen, dat het hier geen „studie”, doch een eenvoudige „mededeling” betreft.

Wij kennen twee heilige Pontiani: de Romeinse Pontianus, paus-martelaar, die in 235 stierf, te Rome werd begraven en zijn feest viert op 19 november, en de Spoletaanse Pontianus, volgens zijn levensberichten een jonge patriciër, die omstreeks het jaar 170 in zijn geboortestad Spoleto voor Christus ter dood is gebracht, daar een laatste rustplaats vond en in de kerkelijke kalender voorkomt op 14 januari. Toen wij, meer dan een halve eeuw terug, „de wereld verlieten”, kregen wij als getuige en symbool daarvan de eerste mee, hetgeen de tweede niet belette onze aandacht sterker te boeien, omdat hij, zoals wij weldra ontdekten, iets met ons vaderland heeft uit te staan. Sindsdien werkte zijn naam als een soort magneet op allerlei bijzonderheden zijn verering betreffend. Reeds in 1940 hebben wij gepoogd ze enigszins te synthetiseren, maar zijn toen door de oorlog in een drukproef blijven steken. Thans, na weer een kwarteeuw, doen wij een nieuwe poging en bieden wij hier het resultaat aan van ons min of meer systematisch onderzoek. De nadruk valt op „min of meer”, vandaar dat wij spraken van een „mededeling”.

Deze valt in twee paragrafen uiteen: de cultus van Pontianus vóór en na de invoering van de Reformatie. In beide paragrafen wordt eerst over die cultus in het kerkelijke, daarna in het burgerlijke leven gehandeld.

I

Op de grafzerk van Balderik, de eerste Utrechtse bisschop, die in de oude Sint Maarten werd bijgezet, stond te lezen, dat hij het aanzien van deze kerk had verhoogd, door haar met relieken van Pontianus, Agnes en Benignus te verrijken.¹ Sindsdien hebben alle geschiedschrijvers, – men kent ze voldoende, ook zonder dat wij

1) [H. VAN HEUSSEN], *Historia episcopatum* I, Antwerpen 1733, 10.

hen noemen, – tot de meest moderne, die van de Rijkscommissie voor Monumentenzorg ¹, toe dit herhaald. De relieken van de Romeinse martelares Agnes en van Benignus moet Balderik in het jaar 963 verkregen hebben, die van Pontianus in 966.² Ofschoon door een gemeenschappelijk lot posthuum tot elkaar gebracht, hebben de jeugdige bloedgetuigen uit Spoleto en Rome Benignus ver achter zich gelaten in geliefdheid bij het volk. Op haar beurt zal Sinte Agniet er vrede mee moeten nemen hier bij Ponciaen in de schaduw te blijven, wat trouwens minder erg is dan het lijkt, daar beiden, in devotie, cultuur, literatuur en folklore, zó nauw met elkaar verbonden zijn, dat hetgeen van de een wordt gezegd, ook meest wel van de ander geldt.

Niet in alle bijzonderheden zijn de berichten eensluidend. Wij vestigen er slechts de aandacht op, dat volgens sommige de „translatio”, de overbrenging van Pontianus onder Balderik, het hele lichaam van de heilige betrof, volgens andere maar een gedeelte ervan. De Bollandisten ³ vellen een bemiddelend Salomonsoordeel, door te spreken van „enkele overblijfsels”, in een zeer groot schrijn bewaard, dat gewoonlijk werd aangeduid als „het lichaam” van de martelaar bevattend. Op verzoek van de toenmalige bisschop van Spoleto, deed Rome, omstreeks het midden der achttiende eeuw, een onderzoek instellen.⁴ De relieken bevonden zich toen in de schuilkerk van de Oud-bisschoppelijke Cleresie te Leiden. Het onderzoek werd verricht door de medicus Willem Noortwijk en Gerard van Loon, de bekende historiograaf van Holland. Blijkens een officiële acte ging het slechts om enkele kleinere resten, vermoedelijk afkomstig van het schouderblad.

Bisschop Balderik heeft de door hem verkregen schat een eervolle plaats in zijn kathedrale kerk gegeven. Deze werd in 1017 door brand geteisterd, waarbij echter alle reliquieën gespaard bleven. De ramp was dus niet desastreus, wat ook blijkt uit het feit, dat de kerk reeds in 1023 opnieuw geconsacreerd werd, want de z.g. „dom van Adelbold”, waaromtrent dit staat opgetekend, zal men wel als de gerestaureerde van Balderik hebben te beschouwen.⁵ Volgens de „Ordinarijs” van de dom uit omstreeks 1200 had Pon-

1) E. HASLINGHUIS-C. PEETERS, *De dom van Utrecht*, Den Haag 1965, 160.

2) S. MULLER FZ., *Annalen van het kapittel van St. Marie te Utrecht*, in *Bijdr. Meded. Hist. Gen.* XI (1888) 473.

3) *Acta Sanctorum* II (sub 14 januari) (ed. 1863), 217.

4) *Romeinse bescheiden* I, Den Haag 1959, n. 595 en blz. 787.

5) HASLINGHUIS-PETERS 160.

tianus rechts van het altare maius een eigen altaar, en Agnes links.¹ Deze romaanse Sint Maarten heeft plaats gemaakt voor de ons bekende gothische. De in 1254 begonnen bouw, die zich over meer dan twee eeuwen uitstreckte, voltrok zich in verschillende étappes.² Toen koor, transept en toren, – de nog bestaande onderdelen, – gereed waren, heeft men, om het nog ontbrekende schip te kunnen optrekken, de oude kerk, die op de daarvoor bestemde plaats lag, afgebroken. Dit is in 1472 en volgende jaren gebeurd. Zoals men weet, is dit schip in 1674 ingestort en nooit herbouwd.

Vóór die afbraak zijn inventaris en kostbaarheden uit de oude naar de nieuwe dom, voor zover deze voltooid was, overgebracht. Dit is met name van het orgel bekend en moet ook met de reliquieën onzer heiligen gebeurd zijn. Wanneer precies, laat zich slechts raden. Misschien mag men aan het jaar 1418 denken, toen bisschop Frederik van Blankenheim een aflat verleende aan wie de plechtige „translacio” van Sinte Agnes zou bijwonen.³ Ofschoon hij alleen maar spreekt van de overbrenging van haar „lichaam” uit een oude in een kostbare nieuwe, uit zilver en goud vervaardigde, schrijn. Dat deze heilige in de gothische kerk een kapel of een eigen altaar had, leest men niet; toch zal dit, minstens voor een altaar, wel niet kunnen worden betwijfeld. Van Pontianus evenwel staat vast, dat een der straalkapellen hem was toegewijd, al moest hij haar met Sint Andries delen.⁴ Ook hij kreeg een (nieuwe) reliekschrijn. Anno 1459 ontving de edelsmid Tyman Ysbrant opdracht binnen drie jaar een dergelijk stuk te vervaardigen met behulp van het zilver, dat het kapittel hem ter beschikking zou stellen.⁵ Waarschijnlijk is het door Tymans collega Abel voltooid, die er ook goud in verwerkte. Een inventaris van kerksieraden uit 1502 maakt er melding van. En registreert tevens „t grote beelt van sunt Pontiaen”, door de edelsmid Hubert gewrocht. Voorts droeg een van de twaalf in 1505 door Gerijt van Wou voor de domtoren gegoten kleine luidklokken ⁶ de naam Pontianus. Met een „Agnes major” en een „Agnes minor” strooide hij feestelijke klanken over de lage daken beneden aan de voet.

In die gelukkige tijd, toen men niet keek op een snipperdag meer

1) P. SÉJOURNÉ, OSB, *Ordinarium S. Martini Traiectensis*, Utrecht 1920, 218.

2) HASLINGHUIS-PEETERS 171-176, 333, 336-344.

3) AAU (= *Arch. gesch. aartsb. Utr.*) LIV (1930) 250-252.

4) K. HEERINGA, *Inventaris van het archief ten Dom*, Utrecht 1929, 335-337, 360; HASLINGHUIS-PEETERS 233.

5) AAU XXVI (1900) 238-242, 249-252.

6) HASLINGHUIS-PEETERS 450.

of minder, moest, volgens bepalingen van Utrechtse synoden uit 1346 en 1525¹, het feest van onze heiligen, op 14 en 21 januari, met dat van nog een vijftig andere, als zondag worden gevierd. Deze datums staan derhalve in de kalenders, waarmee middeleeuwse breviers, gebedenboeken, passionaals, d.w.z. verzamelingen van heiligenlevens, gewoonlijk openen, als „festa fori” met rode letters genoteerd², zeer ten gerieve van wie in onze dagen zulke met de hand geschreven boeken globaal naar diocesen zoekt te localiseren. Op 14 januari baden de clerici van het Utrechtse hun getijden dus Pontianus ter eer, wat ons in hun koorboeken soms wel fraai verlichte beginletters van psalmen oplevert met zijn afbeelding erin.³ Voor het houden van processis op 14 en 21 januari met de reliekschrijven door de kerk, – natuurlijk werden zij ook bij plechtige ommegangen door de stad meegedragen⁴, – verschaft de „Ordinarius” gedetailleerde aanwijzingen.⁵ Het schrijn van Pontianus werd in het middenschip ter verering uitgesteld. Speciaal voor Ponciaensdag was bepaald, dat er zowel op de vooravond, als op de dag zelf, ’s middags om twaalf uur, moest worden gepreekt, afwisselend door een Dominicaan en een Minderbroeder, die van het kapittel een kan wijn ten geschenke kreeg, of de waarde ervan in geld, naar verkiezing.⁶ Het heilig gebeente van Agnes bleef na 21 januari zelfs een week lang voorwerp van zulk een speciale cultus, gedurende welke tijd haar deugden iedere dag om zes uur ’s ochtends werden verheerlijkt. Er had in het Utrechtse wel geen kerk- of altaarwijding plaats, zonder dat de consacrerende bisschop de feesten van Pontianus en Agnes als speciale afaatdagen aanwees.⁷

Vanuit de dom verspreidde zich met zijn relieken ook de cultus van Sint Ponciaen door heel het uitgestrekte bisdom Utrecht, dat wel driekwart van ons tegenwoordig Nederland besloeg. Ofschoon hij in de *Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, waarop H. J. Kok in 1958 te Amsterdam promoveerde, ontbreekt, moet Pontianus titelheilige van de kerk te Broek-

1) [H. VAN HEUSSEN], *Batavia sacra* I, Brussel 1714, 190, 239.

2) H. GROTEFEND, *Zeitrechnung* I, Hannover 1891; II, 1, Hannover 1892, 192; R. FRUIN, *Handboek der chronologie*, Alphen 1934, 20-33, 80.

3) A. BIJVANK-G. HOOGERWERFF, *Noord-Nederlandsche miniaturen* (tekstband), Den Haag 1925, XVI, 63, 66.

4) K. BURMAN, *Utrechtsche Jaarboeken* II, Utrecht 1751, 33; W. MOLL, *Kerkgeschiedenis* II, 3, Utrecht 1869, 168.

5) SÉJOURNÉ 7.

6) *Historia episcopatum* I, 54.

7) *Batavia sacra* I, 384; *Historia episcopatum* I, 100; BURMAN III, Utrecht 1754, 198-200.

op-Langendijk geweest zijn, waarvan het vergevingsrecht bij de abt van Egmond berustte. Ongetwijfeld steunend op hetzelfde Egmondse register uit het begin van de zestiende eeuw, spreken Van Heussen en Obreen over in 1510 en 1511 door de abt aan deze Pontianuskerk gedane benoeringen. Van Heussen zegt uitdrukkelijk dat Langendijk vroeger vier dorpen omvatte en evenveel parochies, waarvan de kerken waren toegewijd: te Sint Pancras aan Pancratius, te Broek aan Pontianus, te Oudkarspel aan Martinus, te Harenkarspel aan Christina. In een acte echter van 1559 is sprake van „dije missen... up Sinte Ponciaens outaer”, te Broek-op-Langendijk, waarvan de pastoor van Oudorp beneficiant was; hier is klaarblijkelijk slechts een vicarie bedoeld. Wij weten niet hoe de vork precies aan de steel zit, doch wel dat Broek-op-Langendijk in 1730 eenijkerk van Langendijk bezocht en in 1810 instemde met een fusie, mits Pontianus tweede patroon werd naast Martinus. Beide heiligen werden in nog bewaarde gebrandschilderde ramen afgebeeld.¹

In de reliekenschat van Egmond ontbraken die van Pontianus en Agnes niet. Beiden ter eer werd in 1413 een altaar geconsacreerd in de kapel van het gasthuis van de heilige Sebastianus, Adrianus en Julianus, even buiten de muren van de stad Utrecht. Ook de kerk te Marsum in Friesland moet een aan Pontianus toegewijd altaar hebben bezeten: in testamentaire beschikkingen uit 1439 en 1523 leest men, dat de erfflater „syn leggerstaed” koos „by da helga patroen Sinte Pontianus te Mersum”.² Opvallend groot is het aantal vicarieën in de Alblasserwaard, waar het kapittel van de Utrechtse Sinte Marie zeggenschap uitoefende, zo te Hardinxveld, Giessen-Oudekerk en Giessen-Nieuwkerk.³

In het bijzonder trekt Dordrecht onze aandacht.⁴ Daar blijkt Pontianus in 1398 in de grote of O.L.V. kerk een eigen kapel te

1) *Batavia sacra* II 432; BBH (= *Bijdr. gesch. bisd. Haarl.*) XXXIV (1912) 200 (Obreen); LII (1937), 214-242; LVIII (1940) 72-74 (1559).

2) BURMAN III, 198-200 (1431); O. OPPERMAN, *Ann. Egm.*, Utrecht 1933, 101; P. GLAZEMA, *Gewijde plaatsen in Friesland*, Meppel 1948, 210, 219, 253.

3) J. JOOSTING-S. MULLER, *Bronnen voor de geschiedenis van de kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de Middeleeuwen I*, Den Haag 1906, 374 (G.O.), 377, 383 (H.); F. VAN RAPPARD-S. MULLER, *Verslagen van kerkevisitatie in het bisdom Utrecht uit de XVIe eeuw*, Amsterdam 1911, 445 (H.), 447 (G.O.), 449 (G.N.).

4) *Batavia sacra* I, 167; BBH V (1877) 3; J. OVERVOORDE, *Rekeningen van de gilden van Dordrecht*, Den Haag 1894, XI, XV-XVII, XXVI-XXVIII, 13-40; J. OVERVOORDE, in *Oud-Holland* XVI (1898) 216; J. VAN DALEN, *De groote kerk te Dordrecht*, Dordrecht 1927, 111, 112, 261, 262, 263; E. TER KUILE, in *Oudheidkundig Jaarboek* II (1933) 4, 5, 13, 16.

bezitten, die in 1427 aan het wantsnijders- of kleermakersgilde is toegewezen, waarvan hij de hemelse beschermheer was (of toen werd. Dit Sint Ponciaensgilde belastte zich met de herbouw, toen de kapel, een dertig jaar later, afbrandde, en liet in 1472 het altaar (of een nieuw altaar) consacreren. Er bestaan tot 1809 lopende lijsten van wie jaarlijks aan het onderhoud van de kapel bijdroegen. De sluitsteen in het gewelf draagt de beeltenis van de heilige erin gehakt. Genoemd altaar deelde Ponciaen met Sinte Agniet; men leest in de rekeningen van het gilde, dat hun beelden zo nu en dan zijn opgeschilderd. In 1512 werd op dit altaar een vicarie gesticht. Behalve paramenten, kelken en kandelaars, was het gilde ook een zilveren „pax” of „paesbord” rijk, met de figuur van de heilige patroon erin gegraveerd. Eveneens een „lyndelaken”, waarop „dye heylligen ofte patroengens van Synte Ponsyaen, Synte Anghenyet ende Synte Franschsyskuys” (de zoon van een lakenkoopman), kunstig stonden afgemaald. Klokgelui, waarvoor apart moest worden betaald, riep de gildebroeders en de gildezusters, – want er is ook sprake van gildezusters, – op Sint Ponciaensdag en de avond daarvóór tot afzonderlijke diensten bijeen. Zijn kapel heeft sommigen tot laatste rustplaats gediend.

Terwijl wij, producten van een secularisatieproces, hoogstens „Kerstmis” in een datum van de burgerlijke kalender kunnen transponeren, en in het gunstigste geval misschien ook nog „Allerheiligen” en „Driekoningen”, – „Sinterklaas” ligt natuurlijk in een ander vlak –, meer vertrouwd met het kerkelijk jaar, had de middeleeuwer daar minder moeite mee. Iedereen wist wat er bedoeld werd, als hij in de oprichtingsoorkonde van de Utrechtse broederschap „Vander Poerten des Hemels” uit 1495 las ¹, dat er voor het dagelijks lof moest geluid worden „van Sinte Gallendach [16 oktober] voert tot Sinte Katrijndage [25 november] toe” om half vijf, „van Sinte Katrijndage voert tot Sint Ponciaensdage [14 januari] toe” om vier uur, „van Sint Ponciaensdage voert tot Sint Valentijnsdage [14 februari] toe” om half vijf, en „voert daarna the vijff uren tot Sint Gallendach toe”. Er was dus geen gevaar misverstaan te worden, wanneer men iets dateerde „op Sint Ponciaensdach”, „des Dinxdaghes na Sint Ponciaensdach”, „Woensdag na Ponciani”, of, gelijk men te Rijnsburg soms spelde: „Sinte Ponskijnsdach”. Zoals de Elisabethvloed van 1421 een pendant

1) AAU X (1882) 7.

had in de Pontianusvloed van 1553, zo vond te Utrecht de Pontianusmarkt er een in die van de heilige Magdalena.

Dit soort dateringen zijn schering en inslag in boeken, diplomaten, brieven, rekeningen. Bisschoppen van Utrecht, graven van Holland en Henegouwen, stadsregeringen, baljuws, rentmeesters en gilden bedienen zich er even grif van als geestelijke schrijvers en humanisten, gelijk Brugman, Thomas a Kempis, Hendrik Mande, Cornelius Aurelius. Men zou b.v. de publicaties van het Utrechts Genootschap systematisch op dergelijke details kunnen uitvlooien. Wij hebben dit niet gedaan. Stellen ons er slechts mee tevreden hier te signaleren, dat er ons in handen vielen uit Utrecht, Abcoude, Den Haag, Warmond, Rijnsburg, Beverwijk, Zutphen, Arnhem, Nijmegen, Gorcum. En dat ons materiaal chronologisch teruggaat tot 1232, toen graaf Floris IV de stichting van een jaargetijde voor graaf Willem I, te lezen op Sint Ponciaensdag in de abdijkerk te Rijnsburg, bekrachtigde.¹ Een getuigenis, dat waardevol blijft, ook al zou de acte, waarbij dit gebeurde, vals zijn.

Over het algemeen niet kunnende lezen, was de middeleeuwer meer van zijn geheugen afhankelijk dan wij, en ook beter getraind in het gebruik ervan. Maar om op ieder gewenst ogenblik het juiste burgerlijk equivalent naar voren te brengen van de driehonderdvijfenzestig mogelijkheden, welke de kerkelijke kalender bood, vereiste toch wel bijzondere bedrevenheid. Daarom stond hem als ezelsbruggetje bij het omrekenen de z.g. cisiojanus² ten dienste, een van buiten te leren zinloos vers in het Latijn of de moedertaal, van evenveel lettergrepen als er dagen, en evenveel twee of vierregele „strofen” als er maanden in het jaar zijn. Dat waren dus „strofen” van negenentwintig, dertig of eenendertig lettergrepen, waarin men tussen heel wat nietszeggende opvulsels in op de hun toekomende zoveelste plaats de vaste feest- en heiligendagen, min of meer verkort, kon herkennen. Zo roept in de eerste „stroof” van de Latijnse en Nederlandse cisiojani uit deze streken, de zesde lettergreep de herinnering op aan Driekoningen, de tiende aan sint Paulus de kluizenaar, de veertiende aan sint Ponciaen, de zeventiende aan sint Antonius Abt, de eenentwintigste aan sinte Agniet, de vijfentwintigste aan Paulus’ bekering. Enkele voorbeelden uit de veertiende en vijftiende eeuw mogen dit verduidelijken:

1) M. HÜFFER, *De adellijke vrouwenabdij van Rijnsburg*, Nijmegen 1923, 45

2) P. LEENDERTZ, *Een middeleeuwse cisiojanus*, in *Oud-Holland* XVI (1898) 112-120; Id., *De cisiojanus*, in *Het Boek* XIX (1930) 257-266.

Snijt vant gebraden,
Coninc, want u Pouwels ende Pons raden.

Djaer is nieu als de Coninghen gaen
Offeren, sprack Pontiaen;
Anthonis heeft Angniet geëert,
Paulus wordt van Godt bekeert.

Met zulk een mentale zakagenda steeds bij de hand, had de eerste de beste middeleeuwer onmiddellijk de misvattingen van moderne geleerden kunnen corrigeren, die, als Hamaker, Van Doorninck, Grosheide en Kruitwagen, „Sint Ponciaensdach” vertaalden in 19 november, de feestdag van de paus-martelaar.¹

Natuurlijk zijn er in het Utrechtse, ruim genomen, „clerken” en leken geweest, die Pontianus als doopnaam droegen. Het heeft weinig zin, – en dit spaart heel wat voetnoten uit, – hier een lijstje van een twee dozijn gevallen over te leggen, dat bij naarstig zoeken in de registers van moderne bronnenpublicaties gemakkelijk zou kunnen worden verlengd. Wij kennen er uit de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw, uit Noord en Zuid en uit het centrum. Releveren wij slechts de wolwever Gijsbert Ponciaensze en de zadelmaker Jan Ponciaensze, die jarenlang lid waren van de Utrechtse stadsregering², alsmede Alyt Ponciaens, die zich, gelijk zuster Bertken bij de Buurtkerk, liet inmettelen bij de Jacobi.³ Men ontmoet de naam natuurlijk in diverse spellingen en corrupties. Wij hebben de indruk, dat hij bij jongens minder frequent in gebruik was dan de naam Agnes bij meisjes. Waarschijnlijk kan als een soort graadmeter dienen, dat men bij de ongeveer vijfenveertig honderd wijdelingen uit de periode van 1505 tot 1518⁴ slechts vier Pontiani aantreft.

Wie de kunst van lezen machtig was, kon in diverse verzamelingen van heiligenlevens beschreven vinden wat de Spoletaanse martelaar te doorstaan kreeg alvorens te worden gekroond. Hierbij had hij keuze tussen Latijnse en Nederlandse teksten. Enkele

1) H. HAMAKER, *De rekeningen der grafelijkeheid van Holland I*, Utrecht 1879, 430; J. VAN DOORNICK, *De cameraarsrekeningen van Deventer I*, Deventer 1887, inleiding; G. GROSHHEIDE, *Verhooren en vonnissen der Wederdoopers*, in *Bijdr. Meded. Hist. Gen.* XLI (1920) 13, 180; B. KRUITWAGEN, OFM, *De betekenis van den middeleeuwschen Heiligenkalender*, in *Het Boek XXV* (1938-1939) 38. Correcties: A. SASSEN, in *Nederlandsch archievenblad XX* (1911-1912) 220; B. KRUITWAGEN, OFM, *Laat-middeleeuwsche paleografica*, enz., Den Haag 1932, 173, 175-176, 178, 180, 181, 186.

2) BURMAN II, 202, 230, 313, 332, 342, 359, 400, enz.

3) A. GRAAFHUIS, *Utrecht*, Utrecht 1963, 85-86.

4) AAU XXIII (1896) 386-471; XXIV (1897) 1-40.

jaren geleden werd b.v. een Nederlands leven „Van Sancte Ponciaen” volgens een vijftiende-eeuwse Deventerse codex uit de kring van de Moderne Devotie door Jappe Alberts gepubliceerd. Zo zullen er wel tientallen geweest zijn. Wij herinneren verder aan de zeer populaire *Legenda Aurea*, die vóór 1500 al een dertig gedrukte edities kende in het Latijn, waarvan minstens acht met een aanhangsel, dat, blijkens „Vitae” van heiligen als Willibrord, Lebuinus, Odulf en Ponciaen, kennelijk van Utrechtse oorsprong was. Ook kon de middeleeuwse lezer voor zijn vrome nieuwsgierigheid terecht bij de martyrologia, die Pontianus wel op 19 januari een plaats inruimden. Wij hoeven hier niet langer bij stil te staan; wie zich voor deze stof interesseert zal automatisch naar Chevalier grijpen en andere klassieke werken op het gebied der middeleeuwse hagiografie, zoals de Bollandisten met hun *Acta*, *Analecta* en *Bibliotheca*, de handschriftencatalogi van Van den Gheijn en anderen, de bekende bibliografieën van incunabels en postincunabels, enz.¹

Wat de lezer in het „Winterstuc” van zijn „Passionael” op 14 januari te verwerken kreeg, was meer dan voldoende om hem de haren te berge te doen rijzen. De jonge patriciër werd gezeseld, over gloeiende kolen geleid, op een pijnbank uitgerekt, met venijnige tangen gefolterd, voor de leeuwen geworpen, „dewelcke tam wordende met ghebooghde necken hem vereerden”², twaalf dagen zonder eten in een kerker opgesloten, met kokend lood overgoten, dat over zijn rug afliep „als water over een marmaersteen” en, toen hij deze scala van tormenten ongebroken en in de beste lichamelijke welstand had doorlopen, onthoofd, wat doorslaggevend was en definitief. Ook zonder tot de oorspronkelijke redactie afgedaald en vandaaruit naar deze te zijn omhooggeklauterd, wat de deskundigheid van een Bollandist vereist om niet uit te glijden of te verdwalen, kan men met de oude Tillemont³ a priori wel reeds stellen, hier het resultaat voor zich te hebben van een kristallisatieproces rondom een eenvoudige kern. Evenmin als de vrome schrijvers de pretentie, hadden de vrome lezers de verwachting, het historisch verloop der gebeurtenissen te leren kennen. Zulk een „pia fraus” werd in hun oog gerechtvaardigd door het stichtelijk doel, aan-

1) Voor dat Nederlandse leven, zie *Bijdr. Meded. Hist. Gen.* LXXV (1961) 60-61. Hier volgen enkele details uit de *Catalogus* van VAN DEN GHEYN (mss. Brussel); I, 481 (fol. 71-72, 73-75); III, 1706 (fol. 103); V, 3389 (fol. 96-98), 3132 (21), 3135 (45), 3137 (19), 3234 (III, 79), 3307 (II, 1), 3389 (24) 1, 3432 (9, 15) 1, 3508 (38, 39, 42, 43, 44).

2) M. LAMBRECHT, *Kerckelijcke Historie* (1595), ed. A. Miraeus, Antwerpen 1609, 88.

3) S. LENAIN DE TILLEMONT, *Mémoires* II, 3e parte, Parijs 1695, 5.

schouwelijk te maken, hoe standvastige liefde tot God geëigend is, een steeds toenemende stortvloed van genaden over zich af te roepen en te voeren tot een ontknoping, niet minder eervol voor het slachtoffer, dan smadelijk voor diens beulen.

Hoe nauw in die dagen het burgerlijke leven met het kerkelijke samenhang, blijkt uit de wijze, waarop Ponciaensdag jaarlijks werd gevierd, als een compleet volksvermaak ¹ nl., dat allerm minst tot het feest en de vóóravond beperkt bleef. Want 14 januari vond zijn voltooiing pas op 21 januari, het feest van Sinte Agniet. Vrouwen en meisjes waren gewoon op Sint Ponciaensdag aan mannen en jongens geschenken of „pontzen” te geven, om zelf een week later met „angen” of „nieten” te worden verrast. Men sprak dus in de werkwoordsvorm van „pontzen”, „pontssenden”, „poncen en angen”, „poncen en angenieten”, „poncen en nieten”. Men kon iemand iets „ponsen” („nieten”), ofwel mèt iets „ponsen” („nieten”); van beide vormen zijn voorbeelden. Ook werden de twee woorden wel in de meer algemene betekenis van „schenken” door elkaar gebruikt, zonder bijgedachte aan de kunne van gever of begiftigde.²

Sommigen denken aan gekerstende Saturnalia; anderen aan de gefantaseerde omstandigheid, dat bisschop Balderik de relieken van Sinte Agnes een week na die van Sint Ponciaen zou hebben gekregen. Het lijkt aannemelijker, verband te zoeken met januari als huwelijksmaand, die een verademing bracht tussen de besloten tijden van Advent en Vasten, en liturgisch reliëf gaf aan de bruiloft van Cana. Men zou hier dus aan een liefdesmotief moeten denken, aan bruidsgeschenken, verlofings- en huwelijkspartijen. En de Utrechtse Kerk verleende, omwille van hun kostbare reliquieën, aan de feesten van deze jonge martelaar en jeugdige martelares wel zo veel luister, dat zij als vanzelf in de ogen van het volk een min of meer romantische betekenis moesten krijgen.

Voor al in de stad Utrecht ging dit uitwisselen van geschenken met een ware karnevalspret gepaard. Het was die avonden op straat

1) Reeds vermeld in de kroniek van Holland door ‘den clerc uten Laghen Landen bi der See’ (1304, 1316), Utrecht 1867, 55. Zie verder H. JUNIUS, *Batavia* (1575), Dordrecht 1652, 388; *Acta Sanctorum* II (ed. 1863) 217, 720; Burman II, 303, 454; W. MOLL, *Kerkgeschiedenis* II, 3, Utrecht 1869, 248; J. TER GOUW, *De volksvermaken*, Haarlem 1871, 185-187; W. HOFDIJK, *Ons voorgeslacht* IV, Leiden 1874, 152; J. SCHRIJNEN, *Nederlandsche volkskunde*, Zutphen 1915, 148; J. SINNIGHE, *Utrechtsch sagenboek*, Zutphen 1938, 38; G. EVERS, *Utrechtsche overleveringen*, Utrecht 1941, 113-117.

2) Noch het *Middelnederl. woordenboek* (1907), noch het *Woordenb. Nederl. taal* (1935) vermeldt ‘ponsen’, ‘angen’ of ‘nieten’. Het eerste heeft wel een artikelje ‘Pontiaen’, waarin de vormen ‘pontsen’, ‘pontosennen’, ‘pontosenden’.

een gejoel en gedans van vaak vermomde feestgangers, die bij toorts- en fakkellicht en onder luid slaan op bekkens en rinkelbommen hun „pontzen” of „angen” ronddeelden. Er werd duchtig gegeten en niet matig gedronken tot diep in de nacht en in ieder huis heerste vreugd. Een ordonnantie van het bijlhouwersgilde uit 1540¹ schreef voor, dat op die dagen de dekens twee, de „busmeester ende de bode elcx” één kan wijn boven hun gewone rantsoen zouden ontvangen. Naar het schijnt droegen de rederijkers, door het opvoeren van stukken, nog tot verhoging van de feestvreugde bij. En misschien ook wel tot veredeling ervan. Want natuurlijk bleven misbruiken niet uit. Toch was het niet dáárom, dat de raad in 1456 het slaan op bekkens bij die gelegenheid verbood.² Dit was een zuiver politieke maatregel. Op 2 februari was de regering radikaal omgezet en geheel in handen der gilden gekomen, die bekkenslag hadden ingesteld als het teken om naar de wapens te grijpen. Het verbod heeft zich overigens nooit doen gelden, want vóór Sint Ponciaensdag van het volgend jaar was het alweer afgeschaft.

Ook buiten Utrecht werd die dag lustig feest gevierd. Het Dordtse Sint Ponciaensgilde³ deelde dan brood aan de armen uit en hield vervolgens morgenspraak in het Minderbroedersklooster om een deken te kiezen. Alle leden droegen bij tot de maaltijd, welke daarna werd aangerecht. Onder muziek van speellieden, toonden zij hun man te kunnen staan. In 1464 deden zich b.v. drieëntwintig gildebroeders, – tien waren er afwezig, – ten huize van hun deken Lambert Moll te goed aan negen kapoenen, zeven stuks ander gevogelte, twee konijnen, enkele hammen, het nodige boter en brood, acht schalen gebak en verschillende schotels van kleiner importantie, waarbij aan „oppscuddelling” of kliekjes de volgende dag nog genoeg voor zestien man overbleef. Een en ander rijkelijk besproeid met bier en vijfendertig en een halve stoop wijn. Alles ter ere van Sint Ponciaen, de heilige gildepatroon. Voor die wijn had Lambert Moll het bedrag, zeven gulden en een stuiver, reeds voorgeschoten. Misschien wel onder invloed van dat geestrijke vocht, gooiden de heren het op een eigenaardig accoord; Lambert Moll zou, – waarschijnlijk toch al, – een bedevaart naar Compostella doen; kwam hij heelhuids terug, dan kreeg hij het dubbele bedrag uitbetaald; ging hij niet, of stierf hij onderweg, dan was het gilde quitte. De afloop staat niet in het kasboek vermeld.

1) J. OVERVOORDE-J. JOOSTING, *De gilden te Utrecht tot 1528* II, Den Haag 1897, 369.

2) BURMAN II, 302-303, 343.

3) OVERVOORDE, *Rekeningen* XV, XXVII, 19-12; BBH XXV (1900) 192-193.

Op andere plaatsen in het uitgestrekte bisdom liet men zich 14 en 21 januari evenmin onbetuigd. Te Rijnsburg ¹, in de adellijke vrouwenabdij, kreeg op Sinte Agnesdag 1499, behalve de biechtvader, ook de onderwijzeres een zeker quantum wijn om haar „scoelkynder” daarmee te „anggen”, hetgeen wel veronderstelt, dat er op Sint Ponciaensdag een „ponssen” aan was voorafgegaan. Dat ook dit gebruik daar bekend was, blijkt uit een versje, omstreeks 1550 door een leerlinge of jonge non gemaakt, toen zij de „prelatersse”, de abdis Maria van Tautenburg, een kunstig bewerkt glas „ponste”, zoals het in de slotregel heet.² In zulk een milieu zal de feestviering de perken van het gepaste wel niet hebben overschreden. Een andere indruk geeft het oude stadsrecht van Kleef ³, waar de burgemeester op het hart wordt gebonden, er voor te waken, dat, als de lieden zich op „sunte Agneta en Pontiaensavont” in het bos gaan vermeien, de goede zeden daaronder geen schade lijden.

II

Naar het schijnt heeft de dom het reeds bij de eerste beeldenstorm in 1566 zwaar te verduren gehad. Maar pas in 1577 ging hij over in handen van de calvinisten. Beide gebeurtenissen moeten Pontianus en Agnes hebben overleefd. Dit blijkt uit wat zij niet overleefden, het bevel nl. vanuit Brussel gegeven, hun reliekschrijven te doen omsmelten tot soldij voor de troepen van Don Juan.⁴ Dit bevel dateert van december 1576 en werd het volgend jaar uitgevoerd: men kon er „rosati” en „daleri” uit slaan ter waarde van honderdvijftig „coronatorum”. Van de beloofde restitutie kwam natuurlijk niets terecht. Het begin van hun ontluistering zou dus niet door de „kettters”, maar in zekere zin door de katholieken gemaakt zijn, die overigens de reliquieën zelf met eerbied op een andere wijze zullen bewaard hebben. Deze veronderstelling steunt op de aanwezigheid van Ponciaens overblijfselen in de schuilkerk van de Oud-bisschoppelijke Cleresie te Leiden omstreeks het midden der achttiende eeuw, waar zij, gelijk wij reeds zeiden, door Noort-

1) M. HÜFFER, *Die Reformen in der Abtei Rijnsburg im XV Jahrhundert*, Munster 1937, 64.

2) Archief RIJNSBURG, inv. n. 987 (het versje is in steik geschonden staat tot ons gekomen) (mededeling M. Hüffer, 5 februari 1939).

3) L. SLOET, *Hoogadellijk vrij wereldlijk stift te Bedburg bij Kleef en zijne Juffers*, Amsterdam 1879, 74.

4) BBH I (1875) 17; vgl. H. PIRENNE, *Histoire de Belgique* IV, Brussel 1923, 87.

wijk en Van Loon werden onderzocht. Hoe zij daar gekomen zijn, zouden wij niet kunnen toelichten.

Het verloren gaan van zijn kostbaar schrijn en het verdreven worden uit de dom, die zoveel eeuwen een onvergelijklijk grootse omlijsting had gevormd van de kerkelijke feestviering hem ter eer, symboliseren wat Pontianus bij de zegepraal van het calvinisme overal elders ten deel viel, waar hij het voorwerp van een bijzondere cultus was geweest. Met zijn katholiek karakter gaf het Dordtse gilde ook zijn patroon prijs. De geconsacreerde steen van het Pontianusaltaar had al jaren lang als drempel voor de toegang tot de kapel gelegen, toen hij in 1591 werd verkocht. De kapel zelf, nog slechts mausoleum voor gildebroeders, zoals uit nog bewaarde begrafenisschilden blijkt, kon, wegens het teruglopen van de daarvoor nodige bijdragen, niet meer door de corporatie worden onderhouden en ging in eigendom aan de kerk over, waarmee een oude traditie geruisloos was gestorven.¹

Het wegvallen van zulke uitwendige kaders, gevolg van het verbod van openbare godsdienstuitoefening, was voor Ottavio Frangipani, nuntius te Keulen, aanleiding om, inhakend op dit verbod, 18 februari 1594 te bepalen, dat de feesten van o.a. Pontianus en Agnes niet meer als zondag hoefden gevierd te worden²: voortaan zouden zij slechts z.g. devotiedagen zijn, waarop men zich loffelijk, maar niet verplicht, van „slafelijk” werk onthield en de mis bijwoonde. Hierbij sloten zich door Sasbout Vosmeer, de apostolische vicaris, getroffen regelingen aan.³ Van die tijd af stonden 14 en 21 januari in de Utrechtse kalender niet meer gerubriceerd. Men kan dit zien b.v. in Rovenius' *Gulden Wieroockvat* van 1620, in een brevier van 1623, in *Het Nieuw Testament*, dat anno 1650 bij Aertssens te Antwerpen verscheen, enz. Dit betekende geenszins, dat de feesten uit de liturgie verdwenen; zij werden in brevier en missaal slechts tot een langere rang of klasse teruggebracht. Het Haarlemse kapittel ging evenwel verder en schrapte, omdat Pontianus alleen maar voor het Utrechtse, en niet voor het eigen diocees van belang was, in 1631 de Spoletaanse martelaar uit zijn boeken.⁴ Dit lot bleef de Romeinse martelares, als heilige van de algemene, en niet slechts van een lokale Kerk, bespaard. Tot diep in de negentiende eeuw heeft Pontianus zich aldus in de Utrechtse

1) OVERVOORDE, *Rekeningen* 45, 46, 48; Van Dalen III-III2.

2) *Rom. bronnen* I (ed. J. CORNELISSEN), Den Haag 1932, n. 36.

3) *Batavia sacra* II, 65; AAU LXVII (1948) 64.

4) BBH X (1882) 254, 266-272.

kalender gehandhaafd, doch toen waren ook daar zijn dagen geteld.

In de extra-liturgische volksdevotie heeft hij eveneens nog lang voortgeleefd. Ongetwijfeld bij wijze van compensatie voor het teruglopen van zijn officiële cultus, nam Vosmeer in 1592 zijn naam in de toen veel gebeden, en vaak als penitentie opgelegde, litanie van alle heiligen op.¹ Zo treft men hem b.v. aan in de *Verscheyden litanieën* anno 1659 bij Aertssens te Antwerpen uitgekomen. Natuurlijk ging de toen in deze streken met kennelijke voorkeur en weldra meer wetenschappelijk beoefende hagiografie, – men denke aan Surius, Molanus, Haraeus, Adriani, Lambrecht, de Bollandisten, Rosweyde, enz., – hem niet stilzwijgend voorbij. Wij wijzen slechts op de *Natales Sanctorum Belgii* van Molanus, de *Acta Sanctorum*, en de vaak herdrukte *Generale Legende der Heyligen* van Rosweyde, die zelfs uitgaven beleefde met een „portret” van onze martelaar erin. Gelijk de oudere collecties van Lambrecht en Van der Haagen b.v., zo gunt ook de nieuwere, in 1941 door de oud-katholieke monseigneur Lagerwey te Assen gepubliceerde verzameling heiligenlevens, de Spoletaanse patriciër een plaatsje in de rangen van de *Helden Gods*.

Wat deze schrijvers deden in proza, dat beproefde Stalpart van der Wiele, wiens verering voor de bloedgetuigen der eerste eeuwen bekend is, in vers.² Zijn *Vrouwelyck Cieraet van Sint Agnes versmaedt* opent met een inleiding, die steunt op Beka en Molanus, en waarin de herinnering aan het „Ponssen ende Angen” wordt verlevendigd. In de tekst zelf heet het, dat Rome het „Battaviersche Ryck” heeft willen „angen” met het „onbesmette Lijck” van de jeugdige martelares, en de „blonten Battavier” zich dus wel verplicht moet achten, het geloof, waarvoor zij haar bloed stortte, onverzwakt trouw te blijven. Pontianus wordt in de *Gulde-Iaars Feestdagen* bedacht met een vers, te zingen op de wijze van „Ick die altijdt in brande moet leven”. Het is een pleidooi voor reliquieënverering, zoals Stalpart ook in zijn *Roomsche Reys* ten beste geeft, en prijst de ijver van „onse Vad’ren” in het verzamelen van zulke eerbiedwaardige overblijfselen, onder andere van Pontianus. Dan volgt een vogelvluchtopname van wat hij tot de laatste druppel „van al sijn roode bloed” te doorstaan kreeg: „Geen roen³, geen pley, geen

1) *Batavia sacra* II, 66.

2) Wij danken de teksten aan Prof. Dr. L. C. Michels (20 april 1944). Vgl. B. MENSINK, *Jan Baptist Stalpart van der Wiele*, Bussum [1958], 70, 160.

3) Voor dit en het volgende citaat: roen (roeden); pley (poleye, een folterwerktuig om uit te rekken); ’t Zijn (het zij); mits (door middel van); te zijn den Heer (toe te behoren).

wilde dieren / Geen kolen, geen gesmolten lood / En konnen hem
't geloof schoffieren / Want liefd' is stercker dan de dood". Het
lied sluit met de bede:

O Pontiane, wilt ons ponssen
Van boven met de gunst van uw' gebeen.
't zijn ponden, drachmen, loden, onssen,
Als 't van U komt, wy zijn dermee te vreen.
Des wy weerom mits deze sangen
Beloven, meer als wel bereydt,
Te zijn den Heer, end' U te angen
Met suyv're min en lijdsamheyd.

Of Pontianus zich wel helemaal thuis zal hebben gevoeld in het *Oprechte Roomsche-Catholycke Mondtstopperke* van Dorotheus Miskennicus, d.w.z. de Jutfase pastoor Theodorus Mensinck, mag worden betwijfeld. In dit tot diep in de achttiende eeuw veel gelezen polemisch werk uit 1682 treedt hij op binnen het kader van de kenmerken der ware Kerk, waartoe bekeringsijver te rekenen valt. Speciaal de bekering van Nederland besprekend, weidt de auteur uit over de vaderlandse heiligen, de geloofsverkondigers van deze streken, de middeleeuwse bisschoppen van Utrecht, die allen een aureool dragen, en ten slotte ook Sint Ponciaen, wiens „legende" ontleend wordt aan het brevier.

Voortleven deden ook, althans geruime tijd, de folkloristische nevenverschijnselen van het kerkelijke feest, welke de materiële mens meer aanspraken, en die menigeen niet zo maar als sneeuw voor de zon der Reformatie wilde zien verdwijnen. Al hadden zij het Dordtse altaar gesloopt, de geneugten van de gemeenschappelijke maaltijd op 14 januari waren ook aan gereformeerde gildebroeders goed besteed, die bij zulk een gelegenheid hun gaven aan de armen door diakens lieten uitdelen. Dat men niet alleen te Dordrecht deze traditie trachtte in ere te houden, leert het decennienlang fulmineren van verontruste predikanten en theologen tegen „bacchanalische" erfstukken uit de roomse tijd. Reeds Hubert Duifhuis, in 1578 naar Utrecht gekomen om er de diensten in de Jacobikerk volgens eigen inzicht te reformeren, trok, vermoedelijk nog vóór het plakkaat van 1580, waarmee de nieuwe orde werd ingeluid, vanaf de kansel tegen duivelse uitvindzels als Ponciaen- en Agnietavonden, fel van leer. Godfried Udemans publiceerde in 1610 een *Tractaet van de Bacchusfeesten*. En de Utrechtse pater orthodoxiae Gysbert Voet gaf nog in 1635, volgens zijn gewoonte met groot

vertoon van eruditie, colleges *De quadragesima et bacchanalibus*.¹ Het zou ons wel heel sterk verwonderen, als er in Reitsma's *Acten* geen synodale klachten te vinden waren over misdragingen op dit punt.

Deze actie moest zich natuurlijk ook uitstrekken over de kalender, de almanak, de cisiojanus. Reeds uit 1587 is een *Nieuwe gereformeerde Almanack* bekend. Wie zich vooral weerde, was Caspar Koolhaes², die speciaal Amsterdamse toestanden op het oog had, toen hij naast „Vastelavond” ook „Pontiaen ende Agneta” als „Bachusfeesten” van de roomse Kerk onder schot nam. Niet minder dan zes geschriften uit 1606, 1607 en 1608 staan op zijn eigen of gefinancierde naam: C. Crambilagon. Zo een *Christelycken schryffcalender*, een *Comptoir Almanack*, een *Trouwe Waerschouwinge* aan de overheid, een *Christelycke ende stichtelycke Vermaninghe*, een *Remonstrantie*, wederom aan de overheid, en een bijbehorend *Specimen ofte Monster eens christelycken Calenders*. Alles om de aandacht van de bevoegde instanties te trekken op de noodzakelijkheid van een uitzuivering der „Santen en Santinnen” en een zich beperken tot de geheimen van Christus' leven in dit genre populaire literatuur. In het *Specimen* is de cisiojanus vervangen door twaalf versjes, waarvan het eerste aldus luidt:

In de vreeze Gods van grooter weirde,
Laet ons dit nieuwe jaer aenverden,
En loven den Heere uyts herten gront,
Dat Hij ons dus lang gespaert heeft gesont.

Maar de overheid had wel iets anders aan haar hoofd. Wat is trouwens een cisiojanus zonder heiligennamen? En waarom vernieuwen als het oude nog vlot aftrek vindt? Koolhaes had dan ook terecht zelf weinig vertrouwen in wat hij begonnen was en heeft zich voor 1609 een herhaalde poging bespaard. Heel de zeventiende eeuw door werden overal in den lande cisiojani naar de vertrouwde roomse trant gedrukt en herdrukt. Haarlemse, Amsterdamse, Utrechtse en Jouster „calendiers”, „journaels”, „comptoir-” en

1) J. WIARDA, *Hubert Duifhuis*, Amsterdam 1858, 69-70; *Nederl. Archief Kerkgesch.* XXVIII (1936) 93 (Udemans); G. VOETIUS, *Selectarum disputationum theologicarum* pars III, Utrecht 1659, 1383-1397.

2) G. SCHOTEL, *Vaderlandsche volksboeken* I, Haarlem 1874, 39-40; J. KRONENBURG, *Maria's heerlykheid in Nederland* VII, Amsterdam z.j., 170-172; E. MOES-C. BURGER, *Amsterdamsche boekdrukkers* IV, Amsterdam 1915, 30-31, 116-124 (vgl. II, 51, 98, 102); *Biogr. woordenb. prot. godgeleerden Nederl.* V (1943) 196-197.

„cronyk”-almanakken, bleven van 1586 tot minstens 1690 toe hun lezers steeds maar weer paapse liedjes leren, als ¹:

Janus singt voor den Coninck claer
Dat nieuwe Jaer, met Pons heel vrij;
Teun singt den Bas, Nies [Agnes] spoelt een glas,
Paulus schenckt den Romenij.

't Nieuw jaer vangt aen, de Wijz' uyt Oost
Begroet het kint tot Ponsiaens troost,
Antonius en Agnes verstaet,
Paulus bekeert 'sy uyt genaed.

Snijdt nu, vant vette Conijn,
Coel drinckt vrij den wijn,
Als Pons doet met Teun,
Schenckt den Bas
Agriet een glas,
Pan viel van dreun.

Intussen laat zich de vraag, wie b.v. tegen het eind van de zeventiende eeuw eigenlijk nog profijt kon trekken van zulke „superstitieuze” ezelsbruggetjes, gemakkelijker stellen dan beantwoorden. Protestantenvrijwel niet, en katholieken nauwelijks in aanmerking komen. Want ook voor hen moet, sinds hun godsdienst zo radikaal uit het openbare leven verdwenen en zo gekortwiekt binnen de muren van hun schuilkerken teruggedreven was, de heiligenkalender veel van zijn betekenis verloren hebben. Daarenboven zullen dergelijke mnemotechnische hulpmiddelen bij het stijgen van het algemene ontwikkelingspeil mettertijd vanzelf overbodig geworden zijn. Met dit alles houdt een andere vraag verband, wanneer men nl. heeft opgehouden bij het dateren van stukken e.d. de cyclus van de liturgische feesten als basis te nemen, een vraag, die zonder menigvuldige nuances wel niet zal kunnen worden beantwoord.

Een overblijfsel uit de katholieke tijd was, ten slotte, het gebruik van de naam Pontianus als eigennaam. Dirk Pontiaensz., schepen van Maassluis, en Pontianus Singendonk, raadsheer te Nijmegen, waren zeventiende-eeuwse protestanten, evenals de bekende Pontiaan van Hattem. De Sint Servaas te Maastricht telde in 1631 een zekere Pontiaan van Baaren onder haar kapelaans.² De naam is

1) Uit Leenderts, *t.a.p.* (Jouster: Joure, in Friesland). Vgl. L. LEUVEN, *De boekhandel te Amsterdam door katholieken gedreven tijdens de Republiek*, Epe [1951], 27.

2) *De Navorscher* LXXXVIII (1929) 14, 15; H. VAN SCHEVICHAVEN, *De St. Stephanuskerk te Nijmegen*, Nijmegen 1900, 91; *Publications... Limbourg* LXXI (1935) 30.

echter niet geheel in onbruik geraakt. In het doodsbericht van een mevrouw Pierre, anno 1925 te Leuven overleden, kon men lezen, dat zij in eerste echt met Pontianus Mievis was verbonden geweest.

Maar uit het verhaal, dat wij ophingen, komt als algemene indruk toch wel sterk naar voren, dat Sint Ponciaen in de loop der tijden al zijn stellingen stuk voor stuk heeft moeten prijs geven. Zo is hij, die hier vroeger zulk een grote populariteit genoot, de bewoners van dit zijn tweede aardse vaderland een volslagen vreemdeling geworden, terwijl Sint Nicolaas er nog zo hoog te paard zit. Men zal ons er wel niet van verdenken, de lotgevallen van zijn cultus te hebben geschetst, om deze b.v. door stichting van een broederschap nieuw leven in te blazen; dan hadden wij liever een ander forum gekozen. Wat wij bedoelden was, het „Colligite fragmenta” indachtig, de relieken van die cultus tot een soort mozaïek bijeen te voegen, ten einde een interessant facet van ons geestelijk verleden, zo niet te onthullen, dan toch beter te doen kennen. Ons geestelijk leven breed opgevat, als onderdeel nl. van wat men, met een mooi en makkelijk, doch naar de inhoud moeilijk omschrijfbaar woord, cultuurgeschiedenis pleegt te noemen.

DE STATUTEN VAN DE VROUWENKLOOSTERS AANGESLOTEN BIJ HET KAPITTEL VAN WINDESHEIM

DOOR

E. PERSOONS EN W. LOURDAUX

IN een artikel verschenen in jaargang zes van dit tijdschrift leverden we een korte bijdrage over de statuten van de Windesheimse mannenkloosters¹. Hierbij aansluitend willen we nu in het kort handelen over de statuten van de vrouwenkloosters van dit kapittel. Besproken worden alleen de statuten van de vrouwenkloosters *aangesloten* bij dit kapittel en dus niet deze van de vrouwenkloosters die onder invloed van dit kapittel stonden.

De gegevens over het ontstaan van deze statuten zijn zeer arm. De *terminus post quem* is waarschijnlijk 1402. In dat jaar werden de statuten van de Windesheimse mannenkloosters plechtig afgekoondigd en deze van de vrouwenkloosters zijn hiervan afhankelijk. Twee vrouwenkloosters waren toen lid van het kapittel, nl. Mariënveld te Amsterdam en Diepenveen. De *terminus ante quem* is denkkelijk 1440, want het oudste handschrift (BRUSSEL, BOLLANDISTEN, 613) schijnt in dat jaar overgeschreven te zijn. In 1506 besluit het algemeen kapittel de statuten volledig te laten herzien², maar het resultaat hiervan is onbekend.

Van deze statuten zijn heel wat minder handschriften bekend dan van deze van de mannenkloosters. De verklaring hiervoor ligt in het feit dat er in de 15de eeuw en in de eerste helft van de 16de eeuw slechts 13 vrouwenkloosters waren aangesloten bij Windesheim tegen 83 mannenkloosters.³ Dit lage aantal is natuurlijk het gevolg van het verbod in 1436 uitgevaardigd om nog vrouwen-

1) W. LOURDAUX en E. PERSOONS, *De Statuten van de Windesheimse Mannenkloosters in Handschrift en Druk*, in *A.G.K.K.N.*, 1964, dl. VI, p. 180-224. Sindsdien vonden we een vijftiental handschriften van deze statuten bij. Deze zullen vernield worden in dl. IV, fasc. 4 van het *Monasticum Belge*.

2) *Acta Capituli Windeshemensis*, ed. S. VAN DER WOUDE, Den Haag, 1953, p. 103.

3) *Acta Capituli Windeshemensis*, ed. S. VAN DER WOUDE, Den Haag, 1953, p. 132-137.

kloosters te aanvaarden in het kapittel ¹ nadat er tevoren al heftig verzet was geweest om nog vrouwenkloosters op te nemen.²

De statuten zijn uitgegeven door J. Gallée ³ volgens het handschrift te Deventer. Het zou nuttig zijn de tekst opnieuw uit te geven steunend op de verschillende handschriften en met aanduiding van de tekstevolutie en afhankelijkheid. Wat de datering van de handschriften betreft, hiervoor dient de methode gebruikt te worden die we aangegeven hebben voor de statuten van de Windesheimse mannenkloosters, nl. aan de hand van de kapittelbesluiten.⁴

Zoals de statuten van de mannenkloosters zijn deze van de Windesheimse vrouwenkloosters ingedeeld in vier delen, voorafgegaan door een proloog en gevolgd door enkele teksten. Uit de hier volgende tabel blijkt welke de verschillen zijn in de indeling.

MANNENKLOOSTERS

Proloog

Deel I

1. De divisione constitutionum et quando legende sunt
- 2-8. Over het algemeen kapittel
9. De visitatione
10. De electione et confirmatione novi prioris

Deel II

1. De priore
2. De suppriorre
3. De procuratore
4. De cellerario
5. De refectorario
6. De infirmario

VROUWENKLOOSTERS

Proloog

Deel I

- Is vermeld in proloog
- niet
1. De visitatione
 2. De electione et institutione priorisse

Deel II

1. De priorissa
2. De suppriorissa
3. De procuratrice
4. De celleraria
5. De refectoraria
6. De infirmaria

1) J. ACQUOY, *Het Klooster te Windesheim en zijn Invloed*, dl. III, Utrecht, 1880, p. 290.

2) Bv. bij de opname van Bethaniëklooster te Mechelen, cfr. *Acta Capituli Windeshemensis*, ed. S. VAN DER WOUDE, Den Haag, 1953, p. 21.

3) J. GALLÉE, *Middeleeuwsche Kloosterregels*, I, *De Regel der Windesheimsche Vrouwenkloosters*, in *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis*, 1895, dl. V, p. 250-322.

4) W. LOURDAUX en E. PERSOONS, *De Statuten...*, p. 182-184.

7. De vestiario
8. De sacrista
9. De cantore
10. De hebdomadariis
11. De armario
12. De portario
13. De hospitario

7. De vestaria
8. De sacrista
9. De cantrice
10. De ebdomaria
11. De armaria
- niet
- niet

Deel III

1. De susceptione et institutione noviciorum
2. De professione et ordine professorum
3. Qualiter se fratres habeant in boris regularibus
4. Qualiter se habeant in missa conventuali et de missis privatis
5. De capitulo culparum

6. De silentio et labore

10. De dormitotio

7. De rectorio
8. De reiniis
9. De collacione
11. De communione
13. De tonsura
12. De itinerantibus
14. De minutione

Deel III

1. De receptione et investitione noviciarum
2. De institutione noviciarum
3. De professione
4. Qualiter sorores se habeant infra horas regulares
5. Qualiter sorores se habeant infra missam conventualem

6. De capitulo culparum
7. De levi culpa
8. De media culpa
9. De gravi culpa
10. De graviori culpa
11. De gravissima culpa
12. De apostatis
13. De silentio
14. De labore manuum
15. De loquitorio
16. Qualiter clausura, fenestre et rote fieri debent
17. De dormitorio
18. De introitu ad claustrum
19. De rectorio
20. De ieiunio
21. De collatione et potu
22. De confessione, communione et tonsura
23. De minutione

1. De receptione et investitione conversorum
 2. De professione conversorum
 3. De vestimentis conversorum
 4. De divino officio conversorum
 5. De laboris conversorum
 6. De silentio conversorum
 7. De capitulo culparum
 8. De refectione et ieiunio conversorum
 9. De itinerantibus conversorum
 10. De confessione et communione conversorum
 11. De rasura et minutione conversorum
 12. De officio defunctorum
 13. De communibus observantiis
 14. De donatis
 15. De mercenariis
- De diversis statutis

URBANUS V, *Ne in vinea*

1. De receptione et investicione conversorum
 2. De professione earum
 3. De habitu earum
 4. De divino officio et horis earum
 5. De labore et operibus earum
 6. De silentio earum
 7. De capitulo earum
- niet
- niet
- niet
- niet
- niet
- niet
- niet
- niet
- niet
- niet
- niet
- niet
- niet
- De diversis statutis confirmatis quantum ad moniales et rectorem earundem ac sociorum eius regimen pertinet.
- Waarbij soms nog:
- De silentio
- BONIFACIUS VIII, *Periculoso*
- URBANUS V, *Ne in vinea*

Deel I § 2-8 komen niet voor omdat de vrouwenkloosters niet rechtstreeks bij het algemeen kapittel betrokken waren. Deel II § 12-13 vindt men aangepast terug in deel III § 15-16 van de vrouwenstatuten. Deel III § 12 en deel IV § 9 komen bij de vrouwen niet in aanmerking, daar ze het slot niet mochten verlaten, zoals bepaald wordt in BONIFACIUS VIII, *Periculoso*. Minder duidelijk is waarom deel IV § 8, 10-13 niet voorkomen bij de vrouwen.

Niet alleen de indeling is grotendeels dezelfde, maar ook de tekst

is in de meeste gevallen identiek, zoals men kan zien in ons artikel over de statuten van de mannenkloosters, waar deel II § 11 is uitgegeven.¹

De statuten van de Windesheimse vrouwenkloosters werden tot voorbeeld genomen door verschillende vrouwenkloosters die een biechtvader hadden uit het Windesheimse kapittel of die onder invloed stonden van Windesheim (Kapittel van Venlo en dat van Sion bv.). In bijlage geven we een voorlopige lijst van dit soort statuten. Een uitgebreid onderzoek zal dienen uit te maken hoe deze statuten te groepeeren zijn.²

BALTIMORE, MARYLAND, PROF. COLLITZ, 6

Handschrift afkomstig uit Faconsklooster te Antwerpen. Huidige verblijfplaats onbekend, cfr. S. DE RICCI en W. J. WILSON. *Census of Medieval and Renaissance Manuscripts in the United States and Canada*, dl. I, New York, 1935, p. 858.

BONN, U. B., S 351

Perk, 15de eeuw, I-52-I (niet genummerd): 1, 6 IV (48), II (52), 1. Signaturen, geen reclamen. Blad: 240 × 170; bladspiegel: 168 × 110; 27 rr.

Band

Verloren.

Inhoud

Fol. 1-2v°.	Proloog
2v°-12v°.	Deel I
12v°-25v°.	Deel II
25v°-46	Deel III
46-48v°	Deel IV (6 §; § 7 <i>De capitulo</i> ontbreekt).
49-51	Besluiten van Adam, abt van St. Martinus (O.S.B.) en Thomas, prior van Corpus Christi te Keulen over het aanvaarden van novicen in het klooster Wijger (kanunnikessen O.S.A.) (21 juni 1465).

1) W. LOURDAUX en E. PERSOONS, *De Statuten...*, p. 216-217.

2) Dhr. Gregor Hövelman, Studienrat aan het „Collegium Augustinianum” te Gaesdonk hoopt de statuten van de vrouwenkloosters onder Windesheimse invloed in Duitsland uit te geven. We hebben hem onze nota's over deze klooster bezorgd.

Schrift en versiering

Gotisch boekschrift (littera hybrida). Rubrieken, rode strepen door de hoofdletters. Ronde en rechte, rode en blauwe paragraaftekens. Lombarden, 2rr. hoog, afwisselend rood en blauw, soms versierd met penwerk in andere kleur dat verdergaat in rand.

Initialen: fol. 1, C, 3rr. hoog, blauw, versierd met rood en paars penwerk, dat verdergaat in de rand en hier en daar versierd is met groen; fol. 1, Q, 5rr. hoog, blauw en verguld opengewerkt, versierd met rood en paars penwerk, dat hier en daar met groen is versierd; fol. 2v°, I, verguld, versierd met paars en rood penwerk, dat verdergaat in de rand; fol. 12v°, P, 4rr. hoog, blauw opengewerkt, versierd met rood penwerk, dat verdergaat in de rand; fol. 26, I, rood en blauw opengewerkt; fol. 46, L, 4rr. hoog, rood opengewerkt, versierd met paarse penwrk, dat groen gekleurd is; fol. 49, I, blauw opengewerkt.

Herkomst

Fol. 1 *Liber monasterii ad Pisinam (?) Coloniensis* (17de eeuw).

Fol. 48v° *Expliciunt consitutiones religiosarum sororum regularium ordinis sancti Augustini conventus ad Piscinam extra et prope muros civitatis Coloniensis* (15de eeuw).

BONN, U.B., S 352

Perk. 15de eeuw, I + 85 folio's (er is een volkomen verkeerde oude paginering): 1, 8 IV (64), VI (76), V-I (85). Signaturen, geen reclamen. Band: 175 × 135; blad: 172 × 120; bladspiegel: 115 × 75; 24 rr.

Band

Oorspronkelijke perkamenten band in vorm van portefeuille.

Inhoud

Fol. 1-2v°.	Proloog
2v°-16.	Deel I
16v°-33v°.	Deel II
33v°-62.	Deel III
62v°.	Uittreksel uit kapittelbesluiten van 1448 voor het klooster te Bonn (andere hand).
63-67v°.	Deel IV
67v°-70.	<i>De diversis statutis</i>

70v°. *Confirmacio nove priorisse*
71v°-73v°. BONIFACIUS VIII, *Periculoso*.
73v°-75v°. URBANUS V, *Ne in vinea*.
77-85. *Regula sororum heremitarum ordinis sancti Augustini*

Binnenzijde van de band (achteraan): ontslagformule van priorin (andere hand, 1446); onderwerpingsformule aan het kapittel; professieformule.

Schrift en versiering

Twee grote delen (fol. 1-75v° en 77-85). Het tweede deel, gotisch boekschrift (littera textualis), wordt hier niet verder beschreven. Deel I gotisch boekschrift (littera cursiva). Rubrieken; rode strepen door de hoofdletters. Rode, ronde en rechte paragraaftekens. Lombarden, 3rr. hoog, afwisselend rood en blauw. Initialen, 3/6rr. hoog, blauw, op fol. 1 en 34 opengewerkt, versierd met rood penwerk, dat verdergaat in de rand.

Herkomst

Blijkens de formules op de binnenzijde van de band is het handschrift afkomstig uit Engelendal (*Domus Vallis Angelorum*) te Bonn.

BRUSSEL, BOLLANDISTEN, 613

Pap. en perk., 15de eeuw (boven tekst, fol. 1, MCCCCXL, 15de eeuws), 100 ff. (sic! voor 96 ff., geen fol. 40, 41, 42, 43): 12 IV (100). Signaturen, geen reclamen. Band: 155 × 112 mm.; blad: 149 × 110 mm.; bladspiegel: 94 × 68 mm.; 20 rr.

Band

Perkamenten band. Op rug, door 17de of 18de eeuwse hand „Liber constitutionum / ordinis S. Augustini / mss / M.CCCC.XL”.

Schrift

Gotisch boekschrift (littera hybrida), Rubrieken, rode strepen door de hoofdletters, rode en blauwe paragraaftekens. Representanten. Lombarden, 2rr. hoog, afwisselend rood en blauw, soms opengewerkt. Initialen, 3rr. hoog, afwisselend rood en blauw opengewerkt. Fol. 1 initiaal Q, 7rr. hoog, blauw opengewerkt, in vergulde achtergrond; in de initiaal rood en witte achtergrond; in de vier randen blauw, rood, bruin, groen en verguld loofwerk.

Inhoud

Fol. 1-3	Proloog
3-17v°	Deel I
17v°-35	Deel II
35-68	Deel III
68-72v°	Deel IV
73-75v°	<i>De diversis statutis</i>
75v°-78v°	<i>De silentio</i>
79-81	BONIFACIUS VIII, <i>Periculoso</i>
81-83	URBANUS V, <i>Ne in vinea</i>
83v°-96	<i>Copie privilegiorum ordinis nostri</i>

Bezitters

Fol. 1, onderaan, door 17de eeuwse hand „Bibliothecae Martinianae Lovanii”.

BRUSSEL, K.B., II 3395 (3675)

Perk., 16de eeuw, 48 ff.: 6 IV (48), soms reclamen en signaturen.
Band: 170 × 115 mm.; blad: 160 × 107 mm.; bladspiegel: 100 × 70 mm.; 17 rr.

Band

Moderne band.

Schrift

Gotisch boekschrift (littera cursiva fere hybrida). Rubrieken, rode strepen door de hoofdletters en rode, ronde kapitteltekens; rode lombarden, 2 rr. hoog; rode initialen, 3 tot 4 rr. hoog; f. 1 randen versierd in groen loofwerk, f. 25 v° wit loofwerk uitgespaard tegen rode achtergrond.

Inhoud

F. 1-14v°	<i>De visitatione</i> , d.i. hoofdstuk 9 van dl. I van de statuten van de Windesheimse mannenkloosters.
F. 14v°-24	<i>De electione et confirmacione novi prioris</i> , d.i. hoofdstuk 10 van hetzelfde deel.
F. 24-25	<i>Forma electionis</i> , wat gewoonlijk de eigenlijke statuten voorafgaat.
F. 25v°-36v°	<i>Vander visitacien</i> , een middelnederlandse vertaling van hoofdstuk I van deel I van de statuten der vrouwen-

kloosters van het kapittel van Windesheim.

F. 36v°-48v° *Van een nieuwe priorinne te kiezen*, middelnederlandse vertaling van hoofdstuk 2 van deel I van de statuten van de vrouwenkloosters.

Bezitters

Oorspronkelijke bezitters onbekend. Het handschrift werd in 1905 door de K.B. gekocht bij Fiévez te Brussel.

DEVENTER, ATHENEUMBIBLIOTHEEK,

Hs. 101 D 10 (1760)

Perk., 15de eeuw, 83 ff.: I (2), IV (10), IV - I (17), 7 IV (73), VI - 2 (83). Signaturen en soms reclamen. Band: 181 × 125 mm.; blad: 173 × 120 mm.; bladspiegel: 120 × 73 mm.; 24 rr.

Band

Oorspronkelijke perkamenten band in vorm van portefeuille.

Schrift

Gotisch boekschrift (littera hybrida). Rode strepen door de hoofdletters. Rubrieken; rode, ronde kapitteltekens. Rode lombarden, 1 tot 2 rr. hoog; initialen, 2 rr. hoog, rood, op f. 3 4 rr. hoog, rood versierd met paars penwerk dat verdergaat in de rand.

Inhoud

F. 3-4v°	AUGUSTINUS, <i>Regula</i> .
F. 4v°-18v°	Dl. I
F. 18v°-36	Dl. II
F. 36-65v°	Dl. III
F. 65v°-72	Dl. IV
F. 74-76	BONIFACIUS VIII, <i>Periculoso</i>
F. 76-78	URBANUS V, <i>Ne in vinea</i>
F. 78v°-81v°	<i>De silentio monialium</i> .

Bezitters

F. 1 „Liber monasterii canonicorum regularium in Albergen”.

MECHELEN, STADSARCHIEF, Q S. II 2

Pap., 16de eeuw, III - 104 + 1 ff.: 1 (I), I (III) III (6), IV - 1 + 1

(14), 8 IV (94), IV + I (104), 1 (I); signaturen; geen reclamen. Band: 213 × 140; blad: 204 × 135; bladspiegel: 135 × 92; 22 rr. Klaviertjes in rood leder.

Band

Oorspronkelijke zestiende eeuwse lichtbruine lederen band op eikenhouten borden. Twee ribben. Koperen sloten. Het voorste en achterste plat zijn op dezelfde wijze versierd: twaalf driedubbele filets vormen 3 rechthoeken waartussen rolstempels met ruiten en gestileerde bloemen.

Schrift

Gotisch boekschrift (*littera cursiva formata*). Rubrieken. Rode strepen door de hoofdletters. Rode, ronde paragraaftekens. Initialen meestal 2 rr. hoog, rood. Fol. 1, W, 5 rr. hoog, rood opengewerkt en fol. 4 I, 3 rr. hoog, rood opengewerkt.

Inhoud (middelnederlands)

Fol. 1-4	Proloog
4-28	Deel I
28-52	Deel II
52-94v°	Deel III
94v°-98	<i>Vander silencium</i>
98v°-100v°	URBANUS V, <i>Ne in vinea</i>
100v°-103v°	<i>Van enegherande poenten.</i>

Bezitters

Fol. II odor 16de eeuwse band: „Desen boeck hoert toe het clooster van bethanien dien vint brinckten weder”.

Literatuur

V. HERMANS, *Inventaire des archives de la ville de Malines*, dl. VIII, Mechelen, 1895, p. 452.

MECHELEN, STADSARCHIEF, O.D. II

Pap., 15de eeuw, 29 folio's: 2 IV (16), IV - 1 (23), IV - 2 (29). Geen reclamen, wel signaturen. Band: 213 × 150; blad: 206 × 148; bladspiegel: 138 × 98; 25 rr.

Band

Oorspronkelijke perkamenten band.

Schrift

Gotisch boekschrift (littera textualis). Rubrieken, rode strepen door de hoofdletters. Rode lombarden, 2 rr. hoog. Rode initialen, 3 rr. hoog. Representanten; rode, ronde paragraaftekens.

Inhoud (middelnederlands)

Fol. I-III^v Deel II

III^v-27 Deel III (1)

27-27^v *De apostatis*

Herkomst

Geen eigendomsmerk.

Literatuur

V. HERMANS, *o.c.*, p. 174.

WITTEM, REDEMPTORISTEN, 15 (I A 1)

We hebben dit handschrift zelf niet ingezien. We steunen onze beschrijving op deze van W. de Vreese in de B.N.M., die ons vriendelijk werd bezorgd door Dr. Boeren.

Pap., kort na 1504; 112 fol., blad: 143 × 101 mm., bladspiegel: 101 × 71 mm., 18/23 rr.

Band

Moderne geheel kalfslederen band met imitatiestempel.

Schrift

Verschillende handen.

Inhoud (middelnederlands)

Fol. 1 boven in grote zwarte gotische letters: Maria.

Fol. IV° wit.

2- Proloog.

4- Deel I

1) Merk op: volgorde anders § 1-3; § 6-23 en § 4-5.

23-	Deel II
51-	Deel III
89-97v°	Deel IV
98-	BONIFACIUS VIII, <i>Periculoso</i> en URBANUS V, <i>Ne in vinea</i> .
106-110v°	Advies van tien doctoren uit Keulen, aangaande het aannemen van proveniersters; <i>ed. W. DE VREESE in GEERT GROOTE, De Simonia ad Beguttas, Den Haag, 1940, p. 72</i>
111-112 wit.	

Herkomst

Afkomstig uit een klooster toegewijd aan St.-Agnes (zie fol. 57v°) in het gebied Gelre (fol. 80) en visitator is de prior van Gaesdonck (fol. 90v°). Volgens W. de Vreese zou het gaan om het klooster St.-Agnes te Neerbosch (Nijmegen) en hij verwijst hiervoor naar R. SCHOLTEN, *Gaesdonck*, Münster i.W., 1906, p. 71.

BIJLAGE

Handschriften van statuten van vrouwenkloosters onder Windesheimse invloed

1. De Zuidelijke Nederlanden

Handschriften

BRUGGE, RIJKSARCHIEF, Oud Kerkarchief, 160-161 (Sarepta te Brugge)¹

BRUSSEL, KON. BIBL., 19228 (3648) (Herkomst onbekend)

Goethals 58 (St.-Elizabet te Brussel)

GENT, AUGUSTIJNEN, Pater Goegebuer (Oostmalle), cfr. FL.

PRIMS en J. ERNALSTEEN, *O.L. Vrouw Presentering-in-Templo te Oostmalle*, Antwerpen, 1936

GENT, RIJKSARCHIEF, Bethleemklooster te Deinze, 2

St.-Agnesklooster te Gent, 1

GENT, UNIV. BIBL., 1516 (St.-Elizabet te Brussel)

LEUVEN, UNIV. BIBL., D 394 (St.-Ursula te Leuven) verbrand in 1940

LUIK, RIJKSARCHIEF, Lens-Saint-Rémy, 13

KORTIJK, RIJKSARCHIEF, Sionklooster, zonder nummer

1) Zie ook Brussel, Kon. Bibl., II 2353, fol. 49-63.

- MECHELEN, ARCHIEF VAN HET AARTSBISDOM, Religieuze Instellingen
 Reeks Registers, fonds Antwerpen, Oostmalle, 1
 Leuven, St.-Ursula, 8-9
 Reeks Kartons, fonds Tienen, Cabbeek
 Leuven, St.-Ursula
 Reguliere Kanunniken en Kanunnikessen
 (Statuten voor donaten)
- oudenaarde, STADSARCHIEF, Arch. St.-Walburga, Dekenij, III 2;
 GENT, BISSCHOPPELIJK ARCHIEF, B 3621 en 3622; RONSE, RIJKS-
 ARCHIEF, Sionklooster, 1; ed. R. VAN DER DONKT, *Statuten in*
1493 door de Kamerijkse bisschop verleend aan de Kanunnikessen van het
Sionklooster te Oudenaarde, in *Handelingen van de geschied- en oudheid-*
kundige Kring van Oudenaarde, 1964, dl. XIV, p. 79-108.
- SINT-TRUDO ABDIJ te ASSEBROEK (bij Brugge), cfr. N. HUYGHE-
 RAERT, *Een kroniek van de Sint-Troudo Abdij te Brugge over de jaren*
1475-1480, in *Sacris Erudiri*, 1953, dl. II, p. 415

DRUKKEN

- Statuten van het Cabbeekklooster te Tienen, (1673); ex. MECHE-
 LEN, ARCHIEF VAN HET AARTSBISDOM, Religieuze Instellingen,
 Reeks Registers, fonds Tienen, Cabbeek
- Statuten voor de cloosters van Sinte Ursule binnen Loven, Sinte
 Mariendael binnen Diest, Onse Lieve Vrouwe in d'Else binnen
 Sichem, Sint Nicolaesberch binnen Arschot, levende onder den
 regel van S. Augustijn, (z. typ. aanduidingen, rond 1643); ex.
 LEUVEN, UNIV. BIBL. (A7798); BRUSSEL, BOLLANDISTEN (509);
 BRUSSEL, KON. BIBL. (V.B. 10512); SINT-OEDENRODE, MARIEN-
 DAEL, 02; MECHELEN, ARCHIEF VAN HET AARTSBISDOM, Reli-
 gieuze Instellingen (2 ex., op één is bijgeschreven *Syon binnen*
Vilvorde; de minuut van deze druk met allerlei opmerkingen
 komt voor in MECHELEN, ARCHIEF VAN HET AARTSBISDOM, Re-
 ligieuze Instellingen, Reeks Kartons, fonds Aarschot, Sint-Nico-
 laasberg).

2. De Noordelijke Nederlanden

- DEN HAAG, KON. BIBL., 73 H 2 (83), fol. 15v°-61; ed. J. GALLÉE,
Middeleeuwsche kloosterregels, II. Het Boek der Statuten voor het Kloos-
ter Bethlehem bij Hoorn, in *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiede-*
nis, 1895, dl. V, p. 345-420

- VENRAY, KLOOSTER JERUSALEM, 2 en 3; cfr. L. VERSCHUREN, *Handschriften afkomstig uit het klooster Jeruzalem te Venray*, in *Publications de la société d'archéologie dans le diocèse de Limbourg*, 1949, dl. LXXXV, p. 700-701
- DEURSEN, AUGUSTINESSEN, ed. A. FRENKEN, *Het Augustinessen-Klooster te Roosterbeek*, in *Bassche Bijdragen*, 1931-1932, dl. XI, p. 213-255
- DEURSEN, AUGUSTINESSEN: uit O.L. Vrouw in de Hage bij Helmond
- B. DE BONT, *Statuten der zusters en regularissen des Capittels van Holland* in *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, 1909, n.r., dl. VI, p. 48-120 (hs. toen in het bezit van de uitgever; Kapittel van Sion); zie E. YPMA, *Het Generaal Kapittel van Sion*, Nijmegen en Utrecht, 1949, p. 72-80)
- G. COEVEBINCKX, *Anacheta*, ed. G. VAN DEN ELSEN en W. HOEVENAERTS, dl. II, Den Bosch, 1905, p. 241-254 (St.-Annaburg Rosmalen), p. 291-295 (Susteren Den Bosch).

BOEKBESPREKINGEN

J. VISSER. *Rovenius und seine Werke*. Beitrag zur Geschichte der Nordniederländischen katholischen Frömmigkeit in der ersten Hälfte des XVII. Jahrhunderts. Assen, Van Gorcum, 1966. Prijs: geb. f 19,00.

Te midden van de beslommeringen en moeilijkheden, aan zijn ambt verbonden, is Rovenius de hang tot een meer teruggetrokken leven gevolgd door geestelijke boeken te schrijven, wat hij terecht kon beschouwen als een stuk van zijn pastorele taak. Zo werd hij een van de weinige seculieren, die in de eerste helft der zeventiende eeuw hier te lande de pen hanteerden. Reeds De Jong heeft deze activiteit beschreven; thans komt Dr Visser er zeer uitvoerig op terug in de dissertatie, waarop hij magna cum laude promoveerde te Bern. In aanmerking komen vooral *Het gulden Wierboekvat*, een gebedenboek uit 1620, dat in 1636 en 1670 is herdrukt, en twee meer omvangrijke, kennelijk voor een ander lezerspubliek bestemde, Latijnse werken, nl. *Institutionum christianae pietatis libri IV* en *Reipublicae christianae libri II*, verschenen resp. in 1635 en 1648 en nimmer herdrukt. Naar het schijnt liet Rovenius soms jaren verlopen tussen samenstelling en publicatie. *Het gulden Wierboekvat* is praktisch helemaal in de *Institutiones* opgenomen. Bijzonder invloedrijk kan Rovenius als geestelijk schrijver blijken deze gegevens niet worden genoemd.

Evenmin was hij oorspronkelijk. Door het citeren van veel auteurs maakt hij een geleerde indruk. Hier is geen sprake van praalzucht, doch van eerlijkheid. Intussen biedt hij een welkom uitgangspunt voor een onderzoek naar de bronnen, welke hij gebruikte. Met zeer grote kennis van zaken heeft Dr Visser dit onderzoek verricht. Het concentreert zich vooral op Rovenius' afhankelijkheid ten opzichte van moderne auteurs, aan wie hij wel meest zijn verwijzingen naar oud-christelijke en middeleeuwse schrijvers ontleende. Enige verwondering kan wekken, dat geen aparte aandacht wordt geschonken aan de wijze, waarop Rovenius zich van Augustinus' werken bediende. De vicaris zegt nl. door herhaalde lezing zeer met diens geschriften vertrouwd te zijn (blz. 91, aant. 2), en citeert hem zeker een honderd maal (blz. 82, aant. 3). Hij had dus, naar men zeggen zou, de kennis van deze kerkvader niet aan zijn moderne zegslieden te danken. Onder deze laatsten

blijken Franciscus van Sales en de Spaanse Jezuïet Alvarez de Paz de voornaamsten te zijn.

Hun ascetische traktaten, wel te verstaan, een voorkeur, die Rovenius' bedoeling verraadt, binnen de perken van het algemeen geldende te blijven. Hij schrijft over het vermijden van zonden, het beoefenen van deugden, het hartelijk verkeer met God, maar niet over mystieke gebedstoestanden. Deze roepen bij hem de grootste reserves op. Is hij misschien, evenals Vosmeer, op een of andere manier in contact gekomen met de ons nog slecht bekende symptomen van een soort quietisme in Haarlem¹, parallel lopend, – of verband houdend? – met soortgelijke verschijnselen in de zuidelijke Nederlanden? Wat Rovenius naast gezonde mildheid aan redelijke strengheid eigen is, gaat terug op Carolus Borromaeus. Men heeft hier niet te denken aan prejansenistisch rigorisme à la De Bérulle of Saint Cyran, die hem nauwelijks bekend waren; biecht en communie stonden toen nog niet in die speciale belichting. Als Rovenius hier en daar een zeker cultuurpessimisme aan de dag legt, is dit een défaut de ses qualités, en toont hij een geestesgesteltenis, welke ook die van bv. Boonen, Triest en Jansenius was. Hij had de *Oratio* van laatstgenoemde de *interioris hominis reformatione*, die hij kende, niet nodig om zich laatschuldigend over het huwelijk uit te laten en de staf te breken over kermis- en toneelvermaak.

In wat hij schrijft over pauselijk primaat en pauselijke onfeilbaarheid, is hij ultramontaan si quis alius. Zijn opkomen, in theorie en praktijk, voor de rechten van de bisschop kan, los van de vraag of hij al dan niet ordinarius was, slechts conform de geest van Trente worden genoemd. Al hebben de regulieren, die onder hem werkzaam waren, het bestreden, zij voeren er uiteindelijk niet zo slecht bij, want menig misprijzend woord ten spijt, heeft Rovenius hun aantal in zijn bestuursperiode toch maar van ongeveer twintig tot ruim honderdvijftig laten oplopen.² Wat hij precies beoogde met de stichting van het Utrechts vicariaat, valt niet zeker te zeggen (blz. 22). Waarom men zich pas bij het stellingnemen van de paus tegen dit instituut, en niet reeds veel vroeger, b.v. bij de benoeming van Vosmeer of de oprichting van de hiërarchie, moet gaan afvragen, of de ontwikkeling van het primaat wel legitiem was (blz. 23), is niet duidelijk.

1) E. THEISSING, *Over kloptes en kneuzels*, Utrecht 1935, 170, 172, 174; AGKKN VI, (1964) 279.

2) AAU L (1925) 285, 371; *Nederl. Kath. Stemmen* LIV (1958) 286.

Deze marginale opmerkingen raken de eigenlijke stof van het boek niet en doen geen afbreuk aan het rijk-geschakeerde beeld, dat de auteur van Rovenius als geestelijk schrijver ons schetste, waarmee hij de studie van de geschiedenis der vroomheid in ons vaderland een kostbare dienst heeft bewezen.

P. POLMAN, O.F.M.

Corpus christianorum Continuatio Mediaevalis IV, Reimbaldi opera omnia, Turnholti Typographi Brepols editores pontificii MCM LXVI.

In deze reeks bronnen heeft C. de Clercq de werken van Reimbaldus uitgegeven. Deze Luikse kanunnik, die aan verschillende kerken als kanunnik verbonden is geweest, het ten slotte tot deken van het kathedrale kapittel heeft gebracht is kort na 23 november 1149 gestorven. Hij beleefde derhalve de laatste jaren van de investituurstrijd, de eerste kruistocht, de nieuwe bloei van het gemeenschappelijke leven van de clerus der hoofdkerken, het schisma van Anacletus en zette over enkele van deze zaken zijn gedachten op papier of beschreef soms de loop van de gebeurtenissen. Zijn geschriften zijn van ascetische, canonistische en historische aard. Tot de eerste groep kan men rekenen zijn raadgevingen en aansporingen aan een zekere Dermatus, die op het punt stond naar Jerusaleem te vertrekken; tot de tweede de tractaten die stof boden voor een briefwisseling met Wazelinus, prior van St. Jacob te Luik en de gewisselde brieven, handelend over de *Vita canonica*, over het doen van beloften en de mogelijkheid om meermalen vergiffenis te verkrijgen na herval in dezelfde zonde. Tot de laatste groep behoren zijn boek over het schisma van Anacletus en zijn kroniek van Luik in versen. De wetenschappelijke uitgever C. de Clercq heeft een beschrijving van de gebruikte Handschriften en de overlevering daarvan gegeven en de teksten kort geannoteerd. Vier uitvoerige registers (van citaten uit de H. Schrift, van auteurs, van namen en van merkwaardige namen en zaken) vergemakkelijken voor de historicus het gebruik van deze teksten.

De aangekondigde onderwerpen mogen voldoende het belang van deze uitgave voor de Luikse en algemeen kerkelijk onderstrepen.

Nijmegen

R. R. POST

A. T. SCHUITEMA MEIJER, *Het klooster Ter Apel*, J. B. Wolters, Groningen 1966.

A. T. Schuitema Meijer, gemeentearchivaris van Groningen, heeft zich opnieuw verdienstelijk gemaakt voor de historie van een middeleeuwse Groningse kerkelijke instelling. Nu was het klooster Ter Apel aan de beurt. Hierbij toont hij duidelijk aan, dat het klooster een stichting van de Kruisheren uit de jaren 1465 en 1466 en niet een overname van een bestaand klooster der Norbertijnen geweest is. Na een zware ramp in het jaar 1472 heeft de instelling zich voorspoedig ontwikkeld. De Kruisheren hebben haar tot 1580 in stand gehouden. Daarna werd zij betrokken in de kerkelijke en politieke strijd en ondervond daarvan allerlei moeilijkheden. Toch bleven de Kruisheren tot 1593 in het klooster wonen, maar verloren in feite omstreeks 1580 hun kloosterlijke levensstaat. De laatste prior Johannes van Emmen ging over tot de protestantse belijdenis. Zo bleef hij als administrator de goederen van het voormalige klooster beheren. De auteur beschrijft verder de lotgevallen van het kloostergebouw; het verval en de restauratie daarvan in de 19e eeuw.

Enkele afbeeldingen geven een goed idee van hetgeen er nu staat en wat het eenmaal is geweest. Het geheel is thans in het bezit van de stad, die ook voor de restauratie heeft gezorgd.

Nijmegen

R. R. Post

J. SCHEERDER O.S.C.: Henricus Martinus Franciscus Hollmann. Tweeënvijftigste Magister Generaal der Orde van het H. Kruis 1853-1927. Uitg. Lichtland, Diest 1966. In 8°, 246 blz. Geïll.

De auteur van dit boek is er in geslaagd, ons een goede kijk te geven op de levensgeschiedenis van een talentvolle geestelijke regent en diens invloed op de ontwikkeling van de Kruisherenorde. Als zoon van een Westfaalse immigrant erfde Hollmann diens noeste werkkraft. Van zijn moeder, die blijkens haar naam en volgens een familietraditie uit Frankrijk stamde, zou hij die typische charme meegekregen hebben, die eigen is aan het Franse volk. Een gebrekkige opleiding stond de ontwikkeling van zijn talenten niet in de weg. Nog tamelijk jong werden hem in 1881 de functies van defi-

nitor van zijn Orde en prior van het klooster Sint Agatha toevertrouwd. Zijn sterk bewind was een reactie op het zwakkere van zijn twee voorgangers en als het ware een voortzetting van dat van de initiatiefrijke van den Wijmelenberg, de hersteller van de Kruisherenorde. Behalve enige voorbeelden van goed bestuur laat de schrijver ons ook zwakkere zijden van Hollmann zien: bijv. zijn gebrek aan kunstzin bij de herbouw van het klooster Sint Agatha en zijn blijven bemoeien met kleinere huiselijke aangelegenheden, toen hij ouder geworden het prioraat van het klooster Sint Agatha aan een ander had overgedragen. Lijsten met statistische gegevens over Kruisheren tijdens het leven van Hollmann en een alfabetisch register besluiten deze vlotgeschreven biografie.

J. BARTEN S.J.

C. A. Tukker: De classis Dordrecht van 1573 tot 1609. Bijdrage tot de kennis van in- en extern leven van de gereformeerde Kerk in de periode van haar organiseren. Leiden 1965.

Dit Leidse proefschrift is – onder het mede-betrekken van reeds gepubliceerde bronnen en een kritisch gebruik van de literatuur – gebaseerd op de Classicale Acta der Nederlands-Hervormde Kerk 1573-1620, die 'binnen afzienbare tijd' zullen worden uitgegeven in 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën. De volgorde is wat vreemd, maar mag toch ook weer niet onnatuurlijk heten, nu de auteur van het proefschrift als rechterhand van de bewerker, zijn promotor prof. dr. J. N. Bakhuizen van den Brink, met het materiaal door en door vertrouwd geraakt moet zijn.

In een kort eerste hoofdstuk zet de schrijver de wording van de classis Dordrecht en de uit haar ontstane jongere classes (Brielle, Gouda, Gorinchem en Breda) uiteen. Daarop volgen drie meer uitvoerige hoofdstukken van onderling nagenoeg gelijke lengte, respectievelijk getiteld: 'Kerkorde en kerkrecht', 'Kerk en overheid' en 'De kerk: haar dienaren en eredienst'. De laatste twee zijn het meest instructief met betrekking tot de eigenlijke roeping der kerk. Achtereenvolgens vinden daarin armenzorg, onderwijszorg, de regeling van de bezoldiging der predikanten en de verzorging van hun weduwen en wezen, de frequente wrijvingen naar aanleiding van het patronaatsrecht tussen kerk en overheid, inzonderheid dan de vaak machtige ambachtsheren, die niet altijd met de reformatie

en nog minder vaak met het strenge calvinisme sympathiseerden, de opleiding der predikanten en tenslotte de liturgie een nauwlettende behandeling. In mijn oog is de laatste paragraaf, die over de liturgie, het boeiendste deel van het hele werk, doordat zij de evolutie van het reformatorische christendom, zoals dit in de Noordelijke Nederlanden een duurzame concrete gestalte vond, op de voet volgt.

De schrijver noemt zijn boek in lofwaardige, maar overdreven bescheidenheid een 'proeve van beschrijving van een classicaal archief'. Het is, zoals ik reeds deed uitkomen, heelwat meer. Het geeft – onder voorzichtige reserve jegens wat toekomstige exploitatie van overeenkomstige archieven aan modulaties kan opleveren – een helder en kennelijk getrouw beeld van de vroegste ontwikkelingsgang van de nieuwe kerkorganisatie in het betrokken ressort, ons tot dusver slechts uit globale en in wezen ook voorbarige samenvattingen bekend. Het verhaal is niet steeds pakkend te noemen en het boek laat zich over het algemeen niet gemakkelijk lezen. Daartoe draagt o.a. bij de m.i. te betreuren hebbelijkheid om dingen, die tot het verstaan van de tekst onontbeerlijk zijn of relevante aanvullingen erop vormen, in de noten onder te brengen en deze bovendien bijna doorlopend te gebruiken om te polemiseren.

Een recensent, die met de auteur van een besproken werk in debat zou treden over verschillen van appreciatie van een eigen werk, misbruikte zijn positie. Ik onthoud mij er dus van, maar meen twee dingen te mogen opmerken. Ik moet het afkeuren, dat dr. Tukker de 'Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw' kennelijk gebruikt heeft in een pocket-editie, die van alle wetenschappelijke documentatie verstoken is, en betreurt het, dat hij van een zinsnede, waarin een numeriek overheersen van het protestantisme aan oplegging van bovenaf wordt geweten, het pendant weglaat, waarin *mutatis mutandis* van katholieke totaliteiten hetzelfde geconstateerd wordt.

L. J. ROGIER

Tb. A. M. Thielen: Bijdragen tot de geschiedenis van de katholieke enclave Groenlo-Lichtenvoorde. Zutphen 1966.

De schrijver van dit keurig uitgegeven en van waardevolle kaarten alsmede van karakteristieke illustraties voorziene boek is de lezers

van het 'Archief' bekend door zijn bijdragen in de jaargangen III (1961) en VI (1964). Een daarvan zullen zij zo goed als ongewijzigd als een hoofdstuk van het boek terugvinden en het andere is erin verwerkt.

De heer Thielen heeft geschroomd zijn boek een 'geschiedenis' van het behandelde gebied te noemen. Toch is het een ongeveer complete historische monografie over de daarin gelegen parochies. Hij heeft echter meer willen geven en daarbij heeft hij geen volledigheid nagestreefd. Vandaar de benaming 'bijdragen'. Het werk opent met een situering van het complex, dat hij 'de katholieke enclave Groenlo-Lichtenvoorde' noemt en demonstreert daarvan de confessionele eigenaardigheid aan de hand van de cijfers der achtereenvolgende volkstellingen. Daarop volgt een geografisch-historische karakteristiek van de betrokken streek en in aansluiting daarop het verhaal van de kerstening en de genesis van haar middeleeuwse kerkorganisatie. De kennis daarvan is onmisbaar voor het begrip van de twistappel-positie, die althans een deel van het territorium later zou innemen tussen Munster en de Hollandse Zending.

Een belangwekkend intermezzo vormt een hoofdstuk over de havezate Harreveld. Het demonstreert duidelijk de beslissende ambachtsheerlijke invloed op de confessionele evoluties, een soort miniatuurtoepassing van het bekende *cuius regio*. Het zal vele lezers ten zeerste boeien, misschien vooral door de figuur van de beeldschone Ursula Philipotta van Raesfelt, die in 1666 trouwde met Godert Reede van Ginckel, een gunsteling van de stadhouder-koning, die hem tot graaf van Athlone verhief. Het echtpaar woonde doorgaans op het kasteel Middachten; de naam van het restaurant 'De graaf van Athlone' vlak in de buurt daarvan bewaart de herinnering aan de Nederlandse stamouders van het latere Engelse geslacht.

Het zesde hoofdstuk behandelt de heerlijkheid Borculo, de religieuze en politieke twistappel bij uitstek. Daarop volgt een reeks korte hoofdstukken, die de lotgevallen uiteenzetten van de deels tot Munster, deels tot de Hollandse Zending behorende staties, later parochies. Dit verhaal kenmerkt zich door nauwkeurigheid en een levendige verhaaltrant; het geeft van sommige personen bovendien sprekende portretten. Een dertiental bijlagen brengt illustratieve documenten. Daarvan is vooral de laatste belangrijk; zij is namelijk een episch rijmgewrocht van meer dan vierhonderd jambische viervoeters en bevat de beschrijving van een sacramentsprocessie van de hand van de Eibergse predikantdichter Willem

Sluiter. Het is niet zozeer merkwaardig uit litterair oogpunt als voor de kennis van de polemische geest der zeventiende eeuw.

De traditionele tekorten van een lokale kerkgeschiedschrijving, die het meestal niet verder bracht dan tot een soort aangeklede pastoorslijst, zijn te dikwijls gelaakt om niet met betrekking tot dit werk van een heuglijke vooruitgang te gewagen. Het toont oog voor de problemen, die ook het lot van dit kleine gebied bepaald hebben, en is niet tevreden met het aaneenrijgen van anecdotische gegevens, maar streeft doorlopend naar een genetische verklaring ervan. Zo ik één aanmerking heb, is het deze; de auteur citeert vaker dan mij nodig lijkt uit de tweede hand en dan soms nog wel uit artikelen van het bekende amateuristische genre, waarin vooral de weergave van oude teksten zelden gelukkig is. Hij zou goed gedaan hebben in zulke gevallen de bronnen zelf te controleren.

L. J. ROGIER

Van slotklooster tot actieve congregatie, door *zuster Domitilla van Delft*, Oirschot 1966, 434 pp.

In dit boek wordt de geschiedenis beschreven van de congregatie, die men gewoonlijk betitelt als 'de stichting van de Franciskanessen van Oirschot'.

De schrijfster heeft enige jaren geleden reeds een studie gepubliceerd over de herkomst van deze zusters. In 1797 kwamen zij uit Weert, waar zij verdreven waren na de komst van de Fransen.

De eerste hoofdstukken bevatten een schets van de politieke situatie in de Zuidelijke Nederlanden, en in het derde hoofdstuk wordt de inmenging van de wereldlijke overheid in kloosterzaken besproken. Hierin ligt echter de zwakste zijde van het boek: de zinsneden gewijd aan de politiek zijn ongenueanceerd en getuigen van een verouderde visie. Men leest b.v. 'De revolutie rolde als een buldozer over Frankrijk en de aangrenzende landen, vermoordde de mensen en vertrapte het recht.' (pag. 11) 'Het hoofd van de staat moest volgens deze despoten alléén beslissen, óók in godsdienstige kwesties, onafhankelijk van iedere buitenlandse mogelijkheid, dus ook van de paus. Vooral de katholieken bezórgden de koning veel hoofdbrekens, want zij zagen altijd op naar Rome.' (pag. 37)

Ook de kloosterbesluiten, die gekwalificeerd worden als 'een ge-

wonnen slag voor de strijders van de katholieke zaak' (pag. 119) worden in nieuwere studies anders, en naar ik meen, historisch juister beoordeeld.

Dit tekort aan visie op de politieke aspecten van het regerings-beleid in de vorige eeuw wordt echter vergoed door veel interessante gegevens over de ontwikkeling van de congregatie. Ook geeft de schrijfster uitvoerige biografische gegevens over rectoren, weldoeners en kloosteroversten. Merkwaardigerwijze wordt deze stof onder de titel 'memorabilia' aan de hoofdstukken toegevoegd, en dus niet geïntegreerd in het geschiedverhaal. Deze congregatie, die lange tijd in het onzekere gebleven is over het contemplatief of actief karakter van de stichting, heeft na veel moeilijkheden naar binnen en naar buiten gekozen voor het laatste. In het 11e hoofdstuk wordt uitvoerig ingegaan op de constituties. Uiteindelijke goedkeuring hiervan in 1891 impliceerde de vereniging met de twee dochterstichtingen Oisterwijk en Gemert, die in de traditie van de slotkloosters zelfstandige stichtingen waren resp. sinds 1844 en 1848.

Het is niet doenlijk de overige stof te noemen; er wordt ons veel en veel goeds geboden. Voor elke lezer die belang stelt in de eigen aardige ontwikkeling van het kloosterleven in Nederland sinds 1800 is de serie van bestaande gedenkboeken door Zr. Domitilla aangevuld met een interessante bijdrage.

A. ALKEMADE

DRS. H. HALBERTSMA: „Terpen tussen Vlie en Eems. Een geografisch-historische benadering” – J. B. Wolters, Groningen 1963.

Zoals het leven van de patriarchen zich heeft afgespeeld met weidegronden, bronnen en putten als décor en zelfs als Leitmotiv, is de geschiedenis van het vroeg-middeleeuwse Friesland onvoorstelbaar voor wie geen weet heeft van de terpen, waarop bij hoge vloed in het onbedijkte land voor mens en dier nog heil en heul te vinden was.

Nu de laatste honderd jaar de terpen als oudgedienden stuk voor stuk verdwijnen, heeft de Vereniging voor Terpenonderzoek besloten alle door mensenhand aangelegde heuvels in Groningen en Friesland in kaart te laten brengen en zich hiervoor te wenden tot

Drs. Halbertsma, die als bodemonderzoeker en historicus vele archeologische publikaties over het Noorden op zijn naam heeft staan.

Het resultaat van zijn arbeid bestaat uit twee delen: een atlas en een tekstgedeelte. De atlas omvat 21 losse vellen van 48×67 cm. in een stevige kartonnen map. Als grondslag dienden de bladen 1-12 van de Topografische Kaart, waarop door de auteur in rood zijn aangegeven: de terpen of wierden, tans nog of tot voor een eeuw bestaande, voorts oude bedijkingen, verlaten nederzettingen, plaatsen waar eens een kerk stond en tenslotte de (gewezen) stinswieren en kloosters, zodat de gehele vroeg-middeleeuwse bewoningsgeschiedenis eruit is af te lezen. Door de grote schaal (1 : 50.000) en het voortreffelijke drukwerk zijn de kleinste bijzonderheden op de kaart te onderscheiden. Van de andere kant is het onpraktische formaat een nadeel, terwijl vrij homogene landschappen, b.v. Westergo, over verschillende bladen zijn verdeeld geraakt en er op enkele vellen vrijwel geen archeologische gegevens vielen aan te tekenen.

Het met een fraaie letter op kunstdrukpapier uitgegeven tekstgedeelte, dat er mede door de vele foto's, detailkaarten en tekeningen zeer verzorgd uitziet, is een min of meer op zichzelf staand werk geworden, waarin ook voor de vaderlandse kerkhistoricus veel lezenswaardis te vinden is.

Wat de inhoud aangaat, moest de auteur tussen Scylla en Charybdis varen: enerzijds kon een uitgewerkte kerkhistorische beschouwing niet in de bedoeling liggen, anderzijds zou een al te grote aandacht voor de oudheidkunde neerkomen op een herschrijving van Boeles' standaardwerk „Friesland tot de elfde eeuw”.

Uitgaande van de met beleid gekozen ondertitel, kwam de schrijver tot twee afdelingen: „het terpenonderzoek” (11-85) en het „bronnenonderzoek” (87-158), waaraan een derde hoofdstuk over de bedijkingen werd toegevoegd (158-221). Een samenvatting in het Engels, gevolgd door een aantal bijlagen, zoals registers, grondplannen van terpdorpen enz. vormt het slot, terwijl men aan het eind van elk hoofdstuk in een 10 à 15 pagina's voetnoten o.a. naar de oude bronnen alsook naar de nieuwste en beste literatuur verwezen wordt. Het ontbreken van een inhoudsopgave, van enige verdere indeling der drie uitgebreide hoofdstukken en van een inleidend woord op aard en strekking van elk hoofdstuk of van de tekst in zijn geheel, wekt intussen toch enigszins de indruk van een iets voortijdige geboorte, en maakt het de lezer niet altijd gemak-

kelijk om in het woud der veelsoortige gegevens en bijzonderheden de draad van het betoog te volgen, temeer omdat de schrijver zich niet steeds houdt aan de voorgenomen indeling; zijn grote eruditie en prettige verhaaltrant hebben de overzichtelijkheid en de grote lijn nogal eens overspoeld.

Ons hier hoofdzakelijk beperkend tot de kerkhistorische aspecten van dit veelzijdig werk, volstaan wij voor wat betreft het eerste hoofdstuk met een vluchtige vermelding van het daarin behandelde. Na een algemeen overzicht van het sinds het begin van de 19e eeuw begonnen terpenonderzoek (11-46), gaat de schrijver op enkele punten nader in, zoals de herkomst van de Friezen (46-56), de ophoging en uitbreiding van de terpen in verband met de stijging van de zeespiegel (57-60), de dodenbezorging in het heidens tijdvak (60-64), en tenslotte de kwestie van de Angelsaksische „invasie” in de periode, onmiddellijk voorafgaand aan de kerstening (65-71). Al heeft H. over de aard dezer invasie andere ideeën als Boeles en van Giffen, de frappante overeenkomst tussen de vondsten aan sieraden e.d. in Northumbrië en Kent en die in de terpgebieden blijven wijzen op de hechte kulturele banden tussen de beide landen, waardoor de trek van Willibrord en Bonifatius naar de Friezen mede kultuurhistorisch wordt verklaard.

De geschreven bronnen, die in het tweede hoofdstuk de revue passeren, en de resultaten van het terpenonderzoek toelichten, dateren alle uit de kristelijke tijd en leiden ons naar het min of meer gekerstend Friesland. Behalve bij een aantal middeleeuwse en latere auteurs over het wel en wee der kustgebieden en meer speciaal de terpen (87-99), gaat de auteur vooral te rade bij het Schoutenrecht, door hem vrij laat, nl. „op de wende der 12e en 13e eeuw” gesteld (101-113). In deze bronnen en in 's schrijvers deskundig commentaar, uiteraard toegespitst op de terpen, is veel te vinden over oude kerkelijke gebruiken, die in verband staan met de terpen, maar ook met de voorkristelijke tijd, zoals het begrafenisritueel, de immuniteit van kerk en kerkhof, de openbare functies van de dorpspriester als opvolger van de asega, enz. Al laten de gegevens vele vragen open, toch komt de Friese samenleving van de 11e en meer nog van de 12e eeuw in deze bladzijden tot leven.

Voor de periode van Odulfus tot aan bisschop Koenraad blijven wij aangewezen op de vrij karige gegevens in de oorkonden en goederenregisters van Fulda en Werden, en op een enkele vita als die van St. Walfried. Met behulp van deze bronnen, mede steunend op het werk van Postma e.a. tracht H. bewoning en ontginning,

maatschappelijke verhoudingen en dagelijks leven in de kuststreken enigszins te achterhalen (114-147). Dat er met tijd en vlijt nog heel wat uit de oude stukken is op te diepen, leert het geval Eemswoude, door Postma zeer aannemelijk gerekonstrueerd (116). Ook maken de schenkingen en registers duidelijk, dat praktisch alleen de kleistreken vóór het jaar 1000 bevolkt waren en de ontginning der veen- en zandgronden toen nog nauwelijks was begonnen, een konstatering die mede voor de rekonstruktie der parochies e.d. van belang is. Het uitvoerig toponimisch onderzoek van dit hoofdstuk dwingt respect af. Zeer waardevol is ook de volledige weergave van het plaatsnamenmateriaal, voorkomende in de Fuldase en Werdense bescheiden, met achter elke naam de moderne versie. Wat dit laatste aangaat: enige tientallen van de honderden „vertalingen” wekten bij ons nogal bedenkingen. Zowel Gijseling als de Vries en ook van den Bergh zijn terecht voorzichtiger. Men zal er vrede mee moeten hebben dat de onbezorgde Eberhard van Fulda een aantal namen tot onoplosbare raadseltjes verhaspeld heeft.

Het hoofdstuk over de bedijkingen tenslotte staat geheel in het teken der inheemse kloosters, die na 1100 als paddestoelen uit de grond rijzen. Enige citaten uit abdijkronieken schilderen in felle kleuren het geweld der overstromingen, maar daarnaast lezen wij hoe Emo van Wittewierum tegen de terpbewoners uitvaart die bij de St. Marcellus-vloed van 1219 hun medemensen van het vlakke land geen hulp wilden bieden en zelfs van hun ellende profiteerden (159-166). De boorden van de eigen terp golden voor sommigen blijkbaar als het einde van de wereld. Het streven om van elke wierde een parochie met eigen kerk te maken en de eeuwenlange weersin om zich voor grootscheepse voorzieningen als zeeweringen, kanalen, sluizen enz. in te zetten zijn simptonen van dezelfde blikvernaauwing. Met veel moeite hebben kloosters als Ludingakerk, Lidlum, Bloemkamp en Aduard de boeren weten bij te brengen, dat door het dragen van elkanders lasten ook het individueel belang gediend werd (173-180). Geheel onbaatzuchtig was de strijd van de abdijen niet en op de duur heeft al die kloosterlijke heftigheid om landaanwinst en om het slijk der aarde de Friezen van de Kerk en haar steeds machtiger vertegenwoordigers vervreemd: de ondergang der eens zo bloeiende abdijen heeft een eeuwenlange voorgeschiedenis!

Het zou de moeite waard zijn de auteur nog verder op zijn interessante tocht te volgen; wij deden het, met veel waardering voor dit uitermate rijke boek, ondanks de onvolmaaktheden, aan

geen mensenwerk vreemd. Wie zich in de middeleeuwse geschiedenis van Friesland (iets heel apart!) wil verdiepen, neme echter zelf dit boek ter hand: Hij zal in „Terpen tussen Vlie en Eems” een welkome gids ontdekken om door de „gentis Fresonum aquosa arva” zijn weg te vinden, zoals eens Bonifatius, Willehad of Ludger.

A. VAN BERKUM O.S.B.

DE REORGANISATIE VAN HET KERKELIJK BESTUUR IN DE REGERINGSGETROUWE GEBIEDEN IN HET ZUIDELIJK DEEL VAN HET VERENIGD KONINKRIJK TIJDENS DE EERSTE JAREN VAN DE BELGISCHE OPSTAND

DOOR

W. A. J. MUNIER

WANNEER men de houding van de zuid-nederlandse clergé tijdens het uitbreken van de belgische opstand in 1830 tracht te peilen, komt men tot de bevinding dat zij weliswaar een belangrijke rol gespeeld heeft bij de vorming van het klimaat waarin de revolutie tot de mogelijkheden was gaan behoren, maar dat zij, in het algemeen althans, bij het uitbreken van de revolutie een afwachtcnde houding heeft aangenomen.¹ De geschiedenis in haar geheel geeft slechts weinig voorbeelden te zien van geestelijken die actief deelnamen aan een revolutionaire omwenteling. De belgische opstand vormt op die regel geen uitzondering. Het dringend beroep dat op 18 september 1830 door de Directeur-Generaal voor de R.K. Eredienst, baron De Pélichy, op de belgische bisschoppen werd gedaan om alles in het werk te stellen tot handhaving van de gevoelens van trouw aan de koning bij hun geestelijken², was eigenlijk een slag in de lucht. De bisschoppen zelf hadden geen twijfel laten bestaan omtrent hun gevoelens van loyaliteit ten op-

1) A. SIMON, *L'église catholique et les débuts de la Belgique indépendante*, Wetteren 1949, passim; id., *Les origines religieuses de l'indépendance belge*, in Chantiers 1946, ook afzonderlijk uitgegeven; R. AUBERT, *L'attitude des catholiques belges lors de l'élaboration de la constitution*, in: Coll. Mechl., 35 (1950) 684-691; H. HAAG, *Les origines du catholicisme libéral en Belgique* (1789-1839), Louvain 1950; A. SIMON, *Le Cardinal Sterckx et son temps* (1792-1867), I-II, Wetteren 1950; A. SMITS, *De scheuring van het Verenigd Koninkrijk en de houding van het Vlaamse Land in 1830*, Brugge 1950, vooral 340vv.

2) Minuut van dit stuk in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag (in het vervolg afgekort ARA), R.K. Eredienst, geheim 78; cfr SIMON, *Le cardinal Sterckx* etc., I, 127.

zichte van koning Willem I.¹ Ondanks alle kritiek die zij vooral sinds 1825 op zijn bewind hadden uitgeoefend, bleven zij ook in het revolutiejaar afkerig van iedere aktie die er op gericht was om aan dit bewind een gewelddadig einde te maken. Op enkele uitzonderingen na hebben ook de lagere geestelijken zich tijdens de eerste weken van de opstand uiterst gereserveerd gedragen. Maar weinigen onder hen waren uitgesproken voorstanders van een gewelddadige revolutie. Eerst in de loop van oktober 1830, toen de ineensstorting van het Verenigd Koninkrijk zich in alle helderheid begon af te tekenen, kwam in deze houding een duidelijke kentering. In enkele weken tijds koos het grootste deel van de zuid-nederlandse clergé partij voor de omwenteling, waaruit een onafhankelijk België te voorschijn moest komen. Het was of zij zich plotseling bewust werd dat dit ideaal geheel in de lijn lag van de houding die zij in de voorafgaande jaren had ingenomen, zonder dat zij er zich tot dan toe rekenschap van had gegeven.² Door de grote invloed van de geestelijkheid op de katholieke volksmassa, die de overgrote meerderheid van de belgische bevolking uitmaakte, heeft zij door deze ommezwaai een wezenlijke bijdrage geleverd tot het welslagen van de revolutie.

Deze opmerkelijke verandering van gezindheid moet zonder twijfel ook gezien worden als resultaat van de pogingen van het voorlopig bewind om de gunst van de katholieke bevolking en haar leiders te winnen. Op 4 oktober had dit voorlopig bewind de onafhankelijkheid van België geproclameerd, nog voordat zij het hele belgische grondgebied onder controle had.³ Een internationale erkenning van deze onafhankelijkheid zou echter slechts kunnen volgen, wanneer de nieuwe staat een duidelijk gezicht zou kunnen vertonen. Het voorlopig bewind zag daartoe de mogelijkheid langs de weg van een plechtige proclamatie van de vrijheidsbeginselen als uitdrukking van de wil van een volk om zich aan een door de omstandigheden opgedrongen overheersing door het Noorden te onttrekken. Juist omdat het protestants karakter van dit bestel door de overwegend katholieke belgische bevolking als in strijd

1) De bisschop van Luik, Mgr C. R. A. van Bommel, liet niet na in zijn beroemde brochure: *Exposé des Vrais Principes* hier uitdrukkelijk op te wijzen, cfr SIMON, o.c., I, 127, n. 2; MANNING, o.c., passim.

2) Cfr de opmerkingen van Simon n.a.v. een brief van Bertin de Veaux d.d. 13 oktober 1830, o.c., 128, n. 1.

3) R. DEMOULIN en H. VAN WERVEKE in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IX, Zeist 1956, 319.

met het landsbelang was ondervonden, was het voor de leden van het nieuwe bewind zaak op dit punt zo duidelijk mogelijk stelling te nemen. Dit gebeurde door het decreet van 16 oktober over de godsdienstvrijheid.¹ Niet voor niets werd daarin zo nadrukkelijk verklaard „que les lois générales et particulières entravant le libre exercice d'un culte quelconque et assujettissant ceux qui l'exercent à des formalités qui froissent les consciences et gênent les manifestations de la foi professée, sont abrogées.” Hoe algemeen deze formulering ook was, en hoezeer zij ook de uitdrukking vormde van een liberaal gekleurd ideaal om tot een volledige scheiding van kerk en staat te komen, men ontkomt niet aan de indruk dat de gekozen bewoordingen er op gericht waren de steun van de katholieken te verwerven.

Nog duidelijker komt deze opzet naar voren in een circulaire die de secretaris van het voorlopig bewind twee dagen later aan de bisschoppen stuurde, en waarin hij hen in kennis stelde van een belangrijke consequentie van dit decreet, het beginsel namelijk „que tout prêtre peut donner ou refuser la bénédiction nuptiale aux citoyens mariés ou non mariés devant la loi.”² Dit beginsel kon althans de indruk wekken dat de nieuwe staat in wording van zins was de katholieke beginselen omtrent het huwelijk en de huwelijksluiting te erkennen en daarmee een bijdrage te leveren tot het beëindigen van de vele brandende vraagstukken en conflicten die zich in het verleden juist op dit terrein hadden voorgedaan.

Het is opmerkelijk, hoe voorzichtig de bisschoppen, onder aanvoering van de aartsbisschop van Mechelen Mgr De Méan, op deze circulaire gereageerd hebben.³ Weliswaar toonden zij zich in hun

1) Volledige tekst in: Pasinomie, 3e s., t. I, 37.

2) SIMON, *L'église catholique et les débuts de la Belgique indépendante*, Wetteren 1949, 19.

3) Op 28 oktober 1830 verzocht De Méan de pastoors van zijn aartsbisdom geen kerkelijke huwelijksluiting toe te staan tenzij na voltrekking van het burgerlijk huwelijk. Slechts in uitzonderingsgevallen zou men gebruik mogen maken van de vrijheid die het nieuwe bewind toestond (Coll. Epist. Past. Mechl., I, Mechliniae 1845, 630). Zijn rondzendbrief vormde praktisch een letterlijke weergave van de instructie die de bisschop van Gent, Mgr J. F. van de Velde, drie dagen eerder had uitgevaardigd (Acta et statuta illmi ac revmi dni J-Fr van de Velde, XX. Episcopi Gandavensis, 1829-1838, Gandavi z.j., 33). De bisschop van Luik verklaarde op 2 november 1830 dat hij zich geheel aan de richtlijnen van zijn aartsbisschop wilde conformeren (A. SIMON, *Réunions des évêques de Belgique*, 1830-1867. Procès-verbaux, Louvain 1960, 23). Over de bisschop van Namen, Mgr N. A. Ondernard, schreef hij: „L'évêque de Namur a simplement notifié à ses curés qu'ils étaient libres de marier avant ou après les formalités civiles” (l.c.); aldus zou de strekking geweest zijn van een circulaire van 23 oktober 1830, waarvan melding gemaakt wordt door A. DE LEUZE, *Recueil de mandements, lettres*

reakties bijzonder dankbaar voor de welwillendheid die het voorlopig bewind aan de dag legde, maar zij verklaarden van de daarin aangeboden vrijheid slechts een spaarzaam gebruik te zullen maken. Voor de normale gevallen waren zij er voorstanders van dat de bestaande praktijken, volgens welke de burgerlijke registratie van huwelijken zou plaats hebben vóór de kerkelijke inzegening er van, gehandhaafd zouden blijven.

Nog op een ander punt deden de nieuwe leiders duidelijk uitkomen, hoezeer zij de steun van de Kerk op prijs stelden. Op 21 oktober richtten zij zich tot Mgr De Méan met het verzoek zijn mening kenbaar te maken over een verordening die het voorlopig bewind wilde uitvaardigen en krachtens welke het tot dan toe voorgeschreven gebed voor de koning, het „Domine salvum fac regem”, veranderd zou worden in „Domine salvum fac populum”.¹ Geheel in overeenstemming met de geest van een tijd, waarin de openbare gebeden van de Kerk voor de dragers van het openbaar gezag nog als „barometer voor politieke verhoudingen”² werden beschouwd, zag het voorlopig bewind in de aanvaarding van deze verandering de duidelijk uitgesproken erkenning van de geproclameerde onaf-

pastorales et circulaires des évêques de Namur, 1800-1893 Namur 1893, 258; de tekst van dit stuk heb ik niet kunnen vinden. Afgaande op de mededeling van Mgr Van Bommel zou de instructie van zijn collega van Namen iets minder gereserveerd zijn geweest dan die van de overige bisschoppen. Met een enthousiaste adhaesiebetuiging aan het voorlopig bewind ging Mgr Van de Velde op 30 oktober weer verder dan zijn collegae (archief b. Gent, Acta Episcopalia, dl. X, 1826-1835, 191). Tijdens de debatten van het Nationaal Congres betreffende art. 12 van de grondwet over de godsdienstvrijheid stelde de afgevaardigde Defacqz de kwestie van de voorrang van het burgerlijk huwelijk opnieuw aan de orde (E. HUYTTEN, *Discussions du Congrès National de Belgique, 1830-1831*, I, Bruxelles 1844, 587-588). Na levendige en soms zeer heftige debatten werd besloten het decreet van 18 oktober 1830 nietig te verklaren. Dit gebeurde tijdens de zitting van 4 februari 1831 (o.c., II, Bruxelles 1844, 471; cfr de opmerkelijke redevocering van abbé Boucqau de Villerie, o.c., I, 617-618). Toen Mgr Van de Velde later aan de minister van Justitie J. Raikem hiertegen zijn bezwaren kenbaar maakte antwoordde deze hem op 7 januari 1832: „Le gouvernement ne peut autoriser les curés à marier devant l'église avant l'acte civil, parce qu'aux termes de l'art. 16 de la Constitution, il faudrait une loi pour l'autoriser” (Biogr. Nat., 26, Bruxelles 1936/38, c. 541; cfr over heel deze aangelegenheid J. COMBLIN, *L'antériorité du mariage civil dans la constitution belge*, in: Coll. Mechl., 31 (1946) 534vv). Naar het schijnt hebben een aantal geestelijken zich in de praktijk niet aan de voorzichtige regels van hun bisschoppen gehouden (cfr C. PIERAERTS, A. DESMET, *Vie et oeuvres du chanoine C. van Crombrughe*, Bruxelles 1937, 147).

1) Tekst bij SIMON, *L'église catholique et les débuts de la Belgique indépendante*, Wetteren 1949, 15-16.

2) C. H. E. DE WIT, *De strijd tussen artistocratie en democratie in Nederland, 1780-1848*, Heerlen 1965, 112.

hankelijkheid door de katholieke kerk. In zijn antwoord van 25 oktober ¹ verklaarde Mgr De Méan dat hij het buitengewoon op prijs stelde dat men zich tot hem gewend had, voordat de bedoelde verordening werd uitgevaardigd, maar hij liet er een duidelijke terechtwijzing op volgen door te verklaren dat een dergelijk initiatief van het voorlopig bewind in strijd zou zijn met de kort tevoren uitgesproken erkenning van de vrijheid der Kerk in kerkelijke zaken. Hij achtte het bijgevolg beter het aan de bisschoppen over te laten de gewenste verandering voor te schrijven. Hij liet echter tegelijkertijd ook uitkomen dat de bisschoppen daartoe als vanzelfsprekend bereid waren.

Een dergelijk voorschrift was overigens feitelijk al overbodig geworden, omdat het merendeel der geestelijken uit eigen beweging er toe was overgegaan het gebed voor het welzijn van de vorst van het Verenigd Koninkrijk na te laten. 'Zelfs bij de geestelijken in de zuid-nederlandse gebieden die nog onder het gezag van de koning gebleven waren, t.w. Zeeuws-Vlaanderen en de vestingsteden Maastricht, Luxemburg en Antwerpen waren er verschillende die het voorbeeld van hun collegae elders volgden.

De meest alarmerende berichten hierover kwamen uit Luxemburg.² Op 8 november 1830 ³ berichtte de energieke stadskommandant generaal-majoor De Goedecke ⁴ aan het departement van Buitenlandse Zaken hoeveel voortgang de zaak van de opstand in stad en land al gemaakt had. Geruchten dat de geestelijkheid de opstand steunde en er uit eigen beweging toe overgegaan was de voorgeschreven gebeden voor de koning niet meer te laten verrichten, waren na nauwgezet onderzoek juist gebleken. Naar aanleiding daarvan schreef hij: „Il serait donc sous tous les rapports à désirer, que l'on put prendre des mesures pour obliger ces messieurs à se conformer aux ordonnances existantes sur ce point, d'autant plus, qu'une pareille omission de leur part produit inmanquablement une bien mauvaise impression sur le peuple en général, qu'il est, d'après mon opinion, de la plus grande importance de lui inspirer ici, comme partout ailleurs, cette vénération, qu'il doit au Roi". Betreffende de instructie over het huwelijk merkte hij op: „L'évê-

1) SIMON, I.c.; cfr ook SIMON, *Le cardinal Sterckx* etc., I, 129-131.

2) J. MERSCH, *Les rois des Pays-Bas, grands-ducs de Luxembourg*, in: Biogr. Nat. du pays de Luxembourg, 9e fasc., Luxembourg 1958, 65-112, in het bijzonder: *La période trouble, 1830-1839*, 93-102.

3) ARA, Buitenlandse Zaken (voortaan afgekort BuZa), 623.

4) Nw Ned. Biogr. Wbk, II, cc. 484-485.

que de Namur s'est de son côté aussi cru autorisé de pouvoir donner des ordres, que pour contracter mariage, on serait dorénavant exempté de comparaitre devant l'autorité de l'état civil, ordonnant en outre, que publication en serait fait à l'église même, ce qui n'a cependant point été exécuté hier". Hierover geïnterpreteerd door de Staatsraad voor Binnenlandse Zaken berichtte de Gouverneur van Luxemburg Willmar ¹ op 24 november ² dat hij kontakt had opgenomen met de commissaris-generaal van de bisschop van Namen, pastoor Neunheuser ³, in Luxemburg. Deze had hem over beide zaken de nodige informatie bezorgd. De pastoor had hem op 5 november ⁴ geschreven dat de geestelijkheid van de stad er inderdaad toe was overgegaan het voorgeschreven gebed voor de koning achterwege te laten. Men had dit gedaan op grond van protesten die uit de katholieke gemeenschap tegen de handhaving van dit gebruik waren gerezen, uit beduchtheid ook dat zich naar aanleiding daarvan ongeregelde zaken zouden voordoen. De betrokkenen hadden besloten het uitdrukkelijk gebed voor de koning te vervangen door een neutraler praktijk, t.w. het gezamenlijk bidden van een vijftal Onze Vaders en Weesgegroeten voor het welzijn van het vaderland na de zondagse liturgie. Betreffende de instructie over het huwelijk deelde de pastoor mee dat hij en zijn collegae deze weliswaar ontvangen hadden, maar dat zij na gezamenlijk beraad besloten hadden de inhoud er van in hun kerken niet bekend te maken en zich in de praktijk voorlopig aan de bestaande gebruiken te houden. Hoewel deze berichten de gouverneur eigenlijk hadden kunnen geruststellen, was hij er toch niet geheel tevreden over. Hij had de indruk dat de sfeer onder de luxemburgse geestelijkheid aanzienlijk verslechterd was in de jaren dat zij onder de jurisdictie van de bisschop van Namen ressorteerde.⁵ Hij merkte dan ook aan het eind van zijn brief op dat het een eis van het algemeen belang was dat zij aan deze jurisdictie zou worden onttrokken. Hiermee

1) J. G. Willmar, 1763-1831, in: Biogr. Nat. du pays de Luxembourg, 10e fasc., Luxembourg 1960, 539-642.

2) ARA, R.K. Eredienst, 1181, doss. 80.

3) E. DONCKEL, *Die Kirche in Luxemburg von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Luxemburg 1950, 127-130; Biographie luxembourgeoise, II, Bruxelles 1861, 17-19.

4) ARA, R.K. Eredienst, l.c.; er zijn voldoende aanwijzingen voor om te veronderstellen dat de publieke opinie in heel Luxemburg, ook in de vestingstad, in belangrijke mate pro-belgisch was, cfr A. CALMES, *Le Grand-Duché de Luxembourg dans la révolution belge* (1830-1839), Bruxelles 1939, 23vv.

5) Luxemburg ressorteerde van 1801 tot 1823 onder Metz en kwam eerst in 1823 onder Namen, Donckel, o.c., 129.

werd voor het eerst een vraag aan de orde gesteld, die in het hier volgend exposé nauwkeurig zal worden nagegaan met de bedoeling om de veranderingen van kerkrechtelijke aard, waartoe zij voor verschillende gebieden leidde, gedetailleerd te beschrijven.

Het lag voor de hand dat het resultaat van de bedoelde briefwisseling werd doorgegeven aan de Directeur-Generaal voor de R.K. Eredienst met het verzoek daarover zijn zienswijze kenbaar te maken. De Pélichy deed dit op de hem eigen wijze in een uitvoerig rapport aan de koning van 16 december.¹ Hij liet daarin uitkomen dat het hem overbodig leek nader in te gaan op de instructie betreffende de huwelijksluiting, omdat deze, zoals gebleken was, in de stad Luxemburg geen enkele invloed op de praktijk uitoefende. Des te meer leek het hem nodig omstandig zijn zienswijze te geven over de veranderingen die de geestelijkheid eigenmachtig in de voorgeschreven gebeden had aangebracht. Naar zijn overtuiging hadden de gouverneur van de provincie en nog minder de kommandant van de vesting zich daarbij niet mogen neerleggen, tenzij het hun duidelijk was dat de aangevoerde motieven inderdaad steekhoudend waren en het nakomen van de verplichtingen tot ongeregelde heden zou kunnen leiden. Hij had echter uit de brieven die hem overgelegd waren niet de indruk gekregen dat er hier sprake was van onwil van de betrokken geestelijken. Hij was dan ook van mening dat de kommandant van de vesting het nakomen van de verplichting alleen zou kunnen urgeren, wanneer hij van zijn kant er voor kon zorgen dat orde en rust gegarandeerd waren. Om wille van de positie van het nederlands gezag moest de publieke opinie ontzien worden.

Uitvoerig liet hij zijn gedachten gaan over de suggestie van de gouverneur dat het goed zou zijn om de luxemburgse geestelijkheid weer aan de jurisdictie van de bisschop van Namen te onttrekken. Hij verklaarde geen oordeel te willen uitspreken over de motieven van staatkundige aard die hiervoor eventueel zouden kunnen pleiten. Wel liet hij uitkomen dat men er zich wat de kerkrechtelijke kant betrof geen al te eenvoudige voorstelling van mocht maken. Een dergelijke regeling zou immers nooit zonder tussenkomst van de Heilige Stoel kunnen gebeuren en van die kant was geen medewerking te verwachten, tenzij men er van regeringswege zwaarwichtige motieven voor kon aanvoeren en het bovendien duidelijk was aan welke instantie de jurisdictie dan wel overgedragen moest

1) ARA, R.K. Eredienst, I.c.

worden. In de gegeven omstandigheden leek het hem moeilijk daarop een klaar zicht te verwerven, zodat het betreffende voorstel hem vooralsnog prematuur leek. Verder deed men er goed aan zich te realiseren dat een vlotte afhandeling van welk voorstel ook in Rome niet te verwachten viel, omdat door de dood van Pius VIII juist een *sedisvacatio* was ingetreden.¹

Overeenkomstig dit rapport kreeg de gouverneur op 21 december² instructie om zich met de kommandant van de vesting te beraden over de maatregelen die met betrekking tot de openbare gebieden getroffen zouden moeten worden. Enkele dagen later berichtte deze dat het hun beiden het beste voorkwam de status-quo voorlopig te handhaven, omdat de sfeer in de stad te gespannen was.³ Een verandering in een gewoonte, die zich al meer dan zes weken had ingeburgerd, zou tot een vergroting van de onrust kunnen leiden. Over een verandering in de kerkrechtelijke status van de luxemburgse geestelijkheid werd met geen woord meer gerept. De zaak was voorlopig geheel van de baan.

De toestand in Zeeuws-Vlaanderen was inmiddels heel wat zorgwekkender geworden. Na het beruchte bombardement op Antwerpen van 27 oktober 1830, was er weliswaar op 30 oktober een wapenstilstand gesloten, maar deze betekende niet het einde van alle vijandelijkheden.⁴ Gedurende de weken die volgden hadden hele reeksen schermutselingen plaats langs de zuidrand van het zeeuws-vlaamse gebied dat in de frontlinie was komen te liggen. Hoewel het belgische leger niet voldoende stootkracht bezat om op te rukken tot aan de oevers van de Westerschelde, drongen toch afzonderlijke legergroepen herhaalde malen diep in het zeeuws-vlaamse gebied door en zij wisten zich zelfs hier en daar op strategisch belangrijke punten te handhaven. Vanzelfsprekend hadden deze gebeurtenissen hun terugslag op de houding van de bevolking in de grensplaatsen. Juist omdat deze voor een belangrijk gedeelte bestond uit katholieken valt het niet te verbazen dat velen niet onwelwillend stonden tegenover een inlijving bij het land, waar zij toch

1) Deze *sedisvacatio* duurde van 30 november 1830 tot 2 februari 1831; over de nieuwe paus en de belgisch-nederlandse kwestie cfr A. SIMON, *Grégoire XVI, la Belgique, la Hollande et le Grand-Duché de Luxembourg*, in: Misc. Hist. Pont., vol. XIV, Misc. commemorativa Gregorio XVI, II, Romae 1948, 399-418.

2) ARA, R.K. Eredienst, l.c.

3) Ib.

4) De uitvoerigste inlichtingen over de krijgsverrichtingen in deze periode bij F. DE BAS, *Prins Frederik der Nederlanden en zijn tijd*, IV, 1, Schiedam 1913, passim.

al vanouds op georiënteerd waren en waar bovendien hun godsdienst op een heel wat groter welwillendheid van de kant van het nieuwe bewind kon rekenen dan zij gewend waren. Vooral diverse geestelijken lieten bij gelegenheid hun voorkeur duidelijk blijken.¹

Toen berichten hierover Den Haag bereikten, richtte de Directeur-Generaal van R.K. Eredienst zich tot de Gouverneur van de provincie Zeeland met het verzoek om na te gaan, hoe het stond met het nakomen van de verplichtingen betreffende het „Domine salvum fac” in deze gebieden en hoe de geestelijken gereageerd hadden op instructies die de bisschop van Gent zou gegeven hebben over de kerkelijke huwelijksinzegening.² Het antwoord bleef lang uit en toen De Pélichy er nog eens op aandrong kreeg hij op 5 januari 1831 te horen dat de gouverneur zijn onderzoek nog niet had kunnen voltooien.³ Wel had hij van de burgemeester van Vlissingen en de distriktskommandant van Sluis vernomen dat de geestelijken in de beide steden en het hele 4e distrikt 's zondags het „Domine salvum fac” zongen en, voor zover aan zijn zegslieden bekend was, had niemand van hen het gewaagd een huwelijk in te zegenen, zonder dat het van te voren burgerlijk gesloten was. Zij hadden niet kunnen achterhalen, of zij een of andere instructie van de bisschop van Gent hadden ontvangen, maar de burgemeester van Vlissingen meende te kunnen verzekeren dat de pastoor aldaar zich er in geen geval aan zou houden, ook wanneer een dergelijke instructie, die strijdig was met de landswetten, zou afkomen. Over het 5e distrikt had de gouverneur de nodige informatie nog niet ontvangen.⁴ Hij schreef het daaraan toe dat zijn antwoord zo lang

1) De dossiers betreffende de parochies in het zeeuws-vlaamse grensgebied, te vinden in de dozen 627-630 van het archief van het b. Breda, bevatten daarover een aantal interessante bijzonderheden.

2) ARA, R.K. Eredienst, 1181, doss. 83; de bewuste instructie had een heel wat onschuldiger karakter dan de regering veronderstelde, cfr hiervòòr p. 261, aant. 3. Over de mogelijkheid tot uitzonderingen op de normale regel schreef de bisschop heel voorzichtig: „Sancium duximus ut parochi pergant ad nuptias non admittere nisi personas, quas civili caeremoniae iam satisfecisse eis constiterit: quod si in nonnullis casibus, quos frequentes non fore confidimus, contrarium expedire judicaverint, debebunt ad nos habere recursum, qui quod aequum visum fuerit statuemus”.

3) ARA, R.K. Eredienst, l.c.

4) De hier bedoelde 4e en 5e districten vormden samen het territorium van Zeeuws-Vlaanderen dat sinds de reorganisatie van de bisdommen door het concordaat van Napoleon onder de jurisdictie van het bisdom Gent stond. Door een decreet van kardinaal Caprara van 26 februari 1808 was ook Vlissingen, als gevolg van de bijzondere politieke status van de stad, onder de jurisdictie van de gentse bisschop gebracht, cfr J. B. KRÜGER, *Kerkelijke geschiedenis van het b. Breda etc.*, 4, Bergen-op-Zoom z.j., 464-465. Volgens de bepalingen van het concordaat van 1827 zou dit zeeuwse deel van het

was uitgebleven. Enkele dagen later ¹ kon hij aan Den Haag melden dat sinds de inval van troepen opstandelingen in de loop van november het „Domine salvum fac” niet meer gezongen werd in Sas van Gent, Hulst en de omliggende gemeentes. Het was hem ook gebleken dat minstens de pastoor van Sas van Gent een instructie van de bisschop van Gent over de kerkelijke huwelijksinzegening in de bedoelde zin had ontvangen, maar hij had er geen uitsluitsel over kunnen krijgen of de pastoor er in de praktijk ook gebruik van had gemaakt.

Op 15 januari ² liet De Pélichy de gouverneur weten dat hij in diens berichtgeving de motivering van de nalatigheid der geestelijken had gemist. In ieder geval was hun houding in strijd zowel met burgerlijke als kerkelijke voorschriften en het leek hem zonder meer noodzakelijk het nakomen er van te urgeren. In de gegeven omstandigheden zou het nalaten hiervan de indruk van zwakte kunnen wekken en kwaadwilligen stijven. Wel achtte hij het gewenst hierbij de nodige omzichtigheid te betrachten, omdat het zo’n delicate aangelegenheid betrof. Hij drong daarom aan op een „bescheiden terechtwijzing” en verzocht de gouverneur hem de namen van de geestelijken te laten weten die ook daarna nog in hun houding zouden blijven volharden. Betreffende de instructie over het huwelijk stond hij op het standpunt dat het aan de geestelijkheid van Zeeuws-Vlaanderen duidelijk gemaakt moest worden dat verordeningen van de regering te Brussel of van hun kerkelijke overheid in België, welke in strijd waren met de landswetten, niet van kracht waren in „dat gedeelte des lands, hetwelk geen deel van België uitmaakt”. Bij nakoming er van stelden zij zich bloot aan de art. 199 en 200 van het wetboek van strafrecht overeenkomstig de wet van 10 januari 1817. Ook hierbij achtte hij omzichtigheid geboden. Het beste zou zijn om de geestelijken die er voor in aanmerking kwamen, door een of andere ambtenaar te doen benaderen voor vertrouwelijke mededelingen over deze aangelegenheid om zo te voorkomen dat er in de dagbladen publiciteit aan gegeven zou worden. Hij eindigde met het verzoek hem zo nauwkeurig mogelijk op de hoogte te houden.

bisdom Gent onder het bisdom Den Bosch moeten komen. In antwoord op een brief van Capaccini van 3 december 1829 had Mgr Van de Velde op 15 december 1829 laten weten dat hij zich zonder enig bezwaar bij deze voorziening zou neerleggen, cfr archief b. Gent, Acta Episcopalia, dl. X, 1826-1835, 144.

1) 11 januari 1831; ARA, R.K. Eredienst, l.c.

2) Ib.

Welk een gewicht hij er aan hechtte, blijkt wel uit het feit dat hij het nodig vond twee dagen later nog eens op spoed aan te dringen, waarop de gouverneur hem prompt op 20 februari liet weten dat hij nog niet in staat was tot een volledig rapport.¹ Weer twee dagen ² later achtte deze het op zijn beurt noodzakelijk een bericht van geheel andere aard dat hem ter ore was gekomen, voorzien van een aantal suggesties van zijn kant, aan Den Haag te rapporteren. Hij had vernomen dat alle geestelijken die ressorteerden onder het bisdom Gent, t.w. die van het 4e en 5e distrikt en Vlissingen, op 13 februari de vastenbrief van hun bisschop hadden voorgelezen.³ Hij achtte de hierin opnieuw aan het licht tredende ondergeschiktheid aan een geestelijk opperhoofd in een in opstand zijnde provincie zeer bedenkelijk. Hoewel hij wel begreep dat het moeilijk zou zijn een verandering in de kerkelijke circumscriptie doorgevoerd te krijgen, omdat de onafhankelijkheid der belgen en bijgevolg de afscheiding van de zuidelijke provincies niet erkend konden worden, leek het hem toch wenselijk een bijzondere voorziening in deze situatie te gaan nastreven. Zolang immers de bisschop van Gent ook in de trouw gebleven gebieden de benoemingen moest doen, was het een reëel gevaar dat de geest van de opstand zich met medewerking van de door hem benoemde geestelijken zou kunnen verbreiden. De bewijzen dat dit inderdaad gebeurde waren er al. De desservant van Sint Jans-Steen ⁴ had al tot tweemaal toe bij de nadering van opstandige troepen de vlag van het oproer op de toren van de kerk doen plaatsen en in zijn preken de zaak van de opstand verdedigd. Zijn collega in Hengstdijk ⁵ had soortgelijke dingen gedaan, terwijl de onderpastoor van Hulst ⁶ nog veel verder

1) Ib. 2) Ib.

3) De tekst van deze vastenbrief in: *Acta et statuta illmi ac revmi dni J.-Fr. Van de Velde, XX. Episcopi Gandavensis, 1829-1838*, 35-44. Over de situatie van het ogenblik schreef de bisschop dat de eeuwige waarheid leerde „dat als wanneer wij het verval van een koninkrijk, den ondergang van een stam-huys, de omwenteling van eene landsbestiering zien, geheel deze verandering uyt de zonde voortspruyt: 'Regnum a gente in gentem transfertur propter injustitias et injurias, et contumelias et diversos dolos' (Eccli X, 8). Om de onrechtvaardigheden, vijandschappen, verongelijkingen en bedriegerijen, gaet een rijk van het een volk tot het ander over" (37-38). Het is duidelijk dat een dergelijke zienswijze door de regering in Den Haag niet onderschreven kon worden.

4) J. F. Dubuisson, cfr KRÜGER, o.c., 4, 575; het ligt in mijn bedoeling de dossiers in het archief van het b. Breda te benutten voor een gedetailleerder beschrijving van de situatie in de zeeuws-vlaamse parochies tijdens het nederlands-belgisch conflict.

5) J. B. BONNARENS, o.c., 4, 470.

6) C. L. Pauwels; komt niet voor in de lijst van Krüger, o.c., 4, 503.

was gegaan door een leidende rol te spelen bij de door het voorlopig bewind te Brussel voorgeschreven verkiezingen van een college van z.g. notabelen. Geen wonder dat dit soort mensen bij de nadering van 's konings troepen over de grens gevlucht waren, met als gevolg dat er sedertdien in Sint Jans-Steen en Hengstdijk helemaal geen dienst meer was gedaan. Naar het scheen, hadden zij over de grens al een andere post gekregen.¹ Er waren wel geruchten dat een zekere Van der Clinge desservant zou worden van Sint Jans-Steen en dat de pastoor van Hulst² zijn best deed om bij de deken van Stekene een nieuwe hulp te krijgen. Wie garandeerde echter dat hun gezindheid beter zou zijn, wanneer de overheid in de op-roerige provincies uiteindelijk over hun aanstelling moest beslissen. Hij vroeg daarom dringend om duidelijke instructies welke houding hij moest aannemen en welke maatregelen hij eventueel moest treffen om de aanstelling van geestelijken uit Oost-Vlaanderen te voorkomen.

Op 8 maart³ was de gouverneur in staat iets gunstiger berichten over een aantal plaatsen te laten horen. In alle grensplaatsen werd het „Domine salvum fac” gebeden. Het was duidelijk geworden dat de geestelijken van hun overheid geen instructies hadden ontvangen om dit na te laten. De desservant te Zuiddorpe⁴ had weliswaar sinds de inval van opstandelingen, die die plaats bereikten, het voorgeschreven gebed nagelaten, onder voorwendsel dat zijn collegae hetzelfde deden, maar hij was er opnieuw mee begonnen, toen hij vernam dat dit de uitdrukkelijke wens was van de regering. Daarentegen had een geestelijke te Philippine⁵, die tevens onder-

1) In de *Acta Episcopalia* in het archief van het b. Gent, dl. X, 1826-1835, 199, komt hierover een aantekening voor van 25 januari 1831: „Per temporis circumstantias, aliqui de clero, qui in partibus Zelandiae Pastoris vel vicepastoris munere funguntur in statione sua permanere non potuerunt. Ex his magis Batavis exosi facti sunt, et ad flandriae partes aufugere debuerunt RR.DD. Pastores de Hengstdyck et Sti Joannis ad Lapidem, etiam vicepastor Hulstensis: qui omnes in viciniis suarum parocciarum commemorati sunt”.

2) A. Van Hecke, KRÜGER, o.c., 4, 503; in de loop van 1832 werd hij de voornaamste intermediair tussen de bisschop van Gent en de zeeuws-vlaamse geestelijkheid; een groot aantal stukken in het archief van het b. Breda maakt duidelijk, hoe moeilijk het was geschikte zielzorgers voor de zeeuws-vlaamse parochies te vinden. Van Hecke werd op 25 januari 1833 tot deken benoemd (archief b. Breda, doos 628, omslag Hulst, brief van 12 maart 1833; volgens Krüger zou hij eerst in 1841 deken zijn geworden, l.c.).

3) ARA, R.K. Eredienst, l.c.

4) B. Schollaert, KRÜGER, o.c., 4, 661.

5) C. Moens, KRÜGER, o.c., 4, 563.

pastoor in het over de grens gelegen Bouchaute was en daar ook woonde, zich bijzonder moedig getoond door in zijn zeeuws-vlaamse gemeente trouw te blijven aan zijn verplichtingen ondanks het feit dat hij daarover door belgische officieren in zijn woonplaats berispt was. De gouverneur was van mening met deze mededelingen aan het verzoek van De Pélichy te hebben voldaan.

Deze was echter nog niet ten volle tevreden. Op 10 maart ¹ schreef hij dat hij inmiddels de koning op de hoogte had gebracht van de binnengekomen berichten. Besloten was de bepaling die sinds 1 oktober 1830 van kracht was, volgens welke de uitbetaling van door het rijk verleende traktementen aan alle geestelijken in de oproerige provincies opgeschort werd, ook uit te strekken over geestelijken uit het bisdom Gent in de provincie Zeeland die zich „door hun openbaar gedrag of staatkundige bemoeienissen als tegenstanders van het wettig gezag hebben doen kennen, of ook, zonder verschoonbare redenen, het gebed „Domine salvum fac” achterlaten.” ² Verder moest er voor gezorgd worden dat degenen die zich onberispelijk hadden gedragen zonder uitstel de door omstandigheden achterstallige uitbetalingen ontvingen. De indruk mocht in geen geval gewekt worden dat de goedwillenden de gevolgen zouden moeten dragen van het gedrag van kwaadwillenden. De Pélichy verzocht daarom hem aan de hand van een door zijn departement verstrekte lijst zo nauwkeurig mogelijke inlichtingen over beide categoriën te verschaffen.

Belangrijker dan dit initiatief om te komen tot een duidelijke classificatie van de zeeuws-vlaamse geestelijken naar hun nationale gezindheid was het antwoord dat De Pélichy, eveneens op 10 maart ³, aan de gouverneur deed toekomen n.a.v. diens suggesties over een verandering in de kerkelijke status van diezelfde geestelijkheid. Hij leidt zijn beschouwingen daarover in met de volgende opmerkingen die blijk geven van een scherpe kijk op de moeilijkheden die een dergelijke verandering in de weg stonden. „Intussen zie ik voor het tegenwoordige geen middel om de werking van het geestelijk gezag van den Bisschop van Gent op die gedeelten van

1) ARA, R.K. Eredienst, l.c.

2) ARA, Staatssecretariaat, 3562; het voorlopig bewind in België had in oktober 1830 al in het vooruitzicht gesteld dat het bereid was de rijkstoelagen voor de belgische geestelijkheid op dezelfde voet uit te betalen. In zijn instructie van 28 oktober stelde Mgr De Méan zijn geestelijkheid hiervan in kennis en verzocht binnen veertien dagen opgave te doen van de toelagen die tot dan toe waren uitbetaald (cfr Coll. Epist. Past. Mechl., I, 629).

3) ARA, R.K. Eredienst, l.c.

zijn dioceses, welke zich in uwe provincie uitstrekken, regtstreeks te doen tegengaan; vermits al bestonde (sic) er geene redenen van Staatskunde die zulke in den oogenblikken moeyelijk maakten, het een vaststaand beginsel is dat zonder tusschenkomst van den H. Stoel geene verandering in de kerkelijke circumscriptie bij de R.K. mogelijk is. Vandaar de menigvuldige voorbeelden welke ons Rijk onder andere oplevert van kerkelijk gebied hetwelk zelfs door vreemde Fransche en Duitsche aangrenzende kerkvoogden sedert jaren hier te lande is uitgeoefend en niet dan langzamerhand onder de Nederlandsche kerkvoogden is teruggebracht.”¹ De zaak zou er naar zijn overtuiging heel anders uitgezien hebben, wanneer het concordaat van 1827 maar ten uitvoer was gebracht. Voor Zeeland zou dan zelfs het hele probleem verdwenen zijn, omdat volgens de bepalingen van dit concordaat de hele provincie Zeeland onder het bisdom Den Bosch zou zijn gebracht.²

De enige weg die mogelijkheden zou kunnen bieden was die van onderhandelingen met de Heilige Stoel. „Alle pogingen die men door eenen anderen weg te volgen zouden (sic) willen aanwenden, zullen voorzeker nimmer eenen goeden uitslag opleveren; daar de gelovigen in geen geval zonder geestelijke jurisdictie kunnen blijven en niemand der andere kerkvoogden een zoodanig geestelijk regtsgebied eigenmagtig kan noch mag aanvaarden.” Mocht de een of ander dit toch wagen, dan zou zijn gezag noch door de geestelijken noch door weldenkende katholieken erkend worden. De weg over Rome was er echter, gezien de omstandigheden, in feite geen. Het lag toch nauwelijks in de lijn der verwachtingen dat Rome zou willen meewerken aan uitzonderingsmaatregelen voor Zeeland, terwijl andere kwesties hangende bleven en de overeenkomst van 1827 niet uitgevoerd werd.

De Pélichy zag voorlopig alleen heil in een nauwlettende controle op de gedragingen van de door de bisschop van Gent benoemde geestelijken. De bestaande wetgeving bood ruimschoots de mogelijkheid om geestelijken die „staatkundige beginselen, met de belangen van het gouvernement strijdig, in het openbaar of door hunnen invloed mogten verkondigen en daadwerkelijk voorstaan”

1) Voor de regeling van de kerkelijke situatie in Limburg tijdens de eerste jaren van het bewind van koning Willem I cfr mijn artikel: *Die preussisch-niederländische Grenzregelung unter König Wilhelm I. und die kirchliche Einteilung der Provinz Limburg*, in: *Nieder-rheinisches Jahrbuch*, VIII (1965) 62-77.

2) Cfr de tekst van dit concordaat, dat hierna nog vele malen ter sprake zal komen, bij: P. ALBERS, *Geschiedenis van het herstel der hiërarchie in de Nederlanden*, I, Nijmegen 1903, 534-545; voor de omschrijving van het bisdom Den Bosch, o.c., 538-539.

te doen vervolgen. Bovendien zou de gouverneur er goed aan doen hem zo nauwkeurig mogelijk op de hoogte te houden van het benoemingsbeleid van de bisschop. Hij moest goed weten dat de regering een voldoende garantie bezat in de wettelijke bepalingen, waarmee zij zich het recht voorbehield de benoeming van de pastoors van de 1e en 2e klasse al dan niet te agreëren en voorschreef dat deze van hun kant een eed van trouw moesten afleggen.¹ Aan het eind van zijn brief korrigeerde de Directeur-Generaal de zienswijze van de gouverneur die blijkens zijn uitlatingen de scheiding van Nederland en België al min of meer als een voldongen feit beschouwde. „Zoolang de scheiding van Noord en Zuid-Nederland niet legaal is ten uitvoer gelegd, kan het . . . niet gepast wezen om de geestelijken welke uit de beide Vlaanderen herkomstig zijn als vreemdelingen te beschouwen”. Met dit beginsel voor ogen leek de doorvoering ook op kerkelijk terrein van de door velen voorgestane administratieve scheiding voorlopig van de baan.

Enkele weken later kon de gouverneur aan het Directoraat-Generaal de gewenste inlichtingen verschaffen.² Zijn opmerkingen betroffen de volgende geestelijken. De desservant van Aardenburg³ was door de bisschop van Gent belast met het verrichten der diensten in het engelse vrouwenklooster te Brugge, dat zonder geestelijke verzorging was sinds de rector De Foere⁴ afgevaardigde voor het Nationaal Congres was geworden. Hij moest bijgevolg voortdurend over de grens heen en weer, maar dit gebeurde met voorkennis van de militaire kommandanten in dit rayon. De desservanten van Hengstdijk en Sint Jans-Steen waren vertrokken en nog niet vervangen. In Ossensisse had de desservant zich tijdens de inval van de opstandelingen van een ongunstige kant doen kennen. Hij zou volgens de geruchten verantwoordelijk zijn geweest voor het uitsteken van de oproervlag bij de nadering van het vijandig leger. Bovendien had hij de onderwijzer ter plaatse lastig gevallen over z.g. gereformeerde boeken die in de school gebruikt werden en hem onder druk geplaatst hebben om de kinderen „in Roomsche

1) De betreffende bepaling van het concordaat (o.c., 541) was ontleend aan art. 7 van het concordaat van Napoleon.

2) 9 april 1831; ARA, R.K. Eredienst, l.c.

3) C. A. Rosseel, KRÜGER, o.c., 4, 403.

4) Biogr. Nat., 7, Bruxelles 1880/83, cc. 150-164; cfr enkele stukken over hem in de omslag Aardenburg, archief b. Breda, doos 627.

geschriften onderwijs te geven.”¹ In Overslag was de desservant Van Doorne verplaatst naar Bellem en vervangen door een zekere J. B. Verdicht. De kerk van deze plaats stond op belgisch grondgebied en aan deze omstandigheid moest het wel worden toegeschreven dat het „Domine salvum fac” niet werd gebeden.² In Hulst was inmiddels in de plaats van de voortvluchtige onderpastoor Pauwels een zekere P. Van Eecke benoemd. De desservant van Philippine bleef zich onderscheiden door een duidelijke nationale gezindheid aan de dag te leggen in bijzonder moeilijke omstandigheden. Al met al was het de gouverneur niet voldoende duidelijk, welke consequenties betreffende de jaarwedde uit de door hem meegedeelde feiten voortvloeiden en hij meende er goed aan te doen dit geheel aan de Directeur-Generaal over te laten. Wel stelde hij de vraag, welk standpunt moest worden ingenomen ten opzichte van nieuw-benoemden. De bisschop van Gent had bij de laatste benoemingen de vereiste officiële kennisgeving achterwege gelaten. Dit zou voldoende reden kunnen zijn de hun toekomende jaarwedden dan ook niet te verlenen. Weliswaar was op hun gedrag tot dan toe niets aan te merken, maar het bleven Belgen, die bijgevolg als vanzelfsprekend wel een belgische gezindheid aan de dag zouden leggen. Gunstige uitzonderingen vormden de pastoors van Vlissingen, Hulst en Sluis, evenals de desservant van Sas van Gent en de vicaris van Eede. Daarentegen stonden de desservanten van Aardenburg en Ossensisse minder goed aangeschreven.

Het eindrapport aan de koning over al deze zaken volgde op 21 april.³ De Pélichy verklaarde dat het wenselijk was om het merendeel van de zeeuws-vlaamse geestelijkheid zo spoedig mogelijk en met terugwerkende kracht voor het laatste kwartaal van 1830 de toelagen uit te keren. De omstandigheid dat de meeste geestelijken in dit deel van het koninkrijk Belgen waren stond een dergelijke maatregel niet in de weg, juist omdat volgens de verklaring van de gouverneur op hun gedrag in het algemeen niet veel viel aan te merken. Vanzelfsprekend gold deze maatregel niet voor degenen die hun standplaats hadden verlaten en ook niet voor hun opvolgers.

1) Van Outrijve stelde deze zaken in een rekwist aan de koning van 2 maart 1832 in een totaal ander daglicht; een nauwkeurig onderzoek, waarbij behalve de gouverneur ook de pastoors van Hulst en Vlissingen werden ingeschakeld, stelde hem in het gelijk; ARA, R.K. Eredienst, 419; cfr hierna.

2) Dit was in meerdere grensplaatsen het geval; vele jaren later rezen hierover nog moeilijkheden.

3) ARA, R.K. Eredienst, 1181, doss. 83; cfr ook een rapport van 18 augustus 1831, ARA, Staatssecretariaat, 3607.

Wat de laatsten betrof was immers aan de wettelijke bepalingen niet voldaan. Ook achtte De Pélichy het wenselijk een beslissing uit te stellen over de jaarwedden van al degenen op wier gedrag de gouverneur bemerkingen had gemaakt. Wel waren verschillende van die bemerkingen niet doorslaggevend, op grond waarvan hij een nader onderzoek wenste. Zo kon men met betrekking tot de desservant van Ossenisse niet simpelweg afgaan op geruchten. Het feit dat hij de vlag had uitgestoken, was op zich ernstig genoeg, maar dit feit moest dan ook voldoende vast staan. Ook de aanklacht betreffende zijn optreden tegenover de onderwijzer kon wel eens niet steekhoudend zijn. Het kon immers best zijn dat de toestanden ter plaatse in strijd waren met het 6e artikel van het K.B. van 27 mei 1830 dat voorschreef dat schoolboeken die voor roomsen aanstootgevende dingen bevatten op roomse scholen niet gebruikt mochten worden.¹ Hij was het verder volledig eens met het pleidooi van de gouverneur ten gunste van de desservant van Philippine. Hoewel diens benoeming niet officiëel was meegedeeld, was zijn loffelijk gedrag voldoende reden om voor hem een uitzondering te maken op de wettelijke bepalingen. Alles bijeen vond hij de algemene situatie weinig bevredigend en hij herhaalde zijn zienswijze dat de zaken er heel wat beter voor gestaan zouden hebben, wanneer het concordaat van 1827 was uitgevoerd. Hij verontschuldigde zich voor het maken van deze opmerking. Hij waagde dit toch, omdat het hem bekend was, hoezeer de koning verlangde naar een bevredigende regeling van de kerkelijke aangelegenheden in de noordelijke provincies. Hij achtte het echter niet het geschikte ogenblik daar verder op in te gaan.

De Directeur-Generaal kon zich deze vrijmoedigheid veroorloven, omdat het hem bekend was dat de koning geneigd was zich bij de z.g. januari-protocollen die de viermogendheden-conferentie van Londen had opgeleverd, neer te leggen.² Deze protocollen voorzagen in een scheiding tussen Noord en Zuid volgens de grenzen van 1790 en hierin lag een mogelijkheid eindelijk werk te gaan maken van een regeling der kerkelijke verhoudingen, waarvan de noodzaak reeds lang door de regering werd erkend. De belgische nationale conventie verwierp echter de januari-protocollen, in het bijzonder wat de grensregeling betrof. De belgische leiders eisten

1) Staatsblad van 27 mei 1830, nr 9; J. VAN HOORN, *De Nederlandsche schoolwetgeving voor het Lager Onderwijs, 1796-1907*, Groningen 1907, 304-309.

2) R. DEMOULIN en H. VAN WERVEKE, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IX, 326-328.

Zeeuws-Vlaanderen, Luxemburg en geheel Limburg op. Voor een definitieve regeling van de kerkelijke situatie in deze gebieden was het ogenblik nog niet gekomen. De koning beperkte er zich toe op 6 mei 1831 een verordening uit te vaardigen ¹, waardoor de uitbetaling van de rijkstoelagen aan geestelijken die zich in het zeeuwse deel van het bisdom Gent onvaderlandslievend hadden gedragen werd opgeschort. De jurisdictie van de gentse bisschop over dit deel van zijn bisdom werd echter niet aan banden gelegd.

Heel wat meer animositeit heerste er ten opzichte van de bisschop van Luik Mgr Van Bommel. In regeringskringen werd hij door velen er voor aansprakelijk gesteld dat zijn bisschopsstad tijdens het begin van de opstand zo'n belangrijke rol had gespeeld en zo-
zeer tot het welslagen er van had bijgedragen.² De houding die hij persoonlijk zou hebben aangenomen werd door velen als regelrecht verraad beschouwd, wat hem te meer werd kwalijk genomen, omdat men op grond van het feit dat hij Noord-Nederlander was, had gemeend juist van hem een uiterste van trouw aan de regering te mogen verwachten. De animositeit ten opzichte van zijn persoon bleek wel bijzonder duidelijk, toen eind juni 1831 voor een aantal wijdelingen van het bossche seminarie gevraagd werd, of zij in de gelegenheid konden worden gesteld de wijdingen te ontvangen van Mgr Van Bommel die toen juist in de omgeving van Weert op vormreis was.³ De vader van een der wijdelingen, een zekere J. van Rijckevorsel, had zich met dit verzoek tot de bevelhebber van het leger te Den Bosch gewend. Hij hoopte daarmee te verkrijgen dat de wijdelingen geen lange en kostbare reis behoeften te maken. Het lag namelijk in de bedoeling dat zij de wijdingen zouden ontvangen in Munster, waar al eerder in het jaar de wijdingen waren toege-
diend aan een aantal andere seminaristen uit het vicariaat. De bevelhebber wendde zich daarop tot zijn chef, de Directeur-Generaal van Oorlog, en schreef hem: „Ik heb dezen Heer echter geantwoord, dat ik mogelijk in het verleenen van zoodanige autorisatie geene zwarigheid zoude vinden, wanneer deze Bisschop enkel bisschop van Luik was, doch dat deze hoge geestelijke den naam van

1) ARA, Staatssecretariaat, 3562, nr 70; cfr ook een K.B. van 8 september 1831, l.c., 3607, nr 92 en een K.B. van 16 november 1832, l.c., 3752, nr 34.

2) Over Van Bommel's houding tijdens de belgische opstand, cfr MANNING, o.c., 162vv.

3) De stukken over deze aangelegenheid in ARA, R.K. Eredienst, 1181, doss. 95; cfr voor een soortgelijke zaak m.b.t. een aantal wijdelingen uit Breda, ARA, R.K. Eredienst, 1182, doss. 107.

Van Bommel draagt, wiens gedrag en handelwijze bij de laatste omwenteling zoo zeer aan blaam is onderhevig, dat ik het van mijnen kant voor gevaarlijk houde, jongelieden met hem in aanraking te brengen". Hij had het verlenen van de gevraagde autorisatie dus opgeschort om zich tot zijn chef te wenden en diens zienswijze te vernemen.

De Directeur-Generaal van Oorlog verklaarde in een rapport aan de koning dat hij in deze gewichtige zaak geen beslissing durfde te nemen, waarop de koning per commissie van 2 juli de zaak voorlegde aan zijn voornaamste raadgevers, t.w. de ministers van Justitie en van Binnenlandse Zaken en de Directeur-Generaal van R.K. Eredienst. Voor de minister van Justitie Van Maanen was het een aanleiding om in een rapport van 8 juli zijn ergernis te luchten over het gedrag van Van Bommel. Hij beperkte zich niet tot een verwijzing naar de geruchten, volgens welke Van Bommel in Hasselt openlijk tot de opstand zou hebben aangespoord, maar hij verwees bovendien naar een onderschepte brief van 6 november 1830¹ die het bewijs had geleverd van de verstandhouding „die tusschen dien Heer en de beruchten De Potter en Tielemans benevens de overige belhamels van de doemwaardige belgische onlusten had plaats gehad", zodat hij zich gerechtigd achtte Van Bommel te kenschetsen „als een der gevaarlijkste vijanden van de tegenwoordige orde van zaken alhier". Hij vond het dan ook niet raadzaam er aan mee te werken dat de wijdelingen in kontakt kwamen met een dergelijke vijand, ook al zouden er redenen aangevoerd kunnen worden die het wenselijk maakten voor hen een uitzondering te maken op de algemene verordeningen „die alle gemeenschap met belgiën aan ingezetenen der noordelijke provinciën verbieden". De minister van Binnenlandse Zaken verklaarde op 14 juli het geheel eens te zijn met deze zienswijze, terwijl twee dagen later De Pélichy aan Van Maanen berichtte dat ook voor hem de aangevoerde motieven doorslaggevend waren, hoezeer hij er ook voor voelde een regeling te helpen bevorderen die bij dergelijke gelegenheden de betrokke-

1) Cfr over deze briefwisseling G. MONCHAMP, *L'évêque Van Bommel et la révolution belge*, Liège 1905, 29-35: La prétendue participation de Mgr Van Bommel à la conspiration de MM De Potter et Tielemans (1829-1830). De bewuste brief was er een van Tielemans aan De Potter; Tielemans schreef daarin over vluchtige kontakten met Mgr Van Bommel die nauwelijks van betekenis waren. Monchamp dateert de brief overigens op 6 november 1829. Van Bommel zelf heeft in zijn Sermon sur la primauté du Souverain-Pontife suivi de quelques notes van 1838 nadrukkelijk geprotesteerd tegen de aantijgingen aan zijn adres; cfr ook MANNING, o.c., 118-119 en P. KERSTEN, *Journal historique et littéraire*, V, Liège 1838, 118-125.

nen een kostbare reis zou helpen besparen. Vooralsnog zag hij daartoe echter geen mogelijkheid, tenzij langs de weg van uitvoering van de overeenkomst van 1827 of door de benoeming van een of andere wijbisschop, om in de belangen van de noord-nederlandse kerkprovincie te voorzien. In een gezamenlijk rapport werden al deze beschouwingen op 26 juli aan de koning doorgegeven. De voorgestelde regeling ging daarop niet door. De nederlandse regering wenste voortaan de bisschop van Luik als een soort outcast te beschouwen.

Een ongelukkige omstandigheid vormde echter het feit dat juist deze outcast de kerkelijke jurisdictie uitoefende ook over het deel van Limburg dat het gehalveerde koninkrijk voor zich bleef op-eisen, ook al was dit deel, uitgezonderd Maastricht en het fort Sint Pieter ¹, geheel onder de controle van de belgische regering geraakt. Men begreep in Den Haag dat men zich bij deze feitelijke situatie moest neerleggen, zelfs wat betreft de enclave waarover de noord-nederlandse regering wel het gezag uitoefende. De Pélichy liet niet na in verschillende van zijn adviezen op de noodzakelijkheid hiervan te wijzen, juist zoals hij dat al eerder had gedaan met betrekking tot de jurisdictie die de bisschoppen van Namen en Gent over andere delen van het koninkrijk toekwam.

De opperbevelhebber van Maastricht, generaal Dibbets, ² reken-de het van zijn kant tot zijn plicht de regering te Den Haag zo nauwkeurig mogelijk op de hoogte te houden van de gedragingen van de bisschop in de provincie Limburg. Zo rapporteerde hij een uitlating die Van Bommel zich in augustus 1831 in Meerssen had laten ontvallen over het vooruitzicht van een spoedige definitieve bevrijding van het juk der Hollanders.³ Verder berichtte hij aan Den Haag over de initiatieven van Van Bommel tot de oprichting van een seminarie te Rolduc, waarvan men kon verwachten dat de daar te organiseren opleiding een weinig vaderlandslievend stempel

1) De bestuursorganen in dit gebied worden uitvoerig beschreven bij E. M. TH. W. NUYENS, *De staatkundige geschiedenis der provincie Limburg vanaf haar ontstaan tot aan haar uiteenvallen in 1839*, Maastricht 1956, 128vv.; het opperste bestuur kwam in handen van de staatsraad J. E. P. E. Gericke van Herwijnen; over hem cfr NUYENS, *Paul Gericke, 1785-1845. Eerste gouverneur van Nederlands-Limburg*, in: Publ. Soc. Hist. Arch. Limb., 100 (1964) 227-259.

2) De Maasgouw, 84 (1965) 81-82; A. HAAK, *Generaal Dibbets*, Rijswijk 1938; G. J. B. VERBEET, *Mystificatie en waarheid rond Baron B. J. C. Dibbets, vestingcommandant van Maastricht van 1830 tot 1839*, in: *Miscellanea Trajectensia*, Maastricht 1962, 623-639.

3) ARA, R.K. Eredienst, 1181, doss. 96a.

zou krijgen.¹ Met bijzondere afkeuring sprak hij bovendien over de herderlijke brief die Van Bommel had geschreven naar aanleiding van de verkiezing voor de belgische kamers² en die op vele plaatsen in Limburg zoveel ergernis had gewekt dat een aantal pastoors geweigerd had ze op de preekstoel voor te lezen. Tot zelfs in Maastricht had deze houding van de bisschop gevolgen. Dibbets wist van het voornemen van Van Bommel zijn gevolmachtigde in de stad Partouns³ ontslag te geven, waarvoor hij een aantal voorwendsels had aangewend; de eigenlijke reden was, naar de overtuiging van de generaal, gelegen in de trouwe regeringsgezindheid die deze verdienstelijke pastoor altijd aan de dag had gelegd. De generaal liet het niet bij deze rapporten, maar probeerde, waar hij maar kon, de bemoeienis van de luikse bisschop met Maastricht te bemoeilijken. Door zijn toedoen werd tot tweemaal toe een door Van Bommel benoemde kapelaan uit de vestingstad verwijderd.⁴ Hij slaagde er echter niet in het door hem voorgestane beginsel, nl. dat met dergelijke benoemingen helemaal geen rekening gehouden moest worden, in Den Haag erkend te krijgen.

Merkwaardig genoeg bleef Dibbets zelf niet helemaal consequent op dit punt. Toen in de loop van september 1833 een zekere H. van Coolwijk zich presenteerde om binnen de vesting te worden toegelaten in verband met zijn benoeming tot kapelaan aan de Sint Servaas, kreeg hij geen toegang.⁵ Een door de nederlandse gezant te Rome afgegeven paspoort en een aanbeveling van de burgemeester van Megen, waar hij geboren was, waren voor de stadskommandant van geen waarde. Toen daarop Partouns als pastoor probeerde de situatie te verduidelijken om alsnog de vereiste toelating te ver-

1) Op 26 augustus 1831 schreef Van Bommel een herderlijke brief over de opening van dit instituut, cfr. Mandemens etc., I, Liège 1844, 136-143; MANNING, o.c., 169.

2) Mandemens etc., I, 130-135; in deze brief, die dateert van 20 augustus 1831, schreef de bisschop in enthousiaste bewoordingen over de houding van de belgische koning en legde zijn diocesanen op voor diens welzijn te bidden.

3) Enkele bijzonderheden over hem in: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus* (éd. C. SOMMERVOGEL), VI, Bruxelles 1895, 318-319; cfr ook S. TAGAGE, *Maastricht. Bakermat van een congregatie*, Maastricht 1965, passim.

4) Het betrof de kapelaans Heuvels en Meijnders; enkele bijzonderheden over beide uitwijzingen in: ARA, R.K. Eredienst, 117; 422; 1182, doss. 121; cfr ook G. J. B. VERBEET, *De overdracht van Onze Lieve Vrouw in 1937*, in: Gedenkschrift bij gelegenheid van een dubbel jubileum 1837-1912, Basiliek van Onze Lieve Vrouw, de Kerk, de parochie, de Sterre der Zee. Een spiegel van verleden en heden, Maastricht 1962, 53-54 en TAGAGE, o.c., 22-24.

5) De voornaamste stukken hierover in: ARA, R.K. Eredienst, 1182, doss. 121; Staatssecretariaat, 5763.

krijgen, kreeg hij te horen dat het onmogelijk was een benoeming van de bisschop van Luik te erkennen. Als enige concessie deed Dibbets de toezegging dat hij zijn superieuren van het geval in kennis zou stellen. Hij hield zich inderdaad hieraan, maar het rapport dat hij op 28 september naar Den Haag stuurde bevatte een totaal andere voorstelling van zaken. Weliswaar handhaafde Dibbets zijn bezwaren tegen de aanstelling van Van Coolwijk. Het feit dat hij zijn opleiding in Rome had genoten leek hem op zich al voldoende hem de toegang tot de vesting te weigeren, omdat op grond daarvan gereede twijfels gekoesterd moesten worden omtrent de vaderlandslievende gezindheid van de kapelaan. Hij liet er echter op volgen dat het aantal vakante plaatsen in Maastricht steeds groter zou worden, wanneer de benoemingen vanuit Luik niet erkend werden. Naar zijn overtuiging zou Van Bommel zelf niets liever zien gebeuren om zo de nodige opschudding in Maastricht teweeg te brengen. Het leek hem op een sluw opgezet plan dat er op gericht was de zaak van de regering schade toe te brengen.

Het antwoord van de Directeur-Generaal van R.K. Eredienst bleef niet lang uit. Al op 3 oktober liet de Pélichy op wat geprikkeld toon weten dat het toch voor Dibbets onderhand duidelijk moest zijn dat aan het benoemingsrecht van de luikse bisschop niet te tornen viel en hij bracht hem de daarover al eerder gevoerde correspondentie in herinnering. Zou men toch de uitoefening van dit recht aan banden willen leggen, dan zou dit neerkomen op een ondermijning van de door de wet toegestane openbare uitoefening van de eredienst. De verantwoordelijkheid daarvan zou op de regering neerkomen. Er was dus geen enkele reden om Van Coolwijk de toelating tot de vesting te weigeren op grond van het feit dat hij benoemd was door de bisschop van Luik. Ook de andere door Dibbets aangevoerde motieven kwamen De Pélichy niet steekhoudend voor. Voor hem vormde de omstandigheid dat de betrokkene zijn studie in Rome had gemaakt eerder een waarborg van goede beginselen dan van het tegendeel. Bovendien was er op zijn departement niets bekend ten nadele van Van Coolwijk. Het beginsel was dus weer eens duidelijk gesteld. Zolang de Heilige Stoel geen veranderingen aanbracht in de jurisdictie over de omstreken gebieden, was er voor de regering geen enkele aanleiding om aan de uitoefening daarvan paal en perk te stellen.

Vermoedelijk heeft dit standpunt geen voldoende weerklank gevonden bij de regeringsautoriteiten die meer onmiddellijk met deze

zaken te maken hadden. Juist als in Maastricht bleven ook in Zeeuws-Vlaanderen de moeilijkheden niet uit. Ook daar betroffen zij meestal het benoemingsbeleid van de bisschop van Gent. Deze ondervond al spoedig de animositeit die de nederlandse regering ten aanzien van zijn persoon en zijn clergé koesterde. Het bleek steeds moeilijker een Belg voor een van de zeeuws-vlaamse parochies te benoemen. Daarom wendde hij zich op 24 mei 1831 ¹ tot de president van het bossche seminarie Van Gils en zette hem uiteen „quod illa pars Zelandiae, quae hactenus Dioecesis Gandavensis est, et quae per concordatum 1827 Buscoducensis erit, mihi facta est onus per temporum circumstantias, quia eo mittere non valeo Pastores aut Vicepastores, quia Rex Hollandiae non alios ibidem admittit quam inde oriundos, quales vix in hac dioecesi reperiuntur.” Daarom verzocht hij hem „num in Dioecesi Buscoducensi dentur apti et boni qui in hac parte Zelandiae Pastoris aut vicepastoris munere fungi possent.” Vermoedelijk bereikte deze brief de plaats van bestemming niet. In ieder geval bleef een antwoord uit. Ten einde raad schreef de bisschop op 10 februari 1832 ² aan de administrator apostolicus van het vicariaat Breda, Van Hooydonk, en deed hem een soortgelijk verzoek, waarbij hij zich beriep op het voorbeeld van zijn voorgangers, die in andere omstandigheden eveneens een beroep hadden gedaan op de hulp van het bredase vicariaat. Hij stelde hem in het vooruitzicht dat hij aan eventuele kandidaten die Van Hooydonk hem ter beschikking kon stellen, dezelfde volmachten zou verlenen als aan zijn eigen geestelijken. Hij zou bovendien opgave doen van de vakante posten, wanneer hij een gunstig antwoord zou ontvangen.

Van Hooydonk legde de zaak aan zijn geestelijkheid voor en verklaarde dat hij uiteraard niemand kon verplichten, maar dat hij geen bezwaren had kandidaten die bereid waren een bisdom in nood te hulp te komen, te laten gaan. Er meldde er zich slechts één, nl. A. Molenschot, tot dan toe kapelaan te Nispen.³ Van Hooydonk deelde dit eerste resultaat mee aan Mgr Van de Velde ⁴, die hem volgens belofte op 16 maart zijn verlanglijstje toestuurde.⁵ Vakant waren de pastoratzen van Sint Jans-Steen, Hengstdijk, Hoofdplaat, Grauw en Langendam en het vice-pastoraat van Hontenisse. Hij

1) Archief b. Gent, Acta Episcopalia, dl. X, 1826-1835, 209-210.

2) L.c., 238.

3) KRÜGER, o.c., 4, 33.

4) Archief b. Gent, l.c., 243.

5) Archief b. Gent, l.c., 244.

begreep wel dat hij op korte termijn niet op meer priesters uit het bredase zou kunnen rekenen en hij vroeg daarom Van Hooydonk of hij voor hem een beroep zou willen doen op de nieuwe apostolische vicaris van Den Bosch, H. Den Dubbelden.¹ De gebrekkige communicatie maakte het hem voor het ogenblik onmogelijk om zich tot het bossche vicariaat te wenden. Ook dit initiatief had een gunstig gevolg. Den Dubbelden slaagde er in een drietal priesters ter beschikking te stellen. Het waren J. van de Pol uit Driel, G. Hoebens en F. Smulders, beiden uit Tilburg. In de loop van april vertrokken zij samen met Molenschot naar Zeeuws-Vlaanderen. Laatstgenoemde kreeg een aanstelling voor Sint Jans-Steen, Van de Pol voor Hoofdplaat, Hoebens voor Grauw en Langendam, terwijl Smulders de zorg op zich nam voor Hontenisse en Hengstdijk.²

Inmiddels had de zaak een andere wending genomen als gevolg van een initiatief van De Pélichy. Dit gebeurde naar aanleiding van een brief van 2 februari 1832, waarin de kerkmeesters van Hoofdplaat hem de plotselinge dood van hun pastoor meldden.³ Zij deden een dringend beroep op de Directeur-Generaal alles in het werk te willen stellen om zo spoedig mogelijk in de daardoor ontstane vacature te voorzien. In een rapport van 1 maart⁴ begon hij met de opmerking dat de rekwestanten met hun beroep op het Directoraat-Generaal niet goed op de hoogte bleken van de kerkelijke wetgeving, die immers de aanstelling van „kerkleraars” aan het kerkelijk gezag voorbehield en deze wetgeving was door het burgerlijk gezag erkend en ook in Zeeland altijd geëerbiedigd. Toch had hij er wel begrip voor dat de staatkundige omstandigheden voor de bisschop van Gent een bron van moeilijkheden vormden. Dit was hem nog eens duidelijk geworden uit een missive van de Gouverneur van Zeeland van 20 februari, waarin deze meedeelde dat de ingezetenen van Hengstdijk er bij hem op hadden aangedrongen de

1) Over diens benoeming cfr L. H. C. SCHUTJES, *Kerkelijke geschiedenis van het bisdom van 's Hertogenbosch*, II, St. Michielsgestel 1872, 80.

2) De dossiers over deze plaatsen in het archief van het b. Breda bevatten nadere bijzonderheden over hun werkzaamheid.

3) ARA, Staatssecretariaat, 5748; cfr R.K. Eredienst, 1181, doss. 83; op 24 maart deden de kerkmeesters, nu tesamen met de burgemeester, opnieuw een beroep op de Directeur-Generaal. Zij gaven hoog op van hun vaderlandslievende gezindheid en spraken de hoop uit dat Hoofdplaat met heel het zeeuws-vlaamse gebied „tot een der Bisdommen van Noord Nederland zal worden toegevoegt”; kennelijk nog niet tevreden met deze aandrang, stuurden de kerkmeesters op 26 maart nog een brief aan pastoor Sem in Den Haag om zijn bemiddeling te vragen, cfr archief b. Breda, omslag Hoofdplaat in doos 629.

4) ARA, R.K. Eredienst, 1181, doss. 83.

aanstelling van een geestelijke uit de noordelijke delen van het rijk mogelijk te maken. Een dergelijke mogelijkheid viel uiteraard buiten de competentie van de bisschop, maar de gouverneur had niettemin laten weten dat een regeling in deze geest wel wenselijk was, omdat het anders moeilijk zou vallen de goede geest in de grensgebieden te handhaven. Ook De Pélichy voelde wel voor een dergelijke oplossing. Het was immers duidelijk dat belgische geestelijken vooral in de gegeven omstandigheden weinig bereidheid vertoonden om een benoeming voor Zeeuws-Vlaanderen te aanvaarden. Een dergelijke benoeming had ook vroeger al weinig uitzicht geboden op redelijke kansen tot promotie, maar sinds de omwenteling kwam daar het vooruitzicht bij dat zij moeilijk in hun levensonderhoud zouden kunnen voorzien, sinds de noord-nederlandse regering, overigens om begrijpelijke redenen, de uitbetaling der toelagen had moeten opschorten. Hun politieke gezindheid zou hen bovendien allerlei onaangenaamheden kunnen bezorgen, ook met hun parochianen. De gevolgen van het een en ander konden dan ook niet uitblijven en ongewenst lange vacatures lagen in het vooruitzicht. Daarom was de aanstelling van noord-nederlandse geestelijken inderdaad wenselijk. Naar de overtuiging van De Pélichy zou de mogelijkheid daartoe alleen bereikt kunnen worden door inschakeling van de pauselijke zaakgelastigde in Den Haag, Mgr Antonucci.¹ Deze zou, al of niet door tussenkomst van Rome, de volmacht kunnen verkrijgen het bestuur over de grensgebieden op zich te nemen en het dan zelf als overste van de Hollandse Zending of door middel van de aartspriester van Holland en Zeeland kunnen uitoefenen. Een andere mogelijkheid om het gewenste doel te bereiken zag hij vooralsnog niet, tenzij de koning genegen zou zijn tot de bezetting van de bossche zetel over te gaan. Kennelijk achtte hij dit laatste niet haalbaar, want aan het eind van zijn rapport verzocht hij om de toelating met Mgr Antonucci in mondeling overleg te mogen treden.

Dit rapport werd op 3 maart ² door de Secretaris van Staat door- gestuurd aan de ministers van Buitenlandse Zaken en van Justitie om consideratiën en advies, waarbij uitdrukkelijk verzocht werd hun mening kenbaar te maken „ook in verband met hetgeen dan

1) Sinds het vertrek van Mgr Capaccini in sept. 1831 belast met de leiding van de Hollandse Zending; hij zou de post van superior waarnemen tot in 1841; voor een karakteristiek van deze prelaat cfr L. J. ROGIER-N. DE ROOX, *In vrijheid herboren*, Den Haag 1953, 78.

2) ARA, Staatssecretariaat, 5748; BuZa, 896.

zoude behooren plaats te hebben ten aanzien van gedeelten van de Provincie Limburg, en welligt ook van het Groot-Hertogdom Luxemburg, welke onder Belgische Bisdommen ressorteren". Het antwoord hierop kwam op 17 maart.¹ Beide functionarissen verklaarden het geheel eens te zijn met de zienswijze van De Pélichy en gaven de voorkeur aan het eerste door hem gestelde alternatief. Ook zij achtten een regeling in de zin van het concordaat van 1827 dus niet wenselijk. Zij verklaarden tevens dat het hun beter leek eerst de uitslag van de stappen betreffende Zeeuws-Vlaanderen af te wachten „alvorens het toepassen van soortgelijke voorzieningen op die gedeelten der provincie Limburg of van het groothertogdom Luxemburg, welke onder Belgische Bisschoppen ressorteren, ter sprake te brengen, meer bijzonder ook uit hoofde van de onzekerheid, welke nog bestaat met betrekking tot de eventuele grensscheiding in het Limburgsche en het Luxemburgsche". In overeenstemming met deze adviezen ontving De Pélichy op 20 maart ² machtiging om, zoals het heette, in mondeling overleg te treden met de vertegenwoordiger van de Heilige Stoel.

Begin april nam De Pélichy contact op met Mgr Antonucci. Deze liet hem onmiddellijk weten dat hij graag bereid was om hulp te bieden.³ Hij vond het echter beter zich niet rechtstreeks tot de bisschop van Gent te wenden, maar gaf er de voorkeur aan de Heilige Stoel in te schakelen. Slechts van die kant kon een alleszins bevredigende regeling van de ontstane situatie verwacht worden. De Pélichy deelde deze zienswijze. Hij begreep echter wel dat voor een dergelijke procedure geruime tijd nodig was. Enige tijd later ontving hij van de Gouverneur van Zeeland bericht over de maatregelen die de bisschop van Gent intussen had genomen om in de vacatures van Zeeuws-Vlaanderen te voorzien met het verzoek hem duidelijk te maken of de nieuw-benoemden in aanmerking konden komen voor rijkstoelagen.⁴ Op 11 mei antwoordde De Pélichy dat dit niet het geval was.⁵ De bisschop had immers nagelaten hem op de wettelijk voorgeschreven manier over deze benoemingen in te lichten. Hij zag er bovendien aanleiding in zich nog op dezelfde dag tot Van Hooydonk ⁶ en Den Dubbelden te wenden met het

1) ARA, Staatssecretariaat, l.c.

2) ARA, l.c.; R.K. Eredienst, 1181, doss. 83.

3) ARA, R.K. Eredienst, l.c.

4) Ib.; de brief was gedateerd op 9 april 1832.

5) Ib.

6) Deze brief in archief b. Breda, 2.812.274.

verzoek om nauwkeurige inlichtingen over de manier waarop zij de bisschop van Gent tegemoet waren gekomen. Deze waren hem onontbeerlijk om na te kunnen gaan, in hoeverre de gevolgde methode paste in het kader van de opdracht die hij op 20 maart had gekregen om met Mgr Antonucci uit te zien naar mogelijkheden voor de regeling van de kerkelijke situatie in Zeeuws-Vlaanderen. Het resultaat van deze bemoeienis was alleszins bevredigend. Van Hooydonk en Den Dubbelden verschaften hem, resp. op 19 en 25 mei, alle gegevens over de door hen naar Zeeuws-Vlaanderen gezonden geestelijken.¹ In een rapport van 28 juni stelde daarop De Pélichy de koning omstandig op de hoogte van de gang van zaken.² Hij verklaarde er zeer tevreden over te zijn, omdat althans in de meest dringende behoeften was voorzien. Een definitieve regeling zou nog wel enige tijd op zich laten wachten, nu Rome er bij was ingeschakeld. Uit Zeeland zelf had hij zeer gunstige reacties vernomen. De inwoners van Hoofdplaat hadden hem zelfs een enthousiaste brief geschreven.³ Zij gingen kennelijk van de veronderstelling uit dat zij de benoeming van een nieuwe pastoor aan zijn bemoeienis te danken hadden. Dit was helemaal niet het geval geweest. Betreffende de toekenning van rijkstoelagen aan de nieuwbenoemden was hij van mening dat daaraan slechts gedacht kon worden, wanneer de bisschop van Gent aan de daarvoor vereiste formaliteiten zou hebben voldaan. De bisschop kon zich voor zijn nalatigheid in deze niet beroepen op de moeilijke staatkundige omstandigheden, want zijn collegae van Luik en Namen hadden zich in nagenoeg dezelfde omstandigheden bij gelegenheid van benoemingen voor Maastricht en Luxemburg wel aan hun verplichtingen gehouden. Het leek hem niet meer dan billijk dat de bisschop van Gent langs die weg het wettig gezag bleef erkennen. Gebeurde dit niet, dan zou men geen enkel verzoek om toekenning van de rijkstoelagen in overweging kunnen nemen. De handhaving van het gezag van de koning liet dit niet toe.

De hiermee uitgestippelde gedragslijn werd enkele weken later al door de feiten achterhaald. In Rome waren de autoriteiten voortvarender te werk gegaan dan men in regeringskringen verwacht had. In de loop van augustus waren het Staatssecretariaat en de Propaganda Fide het onderling eens geworden over de te volgen

1) ARA, R.K. Eredienst, I.c.

2) Ib.

3) Ib.; zij profiteerden van de gelegenheid om De Pélichy te verzoeken aan hun nieuwe pastoor dezelfde toelage te verlenen als aan zijn voorganger.

gedraglijn.¹ Zij achtten het in de gegeven omstandigheden het beste dat de bisschop van Gent zijn jurisdictie over het zeeuws-vlaamse deel van zijn bisdom aan Mgr Antonucci overdroeg tot het moment, waarop een definitieve regeling van de politieke status van dit gebiedsdeel zou zijn getroffen. De bisschop werd hiervan in kennis gesteld en deze richtte zich op 9 september tot Antonucci om zich onmiddellijk aan de ontvangen directieven te conformeren.² Op 17 september bracht Antonucci van zijn kant de regering op de hoogte met de mededeling dat hij benoemd was tot bisschoppelijk commissaris „pour tout ce qui regarde la partie de son (Van de Velde's) diocèse en Zélande”.³ Weer enkele dagen later ⁴ deed De Pélichy hiervan mededeling aan de koning en sprak daarbij als zijn verwachting uit dat de getroffen regeling de koninklijke goedkeuring zou wegdragen, omdat zij immers in alle opzichten voorzag in de moeilijkheden die als gevolg van de staatkundige gebeurtenissen op kerkelijk gebied waren ontstaan.

Hoewel een afdoend antwoord op zijn vraag hieromtrent uitsluitel te krijgen nog een tijdlang uitbleef, wendde De Pélichy zich tot Antonucci met het verzoek, zo gauw hij enigszins met het hem toevertrouwde gebiedsdeel bekend was geraakt, zo gedetailleerd mogelijke gegevens aan het Directoraat-Generaal te verstrekken over de geestelijken die in aanmerking konden komen voor uitbetaling van de hun toekomende rijkstoelagen.⁵ Op 15 november was hij in staat daarover een rapport aan de koning aan te bieden en reeds de volgende dag kreeg hij bij K.B. de volmacht de geëigende maatregelen te treffen ten gunste van de sedert eind 1830 benoemde desservanten en vicarissen die door omstandigheden geen uitbetaling van hun toelagen hadden gekregen.⁶ Per K.B. van 27 februari 1833 ⁷ werd ten slotte het koninklijk fiat uitgesproken over de regelingen die met betrekking tot de zeeuws-vlaamse geestelijkheid

1) Over het verloop van de besprekingen te Rome heb ik geen nauwkeuriger inlichtingen kunnen achterhalen.

2) Archief b. Gent, l.c., 212; op dezelfde dag deed hij de dekens van Hulst en Eeklo mededeling van de getroffen maatregel, l.c., 263-264.

3) ARA, R.K. Eredienst, l.c.

4) Ib.; d.d. 21 september.

5) Antonucci voldeed aan dit verzoek op 29 oktober, cfr archief b. Breda, doos 627; de bisschop van Gent had hem op 25 september de nodige gegevens verstrekt, cfr archief b. Gent, l.c., 266.

6) ARA, Staatssecretariaat, 3752, nr 70; op 23 november verzocht hij Antonucci de betrokkenen op de hoogte te brengen, cfr archief b. Breda, doos 627.

7) ARA, R.K. Eredienst, 1181, doss. 83; ik heb niet kunnen achterhalen, waaraan dit lange uitstel moet worden toegeschreven.

waren getroffen. Althans voor een deel van de omstreden gebiedsdelen was daarmee aan alle onzekerheid op het vlak van de kerkelijk-politieke verhoudingen een eind gemaakt.

Men zou verwachten dat de welwillende houding die de autoriteiten te Rome in deze aangelegenheid aan de dag gelegd hadden, voor de regering aanleiding zou hebben gevormd om voor de andere twee gebieden, die zich in een soortgelijke positie bevonden, zonder verder uitstel een regeling te gaan nastreven. Het advies van de departementen van Buitenlandse Zaken en van Justitie van 17 maart had deze weg aanbevolen. Het gebeurde echter niet. Hieruit valt op te maken, hoe weinig consequent het optreden van de regering in deze was. Van een konstante beleidslijn valt niet veel te bespeuren. Veeleer was het zo dat de in Den Haag ontplooiden initiatieven in meerdere of mindere mate afhankelijk waren van toevallige omstandigheden.

De zaak Luxemburg kwam eerst in de tweede helft van het jaar 1833 aan de orde en wel naar aanleiding van de benoeming van een nieuwe bisschop voor het bisdom Namen.¹ Deze benoeming vormde een onderdeel van het door Rome in de voorafgaande jaren na aanvankelijke aarzeling steeds beslister gevoerde beleid om in het onafhankelijk geworden België orde op zaken te stellen, zonder daarbij de nederlandse regering en met name de koning zelf al te zeer voor het hoofd te stoten. Dit streven was redelijk, omdat als gevolg van de gebeurtenissen van 1830 de toch al uiterst langzaam verlopen uitvoering van het concordaat van 1827 volledig in het slop was geraakt. Belangrijke en dringende zaken bleven daardoor onopgelost. Het was te begrijpen dat de kerkelijke leiders in België het voortduren van deze situatie zeer ongewenst achtten en daarom alles in het werk stelden om in Rome de vereiste regelingen te verkrijgen. Ook de belgische regering zag dit laatste, ondanks de door haar nadrukkelijk geproclameerde neutraliteit in dit soort zaken, graag gebeuren, omdat een duidelijke stellingname van de romeinse autoriteiten een bijdrage kon leveren om de nog wankelende positie van de nieuwe staat in internationaal verband te verstevigen. Het was daarbij vanzelfsprekend dat men in Rome graag gebruik wilde maken van de mogelijkheden die het nieuwe regiem bood om reeds lang slepende zaken tot een oplossing te brengen. De nederlandse

1) H. WAGNON, *Le Saint-Siège et la nomination des évêques belges au lendemain de la Révolution de 1830*, in: Misc. in hon. Alb. de Meyer, 2, Leuven 1946, 1248-1267.

gezant in Rome, graaf Van Liedekerke de Beaufort ¹, zag dit goed in en men kan dan ook in zijn naar Den Haag gestuurde dépêches de zorg bespeuren om zo zorgvuldig mogelijk alles te rapporteren wat als een tegemoetkoming aan de belgische verlangens kon worden geïnterpreteerd.

Reeds op 14 oktober 1830 ² liet hij weten dat de belgische opstand in allerlei kringen in Rome veel sympathie genoot, omdat daar nu eenmaal een onuitroeibaar waanbeeld heerste dat de opstand was uitgebroken „pour affranchir la religion du joug qui pèse encore sur elle”. Weliswaar deelde de paus persoonlijk deze zienswijze niet, zoals hem uit verschillende gesprekken met hem gebleken was, maar hij achtte de overheersende opinie niettemin zeer gevaarlijk voor de nederlandse belangen. Veel waarde hechte hij overigens niet aan dit soort verklaringen van de paus. Toen er namelijk enkele maanden later geruchten circuleerden dat de paus een speciale breve gericht zou hebben aan het adres van de belgische clergé, waarin hij zijn afkeuring uitsprak over alle geestelijken die middellijk of onmiddellijk aan de opstand hadden meegewerkt, berichtte hij op 17 mei 1831 dat deze geruchten volkomen uit de lucht gegrepen waren ³ en liet er de nuchtere opmerkingen op volgen: „D’ailleurs, soyons de bonne foi, la cour de Rome ne saurait au fond voir de mauvais oeil les efforts auxquels se livrent les peuples pour se soustraire à la domination de souverains ne professant pas la religion catholique, et loin qu’on déverse ici du blâme sur la conduite tenue par notre clergé dans ces derniers temps, elle y reçoit au contraire des éloges: on est encore persuadé, malgré tant d’actes pour prouver le contraire, que le catholicisme était persécuté chez nous, ou du moins que son existence y était sans cesse menacée”.

In dit verband was het van grote betekenis dat de houding van het voorlopig bewind om aan de Kerk volledige vrijheid van handelen te laten, o.m. op het terrein van de benoemingen voor hoge kerkelijke posten, op 5 februari 1831 door het Nationaal Congres werd bevestigd en grondwettelijk vastgelegd.⁴ Rome kreeg daar-

1) Nw Ned. Biogr. Wbk, VII, cc 745-746.

2) ARA, BuZa, 621.

3) ARA, BuZa, 865; 868; een pauselijke breve over de opstand in Polen, op verzoek van de russische regering aan de poolse bisschoppen gericht, schijnt de aanleiding te zijn geweest van dit soort geruchten; volgens Van Liedekerke zouden correspondenten van een aantal franse bladen deze breve beschouwd hebben als een pauselijke interventie ten gunste van koning Willem I.

4) E. HUYTTEN, *Discussions du Congrès National de Belgique*, 1830-1831, II, Bruxelles 1844, 471.

door in deze tot dan toe zo omstreden zaak volledige vrijheid van handelen. Dit had al onmiddellijk praktische betekenis, omdat op 15 januari de aartsbisschop van Mechelen, Mgr De Méan, overleed, waardoor de belangrijkste zetel van het Verenigd Koninkrijk vakant werd.¹ Enkele weken later, nl. op 25 maart, overleed ook de bisschop van Namen, Mgr Ondernard², zodat voor een tweede zetel in een vacature voorzien moest worden. Dit plaatste Rome voor een moeilijk dilemma. Iedere maatregel van de Heilige Stoel in deze aangelegenheid buiten de nederlandse regering om kon door deze geïnterpreteerd worden als een duidelijk partij kiezen voor een door haar als opstandig en onwettig beoordeeld bewind. Iets wat Rome kost wat kost wenste te voorkomen, ook op grond van de overweging dat de levensvatbaarheid van het onafhankelijk België nog lang niet vaststond. Wanneer echter de benoemingen voor beide zetels zouden plaats hebben in overleg met de nederlandse regering, dan zou dit zonder twijfel op zijn minst het ongenoegen oproepen van het belgisch bewind en dit misschien er zelfs toe brengen de benoemingen niet te erkennen. Van de andere kant was het onmogelijk beide zetels voor onbepaalde tijd onbezet te houden.

Een uitweg uit deze dwangpositie kwam van de man die zo'n grote rol had gespeeld bij de onderhandelingen over de doorvoering van het concordaat van 1827, Mgr Capaccini. Deze adviseerde de Heilige Stoel vanuit Londen, waar hij in verband met de belangrijke conferentie over de status van de twee nederlandse gebiedsdelen zijn verblijf had gevestigd³, om zonder inmenging van welke

1) De dood van Mgr De Méan had onverwachte consequenties voor het Land van Ravenstein en Megen. Dit gebied had deel uitgemaakt van het oude bisdom Luik dat krachtens het concordaat van 1801 werd opgeheven. Mgr. De Méan de laatste prins-bisschop van Luik, behield echter als ordinarius de administratie over het Land van Ravenstein en Megen, omdat dit gebied in 1801 nog geen deel uitmaakte van het territorium van de franse republiek. Deze situatie bleef voortbestaan, ook nadat De Méan in 1817 tot aartsbisschop van Mechelen was aangesteld (Nat. Biogr. Wbk, II, Brussel 1966, 531-541). Het bestuur ter plaatse werd in zijn naam uitgeoefend door Arn. Ed. Borret (Nw Ned. Biogr. Wbk., I, 422). Na de dood van Mgr De Méan werd Borret door Rome benoemd tot apostolisch vicaris. Het schijnt dat dit gebeurde buiten iedere bemoeienis van de nederlandse regering om. Op 25 augustus legde De Péligny een verzoek om agreatie, dat hij van Antonucci had ontvangen, aan de koning voor, die per K.B. van 26 augustus 1831 de benoeming welgevallig verklaarde (ARA, BuZa, 677). Daarmee kwam automatisch een einde aan het bestuur van een belgisch kerkvorst over een nederlandse gebied.

2) Hij was sinds 1828 bisschop van Namen; cfr ALBERS, o.c., 261vv.

3) Hij werd in november 1830 gedwongen om het koninkrijk te verlaten, onder verdenking dat hij mede verantwoordelijk was voor de stellingname van de belgische geestelijkheid ten gunste van de revolutie: WAGNON, art. cit., 1250.

regering ook zo spoedig mogelijk bisschoppen voor de twee vakante zetels te benoemen¹ zelfs in de veronderstelling dat het concordaat van 1827 ook na de gebeurtenissen van 1830 van kracht was², kon daartegen geen enkel redelijk bezwaar worden ingebracht. Het concordaat zelf verschafte immers voor de voorgestelde procedure de juridische basis met de bepaling dat de aan de nederlandse koning bij benoemingen toegekende rechten eerst van kracht zouden worden, wanneer de oprichting van de verschillende in het concordaat voorziene bisdommen en de bijbehorende kathedrale kapittels was voltooid.³ Aan deze voorwaarde was in 1831 nog steeds niet voldaan. Deze procedure hield bovendien geen enkele beslissing in ten aanzien van het wettig of onwettig karakter van de belgische regering. Zelfs wanneer men rekening zou willen houden met een eventueel herstel van het gezag van de nederlandse regering over de opstandige gebiedsdelen, dan nog zou men van die kant geen enkel gegrond verwijt kunnen maken aan het adres van de Heilige Stoel wegens de gevolgde gedragslijn.

Het voorstel van Capaccini verwierf de instemming van Rome en in de loop van april 1831 volgde de benoeming van Mgr Sterckx voor de zetel van Mechelen.⁴ Hij had vooral als vicaris-generaal van Mgr De Méan zijn sporen verdiend. Capaccini kreeg de opdracht om de nieuwe aartsbisschop van zijn benoeming op de hoogte te stellen en hem tegelijk te polsen over een geschikte kandidaat voor de zetel van Namen. Uit dit laatste kan worden opgemaakt dat de autoriteiten in Rome ook deze zetel zo spoedig mogelijk bezet wensten te zien. Capaccini kweet zich op 27 mei van zijn taak⁵ en kreeg reeds enkele dagen later het antwoord van Mgr Sterckx binnen. Deze deelde hem mee dat hij zijn benoeming aanvaardde, ter-

1) WAGNON, art. cit., 1251.

2) Voor de kwestie of een concordaat nog geldingskracht houdt, wanneer de contracterende partijen wisselen, zij hier eens en voorgoed verwezen naar de uitvoerige behandeling van deze kwestie door H. WAGNON, *Concordats et droit international*, Gembloux 1935.

3) Cfr ALBERS, o.c., I, 539; WAGNON, art. cit., 1252-1253; volgens een andere bepaling behield Rome zich het recht voor bij de eerste vacatures die zich na de ratificatie van het concordaat zouden voordoen over te gaan tot een benoeming zonder enige inmening van de regering, cfr ALBERS, o.c., I, 540. Voor de zetel van Mechelen kon Rome zich ook nog op deze bepaling beroepen.

4) CH. TERLINDEN, *L'élévation d'Engelbert Sterckx au siège archiépiscopal de Malines*, in: *La vie diocésaine*, 3 (1909) 65-76; 229-238 geeft hierover nadere bijzonderheden; cfr ook SIMON, *Le cardinal Sterckx* etc., I, 78vv.

5) WAGNON, art. cit., 1264.

wijl hij Mgr Barrett, vicaris-generaal van Luik ¹, als de meest geschikte kandidaat aanwees voor de zetel van Namen. Eerst toen rezen er moeilijkheden. De plechtige preconisatie van beide prelaten bleef uit. Naar alle waarschijnlijkheid was de politieke ontwikkeling in de zomermaanden van 1831 er de oorzaak van. Door de Tiendaagse Veldtocht van augustus was het voortbestaan van het onafhankelijk België, dat sinds juli koninkrijk was, onzeker geworden. Zelfs toen door de interventie van Frankrijk de veldtocht moest worden gestaakt, schenen de verschillende europese mogendheden onzeker geworden te zijn over de levensvatbaarheid van een regiem dat zo kwetsbaar was gebleken. In het najaar van 1831 volgde echter een kentering. Op 14 oktober werd België het te Londen uitgewerkte tractaat van XXIV artikelen opgelegd als voorwaarde voor internationale erkenning. Een maand later aanvaardde de nieuwe staat deze voorwaarde. Hoewel koning Willem I bleef weigeren zich bij de daardoor ontstane situatie neer te leggen, ratificeerden de betrokken mogendheden de een na de ander de gesloten overeenkomst. Rusland sloot de rij op 4 mei 1832.²

Door deze ontwikkeling waren voor de Heilige Stoel de voornaamste hindernissen om op de ingeslagen weg voort te gaan verwijderd. De plechtige preconisatie van Mgr Sterckx volgde op 24 mei 1832.³ Rome beperkte zich voorlopig daartoe, vermoedelijk met de bedoeling reakties van nederlandse kant af te wachten. Deze bleven echter uit, althans op officiële niveau. Weliswaar lag het aanvankelijk in de bedoeling om officiële tegen de benoeming van de nieuwe aartsbisschop te protesteren. Op 26 maart ⁴ schreef de minister van Buitenlandse Zaken in antwoord op berichten van de nederlandse gezant, die de regering van de aanstaande benoeming op de hoogte brachten, dat de koning verlangde „que vous protestiez de la part de Sa Majesté par écrit contre la nomination susdite, qui a eu lieu sans contact avec Sa Majesté et par une bulle, contenant le nom du Prince Léopold de Saxe Cobourg, et que vous déclariez, que le Roi ne reconnaît pas cette nomination, et que S.M. a éprouvé un chagrin d'autant plus vif de l'envahissement de ses droits, que cet acte se trouve en opposition directe avec l'énergie et la dignité que le Saint Père déploie pour maintenir ses propres droits souverains”. Voordat de gezant deze brief ontving kon hij

1) DHGE, 6, cc. 918-919; Biogr. Nat., X, cc. 145-148.

2) WAGNON, art. cit., 1264, n. 4.

3) WAGNON, art. cit., 1264.

4) ARA, BuZa, 1509.

berichten dat hij er langs indirecte weg in geslaagd was de naam van de belgische koning uit de benoemingsbulle te doen verwijderen.¹ Na ontvangst van de instructie van de minister van Buitenlandse Zaken vroeg hij dan ook op 16 april of het nu nog zin zou hebben een officiël protest in te dienen.² Hij meende er van te kunnen uitgaan dat een dergelijk protest toch niets zou uithalen. Vermoedelijk heeft de minister daarna niet meer geïnsisteerd.

De Heilige Stoel besloot daarop voorzichtig verder te gaan op de ingeslagen weg. In de loop van november werden er kontakten gelegd met een naar Rome afgevaardigde vertegenwoordiger van de belgische regering, vicomte Vilain XIII.³ Dit feit op zich betekende een nederlaag van de nederlandse gezant die zich in de voorafgaande maanden had ingespannen om de erkenning van een diplomatiek vertegenwoordiger van een naar nederlandse overtuiging onwettige regering te voorkomen.⁴ Hij had zeer goed gevoeld dat dit praktisch al zou neerkomen op een erkenning ook van de regering die door deze afgevaardigde werd vertegenwoordigd. Een de facto-erkenning van de belgische staat was dan ook een van de eerste resultaten die Vilain boekte. Kardinaal Bernetti vaardigde op 25 november 1832 een instructie uit aan alle functionarissen van de pauselijke staat, waarin hij voorschreef „que les sujets et le drapeau du Souverain belge devront recevoir dans les domaines de Sa Sainteté, le traitement amical et les honneurs qu' on a coutume d'accorder à des Gouvernements reconnus et amis.”⁵ Vilain verlangde echter meer. Hij beschouwde het als een van zijn voornaamste taken de nietigverklaring van het concordaat van 1827, voor zover het België betrof, te bereiken. Bij een eerste ontmoeting met de paus leek het er op dat dit gemakkelijk haalbaar zou zijn. Op 23 november berichtte hij dat de paus bij gelegenheid verklaard had: „Depuis la promulgation de la Constution le concordat de 1826 (sic) n'existe plus pour la Belgique. . . Je vous charge d'exprimer au roi toute ma reconnaissance de la loyauté avec laquelle il maintient l'article de la Constitution qui a rendu a l'Eglise son indépendance du pouvoir civil et au Saint-Siège ses droits sur le gouvernement de l'Eglise. La religion est parfaitement libre en Belgique. . . Le clergé belge

1) Bericht van 21 maart 1832; ARA, BuZa, 899.

2) ARA, BuZa, geheim 1588.

3) P. VAN ZUYLEN, *La première mission du vicomte Vilain XIII à Rome*, in: La revue générale, 33 (1930) 31-48; in het bijzonder 35vv; cfr ook de inleiding van A. SIMON, *Documents relatifs à la nonciature de Bruxelles (1834-1838)*, Bruxelles 1958.

4) Cfr o.m. zijn brieven van 16 september en 10 oktober 1832, ARA, BuZa, 1511.

5) VAN ZUYLEN, art. cit., 35.

est un très excellent clergé.”¹ Toen Vilain echter bij kardinaal Bernetti aanklopte om een officiële verklaring over deze zienswijze te verkrijgen, werd het hem duidelijk dat de kardinaal en zijn secondant Capaccini, die inmiddels naar Rome was teruggekeerd², een veelvoud van bezwaren koesterden. Bij een tweede bezoek aan de paus bleek ook deze inmiddels van gedachte veranderd. In een uitvoerig rapport over zijn werkzaamheden verklaarde Vilain op 25 november: „Capaccini lui avait fait sa leçon; je le trouvai réservé, hésitant et montrant une grande crainte de pousser le Roi Guillaume aux derniers excès contre les catholiques en Hollande.”³ Hij zag daarop wel in dat de nietigverklaring van het concordaat een niet haalbare zaak zou zijn en besloot daarom zijn activiteiten te richten op een maatregel die „le détruisit de fait”, nl. de oprichting van het in het concordaat zelf voorziene bisdom Brugge buiten iedere inmenging van koning Willem I om. Ook hiertegen koesterde men in Rome bezwaren, zoals hij in hetzelfde verslag berichtte. „On m’a répondu que le Pape est le Père des catholiques hollandais comme des catholiques belges. Le Diocèse de Bruges comprenant toute la Flandre Zélandaise, si nous nommions, en dépit du Concordat de 1826, un évêque titulaire, le Roi Guillaume ne lui permettrait certainement pas d’administrer la partie du diocèse qui est en sa possession, au lieu qu’avec un coadjuteur, qui n’est qu’un commissaire épiscopal, nous avons l’espoir qu’il n’y mettra pas obstacle.”⁴

Deze stellingname van romeinse kant moet verrassend genoemd worden. De Heilige Stoel had immers enkele weken tevoren de wensen van de nederlandse regering om Zeeuws-Vlaanderen aan het gezag van de bisschop van Gent te onttrekken ingewilligd. Bovendien was in het concordaat voorzien dat het territorium van het op te richten bisdom Brugge de provincie West-Vlaanderen zou omvatten, waaronder Zeeuws-Vlaanderen niet ressorteerde.⁵ Misschien hielden de romeinse autoriteiten bewust deze slag om de

1) Gecit. bij H. HAAG, *Les origines du catholicisme libéral en Belgique (1789-1839)*, 161, n. 5.

2) Smalend liet Van Liedekerke zich in een brief van 6 september 1831 over hem uit: „Quelques-uns le considèrent comme une espèce de messie politique qui va venir sauver le monde romain”, ARA, BuZa, 880.

3) VAN ZUYLEN, art. cit., 35-36.

4) *Ib.*, 37.

5) In Brussel was men daarvan op de hoogte. Op 15 december 1832 schreef Nothomb aan Vilain: „Quant à l’objection tirée de la position des catholiques de la Flandre Zélandaise, je n’en pèserai pas la valeur; j’avouerai que jusqu’ici, j’avais pensé que ces catholiques relevaient du diocèse de Bois-le-Duc”; cfr VAN ZUYLEN, art. cit., 38.

arm, omdat zij eerst wilden afwachten of de nederlandse regering wel haar goedkeuring zou hechten aan de beschikking betreffende Zeeuws-Vlaanderen. Hoe het ook zij, Vilain wist niets meer te bereiken dan de benoeming van een coadjutor voor de bisschop van Gent. Tijdens een consistorie van 17 december 1832 werd F. R. Boussen, kanunnik van het kathedraal kapittel van Gent, benoemd tot bisschop van Ptolemais i.p.i. met de opdracht Mgr Van de Velde bij het bestuur van zijn uitgestrekt bisdom bij te staan. Op 20 december stuurde Van Liedekerke, die de aktiviteit van Vilain van nabij was blijven volgen, hierover een kort bericht naar Den Haag met toevoeging van de *Atti del consistoro*.¹

Na deze mislukking richtte Vilain zijn aktiviteit op de reeds lang slepende zaak van de vakante zetel van Namen met de bedoeling om minstens hierin een tastbaar resultaat te bereiken. Het is niet duidelijk of hij daarbij handelde in overeenstemming met de instructies die hij bij zijn afvaardiging naar Rome had ontvangen. Zeker is echter dat de belgische regering de gang van zaken op dit terrein van groot belang achtte, hoe uitdrukkelijk ook de nieuwe staat in zijn grondwet had afgezien van iedere inmenging in het kerkelijk benoemingsbeleid. Van romeins standpunt uit bezien vormde de bezetting van de zetel van Namen een nog neteliger vraagstuk dan de oprichting van een zetel te Brugge. Tot het territorium van het bisdom Namen behoorde immers zeker een van de gebieden, waarover de twee partijen het tot dan toe niet eens hadden kunnen worden. De romeinse autoriteiten beseften echter wel dat een benoeming niet lang meer kon uitblijven, wilde men in het bisdom zelf een komplette chaos voorkomen. Vilain liet niet na gedurende zes weken op dit aambeeld te blijven hameren en hij slaagde er in de Heilige Stoel er van te overtuigen dat men de risicos aan een benoeming verbonden maar moest nemen.²

Vanzelfsprekend ontsnapte ook deze bemoeienis niet aan de aandacht van de nederlandse gezant. Op 16 februari 1833³ berichtte hij vernomen te hebben dat de paus besloten was spoedig tot de benoeming van Mgr Barrett over te gaan. Hij had de indruk dat dit het resultaat was van, zoals hij het omschreef, „les insinuations officieuses de Mr de Vilain” en de aandrang die Capaccini was gaan uitoefenen om de bezetting van de zetel van Namen tot een goed einde te brengen. De laatste was hem trouwens zelf komen opzoe-

1) ARA, BuZa, 926.

2) Cfr zijn bewogen verslag over deze aangelegenheid bij VAN ZUYLEN, art. cit., 39-40.

3) ARA, BuZa, 932.

ken om hem mee te delen dat de paus reeds in principie daartoe besloten had om zo aan de steeds toenemende anarchie in het bisdom een einde te maken. De enige reden waarom de zaak zo lang was aangehouden was „par déférence pour Sa Majesté et dans l'espoir qu'il serait conclu un arrangement définitive entre la Hollande et la Belgique.”

Van Liedekerke liet weten dat hij zich goed kon verenigen met het aangevoerde motief om in Namen orde op zaken te gaan stellen. De vicarius capitularis, Mr de Cuvelier ¹, was zo goed als blind en geheel afhankelijk van een jonge priester, een zekere Collard, „ayant bien un certain degré d'instruction, mais sans pratique, ni expérience, qui fait toute la besogne aidé de quelques ecclésiastiques de son âge.” Wat de voorgestelde kandidaat betrof, beschikte hij over slechts vage herinneringen aangaande diens optreden in het bisdom Luik, maar hij meende desondanks het volgende oordeel over hem en zijn aanstaande benoeming te kunnen uitspreken: „Il s'est toujours montré hostile aux sages mesures du gouvernement, dévouement dont il n'est pas surprenant qu'on le récompense aujourd'hui. D'un autre côté il est assez naturel que le haut clergé belge ne perde pas de temps pour se compléter, en n'admettant dans ses rangs que les sujets connus par leur constante opposition sous l'ancien ordre de choses.”

Deze berichtgeving bleef in Den Haag niet zonder uitwerking. Na beraadslaging over en weer, waarbij Stifft ², die na de plotselinge dood van de Gouverneur van Luxemburg Willmar in 1831 was aangesteld tot intiem raadgever van de koning in alle zaken betreffende het Groot-Hertogdom, een grote rol speelde, kreeg de kommandant van de vesting Luxemburg, De Goedecke, op 13 maart de instructie „zich door alle in handen hebbende middelen te verzetten tegen de uitoefening in het Groothertogdom van de bisschoppelijke functiën, waartoe de geestelijke J. A. Barrett te Namen zoude willen overgaan.” ³ Uiteraard bleef deze instructie geheim, maar men kan zich op goede gronden afvragen of Rome de benoeming

1) DONCKEL, O.C., 129-130.

2) Hij resideerde in Den Haag. In Luxemburg zelf kwam het bestuur in handen van De Goedecke als voorzitter van een regeringscommissie, bestaande uit 10 leden, cfr MERSCH, O.C., 94-95. Deze regeling werd getroffen in overeenstemming met een K.B. van 31 december 1830 waarbij Willem I verordende dat Luxemburg voortaan onder eigen bestuur zou komen, cfr CALMÈS, *Le Grand-Duché de Luxembourg dans le Royaume des Pays-Bas* (1815-1830), Bruxelles 1932, 163; id., *Le Grand-Duché de Luxembourg dans la révolution belge* (1830-1839), Bruxelles 1939, 120.

3) ARA, BuZa, 945.

van Barrett toch weer niet op de lange baan zou hebben geschoven, wanneer de Heilige Stoel op de hoogte was gekomen van deze vooruitzichten. In ieder geval was zij volkomen onkundig van de obstructiepolitiek die Den Haag wenste te gaan voeren, wanneer de benoeming doorgang zou vinden. Dit laatste had plaats op 15 april.¹ Tijdens een consistorie van die dag werd Mgr Barrett als bisschop van Namen plechtig gepreconiseerd. De graaf Van Liedekerke berichtte hierover reeds de volgende dag en vatte als volgt zijn oordeel samen: „Ainsi voilà le haut clergé belge porté au complet selon les vues de la Cour de Rome, c'est-à-dire par des prêtres aux doctrines pures et zélés défenseurs des intérêts ultramontains; ce qui n'empêche d'ailleurs que les uns n'aient trahi récemment un serment solennel, et que les autres, soit par des voies détournées, soit ouvertement, n'aient sans cesse agi contre le gouvernement légitime auquel ils étaient soumis.”² Het was duidelijk dat de nieuwe bisschop een moeilijke tijd te wachten stond, wanneer de nederlandse autoriteiten hem met een dergelijke gezindheid tegemoet zouden gaan treden.

Dit liet niet lang op zich wachten. Nadat Barrett op 5 juni 1833³ in zijn bisschopsstad was geconsacreerd, richtte hij zich op 26 juni met een eerste herderlijke brief tot al zijn diocesanen.⁴ Op 7 juli rapporteerde De Goedecke uitvoerig aan Stifft over de reacties die er op deze brief binnen de vestingstad waren gekomen.⁵ De dag tevoren had hij geconfereerd met de pastoors van de drie kerken.⁶ Van der Noot, pastoor van de hoofdkerk Sint Pieter⁷, had hem meegedeeld dat hij de brief niet langs officiële weg had ontvangen en dat men hem ook niet voldoende in zijn kwaliteit als leider van het kanton Luxemburg had erkend. Een secretaris van de nieuwe bisschop had hem slechts een aantal exemplaren van de tekst voor hemzelf en zijn kapelaans gestuurd. Volgens de bestaande gewoontes had de

1) DONCKEL, o.c., 130.

2) ARA, BuZa, 937.

3) Biogr. Nat., 1, c. 731; DHGE 6, c. 918 geeft 15 juni, Donckel 16 juli.

4) M. BLUM, *Summarischer Inhalt aller von den kirchlichen Oberbirten des Grossherzogtums Luxemburg seit dem französischen Konkordate bis zum Erscheinen des 'Kirchlichen Anzeigers' erlassenen Aktenstücke*, Luxemburg 1910.

5) ARA, BuZa, 945.

6) Over de parochiële indeling in de stad Luxemburg, cfr J. P. KOLTZ, *Geschichte der Stadt und Festung Luxemburg*, I, 330-345.

7) Na de dood van pastoor Neunheuser was hij vicaris-generaal voor Luxemburg; voor meer bijzonderheden over zijn levensloop cfr DONCKEL, o.c., 132-133; Biographie Luxembourggeoise, Bruxelles 1861, 186-188.

bisschop voorgeschreven dat de brief op de eerstvolgende zondag zou worden voorgelezen en dat daarmee de verschillende richtlijnen, die er in voorkwamen, van kracht zouden worden. De pastoor had de kommandant meegedeeld dat hij zich daaraan niet gebonden achtte. Hij had verklaard: „Nous sommes... dans une position extrêmement difficile: nous reconnaissons qu'il y a omission d'une forme civile dans la nomination du nouvel évêque; d'un autre côté, la discipline de l'église nous place d'une manière absolue sous sa juridiction spirituelle.” Niettemin had hij er aan toegevoegd dat hij zich, gezien het standpunt dat de nederlandse regering innam, zou onthouden van iedere maatregel die in de brief was voorgeschreven. De mededelingen van De Goedecke over de instructies die hij had ontvangen hadden kennelijk hun doel niet gemist, hoezeer zij ook de geestelijkheid van de stad in een dwangpositie plaatsten. De pastoor van de Sint Michiel, Ambrosy, had zich volledig in de geest van zijn collega uitgesproken, maar ook hij voorzag de moeilijkheden die er uit zouden voortkomen „en ajoutant qu'il connaissait l'importance de voir l'autorité ecclésiastique marcher d'accord avec l'autorité civile.” Ook de desservant van de Sint Jan Maeyz ¹ deelde deze zienswijze, maar achtte het in de gegeven omstandigheden noodzakelijk zich aan de zienswijze van de regering te conformeren. De Goedecke drukte daar zijn tevredenheid over uit. Hij verwachtte echter wel dat de geestelijkheid buiten de stad zich aan de voorschriften van de bisschop zou houden. Hij kon dit wel niet verhinderen, maar hij stelde in het vooruitzicht dat hij er scherp op zou toezien dat minstens de geestelijken van de stad de beloften, die door de drie voornaamsten onder hen waren gedaan, zouden nakomen en er niet onder de druk van anderen op zouden terugkomen.

Niet lang daarna kon hij meedelen dat zijn verwachtingen waren uitgekomen. In een bericht van 13 juli ² liet hij Stifft weten dat de geestelijken buiten de stad de bevelen van de bisschop inderdaad hadden opgevolgd. Men had er hem op attent gemaakt dat zij meenden er van te kunnen uitgaan dat de koning van iedere inmenging in het benoemingsbeleid had afgezien. Krantenartikelen van een jaar tevoren over de benoeming van Mgr Sterckx tot aartsbisschop van Mechelen hadden hen in die waan gebracht. „Que cette erreur soit répandue méchamment par les uns, de bonne foi par les

1) Een uitvoerige biografie in: Biogr. Nat. du pays de Luxembourg, 4e fasc., Luxembourg 1952, 428-456.

2) ARA, BuZa, 945.

autres, j'ai cru devoir vous en rendre compte." Zonder nog nadere instructies af te wachten vaardigde hij enkele dagen later, op 16 juli ¹, een verordening uit waarin hij aan de geestelijkheid van het Groot-Hertogdom verbood het gezag van de nieuw-benoemde bisschop te erkennen. Hij achtte zich hiertoe blijkbaar bevoegd op grond van de instructies die hij al op 13 maart had ontvangen.

In Den Haag waren de uit Luxemburg ontvangen berichten inmiddels het voorwerp geworden van beraad op het hoogste niveau. In opdracht van het Staatssecretariaat had Stiffert op 12 en 17 juli ² de berichten van 7 juli aan de departementen van Buitenlandse Zaken en van Justitie doorgestuurd met het oog op een gezamenlijk rapport aan de koning. Op 18 juli kweten de twee betrokken ministers zich van hun taak.³ Zij spraken er hun voldoening over uit dat door de toezeggingen van de geestelijken binnen de vesting de voornaamste moeilijkheden al uit de weg geruimd waren. Zij zagen geen reële mogelijkheid om de geestelijken buiten de stad er toe te bewegen zich eveneens niet gebonden te achten aan het gezag van de bisschop. Naar hun overtuiging behoefde er dan ook voorlopig niets te gebeuren. De Goedecke kon eventueel gemachtigd worden om de geestelijkheid binnen de stad te laten weten dat de koning „met welgevallen hunne bereidwilligheid heeft vernomen om het burgerlijk gezag te ondersteunen." Dit zou hen in hun houding kunnen versterken. Stiffert liet echter de volgende dag al weten dat de zaak toch niet zo eenvoudig lag als de twee ministers veronderstelden.⁴ De niet-erkenning van het gezag van de bisschop zou de geestelijkheid van de stad wel degelijk voor bijzondere moeilijkheden plaatsen en het leek hem dus onontbeerlijk om met het oog daarop de nodige voorzieningen te treffen.

Berichten uit Luxemburg stelden hem spoedig daarop in het gelijk. Op 25 juli stuurde De Goedecke een omvangrijk dossier naar Den Haag ⁵, waarin hij een aantal stukken had opgenomen betreffende een legaat dat een zekere Pierre Olinger op 22 mei per notariële akte ten bate van de Sint Pieterskerk had laten vastleggen. De kerkfabriek had zich overeenkomstig art. 59 van een decreet van 31 december 1809 tot het bisdom gewend om de volmacht te krijgen

1) DONCKEL, O.C., 130; WAGNON, art. cit., 1260, n. 1.

2) ARA, l.c.

3) ARA, BuZa, geheim 1516.

4) ARA, BuZa, 1516.

5) ARA, R.K. Eredienst, 1182, doss. 118; al de hier genoemde stukken over deze zaak bevinden zich, tenzij anders wordt aangegeven, in dit dossier.

dit legaat te aanvaarden. Deze volmacht werd door de toen reeds geïnstalleerde nieuwe bisschop op 22 juni verleend. Op 1 juli had vervolgens een zitting plaats gehad van de kerkfabriek, waarop besloten was de zaak ter goedkeuring aan de burgerlijke overheid voor te leggen. De stadsraad had zich er op 15 juli voor uitgesproken het verzoek te ondersteunen, waarop burgemeester en schepenen de volgende dag de stukken doorgestuurd hadden aan het opperbestuur van het Groot-Hertogdom, waarvan De Goedecke voorzitter was. Deze had juist die dag de bovengenoemde verordening uitgevaardigd, waarin aan de geestelijkheid verboden werd het gezag van de bisschop op wat voor manier ook te erkennen. Nu dit in feite echter in deze aangelegenheid toch reeds was gebeurd, had hij het met zijn raadsliden beter gevonden om een beslissing op te schorten en deze aan de overheid in Den Haag over te laten. Omdat hij echter wel verwachtte dat er binnenkort wel meer van dit soort zaken zouden komen, leek het hem goed aan te dringen op duidelijke richtlijnen over wat hem in dergelijke omstandigheden te doen stond. Wanneer het tot de mogelijkheden behoorde dat het Groot-Hertogdom binnen afzienbare tijd onder het gezag van een wettig erkend kerkvorst zou komen, dan zou het vanzelfsprekend niet bezwaarlijk zijn om de zaak tot op dat ogenblik aan te houden. Viel dit echter buiten de verwachting, dan zou een speciale voorziening niet kunnen uitblijven. Binnen het kader van het geldend reglement leek hem dit niet zo moeilijk, omdat de rechten die aan de bisschop waren voorbehouden gemakkelijk aan een andere instantie konden worden overgedragen.

Naar aanleiding van de inhoud van dit dossier verklaarde Stifft in een rapport van 29 juli ¹ opnieuw dat nu toch wel duidelijk moest zijn dat de zienswijze van de ministers van Buitenlandse Zaken en van Justitie, zoals zij die hadden neergelegd in hun rapport van 18 juli, geen antwoord had gegeven op de vraag welke maatregelen genomen moesten worden „ten einde de menigvuldige ongerieven voor te komen, welke moeten voortspruiten uit het gemis van een gewestelijk hoofd van het kerkelijk bestuur, en waarvan de brief van de voorzitter ² een en ander had opgegeven.” Het nakomen van het verbod om met de bisschop van Namen contact te onderhouden was zonder nadere voorziening onmogelijk. In een streek met een overwegend katholieke bevolking zou het ontbreken van een wettig erkend gezag onvermijdelijk veel ongerief met zich mee-

1) ARA, Staatssecretariaat, geheim 5761.

2) De Goedecke.

brengen. „Onderbreking van dat gezag kan dus onmogelijk lang bestaan, zonder eene gelijke stoornis na zich te slepen van de tederste familiebelangen.” Ook wanneer de geestelijken van de beste wil bezield zouden zijn – wat zeker niet het geval was – dan zouden zij zich onder druk van de belanghebbenden noodgedwongen toch moeten wenden tot de onwettige bisschop „en ware het ook slechts heimelijk (hem) te erkennen, te meer, daar de onzekerheid der staatkundige gebeurtenissen de vreesachtigen onder hen zal vatbaar maken voor de bedreigingen van den onwettigen bisschop”. De goede gezindheid onder de bevolking zou er ernstige schade van ondervinden. Om dit te voorkomen moest de regering er zo spoedig mogelijk voor zorgen dat Luxemburg onder een ander diocesaan bestuur zou komen. De beste oplossing leek hem het gebied onder de jurisdictie van Trier te brengen.¹ Het verlichte deel van de geestelijkheid en de bevolking had deze wens al lang gekoesterd, omdat men wel wist dat zij dan onder het gezag zouden komen van een bisschop die net zo verlicht was als de vroegere bisschop van Namen en zijn vicaris ultramontaans. Weliswaar waren er onder de meer behoudsgezinden al eerder bedenkingen geopperd tegen al te nauwe betrekkingen met pruisische bisdommen, maar dit behoefde men niet al te ernstig op te nemen, wanneer de bedoelde maatregel slechts van tijdelijke aard zou zijn. Mochten deze bedenkingen echter wel de doorslag geven, dan zou men er misschien aan kunnen denken het Groot-Hertogdom onder het gezag van een der aarts priesters binnen het koninkrijk te brengen „ofschoon dit eenen min gunstigen indruk op de ingezetenen zou te weeg brengen”. Twee dagen later voegde Stifft hier nog aan toe dat het hem goed leek De Goedecke te adviseren de autorisatie van de bisschop van Namen in de zaak van het legaat aan hem te retourneren om zelfs de schijn van erkenning van zijn gezag te voorkomen.²

Weer werden de ministers van Buitenlandse Zaken en van Justitie ingeschakeld om hun mening over dit rapport uit te brengen ter voorlichting van de koning. Zij deden dit zeer uitvoerig op 8 augustus.³ Zij verklaarden het volkomen eens te zijn met de strekking

1) Deze voorkeur voor Trier zou zich in de geschiedenis van Luxemburg meermalen openbaren, o.m. in zake de oprichting van een seminarie, cfr J. GOEDERT, *Jean-Théodore Laurent, vicaire apostolique de Luxembourg (1804-1884)*, in: Biogr. Nat. du pays de Luxembourg, 8e fasc., Luxembourg 1957, 329-332.

2) ARA, R.K. Eredienst, 1182, doss. 118.

3) ARA, BuZa, 1516; Justitie, 4618; Staatssecretariaat, 5761.

van de verordening die De Goedecke op 16 juli had uitgevaardigd, maar gaven wel te kennen dat het moeilijk zou zijn „om zonder zig in grote zwarigheden te wikkelen en ontevredenheid bij de ingezetenen des Groot Hertogdoms te doen ontstaan dat regt streng te blijven handhaven”. Uit de verschillende stukken, o.m. uit een brief van de pastoor van de Sint Michiel ¹, viel wel op te maken dat er onvermijdelijk zaken aan de orde zouden komen, waarbij de tusschenkomst van een bisschop niet kon worden uitgeschakeld, vooral wanneer het ging om kerkrechtelijke aangelegenheden die te Rome geregeld moesten worden. De romeinse autoriteiten hadden deze overwegingen indertijd bij de benoeming van Mgr Sterckx zwaar laten wegen. Hoe gerechtvaardigd het verbod om contact met de bisschop te onderhouden ook was, de strikte handhaving daarvan zou ongetwijfeld de roomsen er toe brengen dit als een aantasting van hun door de grondwet verleende vrijheid te beschouwen. Dit zou de publieke opinie schade toebrengen en dit nadeel maakte het misschien wenselijk oogluikend te dulden „dat de geestelijken in Luxemburg voor alle die bloot spirituele zaken, die zonder tusschenkomst eens Bisschops niet kunnen worden geregeld, met den abt Barrett corresponderen”. Zij waren het echter eens met het standpunt van Stiff dat het wenselijk was de Luxemburgers zo spoedig mogelijk onder het gezag van een wettige bisschop of van een kerkelijke overheid in de noordelijke provincies te brengen. Zij konden zich echter niet verenigen met de voornaamste suggestie die Stiff in dat opzicht had gedaan. Het zou weliswaar wenselijk zijn dat het Groot-Hertogdom onder de jurisdictie van Trier zou komen, maar de verwezenlijking er van leek hen niet mogelijk.² De paus had getoond dat hij het concordaat van 1827 als verbindend bleef beschouwen en de nederlandse regering kon dus zo maar geen veranderingen in deze overeenkomst aanbrengen. Een voorstel in die richting zou bovendien de indruk wekken dat zij de scheiding tussen Holland en België erkende. De enige mogelijkheid zou zijn dat de nederlandse gezant in Rome de paus er toe zou brengen *motu proprio* tot deze maatregel over te gaan. Bij de aanvaarding van deze suggestie zou het tot de taak van de gezant behoren aan de

1) Deze brief komt niet voor in de dossiers van het ARA; zij is echter wel te vinden in: Archivio Segreto Vaticano (verder afgekort ASV), Segreteria di Stato, 256, busta 507 (1832-1838).

2) Feitelijk zou dit een prijsgave betekenen van het beginsel dat in heel de aangelegenheid al zo dikwijls door de nederlandse regering was gehanteerd, nl. de onttrekking van nederlandse gebieden aan de jurisdictie van buitenlandse bisschoppen.

paus duidelijk te maken dat de koning bereid was alles te doen om te voorkomen dat de staatkundige gebeurtenissen nadelige gevolgen kregen op godsdienstig terrein, maar dat hij „niet zo ver kan gaan van te dulden dat een onwettig benoemd kerkvoogd uit het land dat zich door opstand en geweld aan Uwer Majesteits gezag heeft onttrokken, deszelfs jurisdictie uitoefent over geestelijken uit het trouw gebleven gedeelte des Rijks”.

Daarmee was in ieder geval een duidelijk principe uitgesproken. Voor het Staatssecretariaat was dit aanleiding om ook de Directeur-Generaal voor de R.K. Eredienst, die tot dan toe buiten deze zaak was gehouden, om advies te vragen. Deze beperkte zich in een rapport van 16 augustus ¹ tot de verklaring dat hij zich met het voorstel om de zaak van het legaat op te schorten kon verenigen. Het leek hem echter niet juist de bisschoppelijke machtiging terug te zenden, omdat „eene bloote inzending en aanvaarding” van dit stuk toch moeilijk als een erkenning van het gezag van de bisschop beschouwd kon worden. Bovendien zou een dergelijke maatregel onnodig allerlei gevoeligheden kwetsen en vertraging teweeg brengen, wanneer het er van zou komen bepaalde voorzieningen te gaan nastreven betreffende het kerkelijk bestuur van het regeringsgetrouwe deel van het bisdom Namen.

Juist deze laatste opmerkingen werden door het Staatssecretariaat als de belangrijkste beschouwd. Reeds de volgende dag ontving De Pélichy het verzoek om zijn „meer ontwikkeld gevoelen” hierover kenbaar te maken.² Had hij met zijn opmerkingen een regeling op het oog conform aan die welke in 1832 voor Zeeuws-Vlaanderen was getroffen en moest deze eventueel ook worden uitgestrekt tot die delen van het bisdom Luik die zich in een soortgelijke positie bevonden en, wanneer dat zo was, in welke vormen stelde hij zich die regeling voor?

Door deze tussenkomst kwamen de zaken eindelijk weer in de samenhang waarin zij al in maart 1832 gezien waren. De direkte aanleiding daartoe behoeft men niet ver te zoeken. Enkele dagen tevoren was er bij de Directeur-Generaal van Oorlog een brief van generaal Dibbets uit Maastricht, gedateerd op 26 juli, binnengekomen die duidelijk had gemaakt dat het tijd was geworden om ook daar orde op zaken te gaan stellen.³ Volgens het bericht van de generaal had een geestelijke uit de stad hem meegedeeld dat de bis-

1) ARA, R.K. Eredienst, 1182, doss. 118.

2) ARA, l.c.

3) ARA, Staatssecretariaat, geheim 5761.

schop van Luik twee maanden tevoren aan al zijn geestelijken ter plaatse had laten weten dat zij een nieuwe post in België zouden krijgen, wanneer eenmaal het beleg van Maastricht zou zijn opgeheven en vrije communicatie mogelijk was geworden. Zij zouden dan vervangen worden „door andere priesters, geboren Belgen, ofwel goedgezinden, vermoedelijk uit de provincie Noord-Brabant”. De generaal voegde er aan toe dat hiermee wel bedoeld zouden zijn „zoodanigen die de Belgische zaak alsook den Bisschop zijn toegedaan”. Hij had nog meer te melden. De bisschoppelijke commissaris zou een schrijven ontvangen hebben met de mededeling dat in het hele bisdom dekens zouden worden benoemd met o.m. als taak alle gemeentes maandelijks te visiteren.¹ Wat dit voor Maastricht zou inhouden, liet zich wel raden. Het was de generaal niet onbekend gebleven dat graaf Van der Vrecken ², vanuit zijn woonplaats te Houthem, voor de bisschop werkzaam was „en zich vooral beijverd zoodanige geestelijken dezer stad, voorstanders van het wetig gezag, in een verkeerd daglicht bij den Bisschop te stellen, en de overige Priesters aanmoedigd tot het begaan van verkeerdheden strijdig met het algemeen belang”. Een deel van de maastrichtse geestelijkheid was daarvan niet gediend, maar er bestond voor de generaal reden genoeg om de gedragingen van de graaf nauwlettend te doen nagaan. Uiteraard had de Directeur-Generaal van Oorlog zich gehaast om deze brief door te sturen naar het Staatssecretariaat en daar oordeelde men de zaak belangrijk genoeg om onmiddellijk te besluiten daarover nader advies in te winnen.

De Pélichy kwam op 6 september met zijn antwoord gereed.³ Hij begon met de verklaring dat hem inderdaad regelingen voor ogen stonden in de geest van die betreffende Zeeuws-Vlaanderen „ter voorkoming van botsingen en ter voorziening in de ten gevolge der staatkundige gebeurtenissen geboren ongelegenheden opzigtens de geestelijke bediening”. Men moest er daarbij van uitgaan dat meer dan voorlopige regelingen niet haalbaar waren en dat aan een verandering van het concordaat van 1827 zelfs niet te denken viel. De beste oplossing leek hem dat zowel de bisschop van Luik als die van Namen hun bevoegdheden op de een of andere manier

1) Het rondschrjven was gedateerd op 8 juni 1833; Mandements, lettres pastorales, circulaires et instructions de Mgr C. R. A. van Bommel, I, Liège 1844, 228-235. De Pélichy stuurde het stuk aan prof. Schrant met het verzoek de strekking er van te willen verduidelijken, cfr ARA, Staatssecretariaat, 6036.

2) Over deze belangrijke figuur cfr P. VERHAGEN, *Le comte P. van der Vrecken*, in: Publ. Soc. Hist. Arch. Limb., 30 (1893) 89-146.

3) ARA, R.K. Eredienst, 1182, doss. 118.

zouden delegeren. Voor de bisschop van Luik waren daarbij geen bijzondere juridische moeilijkheden in het geding. Wel echter voor die van Namen, omdat hij door de nederlandse regering niet erkend werd en een gedelegeerde nu eenmaal aan hem zijn bevoegdheden zou moeten ontlenuen. Hij twijfelde er echter niet aan dat, wanneer Rome eenmaal het beginsel zou hebben aanvaard, er ook een uitweg uit de juridische moeilijkheden te vinden zou zijn.

Voor Maastricht kwam de apostolische vicaris van Den Bosch, Mgr Den Dubbelden, het eerst in aanmerking „en dit wel om de locale ligging van Maastricht... als grenzende aan Brabant¹, en om de voorraad (sic) van geestelijken die genoemde kerkvoogd in zijn seminairie heeft, zoodat hij het best in staat is om de opvallende vacatures te vervullen, terwijl deze kerkvoogd bovendien bij alle gelegenheden de goede verstandhouding tusschen de kerkelijke en civiele autoriteiten tracht te bevorderen en voor een getrouw aanhanger van U.M. regering kan worden gehouden”. Voor Namen lag ook in dit verband de zaak moeilijker. De gevolmachtigde moest wel uit de luxemburgse clergé genomen worden, maar deze zou toch voor de bezetting der verschillende posten zijn toevlucht elders moeten zoeken, omdat er in Luxemburg geen seminairie was en er ook geen geestelijken zonder bediening te vinden waren. Voor de nodige aanvulling kwam een van de brabantse kerkvorsten wel het meest in aanmerking. Iets totaal nieuws was dat niet, omdat in de jaren vóór de opstand heel wat geestelijken uit Brabant de geleiden van de geestelijkheid in de bisdommen Luik, Doornik en Namen waren komen aanvullen.

Met de te volgen procedure lag het volgens De Pélichy anders dan indertijd voor het bisdom Gent. Toen was het wenselijk geweest de zaak aanhangig te maken in overleg met Mgr Antonucci, omdat diens gezag zich toch al over een deel van Zeeland dat tot de Hollandse Zending behoorde, uitstreckte. Nu leek het hem het beste om direkt kontakt op te nemen met de autoriteiten te Rome. Hij adviseerde daarom een nota samen te stellen voor de nederlandse gezant en hem daarin de nodige informaties te verschaffen om de zaak efficiënt te kunnen aanpakken.

Toen deze voorstellen tegelijk met die van Stiff voor nader advies werden doorgegeven aan de ministers van Buitenlandse Zaken en van Justitie bleek dat zij het weliswaar in grote lijnen er mee eens waren, maar dat zij op bepaalde punten andere gedachten waren

1) Uiteraard was dit maar in een zeer betrekkelijke zin waar.

toegedaan.¹ Met beslistheid verwierpen zij nu de mogelijkheid om aan een van de brabantse kerkvorsten het bestuur over Luxemburg toe te vertrouwen, zoals Stiff had gesuggereerd. Bezwaren daartegen waren de veel te grote afstand, de moeilijkheden van de taal en het ongenoegen dat een dergelijke benoeming bij de luxemburgse geestelijkheid zou oproepen. De omstandigheid dat er in Luxemburg geen seminarie was, was nauwelijks van betekenis. Gezien het geringe aantal geestelijken dat er in de zielzorg werkzaam was, zouden slechts zelden nieuwe krachten nodig zijn en wanneer de nood aan de man kwam, dan zou men, zoals De Pélichy had voorgesteld, een beroep op brabantse geestelijken kunnen doen.² Deze bemerkingen kregen op 28 september de volle instemming van de Secretaris van Staat.³ Deze wees er bovendien nog op dat priester-kandidaten uit Luxemburg in de regel hun opleiding genoten hadden aan de seminaries van Bonn, Trier of Keulen. Het was hem bekend dat er in de stad minstens nog vijf geestelijken waren, die reeds als kapelaan dienst hadden gedaan in de omgeving, maar sinds de opstand hun functies hadden opgegeven. Zij onderscheidden zich door kundigheid en getrouwheid aan de koning. Voorlopig behoefde men dus wel niet te vrezen voor gebrek aan mankracht. Als kandidaat voor de post van gevolmachtigde leek hem Van der Noot het meest in aanmerking te komen. Omdat hij het standpunt deelde dat deze onmogelijk zijn volmachten zou kunnen ontlenen aan de niet-erkende bisschop, zou de delegatie eventueel kunnen uitgaan van de vicaris-generaal De Cuvelier.⁴ Hij merkte verder nog op dat bij de samenstelling van de nota voor Van Liedekerke in Rome Luiksgestel niet vergeten mocht worden. De gelegenheid was er nu om aan de eigenaardige enclave van luikse jurisdictie midden in het brabantse een eind te maken.⁵

De Pélichy kreeg opdracht om voor de samenstelling van deze nota te zorgen. In het ontwerp dat op 11 oktober gereed kwam, werden al de boven geanalyseerde overwegingen uitvoerig uiteen-

1) ARA, Retroacta BuZa, 1746.

2) Cfr ook een aanvullend rapport van de Directeur-Generaal van 21 september, ARA, l.c.

3) ARA, R.K. Eredienst, 1182, doss. 118.

4) Op die manier hoopte men zelfs de schijn van erkenning van Mgr Barrett te vermijden.

5) Bij de oprichting van het bisdom Den Bosch krachtens de bulle van 1559 bleef Luiksgestel als bezit van de prins-bisschop van Luik onder diens jurisdictie, cfr SCHUTJES, o.c., IV, 753-754.

gezet.¹ De Directeur-Generaal was er daarbij vooral op uit om de bezwaren die uit de bestaande toestand voortvloeiden zo breed mogelijk uit te meten. Hoewel de koning steeds de grootste lankmoedigheid aan de dag had gelegd, had hij niet kunnen voorkomen dat er „dagelijks de grootste ongelegenheden” uit voortvloeiden, zodat een voorlopige regeling niet langer kon uitblijven. Nadat deze ontwerpnota weer al de gebruikelijke kanalen was gepasseerd en als gevolg van allerlei op- en aanmerkingen van de betrokken instanties nog eens helemaal omgewerkt was, ontving de minister van Buitenlandse Zaken op 26 oktober de opdracht de nota naar Rome te verzenden.²

Daar was men niet onkundig gebleven van de plannen die de nederlandse regering koesterde. Reeds op 8 september³ had Mgr Barrett het Staatssecretariaat te Rome op de hoogte gebracht van de moeilijke situatie waarin hij bij het bestuur over het Groot-Hertogdom was komen te verkeren als gevolg van de verordening van 16 juli. Een protest tegen de verboden communicatie door een der pastoors had niet mogen baten.⁴ In deze omstandigheden was het de bisschop heel wat waard om bevrijd te worden van de zware last die het bestuur over zo'n ver van zijn bisschopsstad gelegen en moeilijk te bereiken gebied betekende. Hij was er van op de hoogte dat de nederlandse regering op andere gronden plannen koesterde om voor de stad Luxemburg een gevolmachtigde te doen aanstellen. Hij meende er goed aan te doen de roomse instanties attent te maken op de drie kandidaten die volgens zijn informatie van die kant werden voorgesteld. De eerste was Maeyz, pastoor van de Sint Jan, de tweede Strauch⁵, professor aan het athenaeum van de stad, beiden mannen „de mauvais principes, d'une réputation perdue”, en om die reden niet aanbevelenswaardig. Op welke berichtgeving de bisschop zich hierbij fundeerde heb ik niet kunnen achterhalen. Het is echter zeker dat in de omvangrijke documentatie van de verschillende instanties aangaande Luxemburg deze twee kandidaten nergens genoemd worden. Ook over de werkelijke kandidaat van

1) De tekst van deze ontwerpnota in ARA, R.K. Eredienst, l.c.

2) ARA, l.c.; Staatssecretariaat, 5762.

3) ASV, Segretaria di Stato, busta 507 (1832-1838).

4) Bedoeld is de brief van pastoor Améry, cfr supra p. 301, aant. 1.

5) Vermoedelijk een verschrijving voor Trausch, cfr CALMÈS, *Le Grand-Duché de Luxembourg dans la révolution belge (1830-1839)*, 250 en ib. n.l.; Biogr. Luxemb., II, Luxembourg 1861, 179-180.

de regering had de bisschop niet veel goeds mee te delen. Over Van der Noot schreef hij: „Van der Noot est un ecclésiastique orthodoxe, d'une bonne conduite, remplissant bien ses devoirs, mais que je crois trop âgé ¹ et d'un caractère trop faible pour se charger d'un tel fardeau”.

De diplomatieke speurzin van Van Liedekerke wist deze informatie spoedig daarop te achterhalen. In een dépêche van 10 oktober ² berichtte hij aan Den Haag dat de Heilige Stoel op de hoogte was geraakt van de verordening van 16 juli, „probablement par les soins intéressés du nouvel évêque de Namur”, en van de strenge sancties die op de overtreding er van zouden volgen. Hij had naar aanleiding daarvan de indruk gekregen dat men in Romeinse kringen wel gevoelig was voor de motieven die daartoe geleid hadden. Hij was dan ook van mening dat zij wel te vinden zouden zijn voor een speciale regeling van de situatie in Luxemburg, wanneer die geëntameerd zou worden. Op 26 oktober ³, dus juist op de dag waarop de nota voor de Nederlandse gezant gereed lag, liet de minister van Buitenlandse Zaken aan De Pélichy weten dat er, afgaande op dit bericht uit Rome, goede perspectieven waren om tot een gunstige regeling te komen. Dit werd bevestigd door een tweede dépêche van Van Liedekerke van 12 november ⁴, waarin deze meldde dat hij de nota inmiddels ontvangen had en begonnen was met de nodige besprekingen. Hij voorzag slechts één grote, en misschien zelfs onoverkomelijke, moeilijkheid voor de procedure die gevolgd moest worden bij de aanstelling van een gevolmachtigde voor Luxemburg. Kardinaal Bernetti had hem verwezen naar Capaccini als de meest ter zake kundige en deze had hem laten weten dat de door de regering voorgestelde procedure betreffende de delegatie van volmachten door De Cuvelier niet te verwezenlijken was. Hij gaf als reden aan „qu'un grand vicaire ne pouvant déléguer sa propre autorité, ne sauroit à plus forte raison déléguer celle de son évêque sous les yeux mêmes de celui-ci”. Capaccini had hem echter beloofd naar een uitweg te zullen zoeken. Tegen de kandidatuur van Den Dubbelden had hij geen bezwaar, tenzij het feit dat deze toch al zo zwaar belast was. De persoon van Van der Noot was in Rome niet bekend, maar hij deelde mee dat men zich tot Mgr Bar-

1) Deze mededeling is wel wat overdreven, wanneer men er rekening mee houdt dat Van der Noot 64 jaar oud was; hij was geboren in 1769.

2) ARA, R.K. Eredienst, l.c.

3) Ib.

4) ARA, Retroacta BuZa, 1746.

rett om nadere inlichtingen had gewend, waarbij men hem tevens had verzocht een andere kandidaat te noemen, wanneer hij dit wenselijk oordeelde. Mocht dit gebeuren, dan zou men uiteraard de nederlandse regering over de nieuwe kandidaat polsen.

Waarschijnlijk heeft kardinaal Bernetti het resultaat van de briefwisseling met Mgr Barrett niet meer afgewacht, omdat hij de brief die deze reeds eerder had geschreven, in handen kreeg en de daarin verstrekte informaties voldoende achtte.¹ Van Liedekerke kon reeds op 28 november berichten dat het gewenste resultaat praktisch bereikt was.² Capaccini had hem meegedeeld dat het onderzoek aangaande de geschiktheid van Van der Noot niets negatiefs had opgeleverd. Het enig bezwaar was zijn hoge leeftijd, maar deze had de besluitvorming overeenkomstig de wensen van de nederlandse regering niet in de weg gestaan.³ Op grond ook van het verlangen dat de bisschop van Namen meermalen te kennen had gegeven om van het bestuur over Luxemburg ontheven te worden, had de paus besloten de internuntius te Den Haag opdracht te geven voor de uitvoering van het besluit zorg te dragen. Ook betreffende Maastricht en Luikgestel was de Heilige Stoel tegemoetgekomen aan de wensen van de regering. De gezant had bovendien de toezegging gekregen dat de regeling ook van kracht zou worden voor andere plaatsen die eventueel onder het gezag van de koning zouden terugkeren. Het was voldoende daartoe in voorkomende gevallen een officieel verzoek in te dienen. De Heilige Stoel zou dan de bedoelde plaatsen onmiddellijk onder het gezag van een der beide nieuw-benoemde functionarissen plaatsen.

Deze berichten brachten in Den Haag grote tevredenheid teweeg. De tevredenheid nam nog toe, toen Mgr Antonucci op 11 december ⁴ het ministerie van Buitenlandse Zaken officieel in kennis stelde van de bereikte resultaten. In de verschillende rapporten die de in de zaak betrokken autoriteiten daarover uitbrachten, werd met bijzondere voldoening de elegante oplossing die Rome voor de gecompliceerde situatie in Luxemburg gevonden had, gereleveerd. Rome had namelijk Van der Noot benoemd tot vicarius apostolicus, wat inhield dat hij zijn gezag onmiddellijk aan de Heilige Stoel

1) Cfr supra.

2) ARA, Retroacta BuZa, 1746.

3) Toen in 1840 een definitieve regeling voor Luxemburg getroffen moest worden en er geen apostolisch vicariaat opgericht werd, vormde de leeftijd van Van der Noot geen bezwaar. Hij werd benoemd tot de eerste apostolische vicaris in de nieuwe situatie, cfr DONCKEL, o.c., 132-134.

4) ARA, l.c.

ontleende. De Pélichy noemde dit „een ruimere concessie... dan die welke men had opgegeven” en hij beschouwde dit van het allergrootste belang, omdat daardoor „de noodzakelijkheid wordt weggenomen, om zelfs op de minst indirecte wijze de benoeming van den Heer Barrett te erkennen.”¹ Hij achtte het dan ook wenselijk dat de nederlandse regering daarover in Rome op meer dan formele wijze haar voldoening zou uitspreken. Tegelijk sprak hij zijn overtuiging uit dat niets de onmiddellijke erkenning van Van der Noot en Den Dubbelden in de weg stond en hij legde op 13 december een ontwerptekst van een K.B. van die strekking ter goedkeuring voor.² Deze ontwerptekst was in het nederlands gesteld en maakte o.m. melding van de bemoeienis van zijn departement die tot zo’n gunstig resultaat zou hebben bijgedragen. Voor zover het Luxemburg betrof verklaarde Stifft op 14 december³ dat hij zich met deze tekst niet kon verenigen. Een K.B. dat voor Luxemburg bestemd was diende in het duits of in het frans gesteld te zijn, omdat deze talen voor dit gebiedsdeel tot de officiële waren verklaard. Bovendien was hij van mening dat iedere vermelding van het Directoraat-Generaal achterwege moest blijven, omdat luxemburgse aangelegenheden daaronder niet zouden ressorteren. Hij werd in het gelijk gesteld en op 16 december kwam een in het duits gesteld K.B. uit, waarin de benoeming van Van der Noot de koninklijke goedkeuring verkreeg.⁴ Stifft werd met de uitvoering er van belast.

Antonucci bracht op 17 december Van der Noot op de hoogte van zijn benoeming.⁵ Juist omdat deze van Rome zelf was uitgegaan kon hij volstaan met de toezending van een benoemingsbrief, waarin Van der Noot tot vicarius apostolicus a.i. werd aangesteld met alle bevoegdheden die aan een vicarius capitularis sede vacante toekwamen. Hij zou deze moeten uitoefenen in directe afhankelijkheid van Antonucci zelf, zonder dat het nodig was de instemming van de bisschop van Namen af te wachten. Deze behoefde slechts in kennis gesteld te worden van de getroffen maatregel. Reeds op 21 december kon Antonucci aan kardinaal Bernetti berichten dat deze zaak volledig geregeld was.⁶ Uit kontakten met de nederlandse regering was hem gebleken dat ook van die kant geen complicaties

1) ARA, R.K. Eredienst, 1182, doss. 118. 2) ARA, Staatssecretariaat, geheim 5764.

3) Ib.

4) Ib.

5) ASV, l.c.; Donckel vergist zich, wanneer hij de benoeming zelf dateert op 17 december, o.c., 131.

6) ASV, l.c.

meer te vrezen waren. Men had hem er bij verschillende gelegenheden op gewezen dat de tegemoetkomendheid van Rome bij de koning „una grandissima consolazione” had teweeg gebracht.

Van de kant van Van der Noot kwamen er geen moeilijkheden. In een brief van 27 december liet hij weten dat hij na enige aarzeling besloten had de nieuwe taak op zich te nemen. Zonder reserve verklaarde hij zich bereid, zijn ambt uit te oefenen volgens de directieven die Antonucci hem zou verstrekken.¹

De definitieve regeling van de positie van Den Dubbelden bracht wat meer complicaties met zich mee. Het was hierbij immers onmogelijk om Van Bommel te passeren, die ook door de nederlandse regering als wetmatig bisschop werd erkend. Dit beseftte men in Rome zeer goed en reeds op 30 november richtte kardinaal Bernetti zich tot de luikse bisschop om hem over de strekking van de getroffen maatregel op de hoogte te brengen.² Van Bommel had geen moeilijkheid om zich daarbij neer te leggen en hij richtte zich op 15 december³ tot Den Dubbelden om hem mee te delen dat hij conform de bedoelingen van Rome voorlopig tot zijn vicaris-generaal voor Maastricht en Luiksgestel benoemd was en daartoe alle vereiste bevoegdheden ontving. Geheel overeenkomstig zijn karakter stuurde hij hem de volgende dag een officiële benoemingsbrief, die zo was gesteld dat minstens de indruk gewekt werd, als zou het volledig ter beoordeling van Van Bommel blijven, hoelang de daarmee overgedragen bevoegdheden van kracht zouden blijven.⁴ Hoewel Den Dubbelden enkele dagen later van Antonucci een officiële bevestiging ontving, bracht het bericht uit Luik hem niet weinig in verwarring. Weliswaar was hij enigszins op zijn aanstelling voorbereid door een vertrouwelijke mededeling uit Den Haag, die zijn vriend Van der Horst hem reeds op 12 december had toegestuurd⁵,

1) Archief b. Den Bosch, AK 3, 5.

2) ASV, Lc.

3) Archief b. Den Bosch, AK, 31, 18, Registrum rerum memorabilium, ff. 1-2; origineel in AK, 4, 6.

4) Archief b. Den Bosch, AK 31, 18, f. 2; origineel l.c.; Van Bommel stuurde hem ook een copie van de hem per 23 mei 1829 verleende quinquennialia; hij deed hem later periodiek mededeling van de vernieuwing hiervan, resp. op 24 juli 1834 en 3 april 1839, AK 31, 18, f. 17 en f. 149.

5) Archief b. Den Bosch, AK, 31, 18, f. 7; 7 januari 1834 schreef van der Horst opnieuw en deed hem bij die gelegenheid de toezegging: „Wij zullen U in alles helpen. Dit is jegens U HE voor mij een dubbel pligt”, l.c. Opmerkelijk is dat Van der Horst al veel eerder bij Van Bommel er op had aangedrongen om voor nederlandse Limburg een vicaris-generaal of een bisschoppelijk commissaris aan te stellen, cfr MANNING, o.c., 173-174.

maar juist deze mededeling had hem duidelijk gemaakt dat hij uiterst omzichtig te werk diende te gaan, omdat Van der Horst er op gewezen had dat hij er goed aan deed zijn benoeming, zo gauw deze zou zijn afgekomen, aan de regering mee te delen „ten einde te zorgen dat U HE door het bestuur worde erkend en gehandhaafd”. Den Dubbelden volgde deze aanwijzing door op 3 januari 1834 een copie van de uit Luik ontvangen volmachten aan De Pélichy toe te sturen, vergezeld van een briefje waarin hij zijn bezorgdheid uitdrukte. „Ik kan de kommervolle verbaasdheid niet uitdrukken die mij bij ontvangst bevangen heeft”.¹ Hij had zich afgevraagd, of zijn benoeming aan de koning welgevallig zou zijn. Wat hem verder vooral kwelde was de vraag, hoe hij vanuit Den Bosch met het verafgelegen Maastricht contact zou kunnen onderhouden en of de regering genegen was de vereiste reispassen te verstrekken, wanneer het gewenst zou zijn dat hij of zijn gevolmachtigden naar de stad zelf zouden moeten gaan.

Op 10 januari rapporteerde De Pélichy over deze brief aan de koning.² Hij was van mening dat de inhoud er van aanleiding zou zijn tot tevredenheid, omdat daaruit duidelijk was dat Den Dubbelden reeds over de vereiste volmachten beschikte. Daarmee was het overbodig geworden de gedane benoeming officiëel te erkennen, wat het voordeel meebracht dat „dan ook de noodzakelijkheid is vermeden om uit kracht van eene benoeming door eenen bisschop in de in opstand zijnde gewesten residerende gedaan eene dadelijke beschikking te nemen”. Om Den Dubbelden zelf gerust te stellen, zou men kunnen volstaan met hem simpelweg mee te delen dat de benoeming had plaats gehad in overeenstemming met de door Z.M. gezant te Rome gevoerde onderhandelingen en bijgevolg aan de koning welgevallig was. Verder zou men contact op kunnen nemen met het Directoraat-Generaal van Oorlog om te bereiken dat aan de vrije communicatie van Den Dubbelden met Maastricht niets in de weg gelegd zou worden, terwijl ook de kommandant van de vesting op de hoogte gebracht moest worden.

Overeenkomstig deze adviezen werd eerst contact opgenomen met generaal Dibbets, die immers, gezien zijn positie in Maastricht, zeer nauw bij de zaak betrokken was. Op 23 januari ³ liet deze weten dat hij de vrije communicatie van Den Dubbelden of zijn gevolmachtigden met Maastricht niet zou belemmeren. Wel wenste hij

1) ARA, R.K. Eredienst, 1182, doss. 118.

2) ARA, l.c.; Staatssecretariaat, 5765.

3) ARA, l.c.

tijdig bericht te ontvangen, wanneer een of andere geestelijke uit het bossche vicariaat naar de vestingstad zou komen, op voorwaarde dat hij de vereiste papieren zou kunnen overleggen. Hij meende er wel op te moeten wijzen dat er aan een reis over belgisch grondgebied bezwaren verbonden zouden zijn, maar ook daar viel wel een regeling voor te treffen.¹

Minder geruststellende berichten uit Maastricht bereikten omstreeks dezelfde tijd het Staatssecretariaat in Den Haag. Volgens deze berichten² zou de maastrichtse geestelijkheid maar matig ingenomen zijn met de benoeming van Den Dubbelden. Een van de kapelaans had zelfs het voornemen geuit om de stad zo spoedig mogelijk te verlaten, omdat hij niet onder het gezag van een hollands kerkvoogd wenste te komen.³ Gevreesd werd dat Den Dubbelden in Maastricht een straffere discipline zou willen invoeren en daarom gaf een der briefschrijvers de wens te kennen dat Den Dubbelden voor de komende vastentijd „deze omstandigheid zoude kunnen te baat nemen om dien geestelijke te Maastricht bij het volk in een hatelijk daglicht te stellen”. In een rapport van 27 januari⁴ gaf De Pélichy naar aanleiding van deze berichten als zijn mening te kennen dat de bedoelde ontevredenheid te voorzien was geweest, omdat het hem wel bekend was dat de maastrichtse geestelijkheid zeer gehecht was aan de gebruiken van het bisdom Luik. Hij vond het dan ook wenselijk dat Den Dubbelden bij het samenstellen van zijn vastenbrief zich aan de gebruiken van Luik zou conformeren. Hij zou zelf wel het initiatief genomen hebben om hem daarop attent te maken, wanneer hij maar een antwoord had ontvangen op zijn rapport van 10 januari. Omdat de vastentijd aanstaande was, drong hij er op aan dat dit antwoord zo spoedig mogelijk zou afkomen. Andere maatregelen achtte hij vooralsnog niet nodig.

Nadat de Secretaris van Staat hem op 1 februari over de hele linie in het gelijk gesteld had⁵, stuurde De Pélichy reeds de volgende dag een uitvoerig bericht aan Den Dubbelden⁶, waarin hij hem in

1) Dat deze mogelijkheid tot communicatie met Maastricht reëel was blijkt o.m. uit de verschillende reizen die De Gericke vanuit Den Haag naar de vestingstad ondernam, cfr Nuyens, art. cit., 242.

2) O.a. een brief van 18 januari van de Officier van Justitie te Maastricht, J. Verloren, ARA, Staatssecretariaat, geheim 5765.

3) Over deze kapelaan, een zekere Vinckenbosch, schreef de Officier van Justitie lakoniek: „Daar is niets aan verloren”, ARA, l.c.

4) Ib.

5) Ib.

6) Origineel in archief van het b. Den Bosch, AK, 4, 5.

antwoord op zijn brief van 3 januari liet weten dat hij door Z.M. gemachtigd was „U Hoog Eerwaarde te kennen te geven dat de door den Bisschop van Luik gedane benoeming, overeenkomstig de door 's Konings gezant te Rome met den Heiligen Stoel gevoerde onderhandelingen geschied zijnde, het Hoogstdezelve mitsdien welgevallig zal zijn, dat dezelve door U Hoog Eerwaarde worde aangenomen”. Na de vereiste toezeggingen aangaande de vrije communicatie met de vestingstad, schreef hij: „Daar onbekendheid met lokale gewoonten en behoeften U Hoog Eerwaarde in de te verlenen vastendispensatie voor Maastricht soms iets zou kunnen doen voorschrijven, waarin deze of gene kwalijkgezinde veel ongelegenheid of ongerief voor de Ingezetenen zou kunnen vinden, is het mij doelmatig voorgekomen, U Hoog Eerwaarde met de mij medegedeelde bijzonderheid bekend te maken. Zoo het verlenen der vastendispensaties niet een van de eerste daden van Uwe nieuwe betrekking geweest was, zou ik de mij daaromtrent gedane Communicatie voor U Hoog Eerwaarde niet wetenswaardig hebben gedacht, doch thans heb ik gemeend, dat wellicht aangenaam zou wezen, te weten, wat van Uwe zijde gevreesd en verlangd wordt. . . Ten slotte wensch ik mij geluk over de Godsdienstige belangen van die gedeelten van het Bisdom van Luik, die aan 's Konings Regering getrouw gebleven zijn, bij voorkomende gevallen met U Hoog Eerwaarde te mogen handelen, en ik vertrouw dat dezelfde goede verstandhouding, die tusschen ons in onze respectieve betrekkingen steeds bestaan heeft, daarbij zal blijven bestendigd; terwijl ik mij aanbiede, om, waarin het ook wezen mag, U Hoog Eerwaarde in het belang van de Godsdienst de behulpzame hand toe te reiken”.

Met deze verklaring was Den Dubbelden volledig gerustgesteld en op 13 februari ¹ schreef hij een direkt aan de koning gerichte brief, waarin hij hem bedankte voor het vertrouwen en te kennen gaf dat hij alles zou doen om zich dit vertrouwen waardig te tonen. Nu hem duidelijk was dat zijn benoeming aan de koning welgevallig was, had hij geen ogenblik meer geaarzeld om ook de geestelijkheid van Maastricht en Luiksgestel er van in kennis te stellen.² Hij tooide zich daarbij met de weidse titel: *Henricus Den Dubbelden, Dioecesis Sylvaeducensis Administrator Apostolicus, Civitatis Trajecti ad Mosam cum suburbiis, locis et viculis, nec non Pagi de Luiksgestel, partem regni Hollandiae constituentium, Vicarius Ge-*

1) ARA, R.K. Eredienst, I.c.; afgedrukt in Bossche Bijdr., 12 (1933/34) 168.

2) Per 5 februari 1834; archief b. Den Bosch, AK, 31, 18, f. 8.

neralis in spiritualibus ab illustrissimo Domino Cornelio Episcopo Leodiensi electus et nominatus”.

Van Bommel had inmiddels van zijn kant al laten merken dat hij met de overdracht van zijn bevoegdheden zijn bemoeienis met Maastricht beslist niet als beëindigd beschouwde. Reeds op 27 januari ¹ had hij Den Dubbelden een aantal aanwijzingen verstrekt die hem bij het uitoefenen van zijn nieuwe taak van nut konden zijn. Hij liet hem weten dat de pastoor-deken van de Sint Servaas Partouns al sinds vele jaren voor de stad Maastricht en omgeving de taak van bisschoppelijk commissaris uitoefende. Hoewel hij hem zeer hoog achtte, was hij er van overtuigd dat de reeds meer dan 81-jarige Partouns als gevolg van zijn hoge leeftijd en de last van het vele werk eigenlijk niet meer voor deze taak berekend was. Het was wenselijk dat een ander in zijn plaats werd aangesteld, maar hij kende onder de Maastrichtse geestelijken niemand die daarvoor de vereiste geschiktheden bezat. Den Dubbelden moest hem dan ook maar voorlopig handhaven en goed uitzien naar een mogelijke opvolger. Hij zou er ook goed aan doen te rade te gaan bij graaf Van der Vrecken, die Van Bommel als een van zijn trouwste vrienden en een zeer toegewijd ijveraar voor de belangen van de Kerk meende te moeten aanbevelen. Den Dubbelden heeft deze raadgevingen niet in de wind geslagen. Op 5 februari benoemde hij Partouns tot zijn commissaris generalis in spiritualibus ² en stelde daarvan op 9 februari De Pélichy in kennis.³

Daarmee was ook voor Maastricht de zaak rond. In de daarop volgende jaren zouden de regeringsautoriteiten te Den Haag er nauwlettend op blijven toezien dat het door de hier beschreven regelingen nagestreefde doel, t.w. het onttrekken van de trouwgebleven gebieden in de zuidelijke nederlanden aan het gezag van bisschoppen die in het opstandige België resideerden, zonder enige beperking veilig gesteld bleef. Dit leidde er o.m. toe dat zowel voor Van der Noot als voor Den Dubbelden door tussenkomst van de regering in Rome de bevoegdheid verkregen werd het vormsel toe te dienen binnen de door hen bestuurde gebieden. Voor de eerstgenoemde gebeurde dit enkele maanden na zijn aanstelling in het begin van juni 1834.⁴ De aanleiding er toe was geweest een verzoek

1) Archief b. Den Bosch, AK, 31, 18, ff. 6-7.

2) Ib., f. 8.

3) Archief b. Den Bosch, AK, 31, 18, f. 8.

4) Een aantal stukken hierover in ARA, BuZa, geheim 1521; een voorstel om van de diensten van de inmiddels tot bisschop van Curium i.p.i. benoemde Van Wijckerslooth gebruik te maken werd vooral door tussenkomst van Capaccini afgewezen.

van de luxemburgse geestelijkheid om Mgr Barrett in de gelegenheid te stellen in Luxemburg het vormsel toe te dienen, toen hij omstreeks mei 1834 in de omgeving op vormreis was. In juni 1836 verkreeg Den Dubbelden in praktisch soortgelijke omstandigheden eveneens deze bevoegdheid.¹

Op één punt moet hier nog de aandacht gevestigd worden, t.w. de oprichting van het bisdom Brugge.² Tijdens zijn eerste zending naar Rome had de belgische afgevaardigde Vilain XIII niet meer weten te bereiken dan de benoeming van een coadjutor voor de bisschop van Gent in de persoon van Mgr Boussen. Vanuit Brussel bleef men echter insisteren op de wenselijkheid over te gaan tot de oprichting van een bisschopszetel in Brugge, omdat alleen langs die weg op efficiënte wijze voorzien kon worden in de geestelijke behoeften van de uitgestrekte provincie West-Vlaanderen. Bewust maakte men daarbij gebruik van de motieven die bij de afsluiting van het concordaat van 1827 hadden geleid tot het plan om in Brugge een bisschopszetel te vestigen. Een eerste stap in die richting volgde op 23 juni 1833.³ Tijdens een consistorie van die datum werd Mgr Boussen benoemd tot bisschop van Brugge, zij het in zijn kwaliteit van bisschop van Ptolemais, dus zonder de titel van bisschop van Brugge te voeren. Ook hierbij speelde de overweging een rol dat een directe benoeming van Mgr Boussen tot titulair bisschop het ongenoegen van koning Willem I zou kunnen opwekken. De belgische regering liet van haar kant niet na te kennen te geven dat zij met deze halve maatregel niet tevreden was. Zij voerde een motief aan dat Vilain al een jaar eerder had gehanteerd, dat namelijk de op het budget voorziene financiële tegemoetkoming in de onkosten van de bisschopszetel van Brugge slechts aan een titulair bisschop kon worden uitgekeerd.⁴

In Rome bleek men niet ongevoelig voor dit soort overwegin-

1) Archief b. Den Bosch, AK, 31, 18, f. 111; op 25 juli schreef Van Bommel hem dat hij hem graag verlof gaf om van deze faculteit gebruik te maken. Hij verklaarde nochtans dat velen het betreunden dat het sacrament daardoor voortaan zonder pontificale luister zou worden toegediend en hij gaf hem ter overweging of het niet goed zou zijn met dit soort gevoeligheden rekening te houden en daarom bij gelegenheid de bisschop van Curium uit te nodigen. Voorzover ik heb kunnen nagaan is Den Dubbelden niet op die suggestie ingegaan.

2) *Un siècle de l'Eglise catholique en Belgique: Le diocèse de Bruges*, Bruxelles s.d., 475-566.

3) Op 18 juli berichtte Van Liedekerke dit aan Den Haag, ARA, BuZa, 982.

4) Cfr Vilain hierover in zijn rapport van 25 november 1832, VAN ZUYLEN, art. cit., 38.

gen ¹ en men besloot de nederlandse gezant te polsen over eventuele reakties die een tegemoetkomen aan de belgische verlangens zou oproepen. Op 1 augustus 1833 ² berichtte Van Liedekerke dat hij uit betrouwbare bron vernomen had dat de Heilige Stoel zich spoedig genoodzaakt zou zien „de faire le premier pas pour l'arrangement final des affaires ecclésiastiques en Belgique”. De aandrang van belgische kant om de zetel van Brugge definitief op te richten was steeds groter geworden, ondanks de voorstellen van Rome om de eindregeling van de nederlands-belgische kwestie af te wachten. Volgens zijn informatiebron was het besluit praktisch gevallen, „mais sous la condition formellement exprimé qu'aucune partie du territoire actuellement occupé par Sa Majesté, ni qu'aucun endroit, qui, par suite du traité de paix, pourrait y être incorporé ne feraient partie des diocèses de Bruges et de Gand”. Naar zijn mening was vooral de hoge geestelijkheid in België er op uit zo veel mogelijk van de gunstige omstandigheden te profiteren, terwijl Rome maar al te graag aan deze aspiraties tegemoet kwam. Hij hoopte dat de romeinse autoriteiten niet zouden komen aandragen met het argument dat verder uitstel onmogelijk zou zijn. Dit zou immers hoogst ongeloofwaardig zijn. Diezelfde autoriteiten toonden zich immers meesters in het „éterniser”, wanneer hun eigen belangen in het geding waren.³

De bedenkingen die Van Liedekerke namens zijn regering opperde bleven niet zonder uitwerking. Weer volgde een maandenlang uitstel van de beslissing. Met bijzondere hardnekkigheid bleef echter Capaccini, die zich ook hier weer de meester toonde van de voorzichtige romeinse diplomatie, ijveren om het klimaat te bewerken. Op 4 april 1834 ⁴ berichtte Van Liedekerke over een mededeling van Capaccini dat er uit België in de afgelopen maanden meer dan vijftig brieven waren binnengekomen, de een nog dringender

1) Dit in tegenstelling tot de gang van zaken in 1832, toen men Vilain te verstaan had gegeven dat de Heilige Stoel niet van zins was zich door dit soort chantage te laten verleiden tot stappen die tot nadelige gevolgen konden leiden; men verklaarde bovendien dat de voorgestelde kandidaat over voldoende geldmiddelen beschikte om zichzelf te bedruipen, cfr VAN ZUYLEN, art. cit. 38.

2) ARA, BuZa, 947.

3) Naar aanleiding van deze berichten verklaarde Van Maanen in een rapport van 21 september 1833 aan de koning dat men in ieder geval de genoegdoening had dat het gezag van de nieuwe bisschop „zich zal beperken tot West-Vlaanderen, en zich niet zal uitstrekken tot eenig deel thans behorende, of in het vervolg zullende behoreen tot de Noordelijke provinciën van het Rijk”, ARA, Staatssecretariaat, 5769.

4) ARA, BuZa, geheim 1520.

dan de andere aansturend op een afwikkeling van de affaire Brugge. De gezant achtte het niet onmogelijk dat men vanuit Rome zelf deze weg had aangewezen om de Heilige Stoel het argument in handen te spelen de zaak niet langer op de lange baan te kunnen schuiven. Hij verwachtte dan ook dat de benoeming niet lang meer zou uitblijven.

Toen dit bericht in Den Haag binnenkwam, besloot de nederlandse regering deze mededeling niet onbeantwoord te laten, ook al was zij er van overtuigd dat, nu de zaak praktisch beklonken was, dit niet veel meer zou uithalen. Het uitblijven van een reactie van haar kant zou anders tot verkeerde gevolgtrekkingen aanleiding kunnen geven. Van Liedekerke moest volgens een bericht van de minister van Buitenlandse Zaken van 19 mei ¹ Capaccini er van in kennis stellen „que votre cour a appris avec regret et surprise que Sa S., sans attendre la fin des négociations qui ont lieu dans la vue d'applanir les difficultés existantes entre les provinces septentrionales et les provinces méridionales du royaume, et malgré les dispositions du concordat de 1827, avait résolu de prendre des arrangements définitifs sur quelques affaires du clergé Belge”. Hij moest er de nadruk op leggen dat de koning onmogelijk de wetmatigheid van dit soort maatregelen kon erkennen, temeer omdat zij lijnrecht ingingen tegen vroeger gedane toezeggingen van de paus. Het was zinloos zich te beroepen op de urgentie van de zaak om daarmee een duidelijke schending van 's konings rechten te rechtvaardigen. De provincie West-Vlaanderen had jarenlang deel uitgemaakt van het bisdom Gent en voorzover het bestuur van een zo omvangrijk gebied moeilijkheden had opgeleverd, was er voldoende in voorzien door het west-vlaamse deel van het bisdom te plaatsen onder een eigen bestuurder. De nieuwe maatregel bracht geen enkel voordeel. Ook een beroep op de veelvuldige verzoeken van de kant der bevolking kon niet ter rechtvaardiging worden staande gehouden, omdat de inwilliging er van ten koste ging van het respect dat men aan de koning verschuldigd was. Wilde men beweren dat de oprichting van het bisdom Brugge geheel conform was aan de bepalingen van het concordaat van 1827, dan deed men er goed aan niet te vergeten dat deze begrepen moesten worden in het licht van het concordaat van 1801, waarin overeengekomen was dat veranderingen in de kerkelijke circumscription niet buiten medewerking van de regering mochten doorgevoerd worden, een principieel „d'autant plus incostestable que cette circonscription avait été déjà l'objet de

1) Ib.; Staatssecretariaat, 5769.

négociation avec Monseigneur Capaccini, au commencement de 1830, pendant son séjour à La Haye”.

Deze min of meer officiële terechtwijzing mocht niet meer baten. Op 14 juni ¹ berichtte de gezant dat de oprichting van het bisdom Brugge tijdens een consistorie van 23 juni zou worden afgekondigd. Hij had reeds een exemplaar van de betreffende pauselijke bulle weten te bemachtigen en stuurde deze ter informatie van de regering mee.² De tekst er van bevat een lange inleiding, waarin de oprichting van de nieuwe zetel uitdrukkelijk wordt gefundeerd op de bepalingen van het concordaat van 1827. Opvallend is verder dat er op geen enkele manier melding wordt gemaakt van de invloed die van belgische kant was uitgeoefend. Wel blijkt uit de gedetailleerde gegevens met betrekking tot de dotatie van de bisschop, de vicarissen-generaal, de kanunniken, de kathedraal en andere inrichtingen van het nieuwe bisdom, alle zaken waarvoor de belgische regering wilde opkomen met tegemoetkomingen uit de openbare schatkist, dat er grondig overleg tussen Rome en Brussel aan de samenstelling van de bulle was voorafgegaan. Toen dan ook De Pélichy op 11 juli 1834 ³ zijn rapport uitbracht over de tekst van de bulle, waren het juist deze punten die hij releveerde: „Wanneer men de onderhavige Bulle inziет, verdient bijzonder te worden opgemerkt, dat de organisatie van het nieuwe bisdom van Brugge geschiedt uit kracht van het in 1827 gesloten Concordaat, en de Paus (hoewel het opgeworpen bestuur van België dat traktaat als niet meer bindend beschouwt) deszelfs voortdurend bestaan bij deze bulle erkend heeft”. Was dit een reden tot tevredenheid, de Directeur-Generaal kon zich met andere details moeilijker verenigen. „Het Hof van Rome gaat bij deze bulle *alleen* over tot de uitvoering van een *bilateraal* contract, terwijl de wederpartij, voor zoo ver men daar door het onwettig bestuur van de Zuidelijke Gewesten zou kunnen verstaan, stilzwijgend afziet van alle hare rechten als haar krachtens dit traktaat zouden competeren. Wanneer men echter de bepalingen omtrent de dotatie als anderzins inziет, dan kan men duidelijk ontwaren, dat het Belgisch Bewind niet vreemd aan de uitvaardiging dezer Bulle is geweest, en men wel degelijk daaromtrent met hetzelfde onderhandeld moet hebben. Hierin is naar des ondergeteekende's inzien iets vreemds gelegen, hetwelk men ter gepaster gelegenheid aan het Hof van Rome nog zou kunnen doen opmerken, daar men

1) ARA, BuZa, 979.

2) De tekst is te vinden in ARA, BuZa, geheim 1523.

3) Ib.

aan den eenen kant het met Uwer Majesteit gesloten traktaat schijnt te willen handhaven, terwijl men aan de andere zijde maatregelen wil ten uitvoer leggen, die daarmede in strijd zijn". Hij gaf ten slotte de raad nadere berichten van de romeinse gezant over de uitvoering van de hem per 19 mei verstrekte instructies af te wachten, voordat men hem eventueel nieuwe instructies zou geven.

Korte tijd later kwam in Den Haag het antwoord van Van Liedekerke op de instructies van 19 mei, gedateerd op 21 juni, binnen.¹ Het bevatte het resultaat van besprekingen met een aantal romeinse autoriteiten, vermoedelijk vooral met Capaccini, waarbij de vele op- en aanmerkingen die over en weer reeds zo lang hadden geklonken systematisch werden samengevat. Het voornaamste motief dat Van Liedekerke namens zijn romeinse zegglieden ontwikkelt is het grote respect waarmee men koning Willem I steeds tegemoet getreden was en de zorg waarmee men zich onthouden had van iedere schending van zijn rechten. Juist de aanpak van de affaire Brugge had daarvan een duidelijk bewijs geleverd, in zover de Heilige Stoel gedurende lange tijd was blijven insisteren op het voorlopig karakter die willekeurig welke regeling ook om wille van de bijzondere omstandigheden moest houden. Slechts ter wille van het welzijn van de gelovigen in de provincie West-Vlaanderen was een definitieve regeling getroffen, waarbij men er welbewust naar gestreefd had deze in overeenstemming te houden met de bepalingen van het concordaat van 1827 „sans autre déviation que celles que la force des circonstances matérielles mettaient dans l'impossibilité d'éviter." De lange duur van het nederlands-belgisch conflict had de Heilige Stoel nu eenmaal voor de noodzaak geplaatst met belangen van zeer uiteenlopende aard rekening te houden. Daarbij had zij steeds de grootste tegemoetkomendheid aan de dag gelegd, zoals o.m. gebleken was uit de regeling van de kwesties aangaande de bisdommen Namen en Luik en de verlening van bijzondere volmachten aan Van der Noot nog niet zo lang tevoren.

Dit antwoord vormde het uitgangspunt van langdurig beraad met als kern een uitvoerige stellingname van de Directeur-Generaal van R.K. Eredienst in een rapport van 4 oktober, waarin hij probeerde de romeinse zienswijze punt voor punt te ontzenuwen.² Dit resulteerde ten slotte in het advies om de nederlandse gezant opdracht te geven, hetzij mondeling, hetzij per officiële nota, tegen de gevolgde procedure te protesteren. In een gemeenschappelijk

1) ARA, BuZa, geheim 1521.

2) ARA, BuZa, geheim 1523.

rapport van 25 november ¹ verklaarden de ministers van Justitie en van Buitenlandse Zaken dat De Pélichy er in geslaagd was „de schoonschijnende redenen” van Rome „op zeer bondige wijze” te weerleggen. Zij spraken zich uit voor de wenselijkheid het protest van de nederlandse regering tot uitdrukking te brengen. Per K.B. van 29 november ontving de minister van Buitenlandse Zaken opdracht om daartoe over te gaan en per 8 december kwam een nota van de bedoelde strekking gereed.² Omdat deze nota geen enkel nieuw gezichtspunt meer opende en bovendien betrekking had op een regeling die reeds een half jaar tevoren definitief haar beslag had gekregen, had zij geen enkel effect meer.³ Het werd een machteloos gebaar van een regering die niet in staat was gebleken zich bij voldongen feiten neer te leggen en onmachtig was geweest een reël alternatief te stellen. De romeinse diplomatie had daarentegen getoond tot een veel grotere werkelijkheidszin in staat te zijn, hoeveel kronkelpaden ook werden ingeslagen om te komen tot een aan de omstandigheden aangepaste regeling van de vele kwesties die door de belgische opstand waren gerezen. Zij had daarbij reeds in 1834 het

1) Ib.

2) ARA, ib.; Staatssecretariaat, geheim 5774.

3) Van Liedekerke gaf in zijn *dépêche* van 19 januari 1835 het resultaat van zijn bemoeienissen weer, ARA, BuZa, 1001. Kardinaal Bernetti had hem schriftelijk een aantal bemerkingen meegedeeld die er vooral op gericht waren de strekking van de maatregelen van de Heilige Stoel ten aanzien van de kerk in België te verduidelijken. Zij werden beheerst door het beginsel „*placer le soin des intérêts de la religion en dehors des contestations, sans porter atteinte aux droits de qui que ce soit*”. De kardinaal achtte het onnodig om punt voor punt op de van nederlandse kant geuite bedenkingen in te gaan „*puisqu'en réalité elles ne s'appliquent plus de part et d'autre qu'à des faits consommés*”. Betreffende de oprichting van het bisdom Brugge merkte hij zeer openhartig op dat „*la nécessité d'établir un évêché à Bruges, avoit été reconnue par Sa Majesté Elle-même dans le Concordat, mais si ce traité eut été exécuté comme il devoit l'être sans ajournement, on n'auroit pas besoin de dire aujourd'hui qu'il à été méconnu. Les catholiques en Flandre Occidentale attachaient un grand prix à obtenir enfin un Evêque, et le Pape ne devoit-il profiter de la liberté dont il jouit maintenant dans les affaires religieuses de la Belgique, que pour les mécontenter et repousser des vœux malheureusement peu communs à notre époque où l'on voit l'impiété s'attaquer avec toute violence aux bases de l'édifice religieux*”. Ten slotte wees hij de beschuldiging dat de maatregel het resultaat was van een overeenkomst tussen de Heilige Stoel en de belgische regering energiek van de hand en eindigde met nadrukkelijk te verklaren dat „*le Saint-Père, tout en regrettant vivement que Sa Majesté n'ait pu approuver les déterminations prises relativement aux affaires du Culte catholique dans les Provinces Méridionales, se réserve de son côté le droit d'agir éventuellement sur cette matière comme il jugera convenable aux besoins de l'Eglise. Daarmee was een duidelijk principieel uitgesproken. Over de getroffen maatregel viel verder niet te discussieren.*”

resultaat geboekt dat de kerkelijke verhoudingen in het nieuwe koninkrijk België definitief geregeld waren, terwijl voor de regeringsgetrouwe gebieden in het zuidelijk deel van het uiteengevallen Verenigd Koninkrijk voorzieningen waren getroffen die enkele jaren later bij de eindregeling van het conflict slechts verder uitgebouwd behoeften te worden.

EEN ONTWERP VAN EEN BISSCHOPPELIJKE TOESPRAAK, GEMAAKT DOOR ERASMUS

DOOR

R. R. POST

IN de Leidse editie van de *Opera omnia* van Desiderius Erasmus, deel IV col. 623 en 624 staat een klein werkje getiteld *Desiderii Erasmi Roterodami Declamatiuncula. Oratio episcopi respondentis iis, qui sibi nomine populi gratulati essent et omnium nomine obedientiam, quam vocant, detulissent.*¹

Vertaald zou dit moeten luiden: een werkje van Des. Erasmus van Rotterdam: Een toespraak van een (of de) bisschop als antwoord aan hen, die hem namens het volk (bij zijn blijde inkomste) hebben gelukgewenst en hem in naam van allen, wat men gehoorzaamheid noemt, betuigt.

Het is redelijk te veronderstellen, dat Erasmus dit werkje niet uit pure fantasie schreef, maar bestemde voor een bisschop die werkelijk na zijn huldiging en het afleggen van eden moest antwoorden aan degenen, die namens het volk de gelukwensen hadden uitgesproken en de gehoorzaamheid hadden beloofd. Daarmede komt de vraag op, wanneer en voor welke bisschop zou Erasmus dit werkje hebben opgesteld. Als we plaats en tijd van het ontstaan kenden, zouden we beter weten wat een benoemde of gekozen bisschop volgens Erasmus in zulke omstandigheden zou moeten zeggen, en vooral of en hoeverre hij zich aan de historische situatie heeft aangepast. Erasmus' denkbeelden over de verhouding van vorst en volk, en die van de wereldlijke en geestelijke vorst in één persoon zouden misschien duidelijker aan het licht komen.

De beroemde uitgever van het *Opus epistolarum des. Erasmi Roterodami*², P. S. Allen, meent dat Erasmus dit stuk zou geschreven hebben voor Jacobus Stuart, tweede zoon van koning Jacobus III van Schotland, broeder van koning Jacobus IV, die tussen 28 januari en 22 mei van het jaar 1497 de zetel van St. Andrews in Schotland beklommen is.³ Hij verwerpt de mening van anderen

1) Deel IV, col. 623-624.

2) Oxonii, 1906 vlg.

3) Aldaar Deel I, blz. 159, noot 6.

(Knight, Nichols) die eerder hadden gedacht aan James Stanley, zoon van Margaret, countess of Richmond, die, geboren in 1470, in 1506 bisschop van Ely is geworden. Deze datum 1506 vindt Allen wat laat in verband met de plaats die deze *Oratio episcopi respondentis* heeft gekregen in de bekende brief van Erasmus aan Johann Botzheim van 1523-1524, waarop we zo aanstonds terugkomen. Allen ziet voor zijn mening betreffende een Schots bisdom geen bezwaar in hetgeen staat in brief no. 46, waar sprake is van een benoeming van een leerling van Erasmus voor een bisdom in Engeland en door de Engelse Koning.¹

Allen zocht naar een bisschopspromotie van een van Erasmus' vrienden uit zijn vroege tijd. Hierbij steunde hij op de mededeling van Erasmus aan Johann Botzheim, die Erasmus' werken zou ordenen voor een publicatie van de *Opera omnia*. Hij meende daarvan te moeten afleiden dat de *Oratio* 23 jaar eerder (dan 1523) geschreven was. De tekst luidt aldus:

Item ² ante annos viginti tres *Encomium artis medicae*, rogatu cuiusdam amici, qui nuper Caroli Caesaris medicus fuit. Repperi inter schedas *Episcopi responsionem ad populum sibi gratulantem*, nec satis memini quanam occasione ea mihi scripta fuerit. Nam *Consolationem de morte filii praemature praerepti scripsi Senae*, quum Alexandrum archiepiscopum ecclesiae divi Andreae, Jacobi Scotorum regis filium, instituterem.³

De *Lof der geneeskunde* schreef Erasmus 23 jaren eerder, dat is van 1523 af gerekend omstreeks 1500. Maar de *Oratio episcopi respondentis* maakte Erasmus uitdrukkelijk van deze mededeling los. Hij zegt niet, dat dit werk ook 23 jaar eerder is geschreven, maar dat hij de aanleiding van dit geschrift niet meer wist. Hij herinnerde zich wel dat hij *De consolatione de morte filii* in Siena geschreven had, hetgeen in 1507 of 1508 gebeurd moet zijn. Drie regels verder ⁴ noemt hij de *Querimonia pacis*, die hij zeven jaar geleden geschreven had. Hiermede vergist Erasmus zich niet. Want het is bekend, dat hij deze klacht schreef op verzoek van Le Sauvage, toen deze bezig was vredesonderhandelingen te Cambrai voor te bereiden voor het jaar 1517.⁵ Erasmus verbleef toen nl., in 1516, in de Nederlanden. En

1) Deel I, blz 159, r. 7.

2) In de voorafgaande zin had Erasmus medegedeeld dat hij als jongeman van 21 jaren het boek *De contemptu mundi* had geschreven, hetgeen zou wijzen op een tijd rond 1490.

3) ALLEN, Ep. Deel I, blz. 18, r. 19-24.

4) ALLEN, Ep. Deel I, blz. 18, r. 24

5) ALLEN, Ep. Deel III, no. 693, Inl.

Le Sauvage heeft het verzoek tot hem gericht in juli 1516, tijdens een bezoek van de Rotterdammer aan Brussel.¹ Het feit dat Erasmus in 1515 door de Brusselse regering tot raadsheer was benoemd, verklaart zijn relaties tot het hof en de regering voldoende. Staande ongeveer op het toppunt van zijn roem, had hij nauwelijks een introductie nodig.

Welnu het was in deze tijd, dat in Utrecht een regeringswisseling plaats had. Bisschop Frederik van Baden, die het vertrouwen in Brussel verloren had, moest plaats maken voor een man van de familie, die meer vertrouwen genoot en bovendien beter scheen te passen in de toenmalige Utrechtse situatie, nl. Philips van Bourgondië, een onwettige zoon van de grote hertog Philips de Goede. Het scheen een zeer moeilijk geval.

Alles ging buiten de gewone orde om. De vacature was niet ontstaan door het sterven of aftreden van de bisschop. De politiek van het huis Habsburg domineerde de bisdommen, die in de onmiddellijke omgeving van de patrimoniale gewesten lagen en de vorsten uit dat huis wisten er gewoonlijk leden van de familie op de zetels te krijgen. Na lange onderhandelingen bracht de regering te Brussel pas officieel onder leiding van aartshertog Karel (wel dra Karel V), de bisschop van Utrecht, Frederik van Baden, onder bedreiging en beloften tot aftreden. Frederik deed afstand van zijn diocees zoals het heette in handen van de Paus en wel ten gunste van de vermelde Philips van Bourgondië. Wel had hij daarbij tot voorwaarde gesteld, dat de Staten van het Sticht en van het Oversticht hun instemming met deze translatie zouden moeten betuigen. Werd op deze manier de schijn van wettigheid bewaard, in feite was er geen vrije keuze. Het was onder dwang, dat bisschop Frederik en nog wel op politieke gronden zijn ambt en waardigheid neerlegde. Daarbij had de Habsburgse regering van te voren uitgemaakt, wie de opvolger zou zijn. De abdicatie *in manibus papae* legde de beschikking over het bisdom in handen van de paus en schakelde het gewone kiescollege, het generale kapittel, meteen bij de verkiezing uit. Enigszins in hun plaats traden de colleges van de Staten van het Sticht en het Oversticht, omdat er na de benoeming van de bisschop een installatie nodig was, die zij zouden kunnen weigeren of tegenhouden. Een dergelijke activiteit van de Staten lag in de ontwikkeling van de Utrechtse bisschopsverkiezingen van de laatste honderd jaren. Herhaaldelijk hadden de Staten hun invloed bij de bisschopsverkiezingen laten gelden, maar altijd zó, dat zij het formele kiezen

1) Aldaar, Deel III, no. 603, blz. 13, Inl.

aan de kanunniken van het Generale kapittel overlieten. Dit gebeurde thans echter niet. Het ging immers niet om een keuze tussen twee of meer kandidaten, maar over het al of niet aanvaarden van een opgedrongen, doch door de paus benoemde kandidaat. De kanunniken zouden daarbij feitelijk te staan gekomen zijn tegenover de machtige regering te Brussel, een affaire die zij beter aan de Staten konden overlaten, al vormden de Utrechtse kapittels het voornaamste lid van deze Staten. Tot goed begrip van deze situatie moet men bedenken, dat de nieuwe bisschop vooral als wereldlijk vorst werd beschouwd. Men prakkezeerde er niet over dat hij ook bestuurder was van een kerkelijk territoir dat voor een groot deel buiten zijn vorstendom lag. De vraag of deze Philips voor het besturen van de kerk in Nederland de vereiste eigenschappen, talenten en ambities bezat en of zijn leven daartoe geëigend was, werd eenvoudig niet gesteld.¹

De benoemingsbul werd 18 maart 1516 te Rome uitgevaardigd en aan Karel te Brussel overhandigd. Kort daarna kon de regering te Brussel onderhandelingen met de stichtse Staten beginnen. Zij bleken zeer moeizaam en duurden ongeveer een jaar. Sommige statenleden gevoelden zich sterk door de nabije macht van hertog Karel van Gelre, die telkens opnieuw en dikwijls met succes de strijd tegen de Habsburgers en hun aanhangers aanbond. Maar de meerderheid durfde tenslotte de verantwoordelijkheid voor een breuk met Habsburg door boudweg de installatie van de nieuwe bisschop te weigeren niet aan. Toen de afgevaardigden op 28 april 1517 te Brussel vernamen dat de translatie van bisschop Frederik op Philips een feit was, dat de regering met geweld zou willen doorzetten, begrepen zij dat er niets aan te doen was. Zij leggen zich bij het besluit van de Paus en de Brusselse regering neer. De plechtige „blijde inkomste” van de bisschopstad had plaats op 19 mei 1517.² In de tijd die verliep tussen zijn benoeming en installatie had bisschop Philips de tijd om na te denken over hetgeen hij zou moeten antwoorden bij de huldiging. Het was een delicate kwestie geworden en het is geen wonder dat de bisschop daarover met Erasmus sprak, hem polste en waarschijnlijk om hulp vroeg. Hij kan hem in dit jaar herhaaldelijk ontmoet hebben.

Dat Erasmus in dien tijd met bisschop Philips van Bourgondië op zeer goede voet leefde volgt uit de opdrachten van zijn tractaat

1) R. R. Post, *Geschiedenis der Utrechtse bisschopsverkiezingen tot 1535*, Utrecht 1933, 182.

2) Aldaar 183, 188.

Querimonia (of *Querela*) *pacis* aan bisschop Philips, hetgeen kort na de officiële installatie van deze moet zijn geschied. Erasmus had dit werk in juli 1517 klaar gekregen en had de kopy nog in dezelfde maand naar zijn uitgever J. Froben te Bazel gezonden.¹ Omstreeks dezelfde tijd moet Erasmus de opdrachtsbrief hebben geconcipeerd, die helaas ongedateerd is overgeleverd.² Dat Erasmus aan deze opdracht grote waarde hechtte, blijkt uit hetgeen volgt. Toen Froben met de druk wat aarzelde, verloor Erasmus zijn geduld en liet het tractaat in zeer leesbare vorm op perkament schrijven en dit werk aan de Utrechtse bisschop toekomen. Dit blijkt uit een brief van Erasmus aan bisschops secretaris Gerard Geldenhauer van 5 oktober 1517.³ Dat de boodschapper de bisschop in Kampen trof, terwijl deze op het punt stond naar Deventer te vertrekken, wijst er op, dat deze toen nog met „zijn blijde inkomste” in het Oversticht bezig was en dat de goede verhouding van Erasmus en de bisschop nog voortduurden.

Het verblijf van Erasmus in de Nederlanden (1516), zijn betrekkingen tot het hof en zijn opvallende goede verhouding tot Philips, die vanaf 19 mei 1517 bezig was de hulde en de betuiging van gehoorzaamheid van zijn nieuwe onderdanen in ontvangst te nemen, maken het wel mogelijk dat Erasmus toen de *Oratio episcopi respondentis* geschreven heeft ten behoeve van Philips, benoemd bisschop van Utrecht, maar bieden geen bewijs dat dit werkelijk is geschied.

Er is nu een ander feit dat deze veronderstelling naar mijn mening wel aannemelijk maakt. Erasmus gaf in het jaar 1518 tweemaal een bundel van zijn werken uit, die begint met de opdracht van de *Querela pacis* aan bisschop Philips van Bourgondië en de *Querela* zelf en eindigt met de *Oratio episcopi respondentis*, nl. een editie bij Theod. Martens te Leuven, maart 1518, en een bij Froben te Basel, in november van hetzelfde jaar. Deze beide bundels bestaan nl. uit vier werken, die Erasmus met de algemene kenmerk *Declamationes* aanduidt: *Querimonia pacis undique profligatae*; *Consolatoria de morte filii*; *Exhortatoria ad matrimonium*, *Encomium artis medicae cum ceteris adictis*. Deze *adict* of dit toevoegsel(s) bestond bij beide in de *Declamatiuncula*, d.i. de *Oratio episcopi respondentis*. De eer dat dit werkje, dat met de andere op generlei wijze gelijk gesteld kan worden, beide keren in de bundel werd opgenomen, schijnt te danken te zijn aan de samenhang met het eerste stuk, nl. beide gemaakt naar aanleiding

1) ALLEN, Ep. Deel III no. 603, Inl. blz. 14.

2) Aldaar no. 603.

3) ALLEN, Ep. Deel III, no. 682, blz. 103, r. 7.

van de benoeming van Philips tot bisschop van Utrecht. Het jaar van de dubbele uitgave, 1518, het jaar, dat volgde op de blijde inkomste, schijnt de aangegeven samenhang te bevestigen. Het feit van deze inhuldiging had toen nog de aandacht van Erasmus. Verder niet meer, tenzij bij het opmaken van de plannen tot uitgave van de *Opera omnia* in de brief aan Johann Botzheim in 1523/1524. De bijzondere betrekkingen van Erasmus en bisschop Philips waren toen voorbij en Erasmus was de oorsprong van het werkje vergeten of stelde het zo voor. Wanneer het jaar 1517 werkelijk het jaar is geweest, waarin Erasmus dit werkje schreef – zoals uit de dubbele uitgave daarvan in 1518 mag worden afgeleid – wijst dit zeer sterk naar bisschop Philips van Bourgondië, omdat omstreeks die tijd niet een ander vriend of beschermer van Erasmus tot bisschop werd benoemd.

Op grond van deze overwegingen houd ik het voor zeer waarschijnlijk dat we in de *Oratio episcopi respondentis* een werkje hebben, dat Erasmus geschreven heeft ten behoeve van bisschop Philips van Bourgondië. Dit verhoogt de waarde van het boekje. We kunnen er nu uit lezen, wat bisschop Philips volgens Erasmus in de benarde omstandigheden zou moeten zeggen.

De lange titel geeft duidelijk aan, waarvoor het ontwerp bestemd was. De bisschop moest antwoorden op degenen, die namens het volk de vreugde over zijn komst hadden uitgesproken en tevens de gehoorzaamheid van de onderdanen hadden betuigd. Met het woord *obedientia* had Erasmus enige moeilijkheden, daarom zegt hij *obedientiam quam vocant*. Misschien was het woord hem niet klassiek genoeg misschien ging hem het begrip zelf te ver.

Volgens het ontwerp moest de bisschop beginnen met het uiten van zijn vreugde over zijn benoeming. Deze feestdag was voor hem de schoonste dag van zijn leven; niet zozeer wegens het hoge ambt en de eer „die gij mij met aller instemming (*summo consensu*) en met brandend verlangen hebt bewezen. Niet de woorden van lof, die gij hebt uitgesproken, maar vooral Uw vrome vreugde en Uw religieuze blijheid geven mij bijzondere voldoening. Het is geen simulatie, geen uiterlijk vertoon, geen voorbijgaande genegenheid, maar deze vreugde is door God (Numen) zelf in Uw harten gewekt.” De bisschop ziet daarin dan ook een gunstig voorteken: „De hemelse machten (*Superi*) keuren blijkbaar Uw zaak goed en door hun begunstiging zal al mijn inspanning voor mij en voor U gunstige resultaten opleveren. Het ambt dat gij mij hetb opgedragen (!) is zwaar; want gij hebt U zelf aan mij toevertrouwd. Mijn zorg zal

worden verlicht door Uw trouw en gehoorzaamheid. Mijn last wordt licht als gij als het ware vooraan gaat. Daarom is de eer die gij mij hebt toegezwaid Uw eigen eer en roem." Hij geeft eer aan Christus, onder wiens goedkeuring dit alles geschiedt. „Ik en gij allen moeten God bidden dat ik zulk een herder mag zijn als Uw roewijding verdient en zoals Uw woordvoerders die zo juist hebben beschreven. Het beeld (van herder) erken ik doch niet de verdiensten; maar ik zal er naar streven een goed herder te zijn en niet een rover; een vader en niet een tyran; een helper en niet een verdrukker, een geneesheer en niet een uitbouter, moogt gij inzien dat hetgeen ik ambtelijk voor U doe, dit niet doe voor mij." Degene die een bisdom naar de opbrengsten taxeert is allesbehalve een goed bisschop. Een bisschop zal zich slechts gelukkig voelen, indien zijn gelovigen door hun leven voortdurend aan Christus aangenamer worden. Daarin stelt hij zijn rijkdom en zijn eer. Het is niet prettig bisschop te worden, maar wel om een goed bisschop te zijn. Hij verheugt zich, dat hij als bisschop aangesteld is van een diocees waarvan het volk goed is. Hij hoopt dat het zo zal blijven en dat het volk in gehoorzaamheid toeneemt niet krachtens de belofte van vandaag, maar vrijwillig. Koning David is zijn voorbeeld en hij ziet niets liever dan dat de bevolking in liefde tot Christus groeit. Op het voorbeeld van Salomo moeten de gelovigen tot God bidden, die door U deze last op hem gelegd heeft; dat Hij hem een zodanige wijsheid geve, dat hij zijn kudde verrijkt en vermeerderd aan de Heer teruggeven kan. Moge de taak, die gij vandaag met grote vreugde aan mij hebt opgedragen en die ik met niet geringe bezorgdheid heb aanvaard, vrucht dragen en dat mijn pogen en Uw toewijding Christus ter ere moge strekken.

In dit in zuiver Erasmiaanse vroomheid geschreven stuk achtte Erasmus het nuttig driemaal tot uiting te brengen, dat Philips van Bourgondië de kandidaat was geweest van de woordvoerders, die namens het volk de vreugde over zijn komst moesten uiten en de gehoorzaamheid beloven. Na alles wat er gebeurd was betekende dit een stoute bewering, maar Erasmus wist dit zo in de godsdienstige en vreugdevolle plechtigheid te versluieren dat hij mocht hopen, dat de hoorders door de geruststellende omschrijving van het herdersambt en de goede voornemens van de nieuwe functionaris het voorafgaande zouden vergeten.

Daarom liet hij de taak van de wereldlijke vorst, de bestuurder van de staat, geheel opgaan in die van het hoofd van het diocees, de

herder der gelovigen. Geen toespeling op de oorlog met Gelre, geen bluffen op zijn krijgskundige ervaringstalenten en op zijn relaties. Hij was de herder, die het heil van de gelovigen zocht in niet zich zelf. Sommige van zijn hoorders zijn misschien teleurgesteld of verbitterd naar huis gegaan ondanks het genot van het aanhoren van de in mode zijnde humanistische uitingen als *Numen*, *Superi*, *Optimus Maximus*. Het was een voorspel van het absolutistische tijdperk. De vorst streefde naar het welzijn van het volk, maar dit moest hem ook de vrije hand laten. Zo zal Erasmus in 1517 de hem verstrekte opdracht of het aan hem gerichte verzoek een ontwerp antwoord te maken, hebben opgevat. Hij schijnt goed in zijn opzet geslaagd te zijn.

EEN AANVULLING OP HET ITINERARIUM VAN CONRAD VAN URACH, BISSCHOP VAN PORTO EN S. RUFINA EN PAUSELIJK LEGAAT IN HET DUITSE RIJK 1224-1226

DOOR

M. K. J. SMEETS

Een van de 13e eeuwse pauselijke legaten, die door een vrij groot aantal oorkonden veelvuldige sporen in onze streken heeft nagelaten ¹, is Conrad van Urach.² Oorspronkelijk nauw verbonden met de Luikse kerk (kanunnik van St. Lambert te Luik, van 1195 tot 1198 deken) trad hij in 1199 in de Cistercienserorde, in 1204 prior in Villers, in 1209 abt; in 1214 abt van Clairvaux en in 1217 abt van Cîteaux, daarmee de hoogste waardigheid in die orde bereikend. In 1219 in Rome trok hij de aandacht van Paus Honorius III, die hem tot kardinaal verhief op de titel van bisschop van Porto en S. Rufina. Van 1219 tot september 1223 vervulde hij een legatenopdracht in Zuid-Frankrijk. In maart/april 1224 volgt dan de opdracht tot prediking van een kruistocht in het Duitse rijk ³, die hem tweemaal ook door onze streken voert. Door gebruikmaking van enkele in de algemene literatuur minder bekende oorkonden kunnen wij zijn itinerarium bij zijn eerste bezoek aan onze streken nauwkeuriger vaststellen en krijgen de handelingen in deze oorkonden vastgelegd meer achtergrond en betekenis door zijn persoon.

Op het einde van april 1224 in Clairvaux ⁴, op 5 mei in Parijs ⁵,

1) Een – zij het niet geheel volledig – overzicht van deze oorkonden in: J. F. BÖHMER, *Regesta Imperii V*. J. FICKER u. E. WINKELMAN, *Die Regesten des Kaiserreichs unter Philipp, Otto IV, Friedrich II, Heinrich (VII), Conrad IV, Heinrich Raspe, Wilhelm und Richard, 1198-1272*, Zweiter Band, Päpste und Reichssachen, Innsbruck 1892-1894, p. 1523 vv. Zie de kaart in de Bijlage.

2) Zijn meest recente biografie in: Biografie nationale... de Belgique, T. XXX, Supplément T. II. Bruxelles 1959, col. 781-786, van de hand van G. DESPY, met oudere literatuur.

3) K. HEERINGA, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, Deel II, 's Gravenhage 1940, nr 718.

4) A. CLEMENT, *Conrad d'Urach*, in: *Revue Bénédictine* t. XXIII, 1906, p. 375, noot 1.

5) id. *ibid.* p. 375-376.

moet hij van daar uit over Vertus (c. 120 K.M. ten oosten van Parijs), waar een oorkonde van hem in die maand gedateerd wordt ¹, naar Luik zijn gereisd. Zijn aankomst in de stad, waar hij zijn jeugd had doorgebracht en de eerste kerkelijke waardigheden had bekleed, ligt vóór de 25ste van diezelfde maand. Hij verbleef er tot 4 juni ², op 2 juni dit verblijf onderbrekend voor een kerkwijding te Val-Benoit ³, enkele kilometers ten zuidwesten van die stad. Op 7 juni wordt zijn aankomst in Keulen vermeld ⁴; in hoeverre zijn kort daarop volgende reis naar Roermond samenhangt met de besprekingen die hij ongetwijfeld met Engelbert van Berg, aartsbisshop van Keulen heeft gevoerd, valt niet exact na te gaan. Geconstateerd moet in ieder geval worden, dat de kardinaal-legaat zich in de daarop volgende dagen gaat bezig houden met een zaak, die ook de Keulse aartsbisshop na aan 't hart heeft gelegen: de voltooiing van de stichting van een Cistercienserinnenabdij te Roermond. Engelbert van Berg, die als een promotor van de Cisterciensers in deze streken bekend staat, heeft zich in het bijzonder voor het Roermondse klooster geïnteresseerd. Ofschoon dit niet in zijn bisdom doch in het Luikse diocesis lag, wijdt hij in 1220 en 1224 kerk en/of klooster. ⁵ Verwantschap met Richardis, gravin-weduwe van Gelre, en eerste abdis van deze abdij kan wellicht deze belangstelling hebben bevorderd. ⁶

Van Conrad van Urach, zelf Cistercienser, is het bekend, dat hij overal waar hij als legaat kwam, de zaak der Cisterciensers behartigde en in aangelegenheden van kloosters van deze orde regelend optrad. ⁷ Hieruit moet zijn tot op heden in de algemene literatuur

1) BÖHMER, a.w. p. 1523, nr 10004.

2) 25 mei 1224: BÖHMER, a.w. p. 1523 nr 10005 naar A. WAUTERS, *Table chronologique des chartes et diplômes imprimés*, VII, p. 580; 27 mei 1224: WAUTERS, a.w. XI, p. 470; 4 juni 1224: BÖHMER, a.w. p. 1523, nr 10.

3) BÖHMER, a.w. p. 1523.

4) id. *ibid.* p. 1524 nr 10006a.

5) L. A. J. W. SLOET, *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen*, 's Gravenhage, 1872, nrs 463bis en WILHELMUS DE BERCHEN, *De nobili principatu Gelrie et eius origine*, ed. Sloet, 's Gravenhage 1870, p. 53.

6) Engelbert van Berg was een neef van Richardis, d.w.z. zijn moeder, Margaretha van Gelre, was een zuster van haar man Otto I.

7) K. H. ROTH VON SCHRECKENSTEIN, *Konrad von Urach, Bischof von Porto und S. Rufina, als Cardinallegat in Deutschland, 1224-1226*, in: *Forschungen zur Deutschen Geschichte*, VII, Göttingen, 1867, p. 342-343, 350. Directe verwantschap tussen de graaf van Gelre en Conrad van Urach, zoals in genoemd artikel p. 358 naar aanleiding van BONDAM, *Charterboek der hertogen van Gelderland*, p. 353 aangenomen wordt, lijkt mij niet te bewijzen.

onbekende en op het eerste oog onlogische „Abstecher” naar Roermond en Maastricht tussen 7 en 19 juni worden verklaard. Het Cistercienserinnenklooster te Roermond, toegewijd aan de H. Maagd Maria (O.L. Vrouwmunster-abdij) en o.m. gesticht om voor de Gelderse gravin-weduwe Richardis van Scheyren-Wittelsbach de gelegenheid te scheppen binnen de landsgrenzen in een klooster van die orde te treden, had wel is waar op 28 jan. 1223 van Paus Honorius III een bevestigingsprivilege gekregen volgens de geijkte formule zoals die voor de Cistercienserkloosters in die tijd gebruikelijk was ¹, de materiële positie van het klooster was door de stichters graaf Gerard van Gelre en zijn echtgenote Margaretha van Brabant nog nooit in zijn volle omvang geregeld en juridisch vastgelegd. Dit moet ongetwijfeld op instigatie van kardinaal-legaat Conrad van Urach en met zijn medewerking in juni 1224 gebeurd zijn. Van Keulen uit, waar hij dus op 7 juni was aangekomen, moet hij na een verblijf van enige dagen naar Roermond zijn vertrokken. Immers, op 14 juni geeft hij in die stad een akte, waarin hij het Cistercienserinnenklooster van Roermond in zijn bescherming neemt met alle goederen en in het bijzonder de curtis van Herten, die het klooster van de abt van Reims had gekocht.² Op 17 juni hebben wij drie akten van hem, te Maastricht gegeven, waarvan twee voor de Roermondse abdij.³ 16 juni echter is de datum van de uitvoerige akte, die men gewoonlijk de stichtingsakte van de Roermondse Munsterabdij noemt en waarin inderdaad Gerard en Margaretha de omstandigheden der kloosterstichting uiteenzetten, tal van goederen schenken (die overigens reeds verscheidene jaren in het bezit

1) De tekst van deze oorkonde in het oudste cartularium van de Munsterabdij van Roermond als eerste opgenomen, met onjuistheden en verkeerd gedateerd (28 jan. 1224 i. pl. v. 1223) gedrukt bij SLOET, *Oorkondenboek* nr. 464bis, blijkt overeen te stemmen met het formulier gedrukt bij: M. TANGL, *Die päpstlichen Kanzleiordnungen von 1200-1500*, Innsbruck 1894 (Unveränderter Neudruck 1959) p. 229-232: Privilegium Cisterciense, met de wijzigingen voor 't „Privilegium monialium Cisterciensis ordinis” p. 232.

2) Oudste cartularium Munsterabdij Roermond nr 12. De datering van deze akte luidt: „Datum apud Ruremunde XVIII° kalendas junii pontificatus domini Honorii Pape III anno octavo”. Junii moet een verschrijving voor julii zijn. XVIII kal. junii (15 mei) zou de idus van mei zijn. In een akte van Conrad van 19 juni 1224 staat eveneens foutief junii i.p.v. julii (zie hierna p. 333, noot 5). Het is bovendien onwaarschijnlijk en praktisch onmogelijk, dat hij gezien zijn door ons gereconstrueerde reisroute, reeds op 15 mei in Roermond zou zijn geweest.

3) Oudste cartularium nr 6 en nr 23. De derde akte is voor het kapittel van St. Lambert te Luik: S. BORMANS en E. SCHOOLMEESTERS, *Cartulaire de l'église Saint-Lambert de Liège*, Bruxelles, 1893, I. I nr CXLIII, p. 208.

van het klooster moeten zijn geweest), en door deze officiële oorkonde de stichting een juridische basis geven.¹ Ook deze akte is te „Traiectum”, dat niets anders dan Maastricht kan zijn, gegeven en, ofschoon de legaat Cunradus er zelf niet in wordt genoemd, moet hij er ongetwijfeld de hand in hebben gehad. De dag erna immers – 17 juni – stelt hij de Munsterabdij weer onder zijn bescherming en die van de H. Roomse kerk en bevestigt haar in haar rechten en goederen.² In een akte van dezelfde dag bekrachtigt hij een overeenkomst, die tussen de Munsterabdij enerzijds en de voogd en de investitus van de parochiekerk van Roermond anderzijds was gemaakt.³ Ook geeft hij die dag in Maastricht nog een oorkonde ten behoeve van de kanunniken van St. Lambert te Luik.⁴

Ook in Maastricht was het verblijf van de pauselijk legaat Cunradus slechts kort, immers 19 juni is hij reeds in Rolduc.⁵ Hij zet dan zijn reis naar het Oosten weer voort – nadat hij dus in Keulen kennelijk van zijn oorspronkelijke route was afgeweken –, is op 20 juni in Zülpeich en op 21 juni in Bonn.⁶ Vermeld kan nog worden, dat hij op 29 aug. 1224 nogmaals vanuit Duisburg een oorkonde ten gunste van de Roermondse Munsterabdij uitvaardigt.⁷

1) Twee originelen in het archief van de Munsterabdij van Roermond en een afschrift in het oudste cartularium onder nr 2. Gedrukt bij (maj:) Sloet, *Oorkondenboek* nr 475.

2) Oudste cartularium nr 6. SLOET, *Oorkondenboek* nr 475bis.

3) Oudste cartularium nr 23.

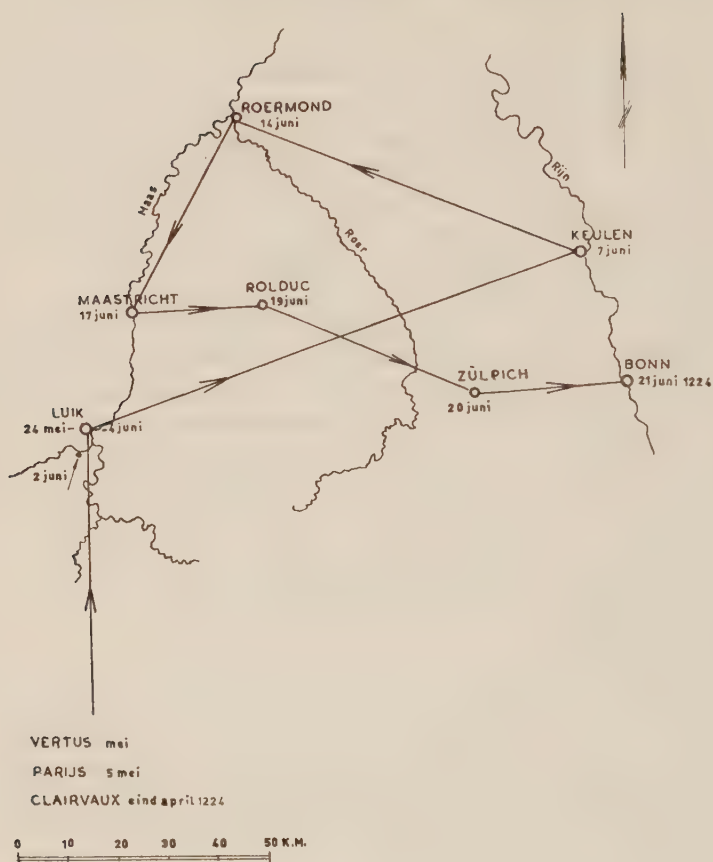
4) Zie p. 332 noot 3.

5) BÖHMER, a.w.p. 1524, nr 10007. Een afschrift van deze oorkonde bevindt zich in het cartularium van Rolduc (Rijksarchief in Limburg, Mstr.) fol. 6ro-6vo; gedrukt bij: G. D. FRANQUINET, *Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van de abdij Klooster-rade*, Maastricht 1869, p. 95. De datering van deze akte luidt: „Datum apud Rode. Anno domini millesimo CC° XX° IIII° XIII° kalendas junii”, waarbij junii duidelijk een verschrijving is voor julii aangezien uit de akte zelf blijkt, dat de altaarwijding, die er het onderwerp van is, plaats vond op het feest van Gervasius en Prothasius (19 juni = XIII kal. julii).

6) BÖHMER, a.w.p. 1524, nrs. 10008-10009.

7) Oudste cartularium nr. 7.

Bijlage Reisroute van Conrad van Urach.

EEN DOOPBOEKJE VAN TWEE ROND- TREKKENDE JEZÜÏTEN ¹

DOOR

J. BARTEN S.J.

HET is geen gewoonte dat doopboeken gepubliceerd worden. Dat hier een uitzondering gemaakt wordt, is wel degelijk bedoeld als een bevestiging van deze regel. Het gaat hier immers niet om de inschrijvingen zelf maar om de namen van steden en dorpen, die erin vermeld worden en ook de namen van sommige personen, die mogelijk een steun zijn geweest voor deze vervolgte priesters.

Vianen was het uitgangspunt van de missietochten van deze twee jezuïeten. Dit stadje lag in een heerlijkheid, die toebehoorde aan de heren van Brederode. Vóór het Bestand van 1609 was deze plaats af en toe bezocht geweest door saeculieren en jezuïeten, maar dezen hadden er geen vaste missiestatie gevestigd. In het jaar 1612 ging een van de voornaamste katholieke ingezetenen van Vianen naar Antwerpen, om daar een jezuïet of andere priesters voor zijn plaats van inwoning te verkrijgen. Hij had succes, want hij kon de jezuïet Joannes Robbe meenemen naar Vianen.² Deze jezuïet was mogelijk van schotse origine en 3 maart 1578 te Sint Bernard bij Antwerpen geboren uit het huwelijk van Jacobus Rob en Elisabeth Aegidii. Hij was 12 juni 1603 te Doornik jezuïet geworden, in 1606 of 1607 priester gewijd. Te Vianen verbleef hij 1612-1614, vertrok in het laatstgenoemde jaar weer naar de Zuidelijke Nederlanden, om in 1621 weer als missionaris te Hoorn naar de Hollandse Missie terug te keren, waar hij tot 1631 verbleef, toen hij werd overgeplaatst

1) Dit doopboekje is door G. Gorris S.J. getiteld: *Doopboek van een Missionaris S.J. in Vianen en omstreken (Hagbesteyn, Rhenen, IJsselstein enz.) van p. Jo. Robbe 1612-14 miss. in Gelderland en p. Petr. Maillard S.J. 1614-1616 idem*. Het heeft als signatuur C. 26 a van de historische handschriftenverzameling van het Archief van de Nederlandse Provincie der Jezuïeten. Cf. H. BROUWER, *Supplement-beschrijving van de doop-, trouw- en begraafboeken enz. in Zuid-Holland*. 's Gravenhage 1959, 98 v.

2) W. GOETGEBUER, *Historia missionis batavicae Societatis Iesus.. ab anno 1544 ad annum 1626*. Hs. cat.nr. 4088 Handschriftenkabinet Kon. Bibl. Brussel. N. AERTS S.J., *Brevis notitia 2, Breve chronicon stationis Vianensis (annis 1612-1614)*. Hs. cat.nr. 4085 Handschriftenkabinet Kon. Bibl. Brussel. id., *Acta Missionis Hollandicae S.J.* 5, 515. Hs. cat.nr. 4084 Handschriftenkabinet Kon. Bibl. Brussel. F. VAN HOECK S.J., *Schets van de geschiedenis der jezuïeten in Nederland*. Nijmegen 1940, 64 vv.

naar de Schotse Missie. Hij overleed op 13 maart 1633 als overste van het Schotse College te Douai.¹

Vanuit Vianen bezocht hij volgens de *Brevis Notitia* van N. Aerts S.J., Rhenen, Wageningen, Tiel, Culemborg, Heukelom, Arnhem en Nijmegen en de *Historia Missionis Batavicae* van W. Goetgebuer S.J. vermeldt zelfs, dat hij in Overijssel is doorgedrongen.² Ook al had het Bestand aan de priesters meer vrijheid gegeven, de vervolging had allerminst opgehouden en zeker niet in die streken. Dit komt tot uiting in het getuigenis, dat J. Grauwert, heer van Weerdestein, vele jaren later op 2 juli 1670 aflegde over de werkzaamheden van pater Robbe. Daarin verklaart hij, dat hij in zijn jeugd de oude pater Joannes Robbaeus te Douai ontmoet had, die hem verteld had, dat hij op het kasteel Weerdestein meermaals bij nacht en ontij godsdienstige bijeenkomsten had gehouden en de pastoralia had toegediend en dat hij van tijd tot tijd uit vrees voor de vervolgingen naar de Betuwe had moeten gaan en daar van plaats tot plaats had rondgetrokken.³ Wij krijgen hier de indruk dat het kasteel Weerdestein in het Utrechtse het uitgangspunt van de tochten van pater Robbe geweest is en mogelijk is dit ook enige tijd het geval geweest. Het doopboekje vermeldt in elk geval dit kasteel niet. Maar ook Vianen wordt aanvankelijk niet door pater Robbe genoemd, al kunnen wij uit vermeldingen van namen als Willem Pijl en Cornelius Groenhout, waarover later, wel vermoeden, dat diverse doopsels te Vianen hebben plaatsgevonden. Nijmegen wordt niet genoemd. Na 24 oktober 1613 tekent hij bijna geen doopsels meer op, maar van 11 juli tot 1 augustus van het volgende jaar weer wat meer. Hij laat echter duidelijk bladzijden open in zijn boekje, zodat wij mogen veronderstellen, dat ook daarop doopsels hadden moeten ingeschreven worden, maar dat hij daarvan de papieren niet meer bij de hand had. De inschrijving van Martio 1613 Goes is wel heel merkwaardig in dit boekje. Deze plaats lag toch wel helemaal uit de richting van de missietochten van pater

1) I. NADASI S.I., *Annus dierum memorabilium Societatis Iesu*. Antverpiae 1665, 138. A. VAN LOMMEL S.J., *Opvolging der jesuiten als missionarissen in de eenige steden en dorpen van het tegenwoordige aartsbisdom Utrecht*. A.A.U. 3 (1876), 278: het hierin opgegeven overlijdensjaar van pater Robbe 1623 is onjuist; dit moet zijn 1633.

2) N. AERTS S.J., *Brevis notitia* 2, l.c.

3) ID., *Brevis notitia* 2, Breve chronicon stationis Wycensis (1670). ID., *Acta Missionis Hollandicae* S.J. 8, 484. A. VAN LOMMEL S.J., *Iets over eenige statien der Paters Jesuïeten in de Hollandsche Zending ten jare 1670*: Langbroek. A.A.U. 2 (1875), 457 v. Grauwert kan echter pater Robbe niet in 1636 ontmoet hebben, daar deze reeds in 1633 overleden was.

Robbe, maar toch wel niet zover van Antwerpen, waarheen hij zich voor het doen van zijn jaarlijkse retraite of voor besprekingen met zijn aldaar gevestigde provinciaal begeven kan hebben. De letters A.A. boven de twee eerste inschrijvingen zullen wel betekenen: *anonyma loca*. Na de inschrijving van 1 augustus 1614 komt die van een andere hand op 21 augustus 1614. In het jaar 1614 is pater Robbe te Vianen opgevolgd door pater Petrus Maillard of Maillart, wiens inschrijvingen op 6 februari 1616 ophouden: in 1616 is pater Maillard overgeplaatst naar Gouda. Over het algemeen lijken zijn inschrijvingen nauwkeuriger wat betreft plaats en datum.

Pater Maillard werd 9 februari 1585 te Ieperen geboren, en trad 28 mei 1608 te Doornik in de jezuïetenorde. Hij werd priester gewijd 21 april 1612 en was 1614-1616 werkzaam te Vianen, vertrok vandaar naar Gouda, waar hij in 1622 gevangen werd genomen en zwaar mishandeld. Vanuit de gevangenis te Gouda werd hij overgebracht naar de Gevangendoor in Den Haag, waar hij weliswaar beter behandeld werd, maar toch enkele jaren vast heeft moeten zitten, totdat hij in 1625 uitgewisseld werd tegen kriegsgevangenen en terugkeerde naar de Zuidelijke Nederlanden, waar hij rector werd van het jezuïetencollege van Den Bosch 1625-1628. Na deze ambtsperiode werd hij weer missionaris eerst te Leeuwarden en daarna te Rotterdam, waar hij 12 november 1640 overleed. Hij werd begraven te Voorburg.¹

Volgens de *Brevis Notitia* werd het trekgebied van pater Maillard in 1614 beperkt en voor een deel overgedragen aan pater Joannes Riserius, die te Utrecht gevestigd was. Toch was het aan hem toevertrouwde gebied nog vrij omvangrijk. Zo wordt verhaald, dat hij in 1614 de plaatsen Rhenen, Wageningen, Tiel, Buren en Culemborg bezocht. Te Rhenen vond hij nog nonnen, die hij geestelijk onderrichtingen gaf. Van de 'praefectus urbis' van Tiel wist hij gedaan te krijgen, dat diens katholieke vrouw met haar twee zusters bij zijn heilige mis mocht tegenwoordig zijn.² Het volgende jaar trok hij naar Rhenen, Wageningen, Tiel, Culemborg, Gorcum en Heukelom. De 'praefectus urbis' van Wageningen werd door zijn toedoen katholiek. In veertig jaren waren in deze streken geen

1) A. VAN LOMMEL S.J., *Opvolging der jesuïeten als missionarissen* enz. A.A.U. 3 (1876), 279.

2) N. AERTS S.J., *Brevis notitia 2*, Breve chronicon stationis Vianensis (1614-1616). Het is mogelijk, dat met Rhenen soms Renkum bedoeld is bijv. in het geval van de nog tijdens het Bestand overgebleven nonnen. Cf. DR. M. SCHOENGEN, *Monasticon Batavum 2*. Amsterdam 1941, 257.

priesters meer geweest.¹ In het doopboekje vinden wij nog meer plaatsnamen, maar helaas niet de namen van de 'praefecti urbis' van Tiel en Wageningen.

Wel vinden wij op 15 november de drost van Heukelom, Fredericus van Loosecoot, als vader van een dopeling vermeld evenals op 27 september 1613, maar daar zonder vermelding van zijn ambt. Hij zal in zijn drostambt het werk van de missionarissen mogelijk gemaakt hebben. Enige keren treed de commendator Burae, Antonius van Vreeswijck als peter op bij een doopsel. Deze was het hoofd van de commanderij van de Ridders van Sint Jan te Buren.² Ook het echtpaar Petrus van Westrenen en Agnes van Hardenbroeck zijn bekend³ evenals Anna van (der) Capellen te Zutphen.⁴ Jonker Hendrick van Bentinck Zutfaniensis zal wel degene zijn in wiens woning enige jaren later pater Theodericus van Weeze S. J. overvallen werd tijdens het opdragen van een heilige mis.⁵ Ook de doopgetuige joncker Abraham van der Noot was blijkbaar een aanzienlijke persoonlijkheid.⁶ Een zeer belangrijke inschrijving is die van het huwelijk van Jacobus van Amstel van Mijnden met Maria van Spaarnwoude, waarvan de huwelijksdatum ongeveer – op drie dagen na – in overeenstemming is met hetgeen wij daarover vonden.⁷ De moeder van de bruidegom, die als getuige tegenwoordig was, wordt daar niet met name genoemd. Zij heette Willemijn en was de erfdochter van Sweer van Voorst van Dorenborg. De moeder van de bruid Cunigundis van Wees wordt wel genoemd. Zij was de weduwe van Gerrit van Spaarnwoude en dochter van

1) N. AERTS S.J., *Brevis notitia* 2, l.c.

2) F. A. HOEFER en DR. J. S. VAN VEEN, *De commanderieën der orde van Sint Jan in Gelderland*. Bijdr. en Meded. van Gelre 13 (1910), 284.

JHR. MR. DR. E. A. VAN BERESTEIJN, *Geschiedenis der Johanniter-orde in Nederland tot 1795*. Assen 1934, 85.

3) JHR. MR. E. B. F. F. WITTERT VAN HOOGLAND, *Bijdragen tot de geschiedenis van het geslacht Scherpenseel*. Geneal. en herald. Bladen 1 (1906), 249.

4) MR. W. J. BARON D'ABLAING VAN GIESSENBURG, *Baanderbeeren en ridderschap van Zutphen*. 's Gravenhage 1877, 26.

5) J. BARTEN S.J., *Het proces van jonker Arent thoe Boecop S.J., bagiograaf en martelaar*. Arch. v.d. Gesch. van de Kath. Kerk in Nederland 3 (1961), 283; 4 (1962), 44.

6) MR. P. C. BLOIJS VAN TRESLONG PRINS, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Zuid-Holland* 2 a. Utrecht 1922, s.v. Lexmond grafscrift mei 1616.

7) S. VAN LEEUWEN, *Batavia illustrata ofte Oudt-Batavien* 2e st. 1e dl., 's Gravenhage 1685, 831. JHR. MR. E. B. F. F. WITTERT VAN HOOGLAND, *Utrechtsche ridderhofsteden en heerlijkheden*. Geneal. en herald. Bladen 3 (1908) 442: de dag van het huwelijk is hier 24 sept. 1615.

Cornelis van Wees en Maria Hinckart en is begraven in de Sint Geertekerk te Utrecht.¹ De bij dit huwelijk ook als getuige tegenwoordige Antonius van Wees was een broer van Cunegundis van Wees.² De bruidegom, Jacobus Amstel van Mijnden zou korte tijd later – januari 1616 – als doopgetuige ingeschreven zijn bij de doop van een zoon van Baltassar van der Vecht en Theodora van Wees, een zuster van Cunigundis van Wees.³ Bij de bovengenoemde huwelijksinschrijving van 21 september 1614 trekt nog een naam de aandacht: het is die van de getuige Willem Pijl. Meermalen komt deze man voor in het doopboek als doopgetuige en zelfs een enkele maal als vader. Bij een doopsel op 9 januari 1616 te Vianen wordt hij ‘receptor’, ontvanger genoemd. Op grond van de vermeldingen in dit doopboekje mogen wij hem evenals Cornelius Groenhout, de chirurgijn Maximilianus de Montenegro en ook wel de douairière Cunigundis van Spaarnwoude-van Wees als de ijverigste medewerkers van de missionarissen beschouwen, die zelfs in een zeker groepsverband optraden en aldus de kern vormden van de trouwgebleven of weer teruggekeerde katholieken van Vianen. Willem Pijl was de vader van de gelijknamige latere jezuïet Willem Pijl, die in 1602 te Vianen geboren was. Als wij het curriculum vitae van deze zoon nagaan, dat deze in het begin van zijn noviciaat te Mechelen heeft neergeschreven, dan heeft pater Robbe enige invloed op de ontwikkeling van zijn roeping uitgeoefend: terugrekenend vanaf 1623 komen wij tot het jaar 1613 voor het begin van zijn studie van de humaniora in het jezuïetencollege van Den Bosch. Na beëindiging van deze studie is hij eerst twee jaren filosofie gaan studeren aan de universiteit van Leuven en daarna twee jaren rechten aan dezelfde universiteit en vervolgens nog een half jaar praktijk in Den Haag, voordat hij op 20 september 1623 jezuïet werd.⁴ Na zijn priesterwijding 15 april 1634 werd hij tot missionaris in Vianen benoemd, waar hij tot zijn dood 15 of 25 oktober 1652 gebleven is. Zijn dood was het gevolg van besmetting of oververmoeidheid bij de geestelijke en lichamelijke verzorging van pestlijders. Een plaatselijke dominee gaf daarover een loffelijke getui-

1) P. C. BLOIJS VAN TRESLONG PRINS, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Utrecht*. Utrecht 1919, 221.

2) W. J. BARON D'ABLAING VAN GIESSENBURG, *De ridderschap van de Veluwe*. 's Gravenhage 1859, 74.

3) *Id. o.c.*, l.c.

4) *Album novitiorum provinciae flandro-belgicae S.I.* 1, 1609-1625. Hs. berustend in het novicaatscollege van de Noordbelgische provincie van de jezuïeten te Drongen bij Gent.

genis.¹ In het bovengenoemde curriculum vitae noemt hij zijn vader 'receptor generalis domini de Brederode' en zijn moeder Agatha van der Burch. Nog op een belangrijke inschrijving, die echter niet zo opvalt, moeten wij wijzen. Het is het doopsel, dat op 5 september 1615 toegediend werd aan Judoca of Josyna de Brederode, dochter van Carolus de Brederode nobilis en Adriana Gerritsen. Deze Carolus van Brederode behoorde tot een katholiek gebleven bastaardtak van het geslacht Brederode, die het kasteel Bolswaert te Leksmond geërfd had. J. A. Alberdingk Thijm gaf een handschrift uit van een broer van deze Carolus, waarachter hij een genealogische tabel plaatste van het geslacht Brederode van Bolswaert.² In deze tabel wordt Carolus wel vermeld, maar de naam van diens echtgenote niet en ook niet van twee zonen, terwijl zelfs de in het doopboekje ingeschreven dochter niet voorkomt in de tabel. De schrijver van het handschrift wist zijn geslacht tot hoog aanzien te brengen. Twee van zijn zonen werden achtereenvolgens hoogproost van de Sint Servaas te Maastricht. Een zoon Reinier van Brederode werd jezuïet maar stierf reeds tijdens zijn noviciaat 9 april 1654.³

Reeds maakten wij melding van het huwelijk van Jacobus van Amstel van Mijnden met Maria van Spaarnwoude. Op de laatste bladzijden van het doopboekje staan enige huwelijken in 1614-1615 ingetekend met de aantekening p(ro) m(emoria): dat wil zeggen, dat deze huwelijken in een apart registertje zouden moeten worden overgeschreven. Deze inschrijvingen zijn van dezelfde hand als die van de doopsels uit dezelfde tijd: naar wij mogen aannemen van pater Maillard zelf. Middenin het boekje heeft iemand anders een adreslijstje geschreven, dat betrekking heeft op Oudewater.⁴ Nu werd pater Maillard in 1616 overgeplaatst naar Gouda van waaruit Oudewater reeds in die tijd bezocht werd. Ook zijn opvolger

1) *Menologium van de Societeit van Jesus voor de Nederlandsche Provincie der Jezuieten* 2, 295. A. VAN LOMMEL S.J., *Opvolging der jezuïeten als missionarissen*. A.A.U. 3 (1876), 279. Cf. A.A.U. 8 (1880), 100, waar de overlijdensdatum van pater Pijl op 15 oktober gesteld wordt, maar A. PONCELET S.J. *Nécrologe des jésuites de la province flandro-belge*, Wetteren 1931, 69 vermeldt ook 25 oktober.

2) JOS. A. ALBERDINGK THIJM, *De afstamming der laatste heeren van Brederode*. De Dietsche Warande 7 (1866) 297-331; 8 (1867), 19-53 en tabel.

3) A. PONCELET S.J., *o.c.*, 71.

4) H. BROUWER, *o.c.*, 98. De namen van de poorten staan vermeld in A. J. v. D. AA, *Aardrijksk. Woordenboek der Nederlanden* 8, 702 s.v.

Oudewater. Volgens de gemeentesecretaris van Oudewater bestaan de meeste van deze straatnamen nog, zij het dan dat zij op een enigszins andere manier geschreven worden.

Gulielmus van Warenghem verhuisde later daarheen.¹ Vanuit Gouda stichtte pater Ludovicus Sotthieu de jezuïetenstatie van Oudewater in 1626.² Langs deze personen kan het boekje dus in Gouda en vandaar in Oudewater geraakt zijn.

Om de publicatie van de inschrijvingen van dit kerkelijk register te vergemakkelijken zijn de afzonderlijke inschrijvingen ieder in een volzin samengebracht, terwijl in het boekje van duodecimo formaat – $16\frac{1}{2} \times 10$ cm. – plaats, datum, vader, moeder, dopeling en de doopgetuigen vaak op afzonderlijke regels staan.

LAUS DEO SEMPER

JESUS MARIA

(Fol. 1 rto) *A.A.* 1612: Vader Henric Otto, moeder Aelken Vyn, filius Otto, patrinus Steven Stevensen, matrina Griet Stevens.

Pater Hendric Gysbertsen, mater Tryntien, filia Aelken, patrinus Joriaen Jansen, matrina Janneken Gerits.

(Fol. 1 vso) *Goes* 1613 Martio: Pater Marinus Jansen, mater Lisbet Adrians, filia Cornelia, matrina Cornelia Baetens.

1612: Pater Claes Fransen, mater Cunerke, filius Franciscus, patrinus Wauter Gerits.

Aernhem: Pater Jan van Stocken, mater Teuntien Peeters, filius Wesselius Joannes, patrinus Segerus Jacobs, matrina Agatha.

(Fol. 2 rto) *Buren* 1612: Pater Thomas Gisberts, mater Hermana Cornelis, filia Elisabetha, matrina Aelken Daniels.

Pater Cornelis Hendrix, mater Lynken Reyers, filia Maria, patrinus Jacop Geritsen, matrina Tryn Jacobs.

Pater Diric Wesselse, mater Diricke Willems, filius Wessel, patrinus Pyl.

(Fol. 2 vso) *Wageningen* 1612: Pater Roeloff Otto, mater Megtelt de Fragia, filius Willemke, patrinus joncker Bentinck zutfan., matrina Antonia.

1) N. AERTS S.J., *Acta Missionis Hollandicae S.J.* 2, 200, 272, 469. ID. *Brevis notitia* 1, Breve chronicon stationis Goudanae. – Dit deel van de *Brevis notitia* is niet in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel aanwezig. Een tweevoudige ietwat variërende copie hiervan bevindt zich in de handschriftenafdeling van het Archief van de Nederlandse Provincie der Jezuïeten C 30 a en C 31.

2) N. AERTS S.J., *Brevis notitia* 2, Breve chronicon stationis Oudewateriensis. ID., *Acta Missionis Hollandicae S.J.* 3, 404.

Ibidem: Pater Joan Cornely, mater Janneke Otto, filius Willemke, matrina Gertruyt Wauters.

Zutfen: Pater Gerardus Raspius, mater Menta Haex, filia Aegidia, patrinus Rodolphus Prick, matrina joffrauw Anna van Capellen.

(Fol. 3 rto) *Rhenen* 1612: Pater Adrianus Gerarts, mater Gerarte Jansen, filia Clara, matrina Janneke Jansen.

Pater Floris Hendrix, mater Mayke Claes, filia Anna, matrina Hendrickske Jansen.

Pater Coen Jansen, mater Janneke Cornelis, filius Joannes, matrina Janneke Coene.

(Fol. 3 vso) 1612: Pater Hubrecht Cornelis, mater Catelyn Matys, filius Cornelis, patrinus Marinus Willems.

Pater Hubrecht Marinus, mater Janneke Oosteren, filius Gysbert, patrinus Jan Cornelis, matrina Lisbeth Laureys.

Pater Jan Gerartsen, mater Janneken Oosteren, filius Gysbert, patrinus Herman Teunis, matrina Nelken Teunis.

(Fol. 4 rto) 18 Decembris: Pater Willem Willemsen, mater Hester Aertsen, filia Maria, matrina Margarita.

Harderwijck: Pater Jan Melissen, mater Gysken Lambertsen, filius Lambrecht, patrinus Antonius van Wencum.

Iselsteyn: Pater Faes Jansen, mater Stynken, filius Gerart Jan, patrinus Cornelis Willems, matrina Maria Bastians.

(Fol. 4 vso) Anno 1613

2 Januarii: Pater Gerart Peetersen, mater May Goyers, filius Aert, patrinus Frans Sleurts of Bernarts.

4 Januarii: Pater Willem Livens, mater May Willems, filia Agatha, matrina Aelcken Jans.

Gorichom: Pater Aert Arnauts, mater Mariken Alberts, filius Willi-brordus, matrina Barbara Peeters.

(Fol. 5 rto) 5 Januarii: Pater Jan Hermans, mater Agneet Bastians, filius Cornelis, matrina Tryntien Bastians.

19 Januarii: Pater Aelbert Willems, mater Janneken Machiels, filius Willem, patrinus Michiel van Remsdyck, matrina Hilleken Aelberts.

Hagesteyn 19 Januarii: Pater Ruth Bastians, mater Janneken Jans, filius Leenken, matrina Maria Claes, matrina Grietken Lenarts.

(Fol 5 vso) *Hagesteyn* 18 Aprilis: Pater Gysbert Jansen, mater Maria Gerits, filius Joannes, matrina Janneke Cornelis.

Tiel 17 Januarii: Pater Willem Dirix, mater Nelcken Hendrix, filius Theodorus, patrinus: N. Cornelius de Jong.

Hagesteyn: 30 Martii: Pater Jacob, mater Metta, filius Cornelius, patrinus Cornelius Willems, matrina Nelke Teunis.

(Fol. 6 rto) *Helsdinghen* 2 Aprilis: Pater Adrianus Hermans, mater Willemke, filia Maria, matrina Tryntien Jans.

Pater Willem Arians, mater Anneke Gerits, filius Adrianus, patrinus Janneke Gielis.

Pater Cornelius, mater Teuntien, filia Machtelt, patrinus M. Arians.

(Fol. 6 vso) 8 May: Pater Simon Crinen, mater Belckien Jans, Jan filius, patrinus Henricus Petersen.

Parentes iidem filius Quirinus, patrinus Henricus Petersen.

Parentes iidem, filia Arnolda, patrinus Guilielmus Pyl.

(Fol. 7 rto) Parentes iidem, filia Aleidis, patrinus Cornelius Groenhout.

22 May: Pater Herman Hendrixen, mater Mayken Teunis, filia Maria, patrinus (?) Borreken Cornelis.

Junij 6: Pater Gerart Gysbertsen, mater Barbara Teunis, filius Cornelius, patrinus Cornelis Alartsen.

(Fol. 7 vso) *Heycop* 9 Juny: Pater Jan Francquen, mater Janneken Jans, filius Gerardus, patrinus Peeter Jansen.

11 Junij: Pater Hendrick Herbertsen, mater Mariken Jans, filius Walraven, matrina Borreken Cornelis.

Burae: Pater Dirck Jans, mater Anneken Willems, filia Maria, matrina Beatrix Willems.

(Fol. 8 rto): Pater Cornelis Simons, mater Tryuken Stevens, filius Wynken, matrina Mariken Stevens.

4 Augusti: Pater Reynir Jansen, mater Hasken Gerits, filius Gerit Willemsen, patrinus Jacob Cornelis, matrina Geritken Derix.

8 Augusti: Pater Jacob Cornelis, mater Lisken Gerits, filia Maria, matrina Maria Pyl.

(Fol. 8 vso): Pater Coen Dirixen, mater Hilleken, filius Theodorus, patrinus Willem Imbrechsen.

28 Augusti: Pater Jan Willemsen, mater Hendrick, filia Maria, matrina Gerarda.

31 Augusti *Schoonhoven*: Pater Theodorus Jansen, mater Gerarda Hendrix, filia Petronella, matrina Gerarda Hendrix.

(Fol. 9 rto) 3 Septembris: Pater Bastian Jansen, mater Lisken Cornelis, filia Maria, matrina Tryuken Claes, matrina Gertghen Jans.

10 Septembris: Pater Teunis Albertsen, mater Janneken Jans, filius Claes, matrina Tryuken Claes.

10 Septembris: Pater Adriaen Dirxen, mater, filia Aleydis Heylken.

(Fol. 9 vso) 27 Septembris: Frederic Loosecoot, Ida Verhell, Coenraet, Willem Loosecoot, Janneken Coenen.

28 Septembris: Jacob Jansen, Willemlce Diricx, Maria, Hendric Schreuwelsen.

28 Septembris: Pater Willem Pyl, mater Agatha van der Burcht, filia Elisabeth, matrlna Sophia van Achterven.

(Fol. 10 rto) 28 Septembris: Pater Phop Hendrixen, mater Maria, filia Judith, matrlna Willemlcen Cornelis.

24 Octobris: Claes Hendrix, Anneken Hendrix, Hendrick, Grietken Claes, Willem Meul.

(Fol. 11 rto) *Hagesteyn* 23 Decembris: Symon Petersen, Janneken Engelen, Willemlce, Syken Ariens.

(Fol. 11 vso) Anno 1614, 18 Januarij: Pater Henricus Schreuwelsen, mater Anna Huberts, filia Petronella, matrlna Gerburgis Gerarts.

(Fol. 13 rto) Julij 11: *Hagesteyn*: Pater Maes Dirxensz, mater May Jans, filia Antonia, matrlna Jutta Peeters.

Vianae 10 Julij: Pater Gysbert Cors, mater Anna Maslant, filius Reynerus.

Vianae 23 (Julij?): Pater Samuel Jacobs, mater Neelgen, filia Hester, (matrlna) Lisbet Jans.

(Fol. 13 vso) *Hagesteyn* 1 Augusti: Pater Jan Hendrixen, mater May Dirix, filia Hester, patrlna May Jans.

Vianae 21 Augusti: 1614: Pater Immert Schreuwelsen, mater Mariken Arentsen oft Andriessen filia Catharina, patrlnus Reijnaert Schreuwelsen per procuratorem Henricum Schreuwelsen, matrlna Majken Gillesen.

(Fol. 14 rto) *Hagbesteyn* 4 Septembris 1614: Claes Janssens pater, Janneken Cornelis mater, Cornelius filius, Christijna Hendricx matrlna.

Vianae 18 Septembris 1614: Pater Maximilianus de Monte negro, mater Emmeken Willems, filius Lucas, patrlnus Cornelius Groenhout.

Vianae 2 Octobris 1614: Pater Adrianus Gertsen, mater Aelken Hub rts, filius Hubertus.

(Fol. 14 vso): *Hagbesteyn* 9 Octobris 1614: Pater Gerlacus Petersen, mater Metken seu Mechtildis Cornelissen, filia Aelken-Aleydis, patrlnus Jacobus Cornelissen, matrlna Haesken Gerrit.

Vianae 9 Octobris 1614: Pater Hubertus Beeck, mater Chris-

tijnae, filia Catharina, matrina Beatrix Verhaar.

Vianae 10 Octobris 1614: Pater Jan Gerritsen, mater Elisabeth Janssens, filia Elizabeth, matrina Margareta Janssens.

(Fol. 15 rto): *Vianae* 25 Octobris 1614: Pater Michiel Hendricksen, mater Joanna Cornelis, filius Henricus, patrinus Hendrick Hendricksen.

Vianae 15 Novembris 1614: Pater Cornelius Hendricksen, mater Leenken vel Leonarda Reyers, filia Joanna, matrina Eva Hendrix.

Vianae 24 Novembris 1614: Pater Rut Tuenissen, mater Maria, filia Gertrudis, matrina Joanna Gerrits.

(Fol. 15 vso) *Vianae* 25 Novembris 1614: Pater Dierick Wissels, mater Diericke Wissels, filia Maria, matrina Anna Willems.

Vianae 11 Decembris 1614: Pater Nijs Coenraedt, mater Dieriken Evers, filia Mechtildis, patrinus Frederick Coenraedt, Joris Jorissen testis.

Haghesteyn 12 Decembris 1614: Pater Haijmen Cornelissen, mater Maria Sebastiaens, filius Albertus, patrinus Jacob Corneliss, matrina Maria Diericx.

(Fol. 16 rto) *Vianae* 12 Decembris 1614: Pater Jan Gerritsen, mater Stijnken Commeren, filia Niesken, patrinus Dierick Jansen.

Vianae 12 Decembris 1614: Pater Petrus Cornelissen, mater Neelken Willemsen, filius Cornelius, matrina Elisabeth Hubertsen.

Vianae 12 Decembris 1614: Pater Petrus Carelsen le Meau, mater Margarite van Vreeswijck, filius Theodoricus, patrinus – non fuit, suscepit in se dominus Antonius Vreeswijck, commendator Burae.

(Fol. 16 vso) *Burae* 20 Decembris 1614: Pater Wouter Everssen, mater Oulken Diericksen, filia Dierisken, matrina Evertgen Wolfaerts.

Burae 21 Decembris 1614: Albertus Janssens, vir 30a annorum, baptizatus habuit patrinum dominum Vreeswijck, commendatorem.

Helsdinghen: 25 Decembris: 1614: Pater Cornelius Cornelij, mater Leinken Ariens, filius Cornelius, matrina Haes Korst.

(Fol. 17 rto): *Isselsteijn* 26 Decembris 1614: Pater Jan Cornelissen, mater Jacobken Hendricx, filia Ingelken Jans 15 annorum, matrina Geertgen Jans.

Lecxmont 27 Decembris 1614: Pater Tuenis Petersen, mater Aelken Jans, filius Gerardus, patrinus Hendrick Janssens.

Vianae 20 Decembris 1614: Pater Ghisbert Arentsen, mater Janneken Ariens, filius Thomas, matrina Maria Ariens, patrinus Cornelius Diericksen, Willem Arentsen testis.

(Fol. 17 vso) *Vianae* 20 Decembris 1614: Pater Gerrit Gisbersen,

mater Barbara Tuenis, filia Heilken, patrinus Adriaen Hendricksen.

Vianae 20 Decembris 1614: Pater Dierick Bastiaens, mater Anne Janss, filius Bastiaen, matrina Franxken Stevens.

Helsdinghen 30 Decembris 1614: Pater Pel Janssens, mater Elisabeth Corsen, filia Elisabeth, patrinus Gerrit Janssens, matrina Haesken Korst.

(Fol 18 rto) *Hagbesteyn* 31 Decembris 1614: Pater Cornelis Mercx, mater Adriana Hendricx, filia Catharina, patrinus Coen Janssens, matrina Gerritken Janssens.

Helsdinghen 6 Januarii 1615: Pater Aert Albertsen, mater Elisabeth Cornelis, filia Gerbrechtgen, matrina Arien Aerts.

Lecxmont 8 Januarii 1615: Pater Willems Gisbersen, mater Marisken Pauwels, filia Mariken, matrina Mariken Willems.

(Fol. 18 vso) *Gorchomij* 21 Januarii stylo novo 1615: Pater Frans Vos, mater Commerken Arien, filia Goyvartgen, matrina Willemken Vos.

Gorchomij 22 Januarii 1615: Pater Jan Broeckhuysen, mater Aelken, filia Lynken, matrina Magdalena Colff.

Gorchomij 22 Januarii 1615: Pater Paulus Henricksen, mater Maria Jacostens, filia Joostken, matrina Peterken Wouters.

(Fol. 19 rto) *Heycop* 24 Januarii 1615: Pater Jan Francquen, mater Janneken Jans, filius Adrianus, matrina Anneken Fracquen.

Hervinen 1 Februarii 1615: Pater Jacob Janssens, mater Crisseda de Monte negro, filia Elisabeth, patrinus Cornelius Groenhout, matrina nobilis domina Cunigundis à Wees.

Vianae 6 Februarii 1615: Pater Cornelis Petersen, mater Dircken Hendrix, filia Cornelia, matrina Haestken Diricken et Judith testis.

(Fol. 19 vso) *Vianae* 19 Februarii 1615: Pater Petrus Westrenen, mater Agnes van Herdenbroeck, filius Rudolphus, patrinus Cornelius Groenhout et Joannes Ersten testis.

Helsdinghen 27 Februarii 1615: Pater Arien Hermanss, mater Willemken Cornelis, filius Herman, patrinus Gulielmus Pyl.

Vianae 24 Martij 1615: Pater, mater Margareta Maximiliani, filius Petrus, patrinus Maximilianus de Monte negro, chirurg(inus), Joannes Ersten testis.

(Fol. 20 rto) *Vianae* 24 Martij 1615: Pater Adrianus Diericksen, mater, filius Cornelius, patrinus Gulielmus Pyl, Cornelius Groenhout testis.

Lecxmont 30 Martij 1615: Pater Willem Willemsen, mater Aelken Ariens, filius Adrianus, matrina Mariken Willems.

In't Veen 18 Martij 1615: Pater Reyer Everssen, mater Willemken Jans, filius Lambertus, matrina Nijs Hermanss.

(Fol. 20 vso) *Hagbesteyn* 2 Aprilis 1615: Pater Cornelis Diercsen, mater Peterken Hendrickx, filius Henricus, patrinus Cornelius Cornelissen, matrina Diricken Hendricx.

Vianae 7 Aprilis 1615: Pater Jacobus Janssen, mater Willemken, filius Joannes.

In *Middelcop* 10 Aprilis 1615: Pater Willem Aertsen, mater Anneken Gisberts, filia Mechtildis, patrinus Tuenis Petersen,

(Fol. 21 rto) *Markerck* 10 Aprilis 1615: Pater Claes Ariens, mater Joosken Hendricx, filius Joannes, patrinus Tuenis Ariens, matrina Diricken Ariens.

Op de *Drie Berghen* bij Doorne ende Seyst 11 Aprilis 1615: Pater Tuenis Janssen, mater Afken Claessen, filia Gertrudis, matrina Pheiken Corneliss.

Rhenen 16 Martij 1615: Pater Jan Janssens, mater Geertgen Franssen, filia Aleydis.

(Fol. 21 vso) *Vianae* 13 Aprilis 1615: Pater David, mater Hendricken Janssen, filius Bernardus, matrina Neelken Govarts van Raviswaj.

Vianae 15 Aprilis 1615: Pater Mathijs, mater Clara, filia Susanna.

Vianae 16 Aprilis 1615: Pater Fredericus Coendersen, mater Beatrix, filius Joannes, patrinus Dionysius Coenders.

Vianae 23 Aprilis 1615: Pater Adam Janssen, mater Nysken, filius Joannes, matrina Sarghen Cornelis.

(Fol. 22 rto) *Vianae* 21 Majj 1615: Pater Gerrit Petersen, mater Maria Goijarts, filia Elisabeth, patrinus Willem Petersen, matrina Aelken Petersen.

Lexmont 21 Majj 1615: Pater Tuenis Tuenissen, mater Licken Emers, filia Cornelia, patrinus Melis Coene, matrina Maria Ariens.

Culenburgi 4 Junij 1615: Pater Ernestus nobilis, mater Elisabeth Willems van Grootvelt, filia Anna, matrina Mariken Hendricx.

(Fol. 22 vso) *Culenburgi* 5 Junij 1615: Pater Jan Ryckebosch, mater Mariken Hemerts, filia Diricken Jans, patrinus Haijmo Diricsen, matrina Lynken Jans.

Beest 6 Junij 1615: Pater Tuenis Gobelsen, mater Elten Aerts, filia Judith, patrinus Gerrit Tuenissen, matrina Diricken Tuenis.

Culenburgi 7 Junij 1615: Pater Thomas Willemsen, mater Jacoba Herman, filius Willem, matrina Anna Aerts.

Ibidem eodem die ex *Scal(k)wijck*: Pater Gerrit Hermansen,

mater Tuenken Diricsen, filius Herman, matrina Neelken Crenen.
(Fol. 23 rto) *Schoonhoven* 7 Junij 1615: Pater Remer Philipsen, mater Geertgen Baltens, filius Adrianus, patrinus Dirick van Wees, matrina Janneke Tuenis.

Lecxmont 22 Junij 1615: Pater Gerrit Korssen, mater Maijken Jacopsen, filia Aleydis, matrina Hermken Jacopsen.

Lecxmont 22 Junij 1615: Pater Hendrick Mertensen, mater Haesken Jacops, filia Gerarda, matrina Maijken Aerts.

(Fol. 23 vso) *Vianae* 13 Julij 1615: Pater Assuerus Gerritsen, mater Celeken Hubertsen, filia Gauken, matrina Margareta Jans vidua Santwijck.

Vianae 19 July 1615: Pater Marten Joosten, mater Herricken Bastiaen, filius Judocus, matrina Griet Hendricksen.

Haghesteyn 9 Augusti 1615: Jacob Janss, mater Metken Jans, filia Maria, matrina Neel Tuenis.

(Fol. 24 rto) *Haghesteyn* 9 Augusti 1615: Pater Hubert Jacobs, mater Neelken Jans, filia Lysken Huberts, matrina Adriana Hendricksen.

Benscop 3 Septembris 1615: Pater Reyert Jansen, mater Grietken Emerijcken, filia Anna, matrina Afken Jans.

Lecxmont 5 Septembris 1615: Pater Carolus de Brederode nobilis, mater Adriana Gerritsen, filia Judoca vel Josyna, matrina Mariken Willems.

Helsdinghen 5 Septembris 1615: Pater Coen Diricksen, mater Hilleken Aertsen, filia Luitgen, matrina Hilleken Loeven oft Folcken.

(Fol. 24 vso) *Haghesteyn* 17 Septembris 1615: Pater Gisbert Jansen, mater Maria Gerrits, filius Henricus, matrina Pheyken Gerritsen, patrinus Gerrit Janssen.

Isselsteyn 17 Septembris 1615: Pater Gerrit Corneliss, mater Gisbertken Willems, filia Joanna, patrinus Ernestus Tuenissen, matrina Geertken Janss.

Haghesteyn 23 Septembris: Pater Coen Janssens, mater Janneken Corneliss, filius Cornelius, matrina Stijnken Diricx.

(Fol. 25 rto) *Vianae* 4 Octobris 1615: Pater Peter Janss, mater Lijn Janss, filia Gauken.

Haghesteyn 7 Octobris 1615: Pater Sebastiaen Coene, mater Lysken Corneliss, filia Cornelia, matrina Janneken Corneliss.

Vianae 8 Octobris 1615: Pater Bernt Hendricksen, mater Maria Jans, filia Maria.

Vianae 18 Octobris 1615: Pater Jacob Bernsen, mater Maria Hermansen, filia Maria, matrina Tuenken Bernsen.

(Fol. 25 vso) *Ultrajecti* 20 Octobris 1615: Pater Paulus Claessen, mater Mechtildis Jansen, filia Cunera, erat 15 annorum, conversa est parentibus haereticis licet nata et educata.

Wagheninghe 26 Octobris 1615: Pater Arien Cornelissen, mater Janneken Ariens, filia Cornelia, matrina Gertrudis Ruyter vidua Creesten.

Bennecom 26 Octobris 1615: Pater Gerrit Willemsen, mater Nuel Gisberts, filia Hillegondis.

Bennecom 26 Octobris 1615: Pater Ghisbert Janssen, mater Wijmken Alartsen, filius Alardus et filia Mechtildis.

(Fol. 26 rto) *Vianae* 29 Octobris 1615: Pater Jacob Cornelissen, mater Lisken Gerritsen, filius Gerrit, patrinus Willem Losecot.

Vianae 31 Octobris 1615: Pater Jan Gerritsen, mater Janneken Jans, filius Jacobus, Matrina Neelken Tuenis.

Vianae 7 Novembris 1615: Pater Hendrick Gisbersen, mater Trijken Coenraets, filia Anna, matrina Aelken Stevens.

Iselstadij 12 Novembris 1615: Pater Willem Janssen van Boshuijsen, mater Lisken Cornelis, filius Franciscus, patrinus Gerrit Cornelissen, matrina Jooskens Willems.

(Fol. 26 vso) *Vianae* 18 Novembris 1615: Pater Ernestus Joannis, mater Judith Coenraets van Heteren, filia Maria, matrina Maria Coenraets van Heteren.

Vianae 20 Novembris 1615: Pater Fredericus van Losecot, drost van Heukelom, mater Ida Verhel, filius Henricus, patrinus Willem Losecot, matrina Anneke Verhel.

Hagbesteyn 28 Novembris 1615: Pater Jan Bastiaen, mater Griet Leinaerts, filia Lijsken, matrina Aeltgen Janss.

Vianae 30 Novembris 1615: Pater Daen Fredericksen, mater Annelien Gerrits, filia Theodora, matrina Aeltgen Janss.

(Fol. 27 rto) *Vianae* 3 Decembris 1615: Pater Maximilianus de Monte negro, mater Emerentiana Willems, fil, patrinus Cornelius Groenhout.

Vianae 3 Decembris 1615 (*niet ingevuld*).

Verhaut 20 Decembris 1615: Pater Dierick Diericksen, mater Mariken Simons, filia Trijken, matrina Dieverken Janssens.

Helsdinghen 25 Decembris 1615: Pater Cornelis Ariaensen, mater Tuen Petersen, filius Petrus, patrinus joncker Abraham van der Noot, matrina Lisken Cornelis.

(Fol. 27 vso) *Bolgrij* 26 Decembris 1615: Pater Dierick Petersen, mater Neelken Hermanssen, filia Janneken, matrina Neel Janss.

Hagbesteyn 30 Decembris 1615: Pater Johannis Diericksen, mater

Maria Janss, filia Maria, patrinus Evert Janss, matrina Geert Diericksen.

(Fol. 28 rto) *Vianae* 1616 quod felix faustumque: Pater nobilis dominus Balthassar van der Vecht, mater nobilis domina Theodora van Wees, filius Joannes Evangelista, patrinus generosus dominus Jacobus Amstel van Minen, dominus de Loenresloet, matrina nobilis domina Margarita van der Vecht.

Vianae 3 Januarii 1616: Pater Aelbert Willemsen, mater Joanna Michielsen, filius Adrianus, patrinus Jan Michiel van Rijmsdijck.

Vianae 9 Januarii 1616: Pater Cornelius Groenhout, mater Anna Spaen, filius Joannes Evangelista, patrinus Guilielmus Pijl, receptor, matrina Maria Willemss.

(Fol. 28 vso) *Capelle* 18 Januarii 1616: Pater Jacob Gerritsen, mater Mariken Janss, filia Elisabeth, patrinus Jan Janssen, matrina Neelken Cornelissen.

Vianae: Pater Joris, mater Adriana, filia Barbara, patrinus Joannes Ersten.

Herwijnen 24 Januarii 1616: Pater Jacob Janssens, mater Cresseda de Monte negro, filius Petrus, patrinus Willem de Monte negro, matrina Emerentiana Willemsen.

(Fol. 29 rto) *Hagbesteyn* 4 Februarii 1616: Pater Jan Corneliss, mater Anneken Fransen, filia Sophia, matrina Mechtildis Corneliss.

(ADRESLIJSTJE OUDEWATER)

(Fol. 36 rto). In de *Merckstraet*: Folcktgen Alberts, Folcktge Stevens, Zwaentge Willems, Willemtge Willems, Pluentge Gherrits, Aghtge Willems bij Emmetge Jans.

Willem Christoffel de Lange, Ghysbert Craeyestein, Joost Willemsz, Cornelis Willemsz, Jan Gherritsz Bril.

(Fol. 36 vso). In 't *Weststraet*: Aeltge Maertens, Afttge Jans, Willem Maertensz, Jan Maertensz.

(Fol. 37 rto) *Leenwerickstraet*: Aeltge Gheerloffs, Maritgen Hermans, Gritgen Hendrickx, Maritgen Hendrickx, Annetgen Hendrickx, Annetgen Aerts, Annetgen Jans, Maritgen Jans Rijcks.

Arien Hendricksz, Wouter Hendricksz, Jacop Jansz Rijcksz, Willem Hendricksz, Jan Hendricksz.

(Fol. 37 vso) *Aen de Sluijs, Lynschoter Poort, Den Biesen, Achter Straet*: Aeltge Claeyss, Nelletge Claeyss tot Maritge Lenaerts is nu overleden. Zijn tot Gritgen Lenaerts: Ariaentge Pieters, Gherritge

Pieters. Neeltge Jans aen de Lynschoter Poort. Annetge Huijghen, Achterstraet. Annetge Cornelis, Achterstraet. Willem Huijghen in de Achterstraet, Pieter Pietersz aen de sluijs.

(Fol. 38 rto). *De Nieuwe Poort, St. Jansstraet, Over Stadhuys*: Wouter Lenaerts, over Stadhuys. Jacop Dirckx van Gheest in de Capellestraet, Aymert Pietersz, Willem Pietersz, Hendrick Pietersz, Cornelis Jansz op de Voorstraet. Leentge Pieters in de St. Jansstraet.

(Fol. 38 vso). *D'Yssel Poort ende op d' Yssel*: Claeys Jacopsz, Jacop Pietersz, Cornelis Jacopsz, Bartholemeus Gheritsz, Dirck Jansz van Bodegraven tot Jan Joosten. Aeltge Pieters op d'Yssel, Berntge Jacops op d'Yssel, Lisbeth Jacops op d'Yssel.

(Fol. 39 rto). *Hallebrugghe, Roostraet, Donckergaerde*: Lisbet Jans, Trintge Jans, Donckergaerde. Achte Jans in de Roostraet. Mectge Schrevelss, Maritge Schrevels aen de Halle Brugghe. Schrevel Jaghersz.

(Fol. 39 vso). Cornelis Cornelisz in den boemgaert.

(Achterste bladzijde fol. 88 vso) MATRIMONIA.

In *Bueren* 11 Novembris 1614: Willem Willemsen ex Buesecom cum Heijs Aertsen van Soele. Aduere dominus commendator Vreeswijck et vidua Brevliet. P(ro) M(emoria).

Thielae 30 Majj 1615: Dominus J. ab Hees vum Steenhuijsen. Fuere testes utriusque parentes cum quatuor alijs consanguineis.

Vianae 21 Septembris 1615 dies Mathei nobilis dominus Jacobus van Amstel Minen dominus tot Loenreslot cum domina Maria de Sparnwoude nobili. Testes fuere mater sponsi et mater sponsae domina Cunigundis de Wees et dominus Antonius de Wees et dominus Mevert, item dominus Pijl aliisque varii. P(ro) M(emoria).

Lecxmont 8 Octobris 1615: Jacob Bastiaen cum Hermken Jacobsen. Praesentes Walterus Gerritsen, Cornelius Groenhout et Sophia Pijl, vidua van Achtervelt. P(ro) M(emoria).

Vianae: Petrus Janssen cum Diricken Ariens, Praesentes nobilis dominus Antonius a Wees et Cornelia ancilla dominae de Sparnwoude. P(ro) M(emoria).

(Fol. 88 rto). In *Bennecom* 26 Octobris 1615: Gisbert Jansen met Wijnken Alartsen. Testes Tuenis Ariensen et Gertruyt Ruyter vidua Creesten. P(ro) M(emoria).

Wagheninghen 26 Octobris 1615: Joannes de la Begue cum Sophia Creesten. Testes Gertrudis Ruijter vidua Creesten, mater, et Anges wtten Boomgaert, vidua Carolo Fragia.

KRONIEK

AFKORTINGEN

AAG	Afdeling agrarische geschiedenis landbouw- hogeschool Wageningen
AB	Analecta Bollandiana
ABB	Archives et bibliothèques de Belgique
BAGB	Bulletin de l'Association Guillaume Budé
BCRH	Bulletin de la commission royale d'histoire
BG	Bijdragen tot de geschiedenis, bijzonderlijk van het oud-hertogdom Brabant
BGDSL	Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur
BGN	Bijdragen voor de geschiedenis der Neder- landen
BGPMN	Bijdragen voor de geschiedenis van de provin- cie der Minderbroeders in de Nederlanden
BMGELRE	Bijdragen en mededelingen uitgegeven door de vereniging Gelre
BMHG	Bijdragen en mededelingen van het historisch genootschap
CHR	The catholic historical review
DAEM	Deutsches Archiv für Erforschung des Mittel- alters
ESB	Eigen schoon en de Brabander
HKOLKMechelen	Handelingen van de koninklijke kring voor oudheidkunde, letteren en kunst van Mechelen
HZ	Historische Zeitschrift
IKZ	Internationale kirchliche Zeitschrift
MA	Le moyen âge
MGOKLeuven	Mededelingen voor de geschied- en oudheid- kundige kring voor Leuven en omgeving
NAB	Nederlands archievenblad
NAKG	Nederlands archief voor kerkgeschiedenis
OGE	Ons geestelijk erf
PSHAL	Publications de la société historique et archéo- logique dans le Limbourg à Maastricht
RAM	Revue d'ascétique et de mystique
RBPH	Revue belge de philologie et d'histoire

RN	Revue du Nord
RSRUS	Revue de sciences religieuses de l'université de Strasbourg
SMGBOZ	Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens und seiner Zweige
SpH	Spiegel Historiae
TG	Tijdschrift voor geschiedenis
TT	Tijdschrift voor theologie
TNTL	Tijdschrift voor Nederlandse taal en letter- kunde
TRG	Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis
VMKVA	Verslagen en mededelingen van de koninklijke Vlaamse academie voor taal en letterkunde
VMVOVR	Verslagen en mededelingen der vereniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht
ZSSRGGerm	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsge- schichte. Germanische Abteilung

A. Algemeen

- G. A. M. ABBINK. *De priester binnen de eigen evolutie van de Kerk in Nederland*. – TT. 5 (1965), 237–258.
- Assemblées d'états. 500 ans de vie parlementaire en Belgique, 1464–1964*. Leuven, 1965.
- D. DE BOER en J. DE VRIES. *Moderne geschiedenis van Nederland*. Amsterdam, 1965.
- P. BONENFANT, *Hôpitaux et bienfaisance publique dans les anciens Pays-Bas des origines à la fin du XVIIIe siècle*. Ann. v. d. Belgische Vereniging voor Hospitaalgesch. 3 (1965).
- E. A. B. J. TEN BRINK. *Bossche drukken, 1541–1600*. Een bijdrage tot de Noordnederlandse bibliografie. – *Varia historica Brabantica*. II (Den Bosch, 1966), 95–152.
- J. BUNTINX. *Inventaris van het archief van de Raad van Vlaanderen*. T. II. Brussel, 1964.
- A. DEROLEZ. *Corpus catalogorum Belgii*. De middeleeuwse bibliotheekscatalogi der Zuidelijke Nederlanden. Vol. I: Provincie West-Vlaanderen. Brussel, 1966.
- I. H. VAN EEGHEN, *De Gilden, theorie en praktijk*. Bussum, 1965.
- H. A. ENNO VAN GELDER, *Cultuurgeschiedenis van Nederland in vogelvlucht*. Utrecht, 1965.
- W. J. FORSMA en B. VAN 't HOFF. *Repertorium van inventarissen van Nederlandse archieven*, Groningen, 1965.
- Tj. W. R. DE HAAN e.a. *Volkskunst der lage landen*. Amsterdam, 1965.
- G. HANSOTTE. *L'importance des Archives liégeoises pour la recherche historique dans les Pays-Bas*. – NAB. 70 (1966) 67–71.
- A. HOOGERWERF. *Protestantisme en progressiviteit*. Een politicologisch onderzoek naar opvattingen van Nederlandse protestanten over verandering en gelijkheid. Meppel, 1964.
- J. A. VAN HOUTTE, *Een economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen*. Zeist, 1964.
- J. A. JAEGER. *Inventaris van het familiearchief van der Goes van Dirxland 1419–1928*. Den Haag, 1965.

- G. J. Q. DE JONGH. *Beschrijving van een verzameling stukken afkomstig van het geslacht Mackay van Ophemert en van leden van aanverwante geslachten*. Den Haag, 1967.
- C. E. KOEHNE. *Belgien und die Niederlande. Landschaft, Geschichte, Kultur*. Stuttgart, 1965.
- Opstellen over recht en rechtsgeschiedenis aangeboden aan Prof. Mr. B. H. D. Hermesdorf, ter gelegenheid van zijn aftreden als hoogleraar in Romeins en oud-vaderlands recht aan de Kath. universiteit te Nijmegen*. Deventer, 1965.
- O. VAN PAPPEN. *Geschiedenis der zigeuners in Nederland*. De ontwikkeling van de Heidens of Egyptenaren in de Noordelijke Nederlanden, 1420-1750. Assen, 1965.
- J. PRINZ. *De betekenis van het staatsarchief Münster voor de Nederlandse geschiedvorsing*. - NAB. 70 (1966), 36-51.
- J. VAN ROEY. *Het stadsarchief te Antwerpen en zijn betekenis voor de Nederlandse geschiedenis*. - NAB. 70 (1966), 72-75.
- R. WARTENA. *Het archief van de familie Brantsen*. Arnhem, 1966.
- A. VERKOOREN. *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outre Meuse*. Introd. et tables par M. Sounen et A. Graffart. 3e partie: *Chartes originales et cartulaires*. T. II: 1396-1404. Brussel, 1966.
- H. VAN DER WEE, *Les archives hospitalières et l'étude de la pauvreté aux Pays-Bas du XVe au XVIIe siècle*, RN 48 (1966), 5-16.
- A. J. WICHERS, *De oude plattelandsbeschaving*. Een sociologische bewustwording van de „overherigheid”. Assen, 1966.

I. MIDDELEEUWEN

I. VARIA

- P. AEBISCHER. *Le Voyage de Charlemagne à Jerusalem et à Constantinople*. Genève, 1965.
- J. M. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK en J. LINDEBOOM, *Handboek der kerkgeschiedenis*, II: C. C. DE BRUIN, *De Middeleeuwen*. Den Haag, 1965.

- J. BARTIER en A. VAN NIEUWENHUYSEN, *Ordonnances de Philippe le Hardy, de Marguérite de M le et de Jean sans Peur*, 1381-1419, I: 1381-1393. Brussel 1965.
- H. BÜTTNER. *Mission und Kirchenorganisation des Frankenreiches bis zum Tode Karls des Grossen*. - Karl der Grosse. I: Persönlichkeit und Geschichte. (Düsseldorf, 1965), 454-487.
- R. C. VAN CAENEGEM, *Boekenrecht en gewoonterecht: het Romeinse recht in de Zuidelijke Nederlanden op het einde der Middeleeuwen*. BMHG, 80 (1966) 12-38.
- F. CRAMER. *Geschichte der Erziehung und des Unterrichts in den Niederlanden während des Mittelalters*. Mit Zurückführung auf die allgemeinen literar. u. padagog. Verhältnisse jener Zeit. Aalen, 1966.
Anast. herdruk van de editie van Stralsund, 1843.
- A. DELAHAYE. *Lagen de goederen, door St. Willibrord aan Echternach geschonken, werkelijk in Noord-Brabant?*. - ABB. 37 (1966), 37-60.
- E. EWI. *Descriptio Franciae*. - Karl der Grosse. I: Persönlichkeit und Geschichte. Düsseldorf, 1965.
- J. FICKER. *Reinold von Dassel. Reichskanzler und Erzbischof von Köln*, 1156-1167. Aalen, 1966.
- P. GERBENZON, *Emo van Huizinge, een vroege decretalist*. Groningen, 1965.
De bekende 13e eeuwse abt van het Cisterciënser klooster te Wittewierum in Fivelgo.
- P. GERBERZON. *Canon law in Frisia in the late Middle ages*. - Vaticaanstad, 1965.
- H. HALBERTSMA. *De herkomst der Friezen in de spiegel der middeleeuwse geschiedschrijving*. - Berichten van de rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek. 1962-63, XII-XIII, 236-259.
- Handbuch der Kirchengeschichte*. Hrsg. v. H. JEDIN. T. III: *Die mittelalterliche Kirche*. I: Vom kirchlichen Fr hmittelalter zur gregorianischen Reform. Freiburg, 1966.
- K. HAUCK. *Ein Utrechter Missionar auf der alts chsischen Stammesversammlung*. - Das erste Jahrtausend. Kultur u. Kunst im werdend Abendland an Rhein u. Ruhr. Textband II Düsseldorf, 1964, 734-745.

- F. W. N. HUGENHOLTZ, *Alpertus Mettensis als „biograaf”*. TG. 79 (1966) afl. 3; 249-260.
 „Het is zeker dat hij leefde, werkte en schreef in het eerste kwart van de 11e eeuw; dat hij nauwe betrekkingen heeft gehad tot het Sticht Utrecht en de stad of het diocees Metz. Van beide genoemde gebieden, maar vooral van het Utrechtse, heeft hij een zo intieme kennis dat hij er wel gewoond moet hebben.”
- F. W. N. HUGENHOLTZ, *Floris V. Bussum*, 1966.
- N. HUYGHEBAERT. *Examen de la charte de Radbod, 1.er évêque de Boyon et de Tournai, pour St-Pierre de Gand* (994). – BCRH. 132 (1966), 1-35.
- H. P. H. JANSEN, *Hoekse en Kabeljauwse twisten*. Bussum, 1966.
- W. JAPPE ALBERTS, H. P. H. JANSEN, *Welvaart in wording, Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de Middeleeuwen*, Den Haag, 1964.
- W. JAPPE ALBERTS. *Friesland und die Friesen im ersten Jahrtausend. – Das erste Jahrtausend. Kultur u. Kunst im werdenden Abendland an Rhein u. Ruhr. Textband II*. Düsseldorf, 1964, 634-652.
- G. LOUIS. *Enkele nota's betreffende de hogere geestelijkheid in het St.-Rom-boutskapittel te Mechelen van 1383-1501*. – HKOLK Mechelen. 69 (1965), 30-59.
- A. JOHANNA MARIS. *Vorming van kapittelen van seculiere kanunniken in Gelderland voor de Reformatie*. – NAB. 70 (1966), 148-172.
- W. PREVENIER, *Een woekerverbod van de graaf van Vlaanderen uit 1199 gezien in het licht van kanoniekrechtelijke handschriften*, TGR 34 (1966), 194-225.
- W. PREVENIER, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191-aanvang 1206)*. Brussel, 1964.
- F. RENNER. *Bonifatius und der Benediktbeurer Klosterverband*. – SMGB-OZ. 76 (1965), 118-134.
- D. T. RICE en a. *De glorie der middeleeuwen. Van Rome tot Karel de Grote*. Den Haag, 1966.
- A. SCHRÖER. *Das geistliche Bild Lindgers. – Das erste Jahrtausend. Kultur u. Kunst im werdenden Abendland an Rhein u. Ruhr*. (Düsseldorf, 1962), 194-215.

- W. VANVINCKENROYE: *Opgravingen te Tongeren 1963-1964, door het Provinciaal Gallo-Romeins Museum*. Tongeren, 1965.
- C. VOGEL. *La réforme culturelle sous Pépin le Bref et sous Charlemagne*. Gratz, 1965.
- A. WAAS. *Karls des Grossen Frömmigkeit*. – HZ 203 (1966), 265-279.
- H. VAN DER WEE. *De handelsbetrekkingen tussen Antwerpen en de noordelijke Nederlanden tijdens de 14e, 15e en 16e eeuw*. – BGN. 20 (1965-66), 267-285.
- J. M. VAN WINTER, *Ridderschap. Ideaal en werkelijkheid*. Bussum, 1965.
- C. WYFFELS. *Nieuwe gegevens betreffende een 13e eeuwse „democratische” stedelijke opstand. De Brugse „Moerlemaye” (1280-81)*. – BCRH. 132 (1966), 37-142.

2. MODERNE DEVOTIE – SPIRITUALITEIT

- A. AMPE. *Kanttekeningen bij de Evangelische peerle*. VI: Het aandeel van Gerard Kalckbrenner van Hamont in Peerle en Tempel. – OEG. 40 (1966), 241-305 (e.v.).
- W. ASSELBERGS. *Het landschap van de Vierde Martijn*. – VMKVA. 1964, 249-277.
- W. BRAEKMAN. *Middel nederlandse zegeningen, bezweringsformulieren en toverplanten*. – VMKVA. 1963, 275-386.
- W. BRAEKMAN. *Middel nederlandse bezweringsformulieren en toverdranken*. Gent, 1964.
- J. M. G. M. BRINKHOFF. *Een Nijmeegse voorstelling van de Vlaamse baardbeilige*. – Numaga. 13 (1966), 105-109.
- M. COENS en J. VAN DER STRATEN. *Un martyrologe du 12e s. à l'usage de St.-Bavon de Gand* (Brit. Mus. Egerton 2796). Le calendrier gantois du Bréviaire de Louis de Male. – AB. 84 (1966), 129-160.
- C. VAN COILLIE en J. VRANCKEN. *Sint-Kwinten, de vroegere volksbeilige*. – ESB. 49 (1966), 222-260.
- K. ELM. *Die münsterländischen Klöster Gross-Burlo und Klein-Burlo. – Westfälische Forschungen 18* (1965) 23-42.
- De auteur plaatst deze kloosters „in der nordwest-europäischen Reformbewegung des 15. Jahrhunderts”, d.i. die van Windesheim en vooral van de Cisterciensers van Sipculo en andere.

- T. J. GERITS. *De kluis van Rorselaar*. Een bijdrage tot de geschiedenis van het reclusenwezen in Brabant in de 15e en 16e eeuw. – MGOK-Leuven. 6 (1966), 223–242.
- G. HENDRIX. *Een onbekend Encomium op de H. Lutgart*. – Cîteaux. 17 (1966), 160–163.
- G. HENDRIX. *Willem van Affligem's auteurschap van het Leven van Lutgart getoetst aan het hoofdstuk Timere*. – OGE. 40 (1966), 343–349.
- B. H. D. HERMESDORF. *Een verwaarloosd facet in Dionysius de Kartuijer*. – Limburg (Maeseyck). 45 (1966), 227–252.
- P. DE KEYSER. *De legende van S. Werner*. De uitgave van Van Sente Waerneer in het licht van de briefwisseling Nap. de Pauw-Guido Gezelle. – VMKVA. 1963, 209–255.
- GEORG KIESEL. *Die liturgischen Festtage des hl. Willibrord bis zum Ausgang des achtzehnten Jahrhunderts*. – Festschrift für Alois Thomas. Trier 1967. 205–215.
- M. E. KRONENBERG. *Een fragment van Der vrouwen Pater noster*. – TNTL. 82 (1966), 255–258.
- R. LIEVENS. *Een nieuwe getuige voor Van de levene Ons Heren*. TNTL. 81 (1965), 100–102.
- W. LOURDAUX en E. PERSOONS. *De bibliotheken en scriptoria van de Zuidnederlandse kloosters van het Kapittel van Windesheim, Een bibliografische inleiding*. – ABB. 37 (1966), 61–74.
- H. LÖWE. *Entstehungszeit und Quellenwert der Vita Lebuini*. – DAEM. 21 (1965), 345–370.
- P. J. MEERTENS. *Het esbatement van den appelboom*. Zwolle, 1965.
- A. MENS. *De „Kleine armen van Christus” in de Brabants-Luikse gewesten, einde 12e, begin 13e eeuw (vervolg)*. – OGE. 39 (1965), 225–271.
- P. MESNARD. *La notion de simplicité dans l'Imitation de Jésus-Christ*. – RAM 41 (1965), 325–338.
- J. NOTERDAEME en H. P. SCHAAP. *Nieuwe Maerlantproblemen*. – TNTL. 82 (1966), 120–128.
- J. NOTERMANS. *Kunstzinnig en spiritueel klimaat in 't Mosaanse land tijdens en voor Veldeke*. Krefeld, 1965.

- K. C. PEETERS. *Sint Bavo in het volksleven*. – Volkskunde (Antwerpen) 66 (1965), 57–86.
- L. REYSPENS. *De auteur van het De osculo amoris ontdekt: de Groenendaler Mag. Willem Jordaens van Heerzele, ca. 1321–1372*. – OGE. 40 (1966), 129–135.
- W. SANDERS. *Heinrich von Veldeke im Blickpunkt der Forschung*. – Nieder-rheinisches Jahrbuch. 8 (1965), 104–113.
- B. SPAAPEN. *Middeleeuwse passiemystiek. II: De vier kruiswegen van Alijt Bake*. – OGE. 40 (1966), 5–64.
- D. A. STRACKE. *Over de mystieke ontmoeting tussen Hadewijch van Antwerpen, Ida van Nijvel (1197–11.12.1231) en Beatrijs van Nazareth (1200–29.8.1268)*. – OGE. 39 (1965), 430–439.
- G. M. VERSTEGEN, *Van drie lantsheren dingen*. De Maasgouw 86 (1967) I; 17–29.
De pelgrimsreis van hertog Adolf van Kleef naar Rome in het jubileumjaar 1450.
- N. J. WEYNS, *Een Antwerps missaal uit de 12e eeuw*. – BG. 18 (1966), 3e serie, 5–42.
- TH. P. VAN ZIJL. *The Windesheim Forgeries*. Academia, 15 (1965) 181–201. (Nanzan Academic Society).

II. 16^e – 17^e – 18^e EEUW

I. VARIA

- J. ANDRIESEN, *Nederlandse Stabat Mater-vertalingen uit de xviie eeuw*. – OGE. 39 (1965), 310–316.
- MICHEL BAELE, *De Collaterale Raden onder Karel V en Filips II (1531–1578)*. Bijdrage tot de geschiedenis van de centrale instellingen in de zestiende eeuw. Brussel, 1965.
- M. BAELE, *Edellieden en juristen in het centrale bestuur der xestiende-eeuwse Nederlanden (1531–1578)*, TG. 80 (1967) 39–51.
- M. BAELE, *De kerkelijke subsidies in de Nederlanden onder Karel V, 1532–1555*. – RBPH. 43 (1965), 1243–1271.
- S. BARENDRECHT. *François van Aerssen, diplomaat aan het Franse hof, 1598–1613*. Leiden, 1966.

- M. VAN DER BIJL. *De Franse politieke agent Helvetius over de situatie in de Nederlandse Republiek in het jaar 1706*. – BMHG. 80 (1966), 152–194.
- M. A. M. FRANKEN. *Coenraad van Beuningen's politieke en diplomatieke activiteiten in de jaren 1667–1684*. Groningen, 1966.
- M. FRÈRE en H. BAILLIEN. *Twee kronieken over de Frans-Hollandse krijg. 1672–1678*. – Het oude Land van Loon. 20 (1965), 81–116.
- J. GILISSEN. *Les États généraux en Belgique et aux Pays-Bas sous l'Ancien régime*. – Recueils de la Soc. Jean Bodin 24: Gouvernés et gouvernants. 3e partie, I (Brussel, 1966), 401–437.
- S. GROENVELD. *Constantijn Huygens en het orgelgebruik in zijn tijd (1640/41)*. TG. 79 (1966) afl. 3; 260–279.
- N. HANS. *Holland in the 18th cent.* – Paedagogica historica. 1965, V, 14–37.
- H. HARDENBERG. *De organisatie van de secrete diensten tijdens de Republiek*. – NAB. 70 (1966), 132–147.
- R. KOTTJE. *Diözesan- und Landesgrenzen. Zur historischen Bedeutung der Errichtung neuer Kirchenprovinzen und Diözesen in den Niederlanden, 1559–1561*. – Reformata reformanda. Festgabe für Hubert Jedin. II (Munster, 1965), 304–316.
- D. LAMBRECHT. *Centralisatie onder de Bourgondiërs. Van audiëntie naar Parlement van Mechelen*. – BGN. 20 (1965–66), 83–109.
- A. DE MARIS. *Il pensiero di Francesco Hemsterhuis*. Turijn, 1964.
- G. MAY. *François Hemsterhuis, Lettre sur l'homme et ses rapports, avec le commentaire inédit de Diderot*. New-Haven, 1966.
- J. J. POELHEKKE. *Het Staatse Bemiddelingsaanbod aan Spanje en Frankrijk in het najaar van 1650*. Den Haag, 1965.
- L. PH. RANK, J. D. P. WARNERS en F. L. ZWAAN. *Bacchus en Christus. Twee lofzangen van Daniel Heinsius*. Zwolle, 1965.
- W. A. RIDDER VAN RAPPARD. *De aanspraken van Frederik I van Pruisen op de erfenis van de koning stadhouder Willem III*. – TG. 79 (1966), 129–141.
- H. K. ROESSINGH. *Hoe functioneerde een dorp in het midden van de 18e eeuw?* SpH 2 (1967), 42–53.

J. VERCRUYSE. *Voltaire et la Hollande*. Genève. 1966.

J. VISSER. *Het huwelijk van Willem Frederik en wat er aan voorafging*. – De Vrije Fries. 47 (1966), 5–39.

2. ERASMUS – HUMANISME

J. C. ARENS. *Erasmus' Expostulatio Jesu nagevolgd door M. de Castelein*. – TNTL. 82 (1966), 157–172.

N. VAN DER BLOM. *Die letzten Worte des Erasmus*. – BGGAK. 65 (1965), 195–214.

H. BONGER, *Het humanisme in de 16e eeuw*. Groningen, 1966.

R. GARCIA-VILLOSLADA. *Loyola y Erasmo. Dos almas, dos épocas*. Madrid, 1965.

E. W. KOHLS. *Die Theologie des Erasmus*. T. I: Textband. T. II: Anmerkungen und Register. Bazel, 1966.

J. CL. MARGOLIN. *Érasme, Declamatio de pueris statim ac liberaliter instituendis*. Genève, 1966.

P. MESNARD. *Érasme et Budé. L'amitié d'Érasme et de Guillaume Budé à travers leur correspondance*. – BAGB. 4e sér., 1965, n. 3, 307–331.

E. E. REYNOLDS. *Thomas More and Erasmus*. Londen, 1965.

CRAIG R. THOMPSON, *The Colloquies of Erasmus*. Chicago en Londen, 1965.

W. TRILLITZSCH. *Erasmus und Seneca*. – Philologus. 109 (1965), 270–293.

3. TACHTIGJARIGE OORLOG

R. H. BREMMER, *Het beleg en ontzet van Leiden (1574); een venster op de opstand*, NAKG. 47 (1965–66), 166–184.

JANE DE IONGH, *Madama, Margaretha van Oostenrijk, hertogin van Parma en Piacenza, 1522–1586*. Amsterdam, 1965.

L. P. L. PIRENNE. *De Brabantse steden in de opstand tegen Spanje*. – MGOKLeuven. 1965 (Lustrumuitgave), 37–48.

- F. POSTMA, *De visie van de Nederlandse regering op het verdrag van Augsburg aan de vooravond van de 80-jarige oorlog*. BMHG, 80 (1966) 141-152.
- J. ROELINK, *Bij de herdenking van het wonderjaar, 1566-1966*, BGN 20 (1965-6), 286-299.
- H. DE SCHEPPER, *Hervorming van de Kollaterale Raden als voorwaarde tot de Waalse „Reconciliatie” in 1578/79*, BGN 2 (1965), 1-23.

4. REFORMATIE - CONTRA REFORMATIE

- J. W. BEARDSLEE, *Reformed Dogmatics: Wollebius, Voetius, Turretin*, New York 1965.
- P. TH. VAN BEUNINGEN, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en Bisschop, Bijdrage tot zijn biografie (1525-1576)*. Assen, 1966.
- E. BEHREND. *Der Ketzerbischof. Leben und Ringen des Reformators Menno Simons*, + 1561. Bazel, 1966.
- K. P. DE BOER. *Tarquinius Poppinga. Een predikantsleven in de 17e eeuw. - De Vrije Fries*. 47 (1966), 152-176.
- E. CONRING, *Kirche und Staat nach der Lehre der Niederländischen Calvinisten in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Neukirchen, 1965.
- M. DIERICKX. *Beeldenstorm in de Nederlanden in 1566. - Streven*. 19 (1966). vol. 2, 1040-1048.
- J. TEN DOORNKAAT KOOLMAN, *Dirk Philips, vriend en medewerker van Menno Simons 1504-1568*. Haarlem, 1964.
- R. B. EVENHUIS, *Ook dat was Amsterdam*, deel I. Amsterdam, 1965.
Dit is het 1e deel van een geschiedenis van de Kerk der Hervorming in Amsterdam, die Dr. Evenhuis zich voorstelt te schrijven. Dit deel behandelt de geschiedenis van de Kerk in de Gouden Eeuw tot 1650.
- C. GRAAFLAND, *De gereformeerde Orthodoxie en het piëtisme in Nederland. - NTT*. 19 (1964-65) 466-479.
- S. VAN DER LINDE. *De betekenis van de Hl. Geest in het spiritualistisch piëtisme van de Labadisten. - De Spiritu Sancto. Bijdragen tot de leer v. de Hl. Geest (Utrecht, 1964)*, 151-179.

- W. A. ORNÉE, *Calvinisme en humanisme bij Philips van Marnix, Heer van St. Aldegonde*. Groningen, 1966.
- K. REPGEN. *Grotius „papizans”*. – *Reformata reformanda*. Festgabe für Hubert Jedin. II (Munster, 1965), 370–400.
- F. SASSEN, *Johan Lulofs (1711–1768) en de reformatorische verlichting in de Nederlanden*. – Med. Kon. Ak., afd. lett. NR 28 : 7.
- W. M. STOESZ. *The new creature. Menno Somon's understanding of the Christian faith*. – *The Mennonite quarterly review*. 39 (1965), 5–24.
- C. VAN DER WOUDE, *Sibrandus Lubbertus. Leven en werken, in het bijzonder naar zijn correspondentie*. Kampen, 1963.
- Bestrijding van Hugo de Groot. Dordtse Synode tegen de Remonstranten en tegenover de Katholieken en de Socinianen.
- Bespreking in dit tijdschrift 7 (1965) 349–352 door M. P. van Buijtenen.

5. MISSIKERK – UTRECHTS SCHISMA

- L. CEYSSENS. *Jansenistica minora*. IX: Extraits d'articles. Mechelen, 1966.
- L. CEYSSENS. *Leonard Marius in de (Spaanse) Nederlanden (april 1633 en februari 1635)*. – BG. 8 (1966), 3e serie, 85–94.
- J. J. DUIN. *De Zweedsche reis van Haraeus en Wiggers Cousebant*. – AGKKN. 7 (1965), 327–342.
- B. A. VAN KLEEF. *Zeger-Bernard van Espen, 1646–1728*. – IKZ. 56 (1966), 75–89.
- J. A. G. TANS. *L'influence des jansénistes français en Hollande*. – RSRUS. 39 (1965), 268–284.
- J. VISSER, *Rovenius und seine Werke*. Beitrag zur Geschichte der nord-niederländischen katholischen Frömmigkeit in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Assen, 1966.
- Bespreking in dit tijdschrift 9 (1967) 245–247 door P. Polman OFM.

III. 1789-1940

I. VARIA

- O. CONNELLY, *Napoleon's satellite kingdoms*. New York, 1965.
- J. P. A. VAN DEN DAM, *Arnold Leon Armand Diepen 1846-1895*. Industrieel en publicist over economische en sociale vraagstukken. Diss. Tilburg, 1966.
- J. HAAK. *Het nationaal besef bij G. K. van Hogendorp*. TG 79 (1966), 407-417.
- G. HANSOTTE. *Inventaire des archives du gouvernement provincial et des états provinciaux de Liège sous le régime du Royaume des Pays-Bas*. Brussel, 1965.
- H. J. M. HOEFNAGELS. *Een eeuw sociale problematiek*. De Nederlandse sociale ontwikkeling van 1850-1940. Roermond, 1966.
- G. D. HOMAN. *Catholic emancipation in the Netherlands*. - CHR. 52 (1966-67), 201-211.
- A. VAN HULZEN, *Utrecht in de patriottentijd*. Zaltbommel, 1966.
- J. W. OERLEMANS, *Autoriteit en vrijheid 1800-1914*. Een cultuurhistorisch onderzoek naar de weerstanden tegen de industriële maatschappij - Assen, 1966.
- R. REINSMA. *Scholen en schoolmeesters onder Willem I en II*. Den Haag, 1966.
- Y. SCHMITZ. *Willem I, koning van Noord en Zuid*. Hasselt, 1966.
- L. W. G. SCHOLTEN. *Voetstappen van Thorbecke*. Het eigen geestesmerk onzer staatsinstellingen, blijvende beginselen. Assen, 1966.
- H. J. L. VONHOFF. *De zindelijke burgerheren*. Een halve eeuw liberalisme. Baarn, 1965.
- C. H. E. DE WIT, *De opkomst der Nederlandse democratie*, SpH 1 (1966), 42-51.
- C. H. E. DE WIT, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland, 1780-1848*. Kritisch onderzoek van een historisch beeld en herwaardering van een periode. Heerlen, 1965.

2. REFORMATIE

H. ALGRA, *Het wonder van de 19e eeuw. Van vrije kerken en kleine luyden.* Franeker, 1966.

R. H. BREMMER. *Herman Bavinck en zijn tijdgenoten*, Kampen, 1966.

A. C. HONDERS. *Doen en laten in Ernst en Vrede. Notities over een broederkring en een tijdschrift.* 's Gravenhage 1963.

De hier gegeven monografie, waarop de schrijver in 1963 de doctorstitel in de Godgeleerdheid aan de Universiteit van Amsterdam verwierf, behandelt een stuk geschiedenis van het Réveil in zijn nadagen.

IV. 1940-HEDEN

F. J. F. M. DUYNSTEE, *De kabinetsformaties 1946-1965.* Deventer, 1966.

B. A. SIJES, *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940-1945.* Den Haag, 1966.

J. MONTIER. *Généalogie épiscopale de Mgr. Andreas Rinkel, archevêque vieux-catholique de l'Eglise d'Utrecht.* - *Sacris erudiri.* 16 (1965), 486-501.

B. Gewestelijk en plaatselijke geschiedenis

I. GRONINGEN-DRENTHE

L. BUNNING, *Het herenbolwerk. Politieke en sociale terreinverkenningen in Drenthe over de periode 1748-1888.* Assen, 1966.

W. F. DANKBAAR, *De reformatiepoging van bisschop Frans van Waldeck (1543-1548) en de situatie in de Groninger ommelanden*, NAKG. 47 (1965-1966), 137-166.

C. E. DIJKSTRA. *Magistraatsbestel in middeleeuws Groningen.* - *Groningse volksalmanak.* 1964, 60-86.

W. VAN ITERSOM. *Die Stadt Groningen und ihre Beziehungen zum Reich.* - *ZSSRGerm.* 82 (1965), 99-139.

R. REINSMAN. *Het onderwijs in de provincie Groningen in 1836 volgens de rapporten van de hoofdinspecteur Wijnbeek.* - *Groningse volksalmanak.* 1964, 110-154.

- F. U. ROS H.D.M., *Rennenberg en de Groningse Malcontenten*, Assen, 1964.
- B. W. STEENBEEK, *Doede van Amsweer*. Bijdrage tot de kennis van de geschiedenis der Reformatie in de provincie Groningen. Wageningen, 1966.
- A. T. SCHUITEMA MEIJER, *Inventaris van het archief van de Waalse gemeente te Groningen*. Groningen, 1965.
- A. T. SCHUITEMA MEIJER en W. K. VAN DER VEEN, *Zegel, wapen en vlag van de stad Groningen*. Groningen, 1965.

2. FRIESLAND

- N. E. ALGRA, *Ein. Enkele Rechtshistorische Aspecten van de Grondeigendom in Westerlauwers Friesland*. Groningen, 1966.
- C. BOSCHMA, *Liauckama State te Sexbierum*. De Vrije Fries, 47 (1966) 177-205.
In Sexbierum worden Liauckama's vermeld in 1315. De eerste, omtrent wie wij iets meer te weten komen, is Eelco, Abt van het klooster Lidlum bij Tjummarmum.
- H. HALBERTSMA, *Bornego*. Bijdrage tot de oudste geschiedenis van het Neder-Boornegebied. - Berichten van de rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek. 1962-63. XII-XIII, 210-235.
- W. H. KEIKES, *Sint Anthoon te Bolsward*. Uit de rijke historie van het „rijcke" gasthuis. De Vrije Fries, 47 (1966) 40-92.
- Kleine Oudfriesse Kronieken*. Uitgegeven door de Werkgroep voor Oudfries aan de Rijksuniversiteit te Utrecht onder leiding van P. Gerbenzon. Groningen, 1965.

3. OVERIJSSSEL

- W. KLAASEN, *Gemeentearchief van Deventer. Inventaris van de archieven van 1814 tot 1930*. Deventer, 1964.
- G. J. TER KUILE, *Oorkondenboek van Overijssel*, Regesten 797-1350, III: 1300-1325. Zwolle. 1966.

- G. J. TER KUILE. *De Klaring in Overijssel*. – NAB. 70 (1966) 124–131.
 G. J. TER KUILE. *Inventaris van het archief van de voormalige Havezate Wegdam bij Goor*. 1966.

4. GELDERLAND

- W. JAPPE ALBERTS. *Geschiedenis van Gelderland. Van de vroegste tijden tot het einde der middeleeuwen*, Den Haag, 1966.
 H. KERKKAMP. *De voorgeschiedenis van een dorp – Rheden – Rozendaal*, 1962.
 P. KUIJPER. *Varsseveld*. II. – BMGelre. 61 (1962–64), 1–68.
 A. JOHANNA MARIS. *De vicarieën in de Grote of Oude kerk te Arnhem*. BMGelre. 61 (1962–64), 145–183.
 R. REINSMA. *Het onderwijs in Gelderland tussen 1830 en 1850 volgens de rapporten van de hoofdinspecteur Wijnbeek*. – BMGelre. 61 (1962–64), 291–327.
 A. P. VAN SCHILFGAARDE, *Het archief van de Doornenburg*. Arnhem, 1966.
 J. A. SCHIMMEL. *Burgerrecht te Nijmegen, 1592–1810*. Geschiedenis van de verlening en burgerlijst. Tilburg, 1966.
 L. M. VERSEPUT. *Rooms-katholieken en Hervormden te Driel in de Bommelerwaard vanaf de 16e eeuw tot heden*. – NAKG. 47 (1965–66), 22–37.
 H. WAGENVOORT. *Aantekeningen over Almen en Harfsen in de 16e eeuw*. Toevoegsel over het bevestigingsrecht van de pastorie van Almen, door A. Johanna Maris. – BMGelre 61 (1962–64), 185–212.
 G. VAN DER ZEE. *1000 jaar Harderwijk*, Harderwijk, 1962.

5. UTRECHT

- J. M. J. BOON. *De stichting van de Hervormde Gemeente te Lopikerkapel*. Jaarboekje van Oud-Utrecht. 1963, 61–74.
 C. DEKKER. *Inventaris van de archieven der Hervormde Gemeente te Soest*. Utrecht, 1966.

C. DEKKER. *Inventaris van het Archief van de classis (Rhenen-) Wijk der Nederlandse Hervormde Kerk 1619-1951*. Utrecht, 1966.

A. GRAAFHUIS. *Utrecht in de 18e eeuw*. Utrecht, 1965.

J. A. HUISMAN. *Utrecht im Merigarto*. – BGDSL. (Tüb.). 87 (1965), 379-389.

6. NOORD-HOLLAND

J. BREGMAN. *Schagen*. Een beschrijving van de historische groei van terp tot centrumplaats. De rechtskundige geschiedenis van heerlijkheid, stad tot 1795 en de banne en polder Schagen. Wormerveer, 1965.

ALICE CLARE CARTER, *The English Reformed Church in Amsterdam in the Seventeenth Century*. Amsterdam, 1964.

J. W. GROESBEEK, *Amstelveen*. Acht eeuwen geschiedenis. Amsterdam, 1966.

M. VAN HULTEN. *De katholieke kerk in de binnenstad van Amsterdam*. Inventarisatie en bemerkingen. – Streven. 19 (1965-66), no. 6, 513-522.

W. CHR. PIETERSE. *Inventaris van de archieven der Portugees-Israëlietische gemeente te Amsterdam, 1614-1870*. Amsterdam, 1964.

J. H. ROMBACH. *Inventaris van het archief van de Doopsgezinde gemeente te Alkmaar*. Alkmaar, 1965.

A. C. J. DE VRANKRIJKER. *De historie van de vesting Naarden*. Bussum, 1965.

7. ZUID-HOLLAND

J. P. A. BRINKMAN. *50 jaar Huize St. Jeroen, 1914-1964*. Noordwijk.

Z. VAN DOORN. *Enige erfpachten van de Utrechtse kapittelkerken en kloosters in en om het Land van Woerden en het begrip „beterschap”*. – VMVOVR. 12 (1965), no. 3, 535-571.

J. L. VAN DER GOUW. *De Ring van Putten*. Onderzoekingen over een hoogheemraadschap in het Deltagebied. Diss. Leiden, 1967.

- H. HARDENBERG. *Het Burgerweeshuis voor Nederlands Hervormden te 's-Gravenhage, 1564-1964*. Den Haag, 1964.
- H. SCHMITZ. *Honderd jaar zorg voor het verwaarloosde kind. Het Sint-Luciagesticht en kindertehuis het Bosje te Rotterdam 1866-1966*. Rotterdam, 1966.
- W. E. SMELT. *Inventaris van de archieven der gemeente Noordwijk*. Noordwijk. 1962.
- C. A. TUKKER. *De classis Dordrecht van 1573 tot 1609*. Bijdrage tot de kennis van in- en extern leven van de Gereformeerde Kerk in de periode van haar organiseren. Leiden, 1965.
Bespreking in dit tijdschrift 9 (1967) 249-250 door L. J. Rogier.
- Zegels en wapens van steden in Zuid-Holland*. Een bundel studiën o.l.v. ELISABETH C. M. LEEMANS-PRINS. Historische Ver. voor Zuid-Holland, 1966.

8. ZEELAND

- P. L. BRAND. *De belegeringen van de stad Hulst in de jaren 1591 en 1596*. - Jaarboek van de oudheidk. kring „De vier Ambachten”, Hulst. 1964-65, 28-83.
- G. VAN DRIEL en J. W. MARSILJE. *De rekeningen van Hulst over 1326 en 1341*. - BMHG. 80 (1966), 95-140.
- J. A. TRIMPE BURGER, *Een oudheidkundig onderzoek in de Abdij te Middelburg in 1961*. BROB, 14 (1964) 97-133.

9. NOORD-BRABANT

- P. C. BOEREN, *De heren van Breda en Schoten ca. 1100-1281*. Leiden, 1965.
- De Brabantse stad*. Belgisch-Nederlands colloquium. Leuven, 1965.
- I. J. BRUGMANS. *Geertruidenberg, Hollands oudste stad*. - *Varia historica Brabantica*. II (Den Bosch, 1966), 13-30.
- J. M. FIJSSELING. *Inventaris van het begijnhof te Breda*. Breda 1966.

- W. H. TH. KNIPPENBERG, *De twee oudste kerken van Vught, prov. Noord-Brabant*. BROB, 14 (1964) 150-160.
- L. KRUIJFF. *Beschrijving van de Doop-, Trouw- en Begraafboeken enz. in de provincie Noord-Brabant daterende van voor de invoering van de burgerlijke stand*. 's-Gravenhage 1965.
- J. LOEFF, M. A. F. T. VAN SON en W. H. KEIKES. *Inventaris van het oudarchief tot 1 jan. 1811 der gemeente Klundert*. Klundert, 1962.
- R. REINSMA. *Het lager onderwijs in Noord-Brabant tussen 1830 en 1850 volgens de rapporten van de hoofdinspecteur Wijnbeek*. - *Varia historica Brabantica*. II (Den Bosch, 1966), 261-308.
- R. VAN UYTVEN, *Standenprivileges en -beden in Brabant onder Jan I (1290-1293)*, RBPH 44 (1966), 413-456.
- F. VANHEMELRYCK. *Het Brabantse strafrecht en zijn toepassing in de praktijk voornamelijk te Brussel in de 15e eeuw*. - TRG. 34 (1966), 375-401.
- H. VAN VELTHOVEN. *De geest in Noord-Brabant, vóór het Belgie-conflict van 1830*. - *Varia historica Brabantica*. II (Den Bosch 1966), 205-259.
- H. J. VAN XANTEN en A. M. VAN DER WOUDE, *Het hoofdgeld en de bevolking van 's-Hertogenbosch omstreeks 1700*, AAG (1965), 13, 3-96.

10. LIMBURG

- W. M. VAN DE BOEL, *Een onderzoek naar de rechterlijke organisatie in de heerlijkheid Horn*. PSHAL, 101 (1965) 159-194.
- P. C. BOEREN, *Nalezing op de Maastrichtse charters in Parijs*. PSHAL. 1965, 71-84.
- P. C. BOEREN, *Kritische beschouwingen bij het werk van enige Limburgse geschiedschrijvers der laatste honderd jaren*. PSHAL. 1965, 17-69.
- F. A. BRUNKLAUS en P. DAENEN: *Maastricht in geuren en kleuren*. Maastricht, 1965.
- TH. W. J. DRIESSEN en J. J. DAEMEN: *De Sint-Rochuskapel op de Kamp, en haar stichter Derck Daemen en zijn familie*. Met aantekeningen over Well, Bergen en Ayen. Well, 1965.

- H. FRANSSEN, *Schets van de geschiedenis van Simpelveld en Bochtoltz. De Maasgouw*, 85 (1966) 161-189.
- CL. GAIER, *Le rôle militaire des reliques et de l'étendard de saint Lambert dans la principauté de Liège*, MA 72 (1966), 235-249.
- C. A. HUYGEN: *Het Romaanse kerkje van Klimmen en zijn 16e eeuwse drieluik*. Maastricht, 1965.
- K. J. TH. JANSSEN DE LIMPENS. *Geschiedenis der heerlijkheid Oost-PSHAL*. 1965, 85-147.
- K. J. TH. JANSSEN DE LIMPES. *Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond*. Utrecht, 1965.
- W. JAPPE ALBERTS, *Perspectieven voor de regionale geschiedschrijving in Limburg*. PSHAL, 101 (1965) 29-38.
- Jubileumuitgave Stichting R.K. Woonwagenwerk te Maastricht*. Veertig jaar zorg voor de woonwagenbewoners te Maastricht, (1924-1964). Haarlem, 1965.
- Het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap*, door C. A. A. LINSSEN, secretaris van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap. PSHAL, 101 (1965) 17-27.
- J. LINSSEN, *Roermond rond 1400*. PSHAL, 101 (1965) 39-122.
- W. A. J. MUNIER. *Die preussisch-niederländische Grenzregelung unter König Wilhelm I und die kirchliche Einteilung der Provinz Limburg. - Niederrheinisches Jahrbuch*, 8 (1965), 62-77.
- Munstergeleen*. Een monografie over een Limburgse gemeente. Samensteller J. G. R. BOUWENS. Bijdragen van: M. J. H. A. SCHRIJNEMAKERS, J. F. R. PHILIPS, R. C. HEKKER e.a. Maastricht, 1965.
- E. M. TH. W. NUYENS. *Paul Gericke, 1785-1845. Eerste gouverneur van Nederlands-Limburg*. Maastricht, 1964.
- G. M. I. QUADVLIEG, *Het orgel in de St.-Servaaskerk te Maastricht*. Bijdrage tot zijn geschiedenis. De Maasgouw 85 (1966) 141-150.
- ARTHUR SCHRIJNEMAKERS. *De tochten van Karel de Stoute door Nederlands Limburg (1473-1475)*. - De Maasgouw. 86 (1967), 51-55.
- J. J. M. TIMMERS. *Het „Premier art roman” in de Nederlanden. De Stiftskapel van St.-Servaas te Maastricht*. - De Maasgouw. 68 (1967), 37-51.

OSCAR VIEDEBANTT, *Forschungen zur Geschichte des ersten heinsbergisch-valkenburgischen Dynastengeschlechts*. PSHAL, 101 (1965) 123-158.

A. VERHOEVEN: *De Sint Janskerk te Maastricht*. Maastricht 1963.

C. Kloosters; Ordesgeschiedenis

A. J. M. ALKEMADE. *Vrouwen XIX. Geschiedenis van negentien religieuze congregaties, 1800-1850*. Den Bosch, 1966.

M. A. BAAN, *De Nederlandse Minderbroedersprovincie sinds 1853*. Sociologische verkenning van een religieuze groepering in verandering. Assen, 1965.

B. DE BOER, *Pater Rudolf Mulders, O.F.M., 1719-1791*. - BGPMN. 42 (1965), 375-384.

B. DE BOER, *Pater Mattheus Lemmers, O.F.M., 1739-1818*. Biografie en bibliografie. - BGPMN. 42 (1965), 330-374.

A. M. BOGAERTS. *De professielijsten van het Predikberenklooster te Antwerpen, 1586-1796*. - BG. 18 (1966), 43-84.

C. DAMEN. *Het dubbelklooster Selwerd*. - Groningse volksalmanak 1964, 20-59.

C. DAMEN O.S.B., *De Orde van Sint Benediktus in Nederland*. Brugge en Utrecht, 1965. Bespreking in dit tijdschrift 7 (1965) 352-353 door H. J. Scheerman.

DOMITILLA VAN DELFT. *Van slotklooster tot actieve congregatie*. Klooster Nazareth, Oirschot. Oirschot, 1966. Bespreking in dit tijdschrift 9 (1967) 252-253 door A. Alkemade.

T. J. GERITS, *De Kruisheren van Venlo en de abdij van Averbode in het begin van de 15e eeuw*. - Clairlieu. 22 (1964) 111-118.

SR. M. HERESWITHA. *De Heilig-Graforde in de Nedergermaanse provincie, 1366-1647*. - BCRH. 131 (1965), 231-360.

125 Jaar Broeders van Maastricht, 1840-1965. Feestuitgave t.g.v. het zilveren lustrum van de Congregatie der Broeders van de onbevleete Ontvangenis der Heilige Maagd Maria. (Eindredactie: Winifred Ubachs). Maastricht, 1965.

F. VAN DER MEER. *Atlas de l'Ordre cistercien*. Brussel, 1965.

- E. MOBERS-BERVOETS. *Het stift Thorn in de tweede helft der zestiende eeuw*. De kanunnikessen Josina en Helena van Manderscheid. – De Maasgouw 85 (1966) 75–87.
- A. MUNSTERS, *De zin van de 19e eeuwse minderbroedersstichting te Urmond*. De Maasgouw 85 (1966) 113–117.
- De Norbertinessen van Sint-Catharinadal*. Berne, 19 (1966) no. 9–10.
- E. PERSOONS. *Het Bullarium van het klooster Ter Noot Gods te Tongeren*. – Limburg. 45 (1966), 210–215.
- E. PERSOONS. *Documenten over Limburgse vrouwenkloosters in de archieven van de Congregatie der bisschoppen en regulieren*. – Limburg. 45 (1966), 312–317.
- J. SCHEERDER. *Henricus Martinus Franciscus Hollmann, 52ste magister generaal der Orde van het H.Kruis, 1847–1865*. – Diest, 1966. Bespreking in dit tijdschrift 9 (1967) 248–249 door J. Barten S.J.
- K. SCHOETERS. P. J. Neckx, S.J. (1795–1887), en de „Jezuïetenpolitiek” van zijn tijd. Antwerpen, 1965.
- JAC. SCHREURS. *Honderd jaar Ursulinen in Kerkrade, 1859–1959*. Kerkrade, 1959.
- B. DE TROEYER, *Bio-bibliografie van de Minderbroeders in de Nederlanden*. Voorstudies. – Franciscana. 20 (1965), 1–25; 107–140.
- J. M. VAN WINTER. *Les archives de l'Ordre de Malte à la Valette et les Pays-Bas septentrionaux*. – Annales de l'O.S.M. de Malte. 23 (1965), 156–162.
- G. VERDEMAN. *Vroegste geschiedenis van de abdij van Zwiuweke bij Dendermonde, 1221–1345* (vervolg). – Cîteaux. 17 (1966), 316–319.
- S. P. WOLFS. *Das Dominikanerkloster zu Zierikzee*. Bausteine zu seiner Geschichte, 1279–1572. – AFP. 35 (1965), 293–324.
- S. P. WOLFFS, *Acta Capitulorum Provinciae Germaniae Inferioris Ordinis Fratrum Praedicatorum ab anno MDXV usque ad annum MDLIX*. Den Haag, 1964.

Driebergen, 27 juni 1967

G. A. M. ABBINK

REGISTER

- Aalburg, 118, 119
 Aardenburg, 273, 274
 Abbink, G. A. M., 354
 Abcoude, 219
 Abel, 215
 Achtkarspelen, 172, 174-
 179, 184-187, 189-195,
 206, 208
 Adriani, 226
 Adrianus, 217
 Aduard, 175, 176, 256
 Aebischer, P., 355
 Aegidii, Elis., 335
 Aernsbergen, H. van, 166,
 169
 Aerssen, François van,
 360
 Aerts, N., 336
 Aertssens, 225, 226
 Affligem, Willem van, 359
 Agnes, H., 213-220, 222,
 224
 Agnesdag Sinte, 224
 Alberdingk Thijm, J. A.,
 340
 Albert, aartshertog, 105,
 107
 Alblasserwaard, 217
 Alboldus, 199
 Alexander I, tsaar, 145
 Alexander VII, paus, 71
 Alfershove, 208
 Algra, H., 366
 Algra, N. E., 367
 Alkemade, A., 252-253
 Alkmaar, 369
 Allen, P. S., 322, 323
 Almen, 368
 Alpertus Mettensis, 357
 Altena, land van
 zie onder: Heusden
 Altfriid, 174, 179
 Alting, Egbert, 29
 Alva, hertog van, 5, 22
 Alvarez de Paz, 246
 Amand, St., 196, 201-203,
 210
 Ambrosy, 297
 Amgatorp, 178
 Amortisatie kas, 137, 139,
 147, 148
 Ampe, A., 358
 Amptorp, 178
 Amstel van Mijnden,
 Jacobus, 338-340
 Amstelveen, 369
 Amsterdam, 369
 Amsweer, Doede van, 367
 Anacletus, schisma van,
 247
 Andrews, St., 322
 Andries, St., 215
 Andriessen, J., 360
 Anklam, 15
 Antonius, abt, 219
 Antonucci, Mgr., 283-286,
 304, 308-310
 Antwerpen, 199, 200, 263,
 266, 335, 337
 Appingedam, 1-65
 Arens, J. C., 362
 Arents, Popko, 7
 Arnhem, 132, 219, 336,
 368
 Asselbergs, W., 358
 Astamere, 185
 Athlone, graaf van, 251
 Aubigny, 199
 Augsburg, verdrag van,
 363
 Augsbuur, 205
 Augustinusga, 177-182,
 186-189, 212
 Augustinuskerk, 20, 51
 Augustijnen, 1, 4-5, 9-15,
 18-19, 22, 28-34, 38-65,
 132, 136, 140-145, 164,
 165
 Aulne, 199
 Aurelius, C., 219
 Ausbuur, 178
 Baaren, Pontiaan van, 229
 Baccavene, 208
 Backmund, N., 181, 183
 Baden, biss. Frederik van,
 324, 325
 Baelde, Michel, 360
 Baillien, H., 361
 Bakhuizen van den Brink,
 J. M., 249, 355
 Bakkeveen, 207
 Balderik, biss. v. Utrecht,
 213, 214, 222
 Barendrecht, S., 360
 Barrahuis, 212
 Barrett, Mgr. J. A., 291,
 294, 295, 296, 301, 306,
 308, 309, 315
 Barten, J., 248-249, 335-
 351
 Bartier, J., 356
 Bataafse Republiek, 129,
 132
 Bavinck, Herman, 366
 Bavo, Sint, 360
 Bawert, 205
 Bazel, 326
 Beardslee, J. W., 363
 Beatrijs van Nazareth, 360
 Beauharnais, Hortense
 de, 133
 Beeldenstorm, 363
 Behrens, E., 363
 Beka, 226
 Belgische Opstand, 126,
 259-321
 Bellem, 274
 Benedictus XIV, 78
 Benedictijnen, 197-201,
 208, 209
 Benignus, H., 213, 214
 Beninga, Eggeric, 6
 Bennekom, W. van, 134,
 143
 Bentinck, Hendrik van,
 338
 Berg, Engelbert van, 331
 Bergh, v. d., 256
 Bergum, 185, 187-189,
 191, 194, 210
 Bergumermeer, 177
 Berkum, A. van, 253-257
 Bernetti, kard., 292, 293,
 307-310
 Bernhuis, 212
 Bertken, zuster, 220
 Bérulle, De, 246
 Bestand, Twaalfjarig, 103,
 104, 107, 335, 336
 Beuningen, Coenraad van,
 361
 Beuningen, P. Th. van,
 363
 Beverwijk, 219
 Bie, Willem de, 112

- Bisdom 's-Hertogen-
 bosch, 103-105, 272
 Blankenheim, Fred. van,
 215
 Blécourt, Prof. Mr. A. S.
 de, 9
 Bloemkamp, 187, 256
 Blok, P. J., 191, 192
 Blom, N. van der, 362
 Boeles, 254-255
 Boer, D. de, 354
 Boer, Harmannus de, 8
 Boer, Harmannus Gerrits
 de, 8
 Boer, K. P., 363
 Boeren, P. C., 370
 Bokhoven, parochie, 103
 Bollandisten, 214, 226
 Bologna, 10
 Bolswaert, kasteel, 340
 Bolsward, 367
 Bolwerk, het, 40
 Bommel, dekenaat, 103
 Bommelerwaard, 103, 104
 Bommel, Mgr. van, 276-
 280, 310, 314
 Bonenfant, P., 354
 Bongers, H., 362
 Bonifatius, H., 196, 255,
 257, 357
 Bonn, 305, 333
 Bonthuis Tonkes, D., 9
 Boon, J. M. J., 368
 Boonen, 246
 Boppard, 202
 Borculo, 251
 Borgo, Solari del, 72
 Bornwert, 205
 Bosch, den, 337, 339
 Boschma, C., 367
 Botzheim, J., 323, 327
 Bouchaute, 271
 Boudewijnskerke, 187
 Boussen, F. R., 294, 315
 Bovo II, abt, 201, 202,
 210
 Braekman, W., 358
 Brand, P. L., 370
 Brantsen, 355
 Breda, 281
 Breda, classis, 249
 Brederode, Carolus de,
 340
 Brederode, Heren van,
 335
 Brederode, J. de, 340
 Brederode, Reinier van,
 340
 Bregman, J., 369
 Bremmer, R. H., 362, 366
 Brielle, classis, 249
 Brink, E. A. B. J. ten, 354
 Brinkhoff, J. M. G. M.,
 358
 Brinkman, J. P. A., 369
 Broeders van Maastricht,
 126-127
 Broekmerland, 192
 Broek-op-Langendijk,
 216, 217
 Broerpoort, 1, 8
 Broerskerk, 129, 136-144,
 149, 150, 152, 154, 164,
 166, 168, 169
 Brugge, 273
 Brugge, bisdom, 293, 294,
 315-317, 319
 Brugman, 219
 Brugmans, I. J., 370
 Bruin, C. C. de, 355
 Brussel, 268, 270, 324, 325
 Brussels, P., 166, 169
 Budé, 362
 Buitenpost, 178
 Bunning, L., 366
 Buntinx, J., 354
 Burch, Agatha van der,
 340
 Buren, 337, 338
 Bussi, Giovanni Battista,
 nuntius te Brussel en
 Keulen, 68, 71-72
 Büttner, H., 356
 Buwe klooster, 182, 184,
 186-189, 194, 195
 Buytenen, M. P. van, 172-
 212
 Bijl, M. van der, 361
 Caenegem, R. C. van, 356
 Cambrai, 323
 Capaccini, Mgr., 289, 290,
 293, 294, 307, 308, 316-
 319
 Capellen, Anna van (der)
 338
 Carolus Borromaeus, 246
 Carter, A. C., 369
 Ceyssens, L., 364
 Chauken, 175
 Christina, St., 217
 Cisone, 199
 Cisterciënsers, 175, 176,
 180, 181, 187-189, 194,
 197, 203, 209, 330-332
 Citeaux, 182, 189, 330
 Clairvaux, 330
 Clemens XI, 69, 72
 Clercq, C. de, 247
 Cleresie, oud-biss., 214,
 224
 Cleveringa, R. P., 191
 Clinge, Van der, 270
 Cock de, 72
 Codde, Petrus, 67-70
 Coeninck, 24
 Coens, M., 358
 Coillie, C. van, 358
 Collard, 295
 Collaterale Raden, 360
 Compostella, 223
 Coninck, P. C. G., ridder
 de, 168
 Connelly, O., 365
 Conring, E., 363
 Consigen, F. A., 158, 165
 Coolwijk, H. van, 279, 280
 Cortwolda, 178
 Corvey, 196, 203
 Crambilagon, C., 228
 Cramer, Dr. Anthonie, 4
 Cramer, F., 356
 Cramer, Dr. Pieter Nan-
 ning, 2, 4
 Croonendaal, Hendrik
 van, 109
 Culemborg, 336, 337
 Cunradus, 333
 Curonensis, Edmundus,
 183, 184
 Curtius, Florentius, 115
 Cusani, Agostino, nuntius
 te Parijs, 69
 Cuvelier, Mr. de, 295, 305,
 307
 Cuyck, Andreas van, 198,
 200
 Cuyck, Petrus van, 76
 Cuypers, P., 169
 Dam, J. P. A. van den, 365
 Damen, Adam, 67, 69-73,
 76-77
 Dankbaar, W. F., 366
 Dantumadeel, 207
 Dassel, Reinald von, 356
 David, Koning, 328
 Dekker, C., 368, 369

- Delahaye, A., 356
 Delft, Domitilla v., 252-253
 Denekamp, 132
 Dermatus, 247
 Deventer, 326
 Dibbets, B. J. C., 278-280, 302, 311
 Diepen, A. L. A., 365
 Diepenveen, klooster, 231
 Dierickx, M., 363
 Dik, J., 8
 Dionysius, de Karthuizer, 359
 Dirk Philips, 363
 Dodo, 185, 208
 Dokkum, 187, 188, 197, 201, 203-205, 207
 Dominicanen, 132, 136, 139-143, 145
 Don Juan, 224
 Doopboekje, 335-351
 Doorn, Z. van, 369
 Doorne, Van, 274
 Doornenburg, 368
 Doornick, J. v., 220
 Doornik, 335, 337
 Doornik, bisdom, 304
 Doornkaat Koolman, J. ten, 363
 Dordrecht, 217
 Dordrecht, classis, 249-250, 370
 Dorotheus Miskennicus, 227
 Douai, 336
 Drente, 190-192, 207
 Driel, 282
 Driel, G. van, 370
 Dries-Schilte, F. A. M., 129
 Drogeham, 178, 183, 186
 Dronrijp, 204
 Drunen, 103
 Dubbelden, H. den, 282, 284, 285, 304, 307, 309-315
 Duifhuis, Hubert, 227
 Duin, J. J., 364
 Duisburg, 333
 Dusseldorp, 202
 Duynstee, F. J. F. M., 366
 Dijkstra, C. E., 366
 Eberhard, 256
 Echternach, 356
 Edelinck, Berend, 4
 Edelinck, Fenna Gezina, 4
 Edelinck, Hermannus, 4
 Edigwerum, 205
 Ee, 205
 Eecke, P. van, 274
 Eede, 274
 Eeghen, I. H., 354
 Eelts, Johannes, 22, 24, 26-27, 57
 Eems, 174, 175, 253, 257
 Eemslaan, 192
 Eemswoude, 256
 Eerde, Fenna van, 4
 Eestrum, 177
 Egmond, 217
 Eindhoven, 118
 Elisabethvloed, 218
 Elm, K., 358
 Ely, 323
 Emmeloord, 204
 Emmen, Joh. v., prior, 248
 Emo, 183, 256
 Engelen, 103
 Engwierum, 204
 Enno van Gelder, H. A., 354
 Erasmus, Desiderius, 322-329, 362
 Ernst, Hermen, 31
 Esens, Klooster van, 22-28, 53-60
 Espen, Zeeger - Bernard van, 364
 Ethelgerus, 181, 182, 184, 189
 Eugenius IV, paus, 178
 Evenhuis, R. B., 363
 Everwacherus, 206
 Ewi, E., 356
 Farnese, Alexander, zie: Parma, hertog van
 Farnese, Raynutius Kard. 16, 43
 Febens, Warnerus, 3
 Feenklooster, 179, 187
 Ficker, J., 356
 Fivelgo, 192, 193
 Floris IV, 219
 Floris V, 357
 Fockens, Aebke, 23
 Foere, De, 273
 Formsma, W. J., 191, 192, 354
 Foscarini, Venetiaans gezant, 75
 Fossombrone, 69
 Foswerd, 197
 Franciskanessen van Oirschot, 252
 Franeker, 180
 Frangipani, O., 225
 Franken, M. A. M., 361
 Frasme, 199
 Frederik I van Pruisen, 361
 Frenken, A. M., 103
 Frère, M., 361
 Friese Zeelanden, 191
 Friesland, 175-177, 179, 190-192, 195-197, 201-204, 210
 Frisia, 202, 203
 Froben, J., 326
 Fulda, abdij, 196, 255-256
 Fijsseling, J. M., 370
 Gaastmeer, 204
 Gallée, J., 232
 Gallendach, Sinte, 218
 Gallicanisme, 68, 70
 Garat, D. J., 129
 Garcia-Villoslada, R., 362
 Geertkerk, St., 339
 Geertrudis, H., 202, 203
 Geertruid, St., klooster, 202
 Geertruidenberg, 103, 370
 Geldenhauer, G., 326
 Gelre, 331
 Gemert, 253
 Gent, bisdom, 267-269, 271-274, 276, 278, 281, 282, 284-286, 293, 294, 315-317
 Gerard van Gelre, 332
 Gerbenzon, P., 356, 367
 Gerdericuskerk, 186
 Gerdekerka, 185-187, 212
 Gericus, 180, 181, 186, 187, 208
 Gericuskerka, 186
 Gerits, T. J., 359
 Gerdesklooster, 177, 180, 181, 182, 184, 186, 188, 189, 192, 196, 197, 207, 209

- Gerritsen, Adriana, 340
 Gherbrandus, abt, 204
 Ghert, P. G. van, 130, 151
 Giessen-Nieuwkerk, 217
 Giessen-Oudekerk, 217
 Giffen, van, 255
 Gilden, 354
 Gilissen, J., 361
 Gils, van, 281
 Ginckel, G. R. v., 251
 Goedecke, De, 263, 295-301
 Goes, 336
 Goes van Dirxland, van der, 354
 Goetgebuier, W., 336
 Gorcum, 219, 337
 Gorinchem, classis, 249
 Gosses, I. H., 190
 Goubau d'Hovorst, M. J. G. baron, 151, 154, 159, 161-168
 Gouda, 337, 340, 341
 Gouda, classis, 249
 Gouda, Johan van, 25
 Gouw, J. L. van der, 369
 Graafhuis, A., 369
 Graafland, C., 363
 Grauw, 281, 282
 Grauwert, J., 336
 Gregorius VII, paus, 198
 Grimbergen, 199, 200
 Groenhout, Corn., 336, 339
 Groenhout, Theodorus, 76
 Groenlo-Lichtenvoorde, 250-252
 Groenveld, S., 361
 Groesbeek, J. W., 369
 Groningen, gewest, 174, 175, 177, 180, 188, 191, 192, 194
 Groningen, stad, 1, 3-5, 13, 18-19, 21, 24-31, 37, 53-66
 Groningen, Dico van, 1-2, 4, 6-12, 14, 18, 20-21, 31-34, 38-40, 48
 Groningen, Hendrik van, 11, 31
 Groot, Hugo de, 364
 Grosheide, G., 220
 Grouw, 185, 188, 210
 Growe, 185
 Gualtherus, 200, 201
 Gualtieri, nuntius te Parijs, 69
 Gijsseling, 256
 Haag, Den, 219, 337, 339
 Haag, regering te Den, 268, 269, 278-280, 287, 288, 295, 296, 298, 299, 307, 308, 310, 312, 314, 317
 Haagen, Van der, 226
 Haak, J., 365
 Haan, Tj. W. R. de, 354
 Habsburg, 324, 325
 Hadewych van Antwerpen, 360
 Halbertsma, H., 253, 254, 356, 367
 Hallum, 176, 207, 208
 Hamaker, H., 220
 Hammis, 186
 Hamorke, 185, 186
 Hannekamp, 166
 Hans, N., 361
 Hansotte, G., 354, 365
 Hantum, 205
 Haraeus, 226
 Hardenberg, H., 361, 370
 Hardenbroeck, Agnes van, 338
 Harderwijk, 368
 Hardinxveld, 217
 Harencarspel, F. J. van, 139, 142
 Harenkarspel, 217
 Harfsen, 368
 Harig, 204
 Harkema Opeinde, 178, 186
 Harkenroht, Eilardus Folkardus, 6-7
 Harreveld, 251
 Hartgerink-Koomans, M., 192, 193
 Hasca, 208
 Haskera Alfershove, 208
 Haskera Altershus, 208
 Hasselt, 277
 Hattem, Pontiaan van, 229
 Hauck, K., 356
 Hecker, Gerard, 14
 Heeg, 204
 Heerenveen, 208
 Heesbeen, 118, 119
 Heinsius, Anthonie, 70, 71
 Heinsius, Daniel, 361
 Helmstadt, 15
 Helvetius, 361
 Hemsterhuis, F., 361
 Hendrix, G., 359
 Henegouwen, 201
 Hengstdijk, 269, 270, 273, 281, 282
 Hermans, G., 158, 169
 Hermesdorf, B. H. D., 355, 359
 Herten, 332
 's-Hertogenbosch, bisdom zie: bisdom 's-Hertogenbosch
 's-Hertogenbosch, stad, 104, 107, 112-113, 117, 133, 157
 Hesselingen, 208
 Heukelom, 336-338
 Heusden, dekenaat, 103
 Heusden en Altena, land van, 103, 107, 108, 113, 121
 Heussen, Hugo Franciscus van, 76
 Heussen, van, 217
 Heijden, J. van der, 169
 Hinckart, Maria, 339
 Hindelopen, 202, 203, 204
 Hoebens, G., 282
 Hoefnagels, H. J. M., 365
 Hockse en Kabeljauwse twisten, 357
 Hoff, B. van 't, 354
 Hogendorp, G. K. van, 365
 Holland, Staten van, 69-76
 Hollandse Zending, 251, 283, 304
 Hollmann, H. M. F., 248-249
 Holwerd, 204, 205
 Homan, G. D., 365
 Honders, A. C., 366
 Hongarije, Maria van, 13
 Honorius III, paus, 330, 332
 Hontenisse, 281, 282
 Hoofdplaat, 281, 282, 285
 Hoogerwerf, A., 354
 Hoorn, 335
 Hooydonk, van, 281, 282, 284, 285
 Horn, Willem Adriaan van, 107
 Horst, van der, 310, 311

- Houthem, 303
 Houtte, J. A. van, 354
 Houwerzijl, Enno, 7
 Hubert, 215
 Hugenholtz, F. W. N., 357
 Hugmerke, 190
 Huisman, J. A., 369
 Hulst, 268, 269, 270, 274, 370
 Hulten, M. van, 369
 Hulzen, A. van, 365
 Hummerke, 177, 193
 Hummerts, 192, 193
 Hummerts, Kempo van, 194
 Humsterland, 191-194
 Hunsingo, 192, 193
 Huntjens, Benedictus, O.P., 141-143, 158, 169
 Huyben, J., 198, 199
 Huygens, Constantijn, 361
 Huyghebaert, N., 357
 Ida van Nijvel, 360
 Idzega, 204
 Ieperen, 337
 Ignatius van Loyola, 362
 Ikeman, Hero, 194
 Isabella, aartshertogin, 115, 118
 Iterson, W. van, 366
 Itinerarium, 330-333
 Jacobus III van Schotland, 322
 Jacobus IV, 322
 Jaeger, J. A., 354
 Jan, Sint te 's-Hertogenbosch, 157
 Jan, Ridders van St., 338
 Jansen, H. P. M., 357
 Jansenisme, 67-102, 364
 Jansenius, 246
 Janssen, J. D., 130
 Januari-protocollen, 275
 Jappe Alberts, W., 221, 357, 368
 Jedin, H., 356
 Jeroen, Huize St., 369
 Jerusalem, 192
 Jezuieten, 71, 112, 113, 335-351
 Jezuieten, college der, 29, 30
 Jezuieten-oud, 132, 136, 141, 143, 145, 146, 164, 165
 Johanna Maris, A., 357, 368
 Johanniters, 187
 Jong, de, 245
 Jongh, G. J. Q. de, 355
 Jongh, Jane de, 362
 Joosting, J. G. C., 176, 178, 180, 181, 188
 Jordaens van Heerzele, Willem, 360
 Joure, 208
 Julianus, 217
 Kalckbrenner van Hamont, Gerard, 358
 Kamerijk, 199, 200
 Kampen, 132, 326
 Kanunniken, reguliere v. S. Augustinus, 176, 180, 182, 185, 188, 197
 Kapittel, van Haarlem, 70, 76
 Kapittel v. S. Marie, 208
 Kapittel v. Utrecht, 70
 Kapittel van Windesheim, 231-244
 Karel de Grote, 172, 174, 355, 356, 357, 358
 Karel de Kale, 202
 Karel v, 13, 36, 324, 325, 360
 Karel van Gelre, 325
 Katrijnendage, Sinte, 218
 Keikes, W. H., 367
 Keiser, Mr. G. J., 2, 4
 Keiser, Mr. Jacob Warmolt, 2, 4, 6-8
 Kent, 255
 Kerkkamp, H., 368
 Kesselaer, Jan, 120
 Keulen, 305, 331-333
 Keulen, Olivier van, 188
 Keyser, P. de, 359
 Kiesel, Georg, 359
 Klaarkamp, 176, 180, 181, 203, 205, 206, 208, 209
 Klaasen, W., 367
 Kleef, B. A., 364
 Knight, 323
 Knijff, Johannes, 1, 4-5, 19-20, 22-24
 Knijpenga, Boele, 6-8
 Koehne, C. E., 355
 Koenraad, biss., 255
 Koerland, 183, 184
 Koerland, Wilhelmus van, 195
 Kohls, E. W., 362
 Kok, H. J., 202, 203, 216
 Kollumerland, 178, 179, 181
 Koolhaes, Caspar, 228
 Kooten, 178, 186
 Kottje, R., 361
 Kremer, Fenne, 11
 Kremer, Johan, 11
 Kronenberg, M. E., 359
 Krüger, G., 174
 Kruisheren, 248
 Kruitwagen, B., 220
 Kuile, G. J. ter, 367, 368
 Kuinre, 204, 207, 208
 Kuyper, P., 368
 Kwinten, St., 358
 Laaxum, 204
 Labadisten, 363
 Lagerwey, 226
 Lambert, St. te Luik, 330, 333
 Lambrecht, 226
 Lambrecht, D., 361
 Langendam, 281, 282
 Langewold, 192-194
 Langstraat, 103
 Laon, 199
 Lauwers, 172, 174-179, 185, 194
 Lebuinus, 221, 359
 Leemans-Prins, E. C. M., 370
 Leemputte, Dominicus van den, 108, 110
 Leeuwarden, 203, 212, 337
 Leiden, 214, 224
 Leiden, beleg van, 362
 Leisnick, 14
 Leksmond, 340
 Leopold van Saksen Coburg, 291
 Leuven, 230, 326, 339
 Leyen, de, 177
 Liauckama, 367
 Lidlum, 187, 204, 206, 256
 Licdekerke, van, 288, 294-296, 305, 307-308, 316-317, 319
 Liethardus, 200
 Lievens, R., 359

- Lillingwald, 205
 Limburg, 276, 278, 284
 Lindanus, Wilhelmus, 363
 Linde, S. van der, 363
 Lindeboom, J., 355
 Lippe, O. van, b. v. Münster, 183, 184
 Lippstadt, 10
 Lisse, L. J. van, 141, 147
 Lits, de, 177
 Liudger, 172, 174, 176, 179, 184, 196, 357
 Londen, Vermogendhedenconferentie van, 275
 Loon, G. van, 214, 225
 Loon op Zand, 103
 Loosecoot, Fredericus van, 338
 Lopikerkapel, 368
 Losser, 132
 Louis, G., 357
 Lourdaux, W., 231, 359
 Löwe, H., 359
 Lubbertus, Sibrandus, 364
 Lucaswolde, 178
 Lucius III, paus, 203
 Luckerswalda, 178
 Ludger, 256
 Ludingakerk, 180, 182, 187-189, 206, 208, 256
 Luik, 330, 331, 333
 Luik, bisdom, 276, 278, 280, 285, 291, 295, 302, 303, 304, 312, 313, 319
 Luiksgestel, 305, 308, 310, 313
 Lulofs, Johan, 364
 Lutgart, Sint, 359
 Luther, 14
 Lutjepost, 178
 Lutjewoude, 178
 Lutkewoude, 205
 Lutmers, Jakobus, 8
 Luxemburg, 263-265, 276, 284, 285, 287, 295, 296, 298-301, 304-309, 315
 Lynden van, 134
 Lynden, J. C. E. graaf van, 147, 149-152, 159-163, 167, 168
 Maagdenburg, 199
 Maanen, van, 277
 Maartenskerk te Utrecht, 213
 Maartensschool, St., 22, 25-29, 55, 57, 59, 62, 64
 Maassluis, 229
 Maastricht, 229, 263, 278-281, 285, 302-304, 308, 310-314, 332, 333, 340
 Maastricht, congregatie v. d. broeders van, 126
 Mackay van Ophemert, 355
 Maerlant, 359
 Maeysz, 297, 306
 Magdalena, 219
 Maillard, Petrus, 337, 340
 Maillart, zie Maillard
 Malcontenten, 367
 Malonne, 199
 Mande, H., 219
 Marcellus-vloed, 256
 Margaret, gravin v. Richmond, 323
 Margaretha van Brabant, 332
 Margaretha van Oostenrijk, 362
 Margolin, J. Cl., 362
 Mariëndonk, 115
 Mariëngaarde, 176, 180-183, 187, 189, 203, 204, 207-209
 Mariëngraf, 182
 Mariënkroon, 115
 Mariënveld, klooster, 231
 Mariënweerd, 198
 Maris, A. de, 361
 Marius, Leonard, 364
 Markenesse, 204
 Marnix, Philips van, 364
 Maroeul, 199
 Marsilje, J. W., 370
 Martens, Theod., 326
 Martinikerk, 25-27, 55, 57, 59
 Marsum, 217
 Martinus, St., 217
 Marum, 178
 Matthias, aarts Hertog, 24
 Maurits, 30
 May, G., 361
 Méan, Mgr. De, 261-263, 289, 290
 Mechelen, 261, 289, 290, 297, 339
 Meer, Nicolaas van der, 73
 Meersen, 199
 Meertens, P. J., 359
 Megen, 279
 Menko, 183
 Menno, prior, 11, 12, 14, 31-34, 38-40
 Menno Simons, 363, 364
 Mens, A., 359
 Mensinck, Th., 227
 Mepsche, Johann de, 5, 18-21
 Meremuda, 202
 Mesnard, P., 359, 362
 Metauro, 69
 Meyer, A. de, O.S.A., 1
 Michielsparochie, St., 200
 Middachten, 251
 Middelburg, 198, 200, 205
 Middelburg, abdij van, 370
 Minderbroeders, 132, 136, 141, 143-145, 164, 165
 Mieviss, Pontianus, 230
 Miraeus, zie: Mire, Aubertus le
 Mire, Aubertus le, 105
 Mirns, 204
 Molanus, 226
 Molenaar, N., 170
 Molenschot, A., 281, 282
 Moll, Lambert, 223
 Mollenberch, 32
 Mollerus, J. H., 130
 Monnikenwierde, 13
 Montenegro, Max. de, 339
 Montier, J., 366
 Muller, S. Hzn., 177, 178, 185, 204
 Munier, W. A. J., 259-321
 Munster, bisdom, 172, 174-182, 184, 186, 187, 189, 191, 194, 195, 206, 251, 276
 Munsterabdij, 332, 333
 Naarden, 369
 Namêche, 199
 Namen, bisdom, 264, 265, 278, 285, 287, 289-291, 294-296, 299, 300, 302-304, 307-309, 319
 Napoleon, 129, 133, 145, 146, 365
 Napoleon Charles, 133
 Napoleon, Lodewijk, 129, 130, 131, 133, 135, 139, 144, 146, 155, 156, 159, 167, 170

- Neukirchen, J. H., baton van, 133
 Neunheuser, 264
 Nichols, 323
 Nicolaas-kerk, 12-13, 16-17, 20, 22, 31, 51
 Nicolaasklooster, 185, 210
 Niehe, M., 8
 Nierman, Mgr. P. A., 1, 4
 Nieuwenhuysen, A. van, 356
 Nispen, 281
 Noordermeer, 185
 Noordwijk, 370
 Noortwijk, W., 214, 225
 Noot, van der, 305, 307-310, 314, 319
 Noot, Abraham van der, 338
 Norbertijnen, 175, 176, 179, 181, 188, 194, 197-201, 203-205, 207-209, 248
 Nordhausen, 10
 Northamere, 185
 Northumbrië, 255
 Nortwyck, 178
 Noterdaeme, J., 359
 Notermans, J., 359
 Nijmegen, 219, 229, 336, 368
 Nijvel, 202, 203
 Nijvenheim van, 134
 Obreen, 217
 Odewald, Lazarus, 9
 Odo, bisschop v. Kame-rijk, 200, 201
 Odulf, 221
 Odulfus, St., 198, 255
 Oedenrode, St., 118
 Oerlemans, J. W., 365
 d'Oignies, Claude, 111
 Oirschot, 198, 252
 Oisterwijk, 253
 Oldambt, 192
 Oldenburg, 10
 Oldenzaal, 16, 132
 Olinger, P., 298
 O.L. Vrouwekerk, 200
 Olijfberg, 181, 187
 Ondernard, Mgr., 289
 Oortwijn, H., 147
 Oostbroek, 198
 Oostergo, 177, 181, 185, 187, 192, 193, 205, 212
 Oostermeer, 177, 186, 212
 Oosterzee, 204
 Ooststellingwerf, 190
 Ootmarsum, 132
 Ophovius, Michael van, 120-121
 Oppermann, O., 198, 200
 Opstalboom, 191, 192
 Opstand, Belgische, 126, 259-321
 Ornée, W. A., 364
 Orthen, 103
 Osnabrück, 10, 14, 15, 175, 176
 Ossenissee, 273, 274, 275
 Otto, bisschop v. Utrecht, 184
 Otto II van Lippe, b. v. Utrecht, 184
 Otto III v. Holland, b. v. Utrecht, 184
 Oudega, 204
 Oudenhoven, Jacob van, 118, 119
 Oudewater, 340, 341
 Oudkarspel, 217
 Oudmunster, 185, 187, 194, 195, 198, 205
 Oudorp, 217
 Oudwoude, 178
 Overslag, 274
 Oversticht, 324, 326
 Overijssel, 204
 Pancratius, 217
 Paolucci, Fabrizio Kard., 72, 74, 78, 82-83, 85-89, 91-92, 96-98, 100-101
 Pappen, O. van, 355
 Parma, hertog van, 25, 26, 57
 Parma, Margaretha van, 5, 18-20, 22, 49, 51
 Partouns, 279, 314
 Parijs, 330, 331
 Paschalis II, paus, 201, 202
 Passionei, Domenico, 67, 69-70, 72-78, 82-83, 85-89, 91-92, 96-98, 100-101
 Patriotten, 131, 135, 365
 Paulus IV, 16, 19, 43
 Paulus, kluizenaar, 219
 Paulus, St., 219
 Pauwels, 274
 Peeters, K. C., 360
 Pélicy, baron De, 259, 265, 267, 268, 271, 272, 274, 275, 277, 278, 280, 282-286, 302-305, 307, 309, 311, 312, 314, 319, 320
 Pellenrock, Hinrick, 30
 Pels, J. W., 166, 169
 Pepijn de Korte, 357
 Persoons, E., 231, 359
 Petegem, 199
 Philippen, L., 199
 Philippine, 270, 274, 275
 Philips de Goede, 324
 Philips II, 5, 16-19, 46, 48, 53, 59, 62, 64
 Philips van Bourgondië, 324-328
 Pierre, Mevr., 230
 Pieterse, W. Chr., 369
 Pikkemaat, A. G., 138
 Pirenne, L. P. L., 362
 Pius, VIII, paus, 266
 Platelle, H., 202
 Poelhekke, J. J., 361
 Pol, J. van de, 282
 Polman, P., 213-230, 245-247
 Ponciaens, Alyt, 220
 Ponciaensdage St., 218, 220, 222-224
 Ponciaensgilde St., 223, 225
 Pontiaensz., Dirk, 229
 Ponciaensze, Gijsbert, 220
 Ponciaensze, Jan, 220
 Pontianus, St., 213-230
 Poppinga, Tarquinius, 363
 Porto, 330
 Post, R. R., 196, 198, 199, 247-248, 322-329
 Postma, 255-256
 Postma, F., 363
 Potcamp, Gerard, 67, 69, 72
 Potter, de, 277
 Prevenier, W., 357
 Prinz, J., 355
 Propaganda, Congregatio pro ... fide, 68, 72, 130, 285
 Protestantisme, 354
 Prüm, 196
 Pijl, Willem, 336, 339
 Pijl, Willem, jezuiet, 339

- Quesnel, Pasquier, 67, 69-70
 Raad van Financiën, 108, 110-112, 114, 117, 120
 Raad van State, 119
 Raert, 205
 Raesfelt, U. Ph. v., 251
 Randwyck van, 134
 Rank, L. Ph., 361
 Rappard van, 134
 Rawert, 205
 Reggers, Joh., 142, 143, 166
 Regulierenkerk, 129, 135-138, 143-145, 150, 152, 154, 156, 164, 166-170
 Reiderland, 192
 Reimbaldus, 247
 Reims, 332
 Reinsma, R., 365, 366, 368
 Reitsma, J., 189
 Rengers, Dutmarus, O.S.B., 18
 Rengers, Johann, 15, 16, 39-40
 Rengers van ten Post, Edzard, 21
 Rengers van ten Post, Frans, 21
 Renneberg, 23, 24, 367
 Renner, F., 357
 Repgen, K., 364
 Réveil, 366
 Reynolds, E. E., 362
 Reypens, L., 360
 Rheden, 368
 Rhenen, 336, 337
 Rice, D. T., 357
 Richardis, 331, 332
 Richmond, 323
 Richthofen, K. von, 172, 174, 178, 190
 Ridder van Rappard, W. A., 361
 Rinkel, Mgr. Andreas, 366
 Rinsumageest, 176
 Riserius, Joannes, 337
 Robbe, Joannes, 335-337, 339
 Rob, Jacobus, 335
 Roelink, J., 363
 Roermond, 331, 332
 Roessingh, H. K., 361
 Roey, J. van, 355
 Rogier, L. J., 249-252
 Rolduc, 188, 278, 333
 Rombach, J. H., 369
 Romboutskapittel, St., 357
 Romerswerf, Emo van, 209
 Roodkerk, 205
 Rorselaar, Kluis van, 359
 Ros, F. U., 367
 Rosa, 133
 Rosweyde, 226
 Rotterdam, 337, 370
 Rottum, 18, 204
 Rottum, abt van, 24
 Roenius, 225, 245-247, 364
 Ruinen, 208
 Rutten, Louis, Hubert, 127
 Ryckevorsel, J. van, 276
 Rijsburg, 218, 219, 224
 Saint Cyran, 246
 Sales, Franciscus van, 246
 Salomo, 328
 Salvator, St., 185
 Samerius, Henricus, 29, 30
 Sanders, W., 360
 Sanders van Well, J. E., 134-137, 139-144, 147, 149, 159-164, 167
 Sandfirde, 204
 Sas van Gent, 268, 274
 Sassen, F., 364
 Saturnalia, 222
 Sauvage, Le, 323, 324
 Schaap, H. P., 359
 Schagen, 369
 Scheerder, J., 248
 Schenck van Toutenburg, Frederik, 19
 Schepper, H. de, 363
 Schets, Antonie, 107
 Schierstins, 207
 Schilfgaarde, A. P. van, 368
 Schimmel, J. A., 368
 Schingen, 204
 Schiphower van Meppen, Johann, O.S.A., 10
 Schmitz, H., 370
 Schmitz, Y., 365
 Schnabel, Tilman, 14
 Scholten, L. W. G., 365
 Schoterland, 204, 207
 Schotland, 322
 Schots college, 336
 Schoutenrecht, 255
 Schröer, A., 357
 Schrijnemakers, H. M. G., 67
 Schuitema Meijer, A. T., 248, 367
 Schuttorp, Jochem van, 17
 Sebastianus, 217
 Selwerd, 192
 Seneca, 362
 Sexbierum, 367
 Siardus, abt, 207, 208
 Sibrandus Leo, 184, 207
 Sidachus, 181, 182
 Siderius, J. G., 135
 Siebers, Jr. A., 170
 Siëna, 10, 323
 Singendonck, 134
 Singendonck van Dieden, J. M., 138-140
 Singendonck, Pontianus, 229
 Sint Agatha, klooster, 249
 Sint Bernard, 335
 Sint Jans-Steen, 269, 270, 273, 281, 282
 Sint Lucia gesticht, 370
 Sint Pancras, 217
 Sint Pieter, fort, 278
 Sint Servaaskerk, 279, 340
 Six van Oterleek, C. Ch. baron, 149, 150
 Slicher van Bath, B. H., 191
 Slochteren, 197
 Sluis, 267, 274
 Sluiter, W., 252
 Smeets, M. K. J., 330-333
 Smelt, W. E., 370
 Smet, J. M. de, 206
 Smidt, Wessel, 31
 Smulders, F., 282
 Sneek, 187
 Soest, 368
 Sothieu, Ludovicus, 341
 Spaapen, B., 360
 Spaarnwoude, Gerrit van, 338
 Spaarnwoude, Maria van, 338, 340
 Spoleto, 213, 214
 S. Rufina, 330

- Staalman, P., 166
 Staatssecretariaat, 285
 Stanley, James, 323
 Staphorst, 208
 Staten Generaal, 103, 104, 107, 118
 Staten van 't Sticht, 324, 325
 Staveren, 197, 198, 200-204, 207
 Steen van den, 134
 Steen, mr. A. F. van den, 149, 161, 163-167
 Steenbeek, B. W., 367
 Stekene, 270
 Stellingwerf, 190, 192
 Stenay, 199
 Sterckx, Mgr., 290, 291, 297, 301
 Stevenskerk, Sint, 131, 132, 135, 136, 142, 144, 145, 153, 155, 157, 160
 Sticht, 't, 324
 Stiff, 295-301, 304, 305, 309
 Stoel, H. te Rome, 68-77
 Stoesz, W. M., 364
 Stracke, D. A., 360
 Straten, J. van der, 358
 Strauch, 306
 Stuart, Jacobus, 322
 Suawoude, 185
 Successie-oorlog, Spaanse, 70
 Suedbergahusum, 185, 186, 112
 Suethawald, 185
 Suntrup, Jan, 7
 Surhuizum, 178, 186, 188, 212
 Surlus, 226
 Sutherhusum, 188
 Sutphaniensis, Theodoricus, 25
 Suys, T. F., 170
 Swaen, Martinus de, 76
 Sweer van Voorst van Dorenborg, 338
 Sijes, B. A., 366
 Tagage, S., 126
 Tammen, Emo, 23
 Tanchelm, 206, 207
 Tans, J. A. G., 364
 Tautenburg, Maria van, 224
 Telgius, Mr. Johannes, 25
 Ter Apel, klooster, 248
 Terpen, 253, 257
 Terwaan, bisdom, 206
 Thielen, Th. A. M., 250-252
 Thomas a Kempis, 219
 Thomas More, 362
 Thompson, C. R., 362
 Thorbecke, 365
 Thyardikerka, 185
 Thyardus, abt, 205
 Tiel, 336-338
 Tielemans, 277
 Tiendaagse Veldtocht, 291
 Tietjerk, 187
 Tilburg, 282
 Tillemont, S. Lenain de, 221
 Tongeren, 358
 Tortwolda, 178
 Tours, 183
 Trier, 183, 305
 Trier, bisdom, 300, 301
 Triest, 246
 Trillitzsch, W., 362
 Trimpe Burger, J. A., 370
 Tubbergen, 132
 Tukker, C. A., 249-250, 370
 Turonensis, Wilhelmus, 183, 184
 Twislum, 180
 Twijzel, 178
 Tyman Ysbrant, 215
 Überwasser, 177, 194
 Udemans, Godfried, 227
 Urach, Conrad van, 330-333
 Urk, 204
 Utrecht, 337, 369
 Utrecht, bisdom, 172, 175-177, 179, 181, 182, 184, 185, 189, 191, 194, 195, 206
 Utrechtse Kerk, 67-68
 Vaalman, B. J., 147, 151, 155, 158
 Vaasen, P., 169
 Val-Benoit, 331
 Valencijn, 199
 Valentijnsdage, Sint, 218
 Vanvinkentroye, W., 358
 Varsseveld, 368
 Vecht, Balt. van der, 339
 Veen, W. K. van der, 367
 Veenklooster, 181
 Veenwouden, 207
 Veerssen, Joh. van, 141, 147, 151, 155, 158, 163, 166
 Velde, Mgr. van de, 281, 286, 294
 Velde de Melroy, J. B. R. baron van, 135, 136, 141, 142, 144, 147, 158, 161, 162, 165, 166
 Veldeke, H. van, 360
 Velthuysen, Cornelis, 72
 Vercruysse, J., 362
 Verdicht, J. B., 274
 Verkooren, A., 355
 Verseput, L. M., 368
 Verstegen, G. M., 360
 Vertus, 331
 Vianen, 335, 336, 337, 339
 Vier Ambachten, 207, 370
 Vilain XIII, 292-294, 315
 Villers, 330
 Visbeck, Johann von, 16
 Visscher, Theodorus, 76
 Visser, J., 245, 362, 364
 Vituskerk, 203
 Vlie, 175, 253, 257
 Vliissingen, 267, 269, 274
 Vlijmen, 103
 Voet, Gijsbert, 227
 Vogel, C., 358
 Vogt, G., 8
 Vollenhove, 207
 Voltaire, 362
 Vonhoff, H. J. L., 365
 Voorburg, 337
 Voormezele, 199
 Vos, Jasperus, 23
 Vosmeer, Sasbout, 225, 226, 246
 Vos van Steenwijk, J. A. baron de, 135
 Vrancken, J., 358
 Vrankrijker, A. C. J. de, 369
 Vrecken, van der, 303, 314
 Vredewold, 192, 193
 Vreeswijk, Antonius van, 338
 Vries, de J., 256, 354
 Waalwijk, 103
 Waas, A., 358

- Waasten, 199
 Wabbens, Sebastiaan, 20
 Wageningen, 336-338
 Wagenvoort, H., 368
 Walburg, S., 186
 Waldeck, Franz, von
 biss. v. Münster, 12, 15,
 33, 42, 366
 Walfried, St., 255
 Wanroy, W. van, 141
 Warenghem, G. van, 341
 Warmond, 219
 Warners, J. D. P., 361
 Warns, 204
 Wartena, 185
 Wartena, R., 355
 Wartna, 185
 Wazelinus, 247
 Wee, H. van der, 355, 358
 Weerdestein, 336
 Weert, 276
 Wees, Antonius van, 339
 Wees, Cornelis van, 339
 Wees, Cunigundis van,
 338, 339
 Wees, Theodora van, 339
 Weeze, Th. van, 338
 Weiland, L., 183, 184
 Werden, 196, 255-256
 Werkhorst, 208
 Werner, Sint, 359
 Westergeest, 204, 205
 Westergo, 188, 192, 193,
 254
 Westerham-Asterham,
 186
 Westerschelde, 266
 Westerwerf, 194
 Westrenen, Petrus van,
 338
 West-Vlaanderen, 293,
 315, 317, 319
 Wetsens, 205
 Weijling, J. F. A. N., 183
 Weyns, N. J., 360
 Wezer, 172
 Wibrandus, 181, 182, 206
 Wibrandus Tizelinga, 208
 Wichers, A. J., 355
 Wiele, Stalpart van der,
 226
 Wierde, de, 31
 Wiesbaden, 133
 Wigeradorp, 182
 Wigheratorp, 180, 186
 Willehad, 257
 Willem I, graaf, 219
 Willem I, 130, 131, 145,
 147, 148, 154, 168, 260,
 276, 291, 293, 315, 319,
 365
 Willem II, 145, 365
 Willem III, koning-
 stadhouder, 361
 Willem Frederik, 362
 Willem Lodewijk, 30
 Willemijn, 338
 Willibrord, 221, 255, 356,
 359
 Willmar, J. G., 264, 295
 Windesheim, 231, 359, 360
 Wineken, H. en U.,
 zie: Wyncken
 Winoksbergen, St., 199
 Winschoete,
 Dr. Johannes, 16
 Winter, J. M., 358
 Winter, P. J. van, 174, 175
 Wirdum, 212
 Wit, C. H. E. de, 365
 Wittewierum, 5, 24-28, 55-
 60, 175, 183, 209, 256
 Workum, 202
 Wou, Gerijt van, 215
 Woude, C. van der, 364
 Würzburg, 15
 Wybrants, 183
 Wychen, 134
 Wijffels, C., 358
 Wijkel, 204
 Wijmelenberg, v. d., 249
 Wijnbeek, hoofdsp.,
 366, 368
 Wyncken, Ulsken, 11, 32,
 40
 Wyncken, Haro, 11, 32, 40
 Ypecolsga, 204
 Ysselham, 204
 Zee, G. van der, 368
 Zeeuws Vlaanderen, 263,
 266, 268, 271, 276, 281-
 286, 293, 294, 302, 303
 Zender, 203
 Zending, Hollandse,
 67-72, 74-78
 Ziekenzorg, 354
 Zigeuners, 355
 Zoes, Nicolaas van, 105,
 107, 109-112, 114-117
 Zoesius,
 zie: Zoes, Nicolaas van
 Zuiddorpe, 270
 Zulpich, 333
 Zutfen, 132, 219, 338
 Zwaan, F. L., 361
 Zwentibold, 202
 Zwolle, 132
 Zijl, Th. P. van, 360

GTU Library

3 2400 00253 5338

... voor de geschiede-
nis van de katholieke
Kerk in Nederland

v.9
1967

v.9
1967

330760

THREE DAY

GRADUATE THEOLOGICAL UNION LIBRARY
BERKELEY, CA 94709

